

**Z badań
nad
staropolską fleksją**

Z BADAŃ
NAD STAROPOLSKĄ FLEKSJĄ

PRACE INSTYTUTU JĘZYKA POLSKIEGO PAN

170

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

Urszula Bijak, Maciej Eder, Anna Tyrpa, Piotr Żmigrodzki

Z BADAŃ
NAD STAROPOLSKĄ FLEKSJĄ

pod redakcją naukową
Ewy Deptuchowej

opracowali
Maria Bugajska, Ewa Deptuchowa,
Joanna Duska, Mariusz Frodyma,
Jan German, Katarzyna Jasińska-Różycka,
Kacper Kardas, Magdalena Klapper,
Tomasz Kolowca, Dorota Kołodziej,
Mariusz Leńczuk, Iwona Nobis,
Dariusz R. Piwowarczyk

Kraków 2024

Recenzent
prof. dr hab. Krystyna Kleszczowa

Redakcja
Dagmara Świerkowska

Okładka
Studio Kozak

Projekt *Baza leksykalna średniowiecznej polszczyzny (do 1500 roku)*. *Fleksja* finansowany ze środków Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki przyznanych na podstawie decyzji nr 0201/NPRH6/H11/85/2018, realizowany w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie pod kierownictwem Ewy Deptuchowej

Wydawca
Instytut Języka Polskiego PAN, al. Mickiewicza 31, 31-120 Kraków

© Copyright by Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków 2024

ISBN 978-83-64007-92-7

Opracowanie i przygotowanie do druku
Wydawnictwo JAK

Korekta
Magdalena Świerzowska, Katarzyna Zagłoba

Projekt typograficzny i łamanie
Andrzej Choczewski

Spis treści

<i>Ewa Deptuchowa</i>	
Wprowadzenie	7
<i>Ewa Deptuchowa</i>	
Realizacja projektu	11
<i>Tomasz Kolowca</i>	
Opracowanie rzeczowników w <i>Bazie leksykalnej średniowiecznej polszczyzny</i> ...	27
<i>Maria Bugajska</i>	
Oboczność końcówek w mianowniku, bierniku i narzędniku w staropolskich rzeczownikach odsłownych	35
<i>Dariusz R. Piwowarczyk</i>	
Z badań nad chronologią rozwoju staropolskiej fleksji nominalnej: kontynuacje prasłowiańskich rzeczowników o tematach na *-<i>ū</i>	41
<i>Jan German, Dariusz R. Piwowarczyk</i>	
Z badań nad wpływem łaciny na staropolszczyznę – fleksja łacińska staropolskich rzeczowników	49
<i>Mariusz Leńczuk</i>	
Procedury identyfikacji fleksyjnej rzeczowników w tekstach nieciągłych	83
<i>Iwona Nobis</i>	
Staropolskie nazwy apelatywne a proprialne – podobieństwa i różnice w odmianie	101
<i>Magdalena Klapper</i>	
Opracowanie przymiotników w <i>Bazie leksykalnej średniowiecznej polszczyzny</i> ..	135
<i>Joanna Duska</i>	
Staropolskie przymiotniki z sufiksem <i>-ni, -ny</i>	145

Tomasz Kolowca

Złożone zagadnienia niezłożonej odmiany przymiotnika. 151

Dorota Kołodziej

Zaimki w *Bazie leksykalnej średniowiecznej polszczyzny* 167

Mariusz Frodyma

Kontynuant prasłowiańskiego zaimka *vbchb w języku polskim 179

Mariusz Frodyma

Z badań nad staropolskimi i szesnastowiecznymi liczebnikami
kilkutematowymi 203

Katarzyna Jasińska-Różycka, Ewa Deptuchowa

Opracowanie czasowników w *Bazie leksykalnej średniowiecznej polszczyzny*. 215

Kacper Kardas

Identyfikacja predykatywów w materiale historycznym języka polskiego. 223

Magdalena Klapper

Przysłówki i ich homonimy w polszczyźnie do ok. 1500 r. 237

ANEKS

Wykaz leksemów i fleksemów 269

Kategorie gramatyczne i ich wartości. 273

Wartości fleksemów 276

Katarzyna Jasińska-Różycka, Ewa Deptuchowa

Wykaz konstrukcji czasownikowych w *Bazie leksykalnej średniowiecznej
polszczyzny* 279

Wykaz stosowanych skrótów i znaków. 287

Bibliografia 289

Wykaz omawianych polskich wyrazów 303

Ewa Deptuchowa

Wprowadzenie

1. O projekcie

Tytuł projektu: *Baza leksykalna średniowiecznej polszczyzny (do 1500 roku). Fleksja*¹

Wykonawcy:

Pracownia Języka Staropolskiego Instytutu Języka Polskiego PAN

Ewa Deptuchowa, Joanna Duska, Mariusz Frodyma, Katarzyna Jasińska-Różycka,
Magdalena Klapper, Tomasz Kolowca, Dorota Kołodziej, Mariusz Leńczuk,
Ludwika Szelachowska-Winiarzowa

Współpracownicy zewnętrzni

Maria Bugajska, Lidia Chojnacka, Alicja Dusza, Jan German, Beata Hejmo,
Kacper Kardas, Mariola Milaniak, Iwona Nobis, Szymon Nowak,
Krzysztof Pawłowski, Dariusz R. Piwowarczyk, Marek Stróżyk, Wiktoria Ziegler

Instytut Studiów Informatycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego

Maciej Godny

Zespół Inżynierii Lingwistycznej w Instytucie Podstaw Informatyki PAN w Warszawie

Witold Kieraś, Dorota Komosińska, Michał Rudolf

Dział Informatyki Instytutu Języka Polskiego PAN

Bartłomiej Borek

Finansowanie ze środków NPRH, przyznanych na podstawie decyzji
nr 0201/NPRH6/H11/85/2018.

Czas trwania projektu: 2018–2024.

Numer rejestracyjny projektu: 11H 17 0201 85.

Numer umowy: 0201/NPRH6/H11/85/2018.

---

¹ Dalej: BLŚP.

W Pracowni Języka Staropolskiego IJP PAN zostały podjęte – w ramach projektu NPRH² – prace nad polską fleksją. Celem wykonawców było pokazanie, jak kształtował się system fleksyjny języka polskiego w najstarszej dobie piśmiennej, a tym samym poszerzenie wiedzy z zakresu gramatyki i wreszcie prezentacja wyników najnowszych badań nad fleksją. Założyliśmy, że zrealizowanie projektu da pełny opis fleksji średniowiecznej polszczyzny i przyczyni się do opracowania syntezy polskiej gramatyki historycznej, opartej na znacznie bogatszym – w porównaniu z dotychczasowym, znanym głównie z *Gramatyki polskiej* Jana Łosia (z lat 1922 i 1927) – materiale dokumentacyjnym³. O roli innych dwudziestowiecznych gramatyk historycznych języka polskiego, u których podstaw leży *Gramatyka* J. Łosia, pisał Bogdan Walczak:

W autonomicznym obszarze tradycji gramatyki historycznej jedyną wielką syntezą – kompendium pozostaje do dziś dzieło Jana Łosia. Późniejsze... opracowanie Zenona Klemensiewicza, Tadeusza Lehra-Splawińskiego i Stanisława Urbańczyka... oscyluje w kierunku ujęcia podręcznikowego... Jeszcze późniejsze opracowania... mają już charakter *stricte* podręcznikowy (2012: 110–111).

Trzeba zgodzić się ze zdaniem B. Walczaka w sprawie braku gramatyki uaktualnionej o nowo uzyskany lub poszerzony materiał ze średniowiecznych źródeł, który pozwoliłby rzucić nowe spojrzenie na występujące w średniowiecznym piśmiennictwie zjawiska językowe. Doświadczenie pracy nad *Słownikiem staropolskim*⁴ pozwala stwierdzić, że niejednokrotnie zespół stykał się z przykładami, których nie zaobserwował Łoś i które świadczyły zwłaszcza o różnym niż u niego czasie wystąpienia lub zanikania pewnych zjawisk językowych. O potrzebie opracowania nowej gramatyki historycznej języka polskiego mówiło się nieraz i jest ona oczekiwana w środowisku. Znane publikacje bazują w zasadzie na materiale źródłowym odzwierciedlającym ówczesny stan wiedzy na temat zabytków językowych i ich opracowania. Uzналиśmy także, że projekt nasz pozwoli na weryfikację licznych opracowań poświęconych szczegółowym oraz wybranym zagadnieniom z zakresu fleksji historycznej. I właśnie po zebraniu, a następnie usystematyzowaniu informacji o słownictwie polskich tekstów średniowiecznych możliwe będzie uzyskanie nowej podstawy materiałowej do opisu staropolskiej fleksji w nowej gramatyce historycznej języka polskiego.

O ile jednym z zadań naukowych dokumentacyjno-objaśniającego słownika dawnej polszczyzny, jakim jest *Słownik staropolski* (1953–2002) wraz z jego *Suplementem* cz. I do

² *Baza leksykalna średniowiecznej polszczyzny (do 1500 roku). Fleksja* to projekt finansowany ze środków NPRH, przyznanych na podstawie decyzji nr 0201/NPRH6/H11/85/2018.

³ J. Łoś dysponował materiałem dostępnym w ramach ekscerpacji źródeł dla przygotowywanego Sstp. Prawdą jest, że było to podstawowe źródło do badań zarówno ze względu na objętość (*BZ, Puł, Fl*; skróty źródeł za OżSstp), jak i czas ich powstania. Już w trakcie wydawania pojedynczych zeszytów Sstp, czyli od 1952 r., dochodzi nowy materiał, dokumentujący często nowe zjawiska gramatyczne. W stale uzupełnianym Aneksie do Sstp znajdujemy w zasadzie potwierdzenie występowania danych zjawisk gramatycznych, ale niejednokrotnie zmienia się czas ich wystąpienia (wcześniejszy) czy zasięg terytorialny.

⁴ Dalej: Sstp.

Sstp (2014)⁵ i *Suplementem cz. II* (w druku)⁶, było zebranie i usystematyzowanie danych pochodzących z tekstów historycznych, głównie dotyczących słownictwa, fonetyki i semantyki, o tyle zadanie wykonawców projektu polegało na analizie i interpretacji znanych obecnie najstarszych zabytków językowych z czasu do pocz. XVI w. oraz identyfikacji i opisie form gramatycznych wszystkich wyrazów w nich udokumentowanych.

2. O publikacji

Niniejsza publikacja jest pomyślana jako zbiór artykułów wykonawców projektu. Internetowa baza danych jest zbiorczym opracowaniem staropolskiego materiału zgodnie z ustalonymi i przyjętymi zasadami. Natomiast artykuły są indywidualnymi opisami wybranych problemów, które zostały w trakcie prac nad projektem uznane za szczególnie ważne i ciekawe. Ponieważ każdy z autorów w ramach projektu skupiał się na analizie i usystematyzowaniu materiału językowego z zakresu wybranych części mowy, uznaliśmy, że każdy zaprezentuje wyniki z zakresu swoich badań nad polską fleksją. Są to indywidualne przemyślenia poświęcone wybranym zagadnieniom w szerszej perspektywie badawczej i chronologicznej ograniczone jednak do problematyki fleksji. Punktem wyjścia są spostrzeżenia wynikające z analizy fleksyjnej danej części mowy. Koncepcja publikacji zakładała, aby każdy z wykonawców przedstawił to, co ważne i charakterystyczne dla danego zagadnienia gramatycznego. Zależało nam na zwróceniu uwagi na poruszane wcześniej w opracowaniach zagadnienia gramatyczne ze szczególnym uwzględnieniem ich opisu na podstawie usystematyzowanego materiału średniowiecznego.

W artykułach przyjęto pewne ujednoczone zasady techniczne, mające ułatwić ich lekturę:

1. Jednakowe zasady cytowania materiału z omawianych źródeł, mianowicie cytaty podawany jest kursywą; w wypadku materiałów czerpanych z Sstp podawane są one najczęściej w transliteracji, chociaż zdajemy sobie sprawę, że na użytek artykułu o fleksji nie jest to konieczne. Dlatego w miarę możliwości staramy się podawać materiał w transkrypcji.

2. Wspólny dla wszystkich artykułów jest wykaz używanych w nich umownych skrótów i znaków, nie obejmuje on jednak skrótów konwencjonalnych, np.: cm – centymetr, cz. – część, im. – imienia. Znalazły się w nim skróty polskie i łacińskie stosowane w opracowaniach z zakresu językoznawstwa, historii oraz bibliotekoznawstwa.

3. Ponieważ literatura przedmiotu w poszczególnych opracowaniach się powtarza – autorzy niejednokrotnie muszą się odwoływać do tych samych pozycji (źródeł, opracowań, słowników) – zamieściliśmy na końcu spis pozycji bibliograficznych wspólny dla wszystkich artykułów. Skrótami tymi posługują się autorzy poszczególnych artykułów.

4. Zasady opracowania bibliografii są zgodne z zasadami przyjętymi w internetowej bazie danych. Tu też podajemy rozwiązania przyjętych skrótów pozycji bibliograficznych, w tym słowników czy gramatyk (tzw. literatura podręczna).

---

⁵ Dalej: S I.

⁶ Dalej: S II.

5. Wspólny dla całej publikacji jest także indeks omawianych w poszczególnych artykułach wyrazów polskich, uwzględniający wyłącznie numery stron, na których występuje dany wyraz. Wyrazy przeznaczone do Indeksu zostały określone przez autorów poszczególnych artykułów.

Publikacja pokazuje równocześnie, jaką rolę opracowana baza może spełniać wobec przyszłościowych badań nie tylko nad fleksją, ale także nad gramatyką historyczną języka polskiego w ogóle.

Ewa Deptuchowa

Realizacja projektu

1. Dlaczego fleksja? Różnice między Sstp i BLŚP

Dla pokazania ciągłości i rozwoju języka ważna jest obok zjawisk fonetycznych i semantyki fleksja oraz składnia. Założenia inicjatorów opracowania Sstp sprowadzały się do pokazania polskiego słownictwa najstarszej doby. Zakładano, że będzie to zbiór słownictwa z wszystkich dostępnych źródeł z tego okresu, przy czym zajęto się przede wszystkim fonetyką i semantyką, zwrócono uwagę na wybrane zjawiska składniowe poprzez wyodrębnienie połączeń wyrazowych, natomiast fleksję potraktowano bardzo wybiórczo. Dało to impuls członkom Pracowni Języka Staropolskiego do całościowego opracowania właśnie fleksji.

Trzeba przypomnieć niepisaną zasadę opracowywania fleksji w Sstp. Redaktorzy zdecydowali, że katalogi form będą zamieszczane dla haseł mających poświadczenia od czterech różnych form wzywz (por. *Il. 1, 2, 3*).

Jednanie, Jadnanie formy: *n. sg. jednanie ca 1428 PF I 494, 1441 StPPP II nr 2972, Sul 87, etc.; ~ g. sg. jednania 1400 SKJ III 190, 1404 Piek VI 224, 1423 AKPr VIIIa 47, etc.; jadanania XV in. Szwed 49; ~ d. sg. jednaniu 1394 HubeZb 70, 1446 ZapWarsz nr 591; ~ ac. sg. jednanie ca 1420 R XXIV 83, 1445 ZapWarsz nr 843, etc.; ~ l. sg. (po) jednaniu 1395 PKKr 241, 1399 StPPP VIII nr 8092, etc.; ~ ac. pl. jednania 1446 TymSqd 144.*

Il. 1. Hasło z opracowanym katalogiem form

Kaluża 'niewielkie zagłębienie napelnione stojącą wodą, kaluża, lacuna paludosa': Kalusza sentina 1437 *Wisl* nr 228 s. 89; Kąlysko vel kálvzą volutabrum ca 1500 *Erz* 26; Stok, kálvzą sentina *ib.*

Il. 2. Hasło bez katalogów form

Kamcha, Chamcha 'kosztowna materia jedwabna, pretiosus pannus Sericeus': Pro purpura dicta camcha 1395 *MM Ae* XV 214; Ornatum... de camcha, de damaschka 1419 *SprKHS* IV 66; Pro quinque Sericis vlg. chamthi (*pro* chamchi) 1422 *StPPP* II nr 1861; Froyn cum Nicolao Wilkedorff interdixerunt apud advocatum bona ipsius Iudei Schanko..., VI lapides de cirwecz et *kanuchi, tot, quod ibi fuerunt, et Sericum tot, quod ibi fuit 1441 *Monlur* III 93.

Kamcharz 'wyrabiający kamchę lub handlujący kamchą, qui Sericum, quod kamcha dicebatur, conficiebat et vendebat': Chodor Ruthenus camcharz fassus est, quia tenetur debiti quatuordecim sexagenas Iudeo Iszaczco de Leopoli camcharz persolvere aut aput ipsum exlaborare al. wirobycz 1445 *AGZ* XIV 180.

Kamchowy 'zrobiony z kamchy, e Serico, quod kamcha dicebatur, confectus': Item subductura kamchowa de subpallio 1499 *RocznKrak* XVI 67.

Il. 3. Hasła bez katalogów form

W wyniku tej decyzji aż ok. 80% haseł nie ma katalogów form, co ustalono na próbie materiałowej haseł na literę L. Pokazało to, jak wiele leksemów wymagało opracowania opisu gramatycznego. Wprawdzie opracowując S I (obejmujący nowe hasła), zachowaliśmy dotychczasowy zakres opisu gramatycznego, czyli określaliśmy takie same wartości, ale zdecydowaliśmy się podawać wszystkie formy wyrazów z danych poświadczeń, zamieszczając informację o formie nawet przy hasłach udokumentowanych jednym cytatem. To samo dotyczy S II (obejmującego m.in. nowe formy gramatyczne, nowe warianty fonetyczne haseł, starsze poświadczenia znanych już form). Jest to jednak niewielka liczba haseł w porównaniu z materiałem zamieszczonym w XI-tomowym Sstp.

Druga sprawa, na którą trzeba zwrócić uwagę, to fakt, że w Sstp właściwie nie nazywa się części mowy. Od tej zasady są jedynie uzasadnione nieliczne wyjątki. W wypadku np. haseł homonimicznych dopiero po zapoznaniu się z cytatami, definicją lub, o ile jest

podany, katalogiem form czytelnik może określić część mowy (np. *Doświadczenie* – rzeczownik || przysłówek, *Kupiecki* – przymiotnik || przysłówek). Wyjątek stanowią niektóre leksemy wielofunkcyjne, które pod jednym hasłem mają wyodrębnione funkcje odpowiadające różnym częściom mowy (np. *Co* – zaimek, spójnik, partykuła). Kiedy już były zamieszczane katalogi form w Sstp, informacja gramatyczna z założenia obejmowała podanie wartości kategorii fleksyjnych wyrazów, jak rodzaj przy przymiotniku czy przypadek przy rzeczowniku, nie podawało się jednak wartości kategorii selektywnych, jak choćby rodzaj przy rzeczowniku czy aspekt przy czasowniku.

Uzupełnienie w projekcie Sstp o informacje gramatyczne sprowadzało się do analizy całego już wydrukowanego materiału staropolskiego, jego weryfikacji i opracowania nowych poświadczeń pod kątem gramatycznym. Mając na celu możliwie jak najpełniejsze przedstawienie informacji o odmianie poszczególnych polskich wyrazów poświadczonych w zabytkach pochodzących z najstarszego okresu rozwoju polszczyzny, konieczne było dokonanie szeregu uzupełnień i szerszych analiz – tak pod kątem materiałowym, jak i metodologicznym. Przede wszystkim niezbędne było określenie form wszystkich wyrazów występujących w materiale Sstp oraz Aneksu, aby uzyskać pełną wiedzę o ich chronologii. Z uwagi na cel projektu zależało nam na zaobserwowaniu czasu wystąpienia danej formy, a w konsekwencji ustaleniu, kiedy dane formy zostały zanotowane w najstarszym ich użyciu. Także wówczas, gdy istniały katalogi form w Sstp, weryfikowano je, co polegało na sprawdzaniu cytatów w najnowszych wydaniach tekstów i określaniu form gramatycznych. Ponadto konfrontowano formy danych wyrazów z poświadczeniami z nowych źródeł, by ustalić, czy w tekstach z Aneksu nie są poświadczane starsze formy niż dotychczas znane ze Sstp.

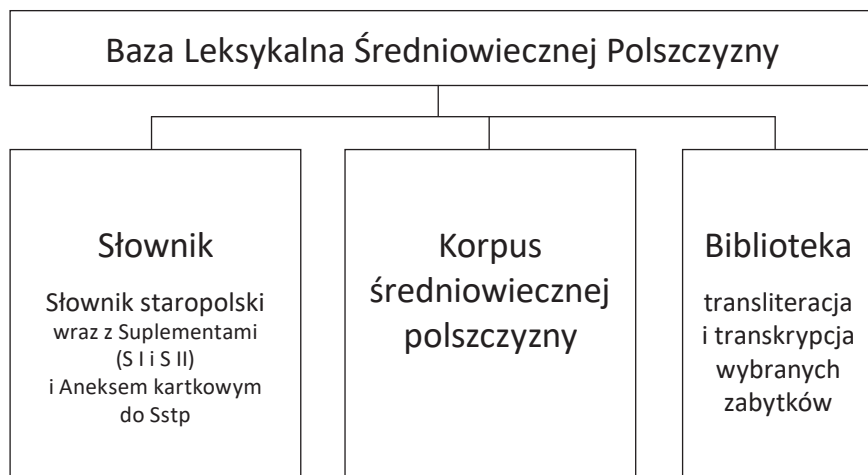
Założeniem projektu było zbudowanie ogólnodostępnej internetowej bazy danych – *Bazy leksykalnej średniowiecznej polszczyzny*. W zamyśle realizatorów projektu miała ona łączyć dwa główne, sprzężone zasoby, mianowicie Słownik oraz Korpus. Korpus miał zawierać teksty źródłowe w transkrypcji i transliteracji, natomiast Słownik interpretację gramatyczną słownictwa tekstów zawartych w Korpusie.

Trzeba jednak wyraźnie zaznaczyć, że zakres Słownika jest szerszy niż Korpusu. Słownik obejmuje bowiem materiał leksykalny odnotowany we wszystkich zabytkach z kanonu Sstp, S I, S II oraz w uzupełnieniach zawartych w Aneksie do Sstp, czyli ekscerptów z nowo dostępnych źródeł. Oznacza to, że w jego zakres wchodzi materiał w transliteracji zarówno z tekstów ciągłych, jak i z tekstów glosowanych i słowników, czyli tekstów nieciągłych¹.

W Korpusie natomiast miały znaleźć się wybrane teksty ciągłe – równoległe w transliteracji i transkrypcji. Podczas dobierania zabytków do tego zasobu konieczne było uściślenie ich metadanych oraz wybór najlepszej podstawy tekstowej. Wiązało się to z potrzebą weryfikacji odczytań (lekcji) wydawców z fotografiami rękopisów (w miarę dostępu do nich), ustalania datowania na podstawie głównie katalogów bibliotecznych oraz opracowania transkrypcji utworów, które ich dotąd nie posiadały, a także ich przygotowania zgodnie z ujednoliconymi zasadami redakcyjnymi. Zarówno Korpus, jak i Słownik są w dalszym ciągu, czyli już po zakończeniu projektu, uzupełniane w miarę pozyskiwania nowych materiałów.

---

¹ Podział na teksty ciągłe i nieciągłe przyjęliśmy za: Klapper M., Kołodziej D., 2015, *Elektroniczny Tezaurus Rozproszanego Słownictwa Staropolskiego do 1500 roku. Perspektywy i problemy*, „Polonica” XXXV, s. 87–101.

II. 4. Schemat struktury bazy BLŚP

2. Przebieg prac nad projektem

Prace nad projektem przebiegały w dwóch aplikacjach: Słownik i Korpus. W ramach aplikacji Słownik przeprowadzono następujące prace:

1. opracowanie wstępnego modelu fleksyjnego polszczyzny średniowiecznej z uwzględnieniem zasad interpretacji opisu poszczególnych form wypracowanych podczas badań wstępnych (ustalenie listy części mowy i ich kategorii selektywnych i fleksyjnych oraz wartości poszczególnych kategorii²);

2. zaprojektowanie makro- i mikrostruktury Słownika na podstawie analizy makro- i mikrostruktury Sstp (oraz wybranie zestawu tagów do opisu makro- i mikrostruktury Słownika);

3. utworzenie siatki haseł Słownika przez ekscerpcję i integrację haseł z Sstp i S I oraz Aneksu, tj. magazynu kartkowego Pracowni;

4. ustalenie form fleksyjnych leksemów, począwszy od najstarszych poświadczeń; zestaw tych form był weryfikowany przez wykonawców już w trakcie analiz nowych materiałów źródłowych;

5. opracowanie końcowego modelu opisu fleksyjnego polszczyzny średniowiecznej na podstawie charakterystyki fleksyjnej wszystkich leksemów Słownika;

6. udostępnienie opracowania na stronie IJP PAN: [https:// blsp.ijp.pan.pl/](https://blsp.ijp.pan.pl/).

W ramach aplikacji Korpus przeprowadzono prace:

1. zaprojektowanie struktury Korpusu i wybranie zestawu tagów;

2. zweryfikowanie kanonu źródeł oraz skompletowanie i uporządkowanie listy zabytków, zgromadzenie tekstów w wersji elektronicznej, synchronizacja transliteracji i transkrypcji każdego zabytku, anotacja morfo-syntaktyczna tekstów w Korpusie;

3. udostępnienie opracowania na stronie IJP PAN: https://korpus-blsp.ijp.pan.pl.

² Por. Aneks, s. 269–275.

3. Informacje o źródłach i ich uporządkowanie (EKŻ)

Kiedy przystępowaliśmy do pracy nad projektem, w pierwszej kolejności (z uwagi zwłaszcza na planowany korpus tekstów średniowiecznych) zrewidowaliśmy samą podstawę materiałową. Za punkt wyjścia przyjęliśmy opracowany w Pracowni i wydany w 2005 r. *Opis źródeł* Słownika staropolskiego (dalej: OżSstp); jednak mieliśmy na uwadze, że od tego momentu wydany został szereg „nowych” tekstów źródłowych (np. *Księga grodzka krakowska*, *Wilkierz rady miasta Wolsztyna*), jak również zostały opracowane i opublikowane nowe edycje znanych już z wcześniejszych wydań materiałów staropolskich, uwzględniające aktualne odczytania (płytką DVD z wybranymi najstarszymi zabytkami języka polskiego³, m.in. *Kazania świętokrzyskie*, *Psalterz floriański*, *wybór pieśni i najstarszych tekstów wierszowanych*). Zmienił się także stan wiedzy na temat niektórych zabytków – nierzadko uszczegółowione zostały informacje na temat ich datowania (np. *Kodeks Suleda*⁴, rozariusze). Wszystko to musiało znaleźć odzwierciedlenie w przygotowywanej przez nas bazie. Dlatego też podczas badań nie tylko weryfikowaliśmy informacje na temat odmiany wyrazów i datowania poświadczzeń znajdujące się w Sstp i S I, ale również uzupełnialiśmy je materiałami nieznanymi Sstp – bezcenny w tym względzie okazał się aneks zawierający kartki gromadzone w Pracowni Języka Staropolskiego z ekscerptami z nowych lub poprawionych wydań tekstów staropolskich.

Jak już wspomniałam, podstawę badań projektu stanowi materiał zawarty w Sstp, S I i S II oraz w znajdującym się w Pracowni Aneksie do Sstp, który jest nieprzerwanie zasilany nowymi materiałami. Badania wstępne dotyczące kanonu źródeł doprowadziły do znaczącej przebudowy jego struktury głównie ze względu na wymogi Korpusu.

Źródła Sstp stanowią w przeważającej części wydania tekstów średniowiecznych. Wyjątkowo są to rękopisy (np. *Serm*⁵). Są to zarówno pełne polskie teksty jako osobne opracowania edytorskie (np. *BZ*, *Fl*, *Dorota*, *Reg*, *OrtOssol*), jak i fragmenty cytowane w opracowaniach wybranych zagadnień, czyli artykułach tematycznych (np. *TymProc*⁶), ale też zabytki językowe, głównie teksty łacińskie z polskimi glosami (tu przeważnie pojedyncze wyrazy, chociaż trafiają się i frazy, i zdania) oraz słowniki łacińskie z polskimi glosami (np. rozariusze czy

---

³ *Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego* (DVD), 2006, kierownik projektu: Wacław Twardzik.

⁴ W Sstp pod skrótem *Sul* (por. OżSstp) cytowano wydany przez F. Piekosińskiego *Kodeks Świętosławów*. Źródło to obejmowało dwa rękopisy, które zostały przepisane przez Mikołaja Suleda w 2. poł. XV w. Od imienia pisarza obu rękopisom nadano wspólny skrót. Tymczasem w BLŚP uwzględniono ustalenie, że na k. 2r-41v znajdują się Statuty Kazimierza Wielkiego i Władysława Jagiełły w przekładzie polskim Świętosława z Wojcieszyna z r. 1449, a na k. 43r-57r znajdują się statuty książąt mazowieckich w przekładzie Macieja z Rożana z r. 1450. W BLŚP źródło to otrzymało dwa oddzielne skróty *Sul* 1.1. i *Sul* 1.2. (por. OżSstp i zakładka *Źródła*) z odpowiednimi datami 1449 i 1450. Za pozostaniem przy podstawowym skrócie stosowanym w Sstp przemawiały względy praktyczne.

⁵ Rękopiśmienne ekscerpty pochodzące z rękopisu Archiwum i Biblioteki Krakowskiej Kapituły Katedralnej o sygn. 230 (dawna sygn. 1421/108 *Mns*).

⁶ Tymieniecki K., *Procesy twórcze formowania się społeczeństwa polskiego w wiekach średnich*, Łódź 1921. Głosy i rotys polskie umieszcza autor w przypisach do tekstu, wyróżniając je kursywą jako ilustracje omawianych zagadnień.

wokabularze)⁷. Opracowanie fleksji średniowiecznej (staropolskiej) wymaga uwzględnienia wszystkich źródeł Sstp (łącznie z S I i S II oraz Aneksem) zawierających wyrazy odmienne. Ze względu jednak na przyszłościowe plany dotyczące opracowania składni w drugiej kolejności są uwzględniane także wyrazy nieodmienne.

Podstawową zatem i bezwzględną rzeczą było ustalenie kanonu źródeł, które miały dać materiał do badań. Kanon ten miał objąć cały zasób dostępnych tekstów średniowiecznych. Każde źródło (tekst) otrzymało swój pełny opis zawarty w tzw. Elektronicznej Karcie Źródła (dalej: EKŻ)⁸. W zakres tego opisu wchodziły zaktualizowane dane o źródle. Z uwagi na zaplanowany Korpus tekstów średniowiecznej polszczyzny⁹ koniecznym stało się, aby każde źródło odpowiadało jednemu tekstowi opatrzonemu odpowiednią notką zawierającą pełną dostępną informację o nim, czyli pełną charakterystykę każdego źródła słownikowego, które miało zasilić korpus. Główną „jednostką źródłową” BLŚP jest rękopis/inkunabuł (niekiedy zachowany w wielu przekazach¹⁰, traktowanych wówczas jako osobne jednostki), nie zaś jego wydanie. Zatem znaczna część źródeł wyszczególnionych w OżSstp a będących opracowaniami zawierającymi cytaty z różnych rękopisów, np. kolekcje glos, pieśni czy słowniczków, została podzielona na mniejsze jednostki o bardziej jednorodnej strukturze. Staraliśmy się zwłaszcza o wyodrębnienie i precyzyjny opis tekstów ciągłych ze względu na ich wykorzystanie w Korpusie (np. *R*, *PF*, *Wisł*). Takie źródła – już ze zweryfikowanymi i uaktualnionymi danymi, wprowadzonymi za wydaniami i katalogami bibliotecznymi, np.: daty oraz nowe lub poprawione informacje o źródle (por. np. w Sstp – *Sul*, w BLŚP – *Sul* 1.1. i *Sul* 1.2.), dotyczącymi chronologii, ale też innych danych – zostały wprowadzone w odpowiednio zaprojektowanym formularzu: EKŻ. Innymi słowy, każdy taki tekst (źródło) otrzymał swój odrębny tytuł i opis zawarty w EKŻ.

Każdy z utworów opatrzony został osobną sygnaturą, możliwie jak najbliższą sygnaturze, jaką miał w Sstp, oraz szczegółową metryczką EKŻ. Wszystkie EKŻ zawierają skrót źródła, tytuł utworu, informacje o autorze (o ile jest znany), datowaniu, stanie zachowania i lokalizacji rękopisu bądź inkunabułu, krótką charakterystykę zabytku, opis jego wykorzystania w Sstp oraz bibliografię. Za podstawę przyjęliśmy tekst z najnowszego wydania czy opracowania, starając się zachować sygnaturę używaną w Sstp. Zdarzało się jednak, że w Sstp to samo źródło cytowane było z dwóch różnych wydań i pod różnymi hasłami posiadało różne skróty. W tej sytuacji w BLŚP podana jest o tym informacja i przyjmowany jeden skrót w EKŻ (zazwyczaj nowszego wydania). Zresztą w trakcie opracowywania haseł do Sstp również staraliśmy się wykorzystywać najnowsze edycje wcześniej wydanych źródeł i w miarę prac nad poszczególnymi zeszytami Sstp niejednokrotnie w kolejnych, pod daną sygnaturą źródła, wprowadzany był tekst z nowego wydania. Jako przykład niech posłużą „losy” *Biblii królowej Zofii* (dalej: *BZ*).

⁷ Por. *Rozariusze z polskimi glosami*, red. naukowa E. Deptuchowa, Kraków 2020.

⁸ W wersji dla użytkownika jest to jedna z kart Biblioteki, na której pokazane są dane o źródle.

⁹ Korpus tekstów średniowiecznej polszczyzny ma wejść do Korpusu diachronicznego (por. artykuł Deptuchowa E., Jasińska K., Klapper M., Kołodziej D., 2019, *O projekcie Korpusu polszczyzny do 1500 roku*, „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 7–16).

¹⁰ Np. *Msza, Ojciec, Wierzę* – oznaczone przy skrótach odpowiednimi cyframi kolejnych odpisów.

BZ po odnalezieniu w bibliotece Gimnazjum reformowanego w Sáros Patak na Węgrzech została wydana przez Antoniego Małeckiego w 1871 r. w zasadzie w sposób będący połączeniem transkrypcji i transliteracji. I to wydanie było podstawą pierwotnej ekscerpcji dla Sstp. Kiedy w 1930 r. Ludwik Bernacki ogłosił fototypiczne wydanie *BZ*, cytaty z kartek ekscerpcyjnych na bieżąco sprawdzano z podobizną rękopisu i poprawiano oraz uzupełniano je. W latach 1965–1971 *BZ* doczekała się wydania w transliteracji przez Stanisława Urbańczyka i Vladimíra Kyasa. Dopiero jednak w 2006 r. w ramach projektu *Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego* E. Deptuchowa i Z. Wanicowa przygotowały jej krytyczne wydanie wraz z transkrypcją (płytką DVD¹¹). Wiadomo, że transkrypcja bardzo ułatwiała rozumienie tekstu i jego interpretację.

To nie jedyne źródło Sstp, które w trakcie opracowywania i wydawania tego dzieła weryfikowano i wprowadzano nowsze odczytania oraz wykorzystywano na zaawansowanym nieraz już etapie prac. Jednak w wydanych drukiem tomach nie była możliwa zamiana tekstu (i tak np. w t. I. Sstp materiał z *Rozm* cytowany jest za wydaniem A. Brücknera¹²). Opracowując fleksję i korpus w BLŚP, wszystkie takie cytaty poprawiamy i podajemy według najnowszego wydania. W BLŚP zamieszczamy tekst *Rozm* z opracowania znajdującego się na stronie *Apocryphów*¹³. Oczywiście, konfrontowaliśmy poszczególne cytaty z fotografiami i wydaniem F. Kellera i W. Twardzika, co niejednokrotnie pozwalało usuwać błędy w najnowszym wydaniu. Również w wypadku rot przysięg sądowych (np. *HubeZb*), po wydaniu przez Henryka Kowalewicza i Władysława Kuraszkiewicza *Wielkopolskich rot sądowych* z wyborem fotografii zapisek sądowych czerpano materiał z tego wydania, tym razem wprowadzając nowy skrót źródła, np. *Pozn*¹⁴. Teraz, opracowując fleksję, mogliśmy sprawdzać każdą zapiskę sądową w fotografiach zamieszczonych na stronie e-Rotha¹⁵. W wypadku tego źródła wprowadzono w Sstp nowy skrót, podobnie jak uczyniono to w wypadku mamotrektów kaliskiego i lubińskiego. Początkowo materiał czerpano z wydania Jana Łosia ze skrótem 1471 *MPKJ* V i *MPKJ* V. Po wydaniu tychże mamotrektów przez Wandę Żurowską-Górecką i Vladimíra Kyasa ta edycja z nowym skrótem (*MamKal* i *MamLub*) stała się podstawą cytowania w Sstp. W BLŚP przytaczano poświęcenia za tym nowym wydaniem, poprawiając wcześniejsze cytowania i sygnaturę źródła.

Jak wspomniałam, BLŚP miały zasilić materiały niewydane, zebrane w katalogu kartkowym Pracowni (Aneksie do Sstp), a pochodzące z nowo wydanych źródeł. Konieczne było opracowanie dla tych tekstów EKŻ-ów i sprawdzenie, czy i jakie nowe lub starsze w stosunku do prezentowanych w Sstp i suplementach formy gramatyczne zawierają.

Poniżej zamieszczam fragment EKŻ przykładowego źródła *Bogur A* (por. *Il.* 5).

¹¹ Twardzik, W. (red.), *Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego*, Kraków: IJP PAN, 2006.

¹² *Rozmyślanie o żywocie Pana Jezusa. Z rękopisu grecko-kato[l]ickiego* Kapituły Przemyskiej wydał Aleksander Brückner, Kraków 1907.

¹³ Rojszczak-Robińska, D. i in., *Staropolskie apokryfy Nowego Testamentu*, Poznań 2024, dostęp: <https://apocrypha.amu.edu.pl/>.

¹⁴ Kowalewicz, H., i Kuraszkiewicz, W. (oprac.), *Wielkopolskie rotty sądowe XIV–XV wieku*, t. I: *Roty poznańskie*, Poznań 1959.

¹⁵ Włodarczyk M. i in. (red.), *Elektroniczne Repozytorium Rot Wielkopolskich*, 2004, dostęp: <https://rotha.ehum.psn.pl/>.

Bogur A

nr źródła: 460

<p>Datowanie</p> <p>Postać materiału polskiego</p> <p>Tytuł</p> <p>Charakterystyka zawartości</p> <p>Wydanie</p> <p>Bibliografia</p> <p>Uwagi</p> <p>Odsyłacze</p> <p>Jak cytować</p>	<p>Datowanie</p> <hr/> <p>rekopisu: ca 1408 tekstu polskiego: ca 1408</p> <hr/> <p>Postać materiału polskiego</p> <hr/> <p>tekst ciągły</p> <hr/> <p>Tytuł</p> <hr/> <p>Bogurodzica</p>
--	--

Charakterystyka zawartości

Autor: -
Rodzaj: tekst wierszowany
Typ: pieśń

Wydanie

Birkenmajer Józef, Bogarodzica dziewica. Analiza tekstu, treści i formy, Lwów 1937.

Bibliografia

Bogurodzica. Opracował J. Woronczak. Wstęp językoznawczy E. Ostrowska. Opracowanie muzykologiczne H. Feicht, Wrocław 1962.

Vrtel-Wierczyński Stefan, Wybór tekstów staropolskich. Czasy najdawniejsze do r. 1543, Lwowska Biblioteka Sławistyczna, t. XII, Lwów 1930.

Uwagi

Tekst ten znajdował się na wyklejce tylnej okładki rkpisu Biblioteki Jagiellońskiej nr 1619 (obecnie karta z pieśnią przechowywana jest osobno), zawierającego zbiór kazań łacińskich z glosami polskimi spisanych w 1407 r. przez księdza Macieja z Grochowa, wikariusza w Kcyńi. Tekstu *Bogurodzicy* nie pisał jednak Maciej z Grochowa, ale inna ręka. „Tekst *Bogurodzicy* został wpisany na tylnej wyklejce już po jej nalepieniu, a więc nie przed rokiem 1408, choć niewiele później” (*Bogurodzica* w opracowaniu J. Woronczaka, E. Ostrowskiej i H. Feichta, s. 96). Jest to tekst najstarszy, obejmujący dwie zwrotki i opatrzone nutami.

II. 5. Elektroniczna Karta Źródła dla *Bogur A*

4. Słownik BLŚP

Zgodnie z założeniami projektu Słownik BLŚP miał zawierać rozbudowaną informację gramatyczną, pogłębioną i poszerzoną w stosunku do Sstp, zamieszczoną przy każdym hasle¹⁶ w postaci modułu fleksyjnego. Podawana jest w nim informacja, jaką częścią mowy jest dane hasło, i umieszczany katalog form fleksyjnych dla leksemów odmiennych oraz przykładowe poświadczenia poszczególnych form. W katalogu form fleksyjnych zawarte są wyłącznie te, które zostały poświadczone w materiale źródłowym. Nie uzupełnia się paradymatów formami rekonstruowanymi. Katalog uwzględnia wariantywność fleksyjną i fonetyczną oraz komentarze przy tych formach, których jednoznaczna interpretacja jest wątpliwa bądź niemożliwa.

Zadanie wykonawców projektu polegało zatem na analizie materiału, tj. każdego cytatu poświadczającego dany leksem. Osoby biorące udział w realizacji projektu opracowywały (identyfikowały) formy gramatyczne poszczególnych części mowy, co pozwalało im na wyspecjalizowanie się w zakresie danej części mowy. Wprawdzie wszystkie cytaty były w postaci gotowych odczytań, ale wymagały sprawdzenia już to w wydaniach, już to w ekscerptach, czyli niewydanych cytatach z rękopisów czy inkunabułów w transliteracji dostępnych w Pracowni, ale też na fotografiach rękopisów. Mogli więc brać udział w projekcie wszyscy – nie było potrzeby wyszukiwania polskich głos bezpośrednio w tekstach nieciągłych, gdyż ten materiał był dostępny w postaci gotowych ekscerptów. Po zweryfikowaniu cytatów najtrudniejszą czynnością stanowiło określenie formy gramatycznej danej części mowy zarówno w tekstach ciągłych, jak i nieciągłych, które nie miały opracowanych w Sstp katalogów form. W wypadku tych drugich pewne zasady określania form w tekstach z głosami były ustalone, więc to ułatwiało pracę. Niemniej jednak było to zadanie bardzo trudne, zwłaszcza gdy należało właściwie zinterpretować formę w tekstach nieciągłych.

5. Model opisu fleksyjnego

Prace nad realizacją projektu przebiegały w dwóch obszarach: Słownik i Korpus. W BLŚP konieczne było powiązanie poświadczenia, stanowiącego ilustrację materiałową opracowywanej formy, z konkretnym tekstem źródłowym, z którego ono pochodzi.

Niezwykle ważnym i trudnym problemem było opracowanie takiego modelu opisu fleksyjnego, który z jednej strony nie odbiegałby od zasad znanych z tradycyjnych gramatyk, a z drugiej nawiązywałby do rozwiązań już przyjętych w SGJP i SXVII–XVIII i który mógłby być zastosowany w obu aplikacjach składających się na bazę, tj. i w Słowniku, i w Korpusie. Przyjęliśmy ustalenia bazujące na modelu (tagsecie) znanym z KorBy, czyli zastosowanym dla korpusu polszczyzny XVII i 1. poł. XVIII w. Część jednak uwzględnionych w nim rozwiązań wymagała modyfikacji polegającej na „postarzeniu”, tj. dostosowaniu do realiów gramatycznych średniowiecznej polszczyzny. Nierzadko zjawiska językowe uznawane w późniejszych etapach rozwoju języka polskiego za skostniałe bądź wymarłe w najstarszej polszczyźnie miały charakter systemowy. Dlatego konieczne było m.in. wprowadzenie nowych

---

¹⁶ Podstawę Słownika stanowi siatka hasel Sstp i S I z uwzględnieniem poprawek i uzupełnień dotyczących wyrazów hasłowych (tzw. errata).

fleksemów (np. imiesłów czasu przeszłego czynny II, forma aorystyczna) czy też nowych kategorii fleksyjnych (np. typ odmiany – prosta i złożona dla przymiotników). Dostosowanie tagsetu KorBy do potrzeb staropolszczyzny wymagało też usunięcia zbędnych elementów, a dotyczy to listy fleksemów i leksemów, zestawu kategorii gramatycznych i ich wartości oraz przyporządkowania kategorii gramatycznych do poszczególnych fleksemów. Wypracowanie tagsetu dostosowanego do wymogów polszczyzny najstarszego okresu poprzedzone było wieloma próbami i wstępnymi ustaleniami. Nie sposób było przewidzieć wszystkich możliwości i potrzeb (np. wyróżniliśmy nową kategorię gramatyczną – typ odmiany z wartościami: prosta, złożona. Stanowi ona kategorię fleksyjną następujących fleksemów: przymiotnik, liczebnik przymiotnikowy, imiesłów przymiotnikowy czynny, imiesłów czasu przeszłego czynny II, imiesłów przymiotnikowy bierny). Po próbach wstępnych i testach niejednokrotnie stawaliśmy przed koniecznością wprowadzania poprawek, które pozwoliłyby na jasne i jednoznaczne opisy poszczególnych części mowy. Tak było np. w wypadku czasownika, zaimka czy liczebnika, które z uwagi na różnorodność form wymagały szczególnie wielu przemyśleń i testów. Już nawet wtedy, gdy przystąpiliśmy do regularnego opracowywania materiałów, konieczne było korygowanie wcześniej przyjętych i sprawdzających się do pewnego momentu zasad. Np. gdy trzeba było przyporządkować w opisie gramatycznym występujące w Sstp hasło *Pięciór* czy *Być* (to drugie ze względu na jego podwójną funkcję – jako samodzielny czasownik oraz w konstrukcjach jako słowo posiłkowe).

Opracowany przez nas model, oprócz przeznaczenia korpusowego, znalazł zastosowanie w opisie form gramatycznych w aplikacji Słownik. W module Fleksja stanowiącym *de facto* słownik gramatyczny staropolszczyzny prezentowane są informacje na temat odmiany leksemów. Pobierane są one z tzw. Elektronicznych Kart Ekscerpcyjnych (dalej: EKE), w których członkowie Zespołu opracowywali poszczególne poświadczenia, stanowiące ilustrację materiałową form gramatycznych wyrazów poszczególnych części mowy.

Budowa poszczególnych EKE jest zróżnicowana, co uzależnione jest od cech selektywnych i fleksyjnych poszczególnych części mowy. Pierwsza część każdej EKE zawiera miejsce na wpisanie hasła, omawianego poświadczenia w transliteracji, cytatu oraz jego lokalizacji (pobieranej z EKŹ). I ta część formularza jest taka sama dla wszystkich części mowy. Zasadnicza różnica dotyczy tabelki/formularza dla OPISU GRAMATYCZNEGO poświadczenia. Część pól zaprojektowana jest tak, aby automatycznie były wybierane dane właściwe opisywanej formie. W każdej EKE pokazywane są opisy wymagane dla danej części mowy, co umożliwia dokonanie wyboru z przygotowanej listy danych, potrzebnych do prawidłowego i jednoznacznego określenia formy wyrazu z cytatu.

Z EKE były pobierane dane do modułu Fleksja w widoku podstawowym i zaawansowanym. Widok podstawowy zawiera hasło z jego ewentualnym wariantem fonetycznym oraz odmianę opisywanego wyrazu wraz z obocznymi formami fonetycznymi i fleksyjnymi (por. *Il. 6*).

Siekiera, Siekira

nr hasła: 2511

w opracowaniu

Fleksja

Semantyka
Zapożyczenie
Uwagi
Bibliografia
Odsyłacze
Sstp
Errata
Jak cytować

Fleksja

rzeczownik

Widok zaawansowany →

rodzaj: żeński

przypadek	liczba		
	pojedyncza	podwójna	mnoża
mianownik	siekiera siekira	-	siekiry
dopełniacz	siekiry	siekiru	siekir
celownik	-	-	-
biernik	siekirę	siekierze siekirze	siekiry
narzędnik	siekirą	siekiroma	siekirami
miejsownik	siekirze	-	-
wołacz	-	-	-

Il. 6. Moduł Fleksja w widoku podstawowym

Moduł Fleksja w widoku zaawansowanym zawiera opis gramatyczny danego hasła z podziałem na warianty fonetyczne – dla każdego przedstawiany jest oddzielny wykaz form. Tu również otrzymujemy dane dotyczące podziału wyrazu na temat i końcówkę, a w wypadku czasownika informacje o budowie formy.

Ponadto podane jest oznaczenie, czy jest to najstarsze poświadczenie danej formy dla tego leksemu w badanym materiale tego okresu. Tu także istnieje możliwość odesłania do kart, na których prezentowane są formy wraz z opisami i uwagami (por. *Il. 7, cz. 1, 2*).

Fleksja

Semantyka

Zapożyczenie

Uwagi

Bibliografia

Odsyłacze

Sstp

Errata

Jak cytować

Siekiera

rodzaj: żeński

liczba pojedyncza		
przypadek	forma	poświadczenie
mianownik	siekier-a	XV p. post. EwZam - 5r
dopełniacz	-	-
celownik	-	-
biernik	-	-
narzędnik	-	-
miejszcownik	-	-
wolacz	-	-
liczba podwójna		
przypadek	forma	poświadczenie
mianownik	-	-
dopełniacz	-	-
celownik	-	-
biernik	siekierz-e (rrz)	1493 ZapWarsz - nr 1674
narzędnik	-	-
miejszcownik	-	-
wolacz	-	-
liczba mnoga		
przypadek	forma	poświadczenie
mianownik	-	-
dopełniacz	-	-
celownik	-	-
biernik	-	-
narzędnik	-	-
miejszcownik	-	-
wolacz	-	-

II. 7. cz. 1. Moduł Fleksja w widoku zaawansowanym

Siekira (wariant)

Fleksja

Semantyka

Zapożyczenie

Uwagi

Bibliografia

Odsyłacze

Sstp

Errata

Jak cytować

rodzaj: żeński

liczba pojedyncza		
przypadek	forma	poświadczenie
mianownik	siekir-a	1422 <i>Czrs</i> - 258
dopełniacz	siekir-y	1402 <i>Pyzdr</i> - nr 178
celownik	-	-
biernik	siekir-ę	1413 <i>Pyzdr</i> - nr 404
narzędnik	siekir-q	1402 <i>Pyzdr</i> - nr 168
miejscownik	siekirz-e (rrz)	ca 1400 <i>Fl</i> - 73, 7
wołacz	-	-
liczba podwójna		
przypadek	forma	poświadczenie
mianownik	-	-
dopełniacz	siekir-u	1419 <i>Pyzdr</i> - nr 597
celownik	-	-
biernik	siekirz-e (rrz)	1414 <i>Pyzdr</i> - nr 388
narzędnik	siekir-oma	1472 <i>ZapWarsz</i> - nr 1348
miejscownik	-	-
wołacz	-	-
liczba mnoga		
przypadek	forma	poświadczenie
mianownik	siekir-y	1389 <i>Pozn</i> - nr 231
dopełniacz	siekir-o	1424 <i>Pyzdr</i> - nr 972
celownik	-	-
biernik	siekir-y	1393 <i>TPaw IV</i> - nr 4582
narzędnik	siekir-ami	ca 1400 <i>Fl</i> - 73, 7
miejscownik	-	-
wołacz	-	-

Il. 7. cz. 2. Moduł Fleksja w widoku zaawansowanym

Prace nad projektem po przygotowaniu formularzy i po wstępnych testach/próbach przebiegały w ściśle określony sposób. Pierwsza faza działań polegała na opracowaniu dla każdego poświadczenia w obrębie danego hasła tzw. EKE, która zawierała określone informacje: cytaty w transliteracji, jego lokalizację i datację oraz opis gramatyczny danego wyrazu. Dane wpisywano do przygotowanych formularzy różnych dla poszczególnych części mowy. Formularze opracowano dla poszczególnych (wszystkich) części mowy. Przygotowana została instrukcja opisu dla każdej części mowy uwzględniająca selektywne i fleksyjne wartości danego wyrazu w kontekście. Były one zróżnicowane i dostosowane do wymogów poszczególnych części mowy pod względem wartości fleksyjnych i selektywnych. Po przetestowaniu ich można było przystąpić do wpisywania kolejnych poświadczeń w obrębie wszystkich haseł, tzw. EKE dla każdego poświadczenia zgodnie z opracowaną instrukcją opisu dla każdej części mowy. Wszelkie wątpliwości – czy te dotyczące samej identyfikacji formy czy te dotyczące lematyzacji bądź odczytania – umieszczamy w specjalnie przygotowanym na komentarze polu Uwagi, sygnalizując je przyszłemu użytkownikom.

BLŚP jest bazą przygotowaną dla szczegółowego opracowania i przeanalizowania występujących w tekstach staropolskich wyrazów pod kątem ich form gramatycznych. Stale uzupełniana baza ułatwi czy wręcz umożliwi prowadzenie szerszych i szczegółowych badań nad fleksją staropolską. Pozwoli na uchwycenie zjawisk fleksyjnych na różnych etapach ich występowania w obrębie całych kategorii gramatycznych. Dzięki bazie użytkownik otrzyma usystematyzowany materiał, który będzie mógł wykorzystywać do szczegółowych badań nad różnymi zagadnieniami z zakresu fleksji w interesujących go okresach rozwoju polszczyzny.

6. Korpus

Druga aplikacja, Korpus, ma stanowić obszerną kolekcję tekstów najstarszego okresu w dziejach polskiego języka piśmiennego.

Po opracowaniu Słownika mogliśmy przystąpić do prac związanych z Korpusem. Ponieważ w Korpusie przewidzieliśmy zamieszczenie tekstów w transliteracji i transkrypcji, konieczne było równoległe opracowywanie tych dwóch form. Jednak nie wszystkie teksty, które miały wejść do Korpusu, były wydane w obu postaciach; do niektórych (w miarę czasu) musieliśmy opracowywać transkrypcję. Kolejny etap prac obejmował przygotowanie produkcyjnej wersji analizatora morfologicznego średniowiecznej polszczyzny zawierającego dane BLŚP na użytek wsparcia ręcznego znakowania fleksyjnego Korpusu, a następnie zaprojektowanie i wykonanie oprogramowania do zrównoleglania tekstów, które były anotowane w transkrypcji, z tekstami transliterowanymi z uwzględnieniem metadanych. Wreszcie zaprojektowanie i wykonanie oprogramowania umożliwiającego anotację tekstów korpusu staropolskiego w Anotatorni. Były to zadania wykonane przez programistów. Po ich ukończeniu można było przystąpić do anotacji tekstów do Korpusu, traktując ten etap prac jako testowy. Właściwa anotacja została poprzedzona fazą prób, testów i poprawek i wreszcie można było rozpocząć regularne anotowanie tekstów do Korpusu.

Teksty, jak zaznaczyłam wcześniej, podane są w transliteracji i transkrypcji oraz opatrzone zostały metadanymi. Transliteracja pełni funkcję dokumentacyjną i jest podstawą

materiałową dla różnych działów językoznawstwa (np. fonetyki, słowotwórstwa), transkrypcja zaś jest ważna ze względu na użyteczność dla szerszego grona odbiorców i do maszynowego przetwarzania. W trakcie lektury kontekstów w Korpusie użytkownik będzie miał dostęp do większej liczby informacji na temat interesujących go wyrazów poprzez odesłanie do Słownika. O ile w Słowniku zostały uwzględnione wszystkie teksty, to w Korpusie tylko teksty ciągłe i słowniczkowe przekładowe.

7. Biblioteka

Biblioteka BLŚP gromadzi teksty ciągłe w transliteracji i transkrypcji oraz umożliwia ich pełnotekstowe wyświetlanie. Przy źródłach podane są odnośniki do podstron zawierających informacje na temat poszczególnych tekstów.

8. Podsumowanie

Baza Leksykalna Średniowiecznej Polszczyzny jest zasobem, który ma nie tylko służyć pokazaniu wyników projektu poświęconego polskiej fleksji. Sposób jej zaprojektowania ma służyć wzbogacaniu Słownika o nowe informacje, co pozwoli na uzupełnianie tzw. załączków haseł¹⁷, weryfikację odczytań, wzbogacanie ilustracji materiałowej oraz konsolidację kanonu źródeł, a także wprowadzanie korekt już po zakończeniu realizacji projektu. Słownik BLŚP jest zarówno kontynuacją Sstp, jak i nową formą prezentacji średniowiecznego słownictwa. Elektroniczna forma opracowania ułatwia użytkowanie słownika oraz charakteryzuje się większą przejrzystością i spójnością. W porównaniu z wersją drukowaną w słowniku cyfrowym można zamieścić więcej informacji, przypisów, komentarzy czy notek bibliograficznych. Aktywne odsyłacze zapewniają szybką nawigację w obrębie hasła czy między hasłami. Z kolei trzeba wspomnieć też o pożytkach dla opracowujących słownik, mianowicie podczas opracowywania artykułów hasłowych w BLŚP możliwe jest gromadzenie i porównywanie dużej liczby danych w krótkim czasie, a także zdalne oraz sprawne prowadzenie prac redakcyjnych i korektorskich. Ważną rzeczą jest również to, że w miarę poszerzania badań nad słownictwem średniowiecznych zabytków nie będzie konieczne publikowanie osobnych suplementów czy erraty.

Jednym z głównych założeń projektu BLŚP jest możliwie największa spójność danych zawartych w Słowniku oraz w Korpusie. Siatka haseł oraz katalogi form opracowane w Słowniku BLŚP posłużą do bardziej precyzyjnej analizy fleksyjnej tekstów w Korpusie, natomiast z Korpusu będzie można wyekscerpować większą liczbę poświadczeń danego leksemu czy też określonej formy fleksyjnej. Zebrane w ten sposób informacje, pochodzące z bogatszej niż w Sstp podstawy źródłowej i zaktualizowanej w stosunku do niego, poszerzą wiedzę o rozwoju fleksji polszczyzny najstarszej doby, a także o chronologii i geografii niektórych

---

¹⁷ Ponieważ BLŚP ma charakter bazy, która umożliwia wprowadzanie nowych danych, uznaliśmy, że ważne jest, aby każde hasło udokumentowane było przynajmniej jednym poświadczeniem. Hasła te będą uzupełniane kolejnymi cytatami zgodnie z założeniami i wymogami projektu.

zjawisk językowych. Informacje te będzie można wykorzystać w opracowaniach gramatyki historycznej języka.

Włączenie BLŚP do zasobów cyfrowych IJP PAN zapewni łatwy dostęp do zgromadzonych danych zainteresowanym osobom.

W przyszłości BLŚP stanie się wszechstronnym narzędziem ułatwiającym badaczom dostęp do materiałów i opracowań na temat leksyki średniowiecznej polszczyzny, nie tylko w postaci Słownika i Korpusu, ale również w postaci zaktualizowanych edycji źródeł, wykazów bibliograficznych czy odsyłaczy do zasobów internetowych.

Tomasz Kolowca

Opracowanie rzeczowników w *Bazie leksykalnej* *średniowiecznej polszczyzny*

1. Wstęp

Rzeczowniki są jedną z licznie udokumentowanych części mowy zarówno w Sstp, jak i w BLŚP. Opis rzeczowników w BLŚP jest dość prosty w porównaniu do niektórych innych części mowy. W BLŚP pozostawiono te same ogólne zasady kształtowania główek hasel, jak i samych artykułów hasłowych, co w Sstp. Bez zmian pozostają więc układ katalogów form oraz kwalifikatory, zarówno gramatyczne, jak i semantyczne.

2. BLŚP a Sstp

Niektóre zagadnienia dotyczące siatki hasel i sposoby przedstawiania ilustracji materiałowej pozostają w BLŚP takie same, jak były w Sstp.

Bez zmian pozostawiono podstawowe kwestie związane z hasłowaniem rzeczownika. Podobnie jak w Sstp, *deminutiva* i *augmentativa* zanotowane są jako odrębne hasła. W ten sposób w BLŚP występują hasła *Opona* i *Oponka*, *(Osioł) Osieł* i *Osiołek*, *Rąb* i *Rąbek*. Przykładem rozdzielania takich hasel w BLŚP względem Sstp są hasła *Jątrówka* i *Jątrów* z wariantami fonetycznymi: *Jątrwy*, *Jątry*, *Jętrów*, *Jętry* – to ostatnie hasło wskazuje także, jak rozwiązano kwestię wariantów fonetycznych. Były one zapisywane tak, jak w Sstp z ewentualnymi zmianami powodowanymi nowymi poświadczeniami. Innym przykładem hasła o znacząco rozbudowanej głowce jest hasło *Brustblach*, *Blucbrach*, *Blusbrach*, *Blusprach*, *Brostblach*, *Brusblach*, *Lucbrach*, *Lucbracht*, *Rusblach*. Kwestia homonimów rozwiązana została podobnie, jak w przypadku innych części mowy – hasła poprzedzone są numerem, na przykład: 1. *Piła* i 2. *Piła*.

Zarówno Sstp, jak i BLŚP nie notują nazw własnych. Jeżeli jakieś poświadczenie jest lub może być uznane za *nomen proprium*, odnotowane jest to w uwagach do EKE za pomocą ustalonych formuł („może już *nomen proprium*” i podobne). Pojawiają się jednak w Sstp

i BLŚP wyrazy pospolite pochodzące od nazw własnych, jak: (*Betfania*) *Betfanija*, *Hus*, *Us* czy (*Chryst*, *Chrystus*) *Kryst*, *Krystus(z)*.

Rzeczownikami są także nazwy danin i powinności, jak *Łanowe* czy *Krowne*. W BLŚP występują też formy przymiotników w funkcji innej części mowy, mianowicie rzeczowników. Przykładem może być przymiotnik *Bliski* i jego osobne rzeczownikowe znaczenia¹.

Formy wyrazu w funkcji innych części mowy

bliski, bli(ż)szy, nabli(ż)szy (rzeczownik)

'krewny'

- Tochna ku they dzelnicze trzeciye czoszi, cso yø w uene dzirzala Yagneszka po swem oczczu, yest [bliska](#) 1399 *HubeZb* - 96
- Iako czszo yest penodyz pan czosssznik ne dal woczey, yedno to, czszo gych opat przet pani poloszy, a s thich penodyz dwadzeszca grzywen na pogrzeb, trzydzeszcy conuentowy, a osthatek [blisim](#) 1412 *RtKon* - nr 317
- Pyotr samowtor ranczil opacziszcy y conuentowy za [blyssze](#), ysze ty pocpze myali stacz przese tri latha pocoyne 1425 *Kal* - nr 915
- Duchowny z gymyenyja oczczynnego na woynq sluzicz albo gymyenyje [blyszkym](#) (proximis) spwsczicz szan (leg. sq) povinni 1449 *Sul* (1.1) - 7
- Szastawyonq dzedzynq zastawcza alybo [nablysszy](#) (proximior) do trzydzeszcy lyath bqndze mocz wykupycz 1449 *Sul* (1.1) - 12
- Kmyecz kmyecz za byyqcz, themv, gemv prawo przykaze, za wynq cztyrzy grzywni, a [blyszym](#) za glowq szecz grzywyen zaplaczycz bqndz przyczisznoon 1449 *Sul* (1.1) - 13
- Gdze wqnthpyeny gest o mqzoboystwy, iako gdi nye wyedzecz, ktho zabył, panstwo nye ma kogo gabacz, alye [blyszzy](#), acz mogq, o glowq rzecz konacz bandq 1449 *Sul* (1.1) - 13
- Iakom ia... nye oral... na vyenyje *nyeboszky Anny Voczyehovey[h] s Rudnika..., kthore vyano on okupyl s przyszvolenyem (pro przyszvolenyem) [blyszych](#) 1474 *ZapWarsz* - nr 1384
- Azaly my nye mamy podobnyje tho gymyenyje dzyerszecz y oszagnacz swymy (leg. z swymi) [blyszymy](#), sz naszym prawem nyszlyby ktho nam ge mogli odwyescz starym thu bydlaczym szwyadzeczstwem ca 1480 *OrtOssol* - 44va
- Ktory by myedzy nymy vmarł pyrwey, tego rzeczy y dobrq mayq ostacz temv, czo szostanye *nyedzy nymy zyw besz wschey prawey odmowy gego [blyskych](#) ca 1480 *OrtOssol* - 48va
- Ten psalm powyada, yze Cristus czassu męky swoyey od przyaczol y [blyszych](#) swych opuszczon byl ca 1500 *Puł* - 37 arg.

bli(ż)szy (rzeczownik)

'bliźni'

- Ne pozqday zony *thwego [blysshego](#) (non concupisces uxorem proximi tui Deut 5, 21) ca 1420 *Dek I* (3)
- Nye mow n[y]a szwego [blissego](#) szwadeczstwa falszywego (nec loqueris contra proximum tuum falsum testimonium Deut 5, 20) *XV p. post. Dek III* (22)
- <Aczby> ktho chczczq zastapyl [blyszemv](#) szwemv <i> zabyge gy, [y] od mego oltharqz odlqczycz (pro odlqczysz), slowye wydasz gy, asz vmrze (si quis per industrias occiderit proximum suum, et per insidias, ab altari meo ewelles eum, ut moriatur Ex 21, 14) ca 1480 *Kaluźn* (1.1.1) - 6vb

Il. 1. Formy wyrazu *Bliski* w funkcji innych części mowy

W Sstp i BLŚP funkcjonują połączenia wyrazowe będące nazwami botanicznymi i zoologicznymi (na przykład *boże drzewko*). Materiał językowy z takiego połączenia w Sstp cytowany był pod hasłem rzeczownikowym (w tym przypadku *Drzewko*); pod hasłem przymiotnikowym (*Boży*), na końcu artykułu hasłowego, umieszczano tylko odwołanie do hasła rzeczownikowego (cf. *Drzewko*). W BLŚP połączenie cytowane jest zarówno pod hasłem

¹ Więcej na ten temat w artykule M. Klapper, s. 135–143.

rzeczownikowym (*Drzewko*), jak i przymiotnikowym (*Boży*). Oba hasła połączone są odśylaczem².

Niektóre szczegółowe zagadnienia związane z prezentacją siatki hasel w BLŚP jednak zmieniły się w stosunku do układu siatki hasel w Sstp. Różnicą są hasła dwurodzajowe. W Sstp rzeczowniki takie jak *łódź* i *łodzi* albo *biodro* i *biodra* są zgromadzone w jednym artykule hasłowym o główce *Łódź*, *Łodzi* albo *Biodro*, *Biodra*. W BLŚP formy te rozdzielono i stworzono osobne hasła *Łódź* oraz *Łodzi*, podobnie jak *Biodro* i *Biodra*.

W BLŚP zmieniono sposób zapisu główek hasel rzeczowników wielosegmentowych. Hasło *Nie zapomni mię* zostało usunięte, a materiał prezentowany w artykule hasłowym przeniesiony został pod hasło *Zapomnieć*. Innym przykładem jest hasło w Sstp zapisane jako *Ja*, *Ja*, które mogło wydawać się wołaczem rzeczownika. W BLŚP definitywnie zostało zakwalifikowane jako wykrzyknik, a jego główka zmodyfikowana do formy 2. *Ja*³.

W obrębie hasel odnotowywane są kwalifikatory gramatyczne. Może to być *plurale tantum* (jak *Jagły* czy *Jajce*) czy *collectivum* (np. *Bracia*).

Jagły nr hasła: 2832

w opracowaniu

Fleksja

Semantyka

Zapożyczenie

Uwagi

Bibliografia

Odsyłacze

Sstp

Errata

Jak cytować

Fleksja

rzeczownik

pl. tantum

rodzaj: przymnogi nieosobowy

przypadek	liczba	
	mn	poświadczenia
mianownik	jagły	ca 1500 WokLub - 83r 1464 Rost (10) - nr 4841 XV p. post. PF I (1) - 204 1464 Rost (10) - nr 4862 XV ex. Gilek (1) - 39
dopełniacz	-	
celownik	-	
biernik	-	
narzędnik	-	
miejscownik	-	
wołacz	-	

Widok zaawansowany →

Il. 2. Jagły jako *plurale tantum*. Zwraca uwagę rozwinięta lista poświadczeń tej samej formy w module fleksyjnym w widoku podstawowym

² Więcej na ten temat w artykule M. Klapper, s. 135–143.

³ Podobnie jak inne poświadczenia z tego samego cytatu: *Ileli*, *Jasza*, *Jesze*, *Łado*.

Wśród rzeczowników, podobnie jak niejednokrotnie w przypadku innych części mowy, występują hasła, które mają w BLŚP po jednej formie, a także takie, które mają ich kilkadziesiąt. Notowane są też wyrazy posiadające szczególnie wiele wariantów, jak wspomniany *Brustblach*, ale również *Zachodźca*, *Zachoca*, *Zachodca*, *Zachojca* (w sumie 20 poświadczeń) czy *Ojciec*, *Hociec*, *Ociec*, *Otciec*, *Oćciec* (73 poświadczenia).

Bracia

nr hasła: 16541

w opracowaniu

- Flexsja
- Semantyka
- Zapóżylenie
- Uwagi
- Bibliografia
- Odsyłacze
- Sstp
- Errata
- Jak cytować

Flexsja

rzeczownik

coll.

rodzaj: żeński

przypadek	liczba
	pojedyncza
mianownik	bracia
dopełniacz	bracie braciej
celownik	braci braciej
biernik	bracią
narzędnik	bracią
miejsownik	braci bracie braciej
wolacz	bracia

Widok zaawansowany →

Il. 3. *Bracia* – przykład *collectivum*

3. Elektroniczna Karta Ekscerpcyjna dla rzeczownika

W opisie gramatycznym rzeczownika zawierają się następujące rubryki: transkrypcja formy podstawowej wyrazu hasłowego, transkrypcja formy podstawowej wariantu, forma

w transkrypcji z podziałem na temat i końcówkę z zaznaczeniem alternacji. Poniżej znajdują się kategorie do określenia charakterystyki fleksyjnej, jak uściślenie leksemu i fleksemu oraz kategoria liczby, rodzaju i przypadku. Opis fleksyjny kończą trzy rubryki: „zapis nietypowy” (pozwala zaznaczyć formy z błędną bądź uszkodzoną końcówką, także formy hybrydowe polsko-łacińskie i wyrazy uzupełnione), „element konstrukcji czasownikowej” (opcje „tak” lub „nie”) oraz „uwagi”. W rubryce „uwagi” można wstawić wszelkie informacje na temat wątpliwości czy odmiennych interpretacji dotyczących danej formy.

4. Moduł Fleksja dla rzeczownika

a. w widoku podstawowym

Katalog form prezentuje formy rzeczownika według liczb i przypadków. Mogą występować dwa, trzy lub więcej poświadczeń w obrębie jednej formy – spowodowane jest to istnieniem odmianek fonetycznych (por. *Il. 4. M., C., Ms. l.poj.*) i wariantywnych końcówek fleksyjnych (por. *Il. 3. D., C., Ms. l.poj.* oraz *Il. 4. N., Ms. l.mn.*).

rodzaj: męski

przypadek	liczba		
	pojedyncza	podwójna	mnoga
mianownik	las les	-	lasy
dopełniacz	lasa lasu lesa	-	lasow
celownik	lasu lesu	-	lasom
biernik	las	-	lasy
narzędnik	lasem	-	lasmi lasy
miejscownik	lasie lesie	-	lesach lesiech
wołacz	-	-	-

Il. 4. Hasło *Las* w widoku podstawowym

b. w widoku zaawansowanym

Katalog form w widoku zaawansowanym prezentuje poszczególne odmianki fonetyczne w osobnych tabelach, w których oznaczone są również alternacje (por. *Il. 5*).

Les (wariant)

rodzaj: męski

liczba pojedyncza		
przypadek	forma	poświadczenie
mianownik	les-ø	1297 <i>KodWP II</i> - 97
dopełniacz	les-a	1439 <i>ZapWarsz</i> - nr 851
celownik	les-u	1408 <i>RTKon</i> - nr 311
biernik	-	-
narzędnik	-	-
miejszcownik	-	-
wotacz	-	-
liczba podwójna		
przypadek	forma	poświadczenie
mianownik	-	-
dopełniacz	-	-
celownik	-	-
biernik	-	-
narzędnik	-	-
miejszcownik	-	-
wotacz	-	-
liczba mnoga		
przypadek	forma	poświadczenie
mianownik	-	-
dopełniacz	-	-
celownik	-	-
biernik	-	-
narzędnik	-	-
miejszcownik	les-ach	1479 <i>Czrs</i> - s. XLII
	lesi-ech (s:š)	ca 1400 <i>FI</i> - 73, 7
wotacz	-	-

Il. 5. Hasło *Las* w widoku zaawansowanym, formy wariantu *Les*

Uwagi do poszczególnych poświadczeń umieszczane są w stosownych rubrykach i wyświetlane w module Fleksja po najechniu myszką na ikonę dymka.

Wanczos czy Wańczos, Wanszos czy Wańszos

nr hasła: 7410

w opracowaniu

Fleksja

Semantyka

Zapóżylenie

Uwagi

Bibliografia

Odsyłacze

Sstp

Errata

Jak cytować

Fleksja

rzeczownik Widok podstawowy →

Wanczos

rodzaj: męski

liczba pojedyncza		
przypadek	forma	poświadczenie
mianownik	wanczos-ø	1425 KsMaz II - nr 910
dopełniacz	wanczos-u	1446 AKPr. Villa (I) - 49
celownik	-	-
biernik	wanczos-ø	1424 KsMaz II - nr 528
narzędnik	-	-
miejscownik	-	-
wołacz	-	-

Możliwa też transkrypcja *wańczosu*.

Il. 6. Uwagi do poszczególnych poświadczeń wyrazu *Wanczos* czy *Wańczos*, *Wanszos* czy *Wańszos*

Precyzyjny opis rzeczownika pozwoli ujrzeć tę część mowy w pełni jej złożoności. Jasne przedstawienie zarówno regularności, jak i nieregularności oraz niuansów będzie stanowić punkt wyjścia do szczegółowych badań nad fleksją imienną, jak również częstotliwością występowania poszczególnych paradygmatów i form, różnorodnością wariantów czy kwalifikowaniem form do liczby podwójnej lub *plurale tantum*.

Maria Bugajska

Oboczność końcówek w mianowniku, bierniku i narzędniku w staropolskich rzeczownikach odsłownych

Rzeczowniki odsłowne na *-nbe* i *-tbe* otrzymały z języka prasłowiańskiego wszystkie języki słowiańskie. Jednak w każdym języku podlegały one innym procesom. Tematy na *-je* pochodziły nie tylko od czasowników, ale także od przymiotników oraz od rzeczowników o znaczeniu zbiorowym, np. *zgrzebie*, *kamienie* (Bernstein 1985: 358–363). Oboczności w rzeczownikach innych niż gerundia świadczą o fonetycznych uwarunkowaniach zjawiska.

W języku scs. rzeczowniki odsłowne należały do pierwszej deklinacji o typie miękkim (*-jo-* tematowe, r.n.). W M. i B. przyjmowały one końcówkę *-e*, a w N. *-mb* (Bartula 1987: 35–37). Jer w pozycji mocnej wokalizował się do *-e*, natomiast jer w pozycji słabej zanikał, stąd rozwinęła się końcówka *-em*. W języku polskim po wokalizacji jeru miękkiego utrzymała się miękkość spółgłoski poprzedzającej (Bartula 1987: 79).

Język polski przejął prasłowiański rzeczownikowy sufiks **-bje* w postaci *-e* (Mańczak 1983: 135). Jednak kształtowanie się nowych typów odmiany rzeczownikowej, przez przenikanie się i wyrównywanie szeregów fleksyjnych zbliżonych formalnie albo semantycznie, prowadziło do chwiejności końcówek niektórych form przypadkowych (Klemensiewicz 1999: 106). Takie wahania można zaobserwować w końcówkach M. i B. l.poj. r.n., które w dobie staropolskiej przyjmowały postać *-e* lub *-i*. Oboczności pojawiają się również w N. tych rzeczowników, w którym poświadczono są końcówki *-im* oraz *-em* (Klemensiewicz 1999: 108). Ściągnięte **-bje* jako *-ē* miało czasem zaznaczone *-e* długie, potem pochylone. W okresie od XIV do XVI w. następował dalszy rozwój, który polegał na powolnym zaniku różnicy ilościowej oraz pogłębianiu się różnic artykulacyjno-jakościowych. W wyniku tych procesów *ē* skraca się oraz staje się samogłoską wyższą i bardziej przednią, zbliżając się do *i* (GHJP: 84). Proces ten doprowadził do pojawienia się wśród rzeczowników r.n. końcówki *-i*, która sporadycznie pojawia się do XVII w. (GHJP: 301). Inni badacze trafiającą się w M. i B. końcówkę *-i* tłumaczą częstością użycia wyrazów w tych przypadkach. Podobnie częstością użycia lub analogią do końcówek M. i B. wyjaśniają pojawianie się końcówki *-im* w N. (Mańczak 1983: 67).

W XV w. w języku czeskim zaczęło dochodzić do monoftongizacji *ie > í*. Przemiana ta dotyczyła wszystkich tego typu dyftongów, zarówno w śródgłosie (np. *miera > míra*, *viera > víra*),

jak i w wygłosie (np. *znamenie* > *znamení*) (Lamprecht, Šlosar, Bauer 1977: 97–98). Proces ten mógł wpłynąć na pojawianie się zakończenia *-i* również w polskich rzeczownikach.

1. Mianownik i biernik l.poj.

J. Łoś zwraca uwagę, że końcówka *-i* w M. rzeczowników z dawnym sufiksem **-bje (-ije)* najpierw pojawia się rzadko, np. w *Psalterzu floriańskim* trzy razy: *ubieżeni* (103, 19), *uciekani* (103, 19) (w obu przypadkach młodszą ręką dopisane *e*)¹ oraz *miłosierdzi* (117, 29). W późniejszych zabytkach (od ok. 2. poł. XV w.) występuje częściej. Ta końcówka zdarza się również w XVI w. (Łoś 1927: 68).

W BLŚP nie odnaleziono poświadczeń rzeczowników r.n., które posiadałyby tylko końcówkę *-i*. W dwóch wyrazach (*łaskanie* i *ruszenie*), mimo braku poświadczenia w M. l.poj., uznano postać M. z *-ě* na podstawie przypadków zależnych oraz prawdopodobieństwa jej wystąpienia. Poświadczono zostały natomiast następujące wyrazy, posiadające oboczne formy w M. l.poj.: *karani* (*MamLub*) || *karanie* (*PF1*), *łaskani* (*RXXIII*) || *łaskanie*, *miłosierdzi* (*Fl*) || *miłosierdzie* (*Gn*), *miłowani* (*CatCodJag VII*) || *miłowanie* (*Pocz*), *otoczywani* (*BZ*) || *odpoczywanie* (*Puł*) || *otpoczywanie* (*Fl*), *przedłużeni* (*WokLub*) || *przedłużenie* (*WokLub*), *ruszeni* (*AGZ XI*) || *ruszenie*, *rzazani* (*GlKórn II*) || *rzazanie* (*WokLub*), *wwiązani* (*WokRacz*) || *wwiązanie* (*WokPet I*), *wyłożeni* (*WokLub*) || *wyłożenie* (*PF1*), *założeni* (*WokLub*) || *założenie* (*R XXII*), *zgrzebi* (*Rost*) || *zgrzebie* (*Rost*). Z. Klemensiewicz wspomina również rzeczownik *uciekani* bez podania źródła (Klemensiewicz 1999: 108), ale być może miał na myśli ten sam wyraz, o którym pisał J. Łoś.

Można zauważyć, że wśród poświadczeń występują rzeczowniki o różnym pochodzeniu genetycznym. Najczęściej są to *gerundia*, ale pojawiają się również rzeczowniki takie, jak: *miłosierdzie* i *zgrzebie*².

Najstarszym poświadczeniem formy M. r.n. zakończonego na *-i* jest wyraz *miłosierdzi* (*Fl* 117, 29). Występuje on w *Fl* datowanym na ok. 1400 r. Jednak w tym samym tekście częściej występuje forma *miłosierdzie* (*Fl* 22, 8; 24, 11). *Fl* pisany był przez kilku pisarzy i podzielony został na trzy części. Najstarsza część obejmuje psalmy od 1 do 101 wers 18, część druga do 107 wers 2, a trzecia do 150. Dwie pierwsze części pochodzą z XIV w., natomiast trzecia z XV w. (Deptuchowa 1985: 34). Część pierwsza, powstała najprawdopodobniej z polskiego pierwopisu, zawiera nieliczne bohemizmy. Części druga i trzecia zostały silnie zbohemizowane (Bernacki red. 1939: 28*). Występowanie poświadczeń formy *miłosierdzie* w pierwszej części *Fl*, a *miłosierdzi* w trzeciej może potwierdzać tezę, że końcówka *-i* spowodowana jest wpływami czeskimi. Jednoznaczne wpływy czeskie występują również w *BZ* i mamotrektach.

Większość pozostałych poświadczeń rzeczowników z końcówką *-i* występuje w tekstach od lat czterdziestych XV w.: *wwiązani* 1441 (*AGZ XI*), *łaskani* 1444 *RXXIII* 303, *otoczywani* 1455 (*BZ*), *ruszeni* 1457 (*AGZ XI*), *karani* ca 1470 (*MamLub*), *zgrzebi* 1475 (*Rost*), *miłowani*

¹ Taką samą obserwację odnotował L. Bernacki (1939: 195). W Sstp te wyrazy z cytatów z *Fl* posiadają końcówkę *-ě*, a nie *-i*. Autorzy Sstp respektują dopisanie *ě* jako obowiązującej poprawki.

² Jest to rzeczownik zbiorczy oznaczający „krótkie włókna lnu lub konopi pozostające przy czesaniu przędziwa” (cyt. za Sstp t. 11: 346).

2. poł. XV w. (*CatCodJag* VII), *rzazani* koniec XV w. (*GIKórn* II), *przedłużeni* ok. 1500 (*WokLub*)³, *wyłożeni* ok. 1500 (*WokLub*), *zatożeni* ok. 1500 (*WokLub*). Jedynym poświadczonym dwukrotnie wyrazem z końcówką *-i* jest *zgrzebi* 1475 (*Rost*) oraz ok. 1500 (*WokLub*).

W XVI w. rzeczowniki zakończone na *-é* właściwie już tylko w pojedynczych przypadkach posiadały w M. l.poj. formy oboczne: *łaskani* || *łaskanie*, *zgrzebi* || *zgrzebie*, *zrządzenie* || *zrządzeni*. W większości poświadczeń w końcówce M. l.poj. r.n. występuje *-é*. W SXVI, dla końcówki *-é*, zazwyczaj *é* występuje w nawiasie, ponieważ jest uznane za niewątpliwe, jednak w źródłach nie jest ono oznaczone (SXVI I 1966: XXXII).

W B. l.poj. rzeczowników r.n. regularną końcówką jest *-é*. Z końcówką *-i* poświadczono zostały wyrazy: *doliczeni* (pocz. XVI w. *Rozm* 637), *niestani* (*AGZ* XI 1429) || *niestanie* (*AKPr* X 1394), *odbyci* (*AGZ* XI 1444) || *odbycie* (*StPPP* II 1437) || *otbycie* (*Pyzdr* 1420), *zgrzebi* (*JA* IV ok. 1500) || *zgrzebie* (*R XLVII* 2. poł. XV w.). W przeciwieństwie do M. poświadczenia B. z końcówką *-i* są młodsze od ich obocznych form na *-é*.

2. Narzędnik l.poj.

W N. l.poj. rzeczowników r.n. na *-jo-*, *-i-*, *-n-*, *-t-* i *-s-* z prasłowiańskiego **-bmb* ustaliła się końcówka *-em*. Rzeczowniki na **-bje* miały w N. końcówkę **-bjemb*, co w wyniku kontrakcji dało *-im*: *weselim*, *miłosierdzim*, *wyobrażenim*. Do końca XV w. są to formy powszechne. W XVI w. występują obocznie: *zdrowim* || *zdrowiem*, *imienim* || *imieniem*, ale pod koniec XVI w. końcówka *-im* uchodziła już za archaizm (Rospond 2005: 139–140).

Kończówka N. rzeczowników r.n. zakończonych w prasłowiańskim na **-bje* w staropolszczyźnie przyjmuje postać *-im*. Już w *Kśw* ta końcówka występuje regularnie, a w *Fl* pojawia się jeden przypadek końcówki *-em*: *przed świtaniem* (109, 4) – końcówka *-im* pojawia się we wszystkich pozostałych wyrazach w N. rzeczowników r.n. (kilkadziesiąt razy). Nieco częściej poświadczenia z końcówką *-em* pojawiają się pod koniec XV w., ale nadal stanowią one tylko wyjątki. Przez cały XVI w. w tekstach występują obie formy, często mieszane. Kończówka *-im* stopniowo zanika, aż całkowicie ustępuje w XVII w. (Łoś 1927: 71–72).

Na podstawie powyższych obserwacji możemy stwierdzić, że w BLŚP końcówka *-im* w N. jest regularna dla rzeczowników r.n. zakończonych na *-é*. W tych rzeczownikach rzadziej występuje równoległa końcówka *-em*. Znalaziono następujące poświadczenia: *brzemienim* || *brzemieniem*, *kamieniem*⁴ || *kamieniem*, *miłosierdzim* || *miłosierdziem*, *narodzenim* || *narodzeniem*, *odzienim* || *odzieniem*, *padaniem* || *padaniem*, *podaniem* || *podaniem*, *rosierdzim* || *rosierdziem*, *świtaniem* || *świtaniem*, *widzenim* || *widzeniem*, *witanim* || *witaniem*, *zachowanim* || *zachowaniem*, *zasłużeniem* || *zasłużeniem*, *zaszczyceniem* || *zaszczyceniem*, *zatracenim* || *zatraceniem*, *znamieniem* || *znamieniem*.

W BLŚP występują również pojedyncze poświadczenia form rzeczowników r.n. wyłączone z końcówką *-em*: *cięciem*, *lęknieniem*, *niepuszczeniem*, *odmawianiem*, *osiedleniem*, *potudniem*, *staniem*, *wstąpieniem*, *wzglądnieniem*, *zeżżeniem*, *zwiastowaniem*.

³ W tym samym źródle poświadczona jest również forma rzeczownika odczasownikowego *przedłużenie*.

⁴ *Collectivum*.

W grupie wyrazów, które w dobie staropolskiej miały poświadczony w N. obie formy, końcówka *-em* występuje zazwyczaj w nowszych tekstach, najczęściej po 1. poł. XV w.: *kamienim* 1455 (BZ Ex 21, 29 i inne) || *kamieniem* pocz. XVI w. (Rozm 235 i inne), *miłosierdzim* (Gn 1b) || *miłosierdziem* pocz. XVI w. (Rozm 332 i inne), *odzienim* (Fl 103, 2) || *odzieniem* XV med. (GlWroc 109r), *podanim* 1386 (TPaw III nr 177) || *podaniem* ca 1428 (PF I 488), *rosierdzim* (Fl 105, 38, Puł Deut 36) || *rosierdziem* (Puł 105, 38), *widzenim* koniec XIV w. (Spow 1) || *widzeniem* 1474 (AGZ XVIII 79), *zachowanim* 1428 (Kal nr 725) || *zachowaniem* 1482–1483 (MW 98b), *zasłużenim* 1424 (Msza III, 54) || *zasłużeniem* 1456 (Msza VI, 260), *zaszczycenim* 1444 (RXXIII 305) || *zaszczycieniem* 1455 (BZ Gen 14, 20) || *zaszczyceniem* pocz. XVI w. (Rozm 47). Wyjątek stanowią wyrazy: *narodzenim* ca 1489 (MW gl. 67) || *narodzeniem* 2. poł. XV w. (GlWroc 30v), *świtanim* 1437 (Wiśł nr 228, 85) || *świtaniem* ok. 1400 (Fl 109, 4), *znamienim* 2. poł. XV w. (AKPr I 234) || *znamieniem* 1413–1414 (Msza I). W Fl wyraz z końcówką *-em* (*świtaniem*) to wyjątek, ponieważ we wszystkich innych poświadczeniach w N. pojawia się końcówka *-im*, np.: *odzienim* (Fl 103, 2), *rosierdzim* (Fl 105, 38). Co ciekawe, wyraz *rosierdzie* w N. w Puł występuje dwa razy w obu postaciach: *rosierdziem* (Puł 105, 38) oraz *rosierdzim* (Puł Deut 36).

Rzeczowniki, które mają poświadczoną w N. tylko końcówkę *-em*, możemy zaobserwować zazwyczaj w 2. poł. XV w. Wyjątkiem są wyrazy: *brzemieniem*, który został poświadczony w księgach sądowych mazowieckich w zapisce z 1405 r. (KsMaz I nr 615), oraz *południem*, który pojawił się w 1446 r. w rotach przysięg sądowych (AKPr VIIIa 49). Pozostałe rzeczowniki znajdują się w tekstach spisanych od lat 60. XV w.: *osiedleniem* 1464 (AGZ XVI 14), *staniem* 1465 (AGZ XV 443), *zeżżeniem* 1471 (Czrs, LXXXV), *wzglądniem* 1475 (RXXV 129), *niespuszczeniem* 1491 (AGZ XIX 394), *ustąpieniem* ok. 1500 (SlOcc XII 164), *zwiastowaniem* ok. 1500 (SlOcc XII 164), *łękniem* pocz. XVI w. (Rozm 614), *odmawianiem* pocz. XVI w. (Rozm 23).

W XVI w. w N. l.poj. najczęściej występują rzeczowniki zakończone na *-em* lub z poświadczonymi obiema formami obocznymi *-im* || *-em*. Rzadziej pojawiają się formy z końcówką *-im*. Frekwencja poświadczeń N. jest dość niska zarówno dla zakończenia *-im*, jak i dla zakończenia *-em*. Zazwyczaj jest to od jednego do pięciu poświadczeń dla danego wyrazu. W wyrazach z poświadczonymi obiema formami obocznymi frekwencja jest również niska. Najczęściej jest ich mniej niż dziesięć dla każdej z końcówek z równą liczbą, np. *kszykanim* [1] – *kszykanim* [1], lub z przewagą dla *-em*, np. *cierpieniem* [2] – *cierpieniem* [1], *gadaniem* [3] – *gadaniem* [1]. Przewaga poświadczeń z *-im* występuje sporadycznie, np. *maczaniem* [1] – *maczaniem* [3]. Jednak w tej grupie występują również rzeczowniki o dużej liczbie poświadczeń N. Wśród nich wzrasta przewaga ilościowa rzeczowników zakończonych na *-em* w stosunku do rzeczowników zakończonych na *-im*, np. *dziękowaniem* [23] – *dziękowaniem* [10], *kwieciem* [20] – *kwiecim* [3], *miłosierdziem* [157] – *miłosierdzim* [29] (SXVI). W XVII w. w rzeczownikach r.n. zakończonych na *-e* w N. poświadczona jest głównie końcówka *-em*, a końcówka *-im* pojawia się sporadycznie, np. *powłócenim*⁵, *widzenim* ZwierPrzykl⁶ 1612 (KorBa).

⁵ *akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego*, tom I (1572–1632), część 1 (1572–1616), wyd. W. Dworzaczek, Poznań 1957 (za KorBa).

⁶ Wysocki S., *Wielkie zwierciadło przykładów*, Kraków 1612 (za KorBa).

3. Podsumowanie

Teksty doby staropolskiej zawierają wiele niejasnych form gramatycznych poszczególnych wyrazów. W powyższej analizie starałam się przedstawić formy M., B. i N. staropolskich rzeczowników r.n. zakończonych na *-ě*. Miały one oboczne końcówki *-ě* || *-i* w M. l.poj. oraz *-em* || *-im* w N. l.poj. Mimo niskiej frekwencji poświadczeń M. i B. można zauważyć, że nie były to błędy pisarskie. Te wahania końcówek wynikały z ich rozwoju, skracania się *ě* i fonetycznego zbliżania się do *-i*. Procesy te miały miejsce od XIV do XVI w. Najprawdopodobniej wpływ na pojawienie się końcówki *-i* miały również zmiany zachodzące w języku czeskim w XV w. O wiele dłużej, bo do początku XVII w., utrzymały się wahania końcówki N. l.poj.

Dzięki BLŚP można łatwo i dokładnie określić częstość oraz czas występowania danych końcówek w dobie staropolskiej do początku XVI w. Można również wydzielić okresy, w których pojawiały się one jako poświadczenia pojedyncze, oboczne lub regularne.

Dariusz R. Piwowarczyk

Z badań nad chronologią rozwoju staropolskiej fleksji nominalnej: kontynuacje prasłowiańskich rzeczowników o tematach na $*-\bar{u}$

Współczesne polonistyczne badania historycznojęzykowe koncentrują się obecnie m.in. na opracowywaniu baz danych korpusów poszczególnych okresów rozwoju języka polskiego. Dane te umożliwiają coraz bardziej syntetyczne oraz całościowe ujęcie tematu rozwoju historycznego języka polskiego. Dzięki powstającym słownikom historycznym w wersji elektronicznej oraz korpusom tekstów z różnych epok możliwe staje się coraz bardziej wyczerpujące badanie języka polskiego przez dostęp do większości zabytków językowych poświadczonych w danym okresie. Wraz z rozwojem i całościowym opracowaniem słowników w formie elektronicznych oraz anotowanych korpusów na wszystkich etapach rozwoju możliwe stanie się całościowe opisanie zmian w rozwoju historycznym polszczyzny na każdym z poziomów budowy języka, w tym także na poziomie fleksji.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie możliwości przygotowywanej BLŚP w zakresie analizy diachronicznej rozwoju fleksji nominalnej staropolskiej na przykładzie kontynuacji wybranych prasłowiańskich tematów na $*-\bar{u}$ w staropolszczyźnie. Jak zostanie to pokazane, dzięki przygotowywanej bazie danych możliwe będzie zaobserwowanie zmiany diachronicznej w zakresie fleksji w czasie jej trwania, tj. w czasie, gdy dany typ odmiany zaczął być wypierany analogicznie przez bardziej produktywną formację. Uchwycenie zmiany w czasie jej trwania jest o tyle cenne, że daje podstawy przyszłym opracowaniom dotyczącym fleksji oraz docelowo również gramatyki historycznej języka polskiego ze znacznie szerszym, pełniejszym oparciem materiałowym niż dotychczas, ponieważ uwzględnia ono wszystkie teksty i formy, jakie zapisano w danym okresie. Jeśli dodamy do tego korpusy i słowniki elektroniczne opisujące fleksję polską z okresu XVI, XVII–XVIII, XIX i XX w., to możliwe stanie się całościowe opracowanie ewolucji fleksji języka polskiego na podstawie większości zapisanych materiałów. Prace w tym kierunku postępują, a ich pierwszym efektem jest dostępne już narzędzie do analizy fleksji w historii języka polskiego, tj. *Chronofleks* (Woliński i Kieraś 2020, por. też Wąsińska 2020).

1. Dotychczasowe badania dotyczące fleksji historycznej języka polskiego

Historia rozwoju fleksji nominalnej oraz opis fleksyjny dawnych epok polszczyzny, w tym okresu staropolskiego, były wielokrotnie przedmiotem badań, poczynając od najstarszych gramatyk języka polskiego oraz licznych prac monograficznych i artykułów, których nie sposób tutaj wymienić – kieruję czytelnika do wyczerpujących bibliografii oraz prac z zakresu historii językoznawstwa polonistycznego (Bukowcowa i Kucała 1979, Urbańczyk 1993, Książek-Bryłowa 2003, Czelakowska 2010, Decyk-Zięba 2014–2018).

Jedną z pierwszych prac materiałowych dotyczących staropolskiej fleksji, w tym przede wszystkim fleksji nominalnej, której zamiarem było opracowanie fleksji języka staropolskiego, była praca Jana Hanusza (1880). Zebrał on formy fleksyjne języka staropolskiego z części najważniejszych zabytków doby staropolskiej jako materiały do badań fleksji staropolskiej i jej rozwoju (por. Hanusz 1880 oraz jego prace powstające w kolejnych latach). Niestety, jego pionierskie badania nie doczekały się w pełni kontynuacji i na szczegółowe oraz wyczerpujące opracowanie staropolskiej fleksji trzeba było czekać aż do dziś, do czasu powstania BLŚP, której głównym zamierzeniem jest przedstawienie fleksji języka staropolskiego do ok. 1500 r.

Kolejne prace po Hanuszu miały charakter już bardziej syntetyczny, ale nie wyczerpujący – fleksja języka polskiego była omawiana głównie w gramatykach języka polskiego aż po najobszerniejszą do dziś gramatykę historyczną języka polskiego autorstwa Jana Łosia (1922, 1925, 1927), której część trzecia poświęcona jest w całości fleksji historycznej języka polskiego (1927). Omówienie rozwoju fleksji dokonane przez tego uczonego, choć ma charakter dość atomistyczny, a nie strukturalny, odnosi się do większości znanych w tym okresie zabytków języka staropolskiego i warto zauważyć, że praktycznie żadna gramatyka historyczna po gramatyce Łosia nie ilustruje tak wyczerpująco danymi filologicznymi swoich tez.

Po II wojnie światowej powstała *Gramatyka historyczna języka polskiego* autorstwa Zenona Klemensiewicza, Tadeusza Lehra-Splawińskiego oraz Stanisława Urbańczyka (1955). Miała ona jednak charakter bardziej dydaktyczny i choć obejmowała dość szczegółowo rozwój fleksji polskiej, to nie odnosiła się do poświadczonych tekstów jako do ilustracji, a analiza filologiczna była ograniczona do minimum, żeby nie zacierać przejrzystości wykładu.

W następnych latach powstawały liczne prace dotyczące fleksji, z których prawdopodobnie najbardziej szczegółowa jest praca Henriego Grappina *Histoire de la flexion du nom en polonais* (1956). Grappin omawia w niej systematycznie rozwój fleksji nominalnej od okresu staropolskiego, zwracając również uwagę na poświadczenia filologiczne form oraz podejmując próbę całościowego, syntetycznego ujęcia tematu. Charakter podręcznikowy ma praca Witolda Mańczaka (1965), w której w dość oryginalny sposób, syntetycznie, ale też dość skrótowo omawia on m.in. rozwój fleksji nominalnej języka polskiego. Inne prace, jakie powstały w okresie powojennym, mają przede wszystkim charakter szczegółowych monografii przedstawiających dokładnie wybrany temat z zakresu fleksji. Możemy wymienić tu pracę Józefy Kobylińskiej *Rozwój form dopełniacza liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju męskiego w języku polskim* (1968) lub prace, które analizowały fleksję jako część dodatkową, np. cenna monografia Bogusława Dunaja o polszczyźnie najstarszej doby piśmiennej (1975). W tym samym roku ukazała się zdecydowanie bardziej teoretyczna, choć podparta bardzo

bogata ilustracją materiałową, praca Marii Honowskiej poświęcona problemowi opisu historii fleksji w językach słowiańskich (1975), materiałowa praca Jerzego Reichana poświęcona zmianom we fleksji rzeczowników męskich (1975) oraz praca Wojciecha Rzepki dotycząca użycia form dopełniacza w funkcji biernika w męskich formach osobowych liczby mnogiej w języku polskim XVII w. (1975). W 1992 r. ukazała się praca Piotra Krzyżanowskiego poświęcona tematowi fleksyjnemu w odmianie polskich rzeczowników. W tym samym roku ukazała się też praca Teresy Skubalanki i Władysławy Książek-Bryłowej dotycząca wariantywnych form we fleksji języka polskiego. W 2000 r. Thomas Menzel opublikował w języku niemieckim studium zmiany morfologicznej we fleksji polskiej z punktu widzenia współczesnego językoznawstwa, konkretnie tzw. naturalnej morfologii. W ostatnich latach ukazała się *Gramatyka historyczna języka polskiego* Krystyny Długosz-Kurczabowej i Stanisława Dubisza (2006), która przedstawia w syntetycznym zarysie rozwój fleksji polskiej, ale nie odwołuje się wyczerpująco do poświadczonego materiału filologicznego.

Żadna z monografii nie przedstawiała jednak całościowo z punktu widzenia współczesnej wiedzy zarówno filologicznej, jak i językoznawczej rozwoju fleksji nominalnej oraz jej rozwoju od okresu staropolskiego wraz z pełnym opisem synchronicznym fleksji okresu staropolskiego. Najbliższa tego celu była monografia Grappina (1956), która jednak w dużej mierze jest dzisiaj przestarzała i zasługuje na nowe opracowanie, biorąc pod uwagę nowe odkrycia zarówno w kwestii rekonstrukcji etapów przedpiśmiennych w historii języka polskiego (praindoeuropejskiego, prabałtosłowiańskiego oraz prasłowiańskiego), jak i w kwestii nowych materiałów i odczytań tekstów staropolskich, korpusów i słowników polszczyzny XVI i kolejnych wieków, a także znajomości rozwoju późniejszej polszczyzny aż do doby współczesnej. Takie opracowanie będzie mogło uwzględniać wyczerpująco również okres staropolski m.in. dzięki BLŚP.

2. Praindoeuropejskie i prabałtosłowiańskie źródła prasłowiańskich tematów na $*-\tilde{u}$

Prasłowiańskie rzeczownikowe tematy na $*-\tilde{u}$ wywodzą się z praindoeuropejskich tematów zakończonych na $*-uh_2$, według niektórych uczonych zawierających drugą spółgłoskę laryngalną (por. Schaffner 2001: 80, Weiss 2020: 272), tj. $*-uh_2$. W toku rozwoju języków indoeuropejskich, po zaniku spółgłoski laryngalnej i wydłużeniu zastępczym były one kontynuowane w epoce prabałtosłowiańskiej prawdopodobnie jako $*-\tilde{u}$, a następnie rozwinęły się we wczesnoprasłowiańskie $*-\tilde{u}$ i późnoprasłowiańskie $*-y$ (por. Šekli 2014: 104, Olander 2015: 80–81). Warto zauważyć, że praindoeuropejskie formy tematów na $*-uh_2$ były kontynuowane w okresie prabałtosłowiańskim prawdopodobnie jako $*-\tilde{u}s$, choć końcówka ta nie jest kontynuowana w językach bałtyckich (por. Otrębski 1965: 61–62).

Przybliżony schemat rozwoju końcówki M. l.poj. byłby więc następujący (por. Olander 2015: 80–81):

1) praindoeuropejskie	$*-uh_2-s$;
2) prabałtosłowiańskie	$*-\tilde{u}s$;
3) wczesnoprasłowiańskie	$*-\tilde{u}s$;
4) późnoprasłowiańskie	$*-y$.

Ze względu na fakt, że fleksja nominalna w języku praindoeuropejskim formacji tzw. atematycznych, tj. nieposiadających sufiksu tematycznego, w języku polskim nazywanego też spójką (*-e- alternującą apofonicznie z *-o-)¹, charakteryzowała się często zmianami miejsca padania akcentu w odmianie, a co za tym idzie również stopnia apofonicznego (por. Weiss 2020: 276–281), przyjmuje się, że odmiana rzeczowników żeńskich o tematach na *-uh₂ miała następującą postać w praindoeuropejskim na przykładzie rekonstruowanego wyrazu *s₁uek'ruh₂- 'teściowa' (typ mezostatyczny według szkoły z Erlangen, por. Schaffner 2001: 79–80, Derksen 2008, Lindner 2021: 19):

M. l.poj.	*s ₁ uek'ruh ₂ -s	por. stia. švašrūh,	scs. svekry,	swn. swigar, łac. socrus
D. l.poj.	*s ₁ uek'ruh ₂ -es	por. stia. švašrvās,	scs. svekrъve	
B. l.poj.	*s ₁ uek'ruh ₂ -ŋ	por. stia. švašrvām,	scs. svekrъvb.	

Warto przy tym zaznaczyć, że w formie tej widać nieregularny rozwój pie. *k' jako *k w językach słowiańskich, a nie spodziewany w grupie języków satemowych spirant. Jest to prawdopodobnie rezultat nieregularnego rozwoju tego fonemu, dysymilacji lub wpływu kontaktu językowego (por. Matasović 1995).

Formy te rozwijały się prawdopodobnie w następujący sposób (Rosenkranz 1955: 82–83, Igartua 2005: 370):

M. l.poj.	pie. *-úh ₂ -s	> pbsł. *-ūs	> wpsł. *-u	> ppsł. *-y
D. l.poj.	pie. *-úh ₂ -es	> pbsł. *-uues	> wpsł. *-uves	> ppsł. *-ъve
B. l.poj.	pie. *-úh ₂ -ŋ	> pbsł. *-uūŋ	> wpsł. *-uvi	> ppsł. *-ъvb.

3. Prasłowiańska kontynuacja tematów na *-ū > *-y

Prasłowiańskie rzeczownikowe tematy na *-ū stanowią dość nieliczną klasę wyrazów zawierających część odziedziczonych form, których cechą charakterystyczną był sufiks *-ū, np. *bry 'brew' z pie. *h₃b^hruh_x, *kry 'krew' z pie. *kruh_x, *žely 'żółw' z pie. *g^heluh_x, *svekry 'teściowa' z pie. *s₁uek'ruh₂ (Arumaa 1985: 63–68, Bernstein 1985: 266–291, Schenker 1995: 108, Matasović 2014: 58–59), oraz tematy na dawne *-ōs, np. *ljuby 'miłość' z pie. *leub^h-ōs (por. Majer 2020). Jest to generalnie recesywny typ odmiany, który w toku rozwoju w dużej części zostaje zmieniony, głównie pod wpływem tematów na *-i- oraz na *-ā- (por. Łoś 1925: 101–102, Krzyżanowski 1992: 75). W dużej części tematy na *-ū w okresie prasłowiańskim zostały odziedziczone z epoki prabałtosłowiańskiej i prasłowiańskiej (por. przykłady powyżej), ale jest też duża grupa zapożyczeń z innych języków, przede wszystkim germańskich, które trafiły do języka prasłowiańskiego właśnie do tego typu odmiany, np. *buky 'litera', *crьky 'kościół', *smoky 'figa' (Łoś 1925: 102). Jak zauważa Saskia Pronk-Tiethoff, autorka pracy o zapożyczeniach germańskich w języku prasłowiańskim (2013) – większa część zapożyczonych wyrazów przed sufiksem *-ū wykazuje spółgłoskę tylnojęzykową *-k- i prawdopodobnie był

¹ O problemie z definiowaniem terminu *tematyczny/atematyczny* zob. Pawlicki (2020) oraz Piwowarczyk (2022).

to powód, dla którego zapożyczenia germańskie trafiły właśnie do tego typu odmiany. Możliwe bowiem, że było to spowodowane faktem, iż odmiana na *-*ū* nie charakteryzowała się palatalizacją, w przeciwieństwie np. do odmiany na *-*ā*-, w której taka palatalizacja zachodziła (Pronk-Tiethoff 2013: 245).

W poszczególnych językach słowiańskich fleksja dawnych tematów na *-*ū* ulega dość znacznym zmianom, powodującym właściwie likwidację tego typu odmiany poprzez szereg zmian analogicznych dostosowujących fleksję dawnych tematów na *-*ū* do bardziej produktywnych typów odmiany. Jak zauważa Zdzisław Stieber w *Gramatyce porównawczej języków słowiańskich*:

Deklinacja żeńska na -*ū*- chwiała się już w języku scs. W tym języku nie istniała już forma nom. sg. *kry zastąpiona przez dawny acc. *крѣвъ*. Istniały jednak formy jak *крѣкы*, *лѣубы*, *смoky* itd. W starej polszczyźnie i czeszczyźnie istniała jeszcze forma *kry*, w staropolskim też forma *cerki* [...]. Stara odmiana rzeczownika *kry* była niezłe zachowana w staropolskim: nom. *kry*, gen. *krwie*, dat. *krwi*, acc. *krew*, instr. *krwią*, loc. *krwi*. [...] W dzisiejszych językach odrębność odmiany na -*y* zupełnie zanikła skutkiem takich czy innych wyrównań (1979: 123).

4. Staropolskie refleksy tematów na *-*ū* i ich ewolucja

W najstarszym okresie rozwoju języka polskiego, tj. w XII–XIII w., w czasie, gdy język polski zachowany jest tylko w postaci krótkich zapisów w tekstach łacińskich, jak zauważa Bogusław Dunaj:

[...] zapisy nazw miejscowych i osobowych dostarczają sporo materiału dla słowotwórstwa. Natomiast fleksja w analizowanym materiale udokumentowana jest słabo. Spotyka się w źródłach pojedyncze przykłady, które przeważnie nie wnoszą nic nowego w stosunku do późniejszych danych z tekstów ciągłych. We fleksji rzeczowników najliczniejsze są przykłady mianownika liczby pojedynczej. Formy innych przypadków trafiają się rzadko (1975: 150).

Formy tematów na *-*ū* poświadczone w okresie staropolskim, a kontynuujące w pełni formy prasłowiańskie nie są liczne (ale por. też Taszycki (1933) na temat nazw własnych oraz Taszycki (1972) i Janczulewicz (2020)) i zazwyczaj dochodzi w nich do zmiany analogicznej, polegającej na użyciu formy biernika liczby pojedynczej jako formy mianownika. Pozostałe przypadki również zostają wyrównane do innych typów odmiany, jak to zostało zauważone powyżej.

Rozwój tematów na *-*ū* w staropolszczyźnie można zilustrować poniższym schematem (por. Łoś 1925: 101–102, Grappin 1956: 244–247, Długosz-Kurczabowa, Dubisz 2006: 187–188, 210):

M. l.poj.	ppśl. *- <i>y</i>	>	stpol. - <i>y</i> (por. <i>kry</i> , <i>świekry</i>) -> - <i>ew</i> (por. <i>krew</i> , <i>świekrew</i>)
D. l.poj.	ppśl. *- <i>ъve</i>	>	stpol. - <i>wie</i> (por. <i>krwie</i> , <i>świekrwie</i>)
B. l.poj.	ppśl. *- <i>ъvb</i>	>	stpol. - <i>ew'</i> (por. <i>krew</i> , <i>świekrew</i>).

Spodziewany prasłowiański M. l.poj. **bry* ‘brew’ nie jest poświadczony w języku staropolskim, prawdopodobnie więc już w prasłowiańskim mógł zostać zastąpiony przez B. l.poj. **brъvъ*. Warto też zauważyć, że wyraz ten częściej używany był w liczbie mnogiej i być może to zaważyło na braku licznych poświadczeń w odmianie liczby pojedynczej – Sstp notuje tylko formę M. l.poj. *brew* ok. 1500 r.

W przypadku wyrazu ‘krew’ mamy poświadczoną starą formę M. l.poj. *kry* w zabytku z 1398 r. (por. Sstp), a jednocześnie również formę M. l.poj. *krew* w zabytku z 1393 r., co ewidentnie pokazuje wariantywność i zmianę językową w trakcie jej trwania, tj. czas, gdy obydwie końcówki funkcjonują w miarę na równi. Niestety, ze względu na wybiórczy charakter źródeł staropolskich oraz brak znajomości sytuacji socjolingwistycznej trudno w tej mierze postulować bardziej lub mniej prawdopodobne powody takich zmian, poza może generalną tendencją do wypierania form mianownika przez formy biernika w tym typie odmiany, być może z powodu obcości końcówki M. l.poj. *-y* (por. podobną zmianę, tj. B. l.poj. *->* M. l.poj. w odmianie typu **kamy* ‘kamień’).

Podobna sytuacja ma miejsce również w przypadku kontynuacji prasłowiańskiego wyrazu **svekry* ‘teściowa’, który jest poświadczony w okresie staropolskim w formie M. l.poj. *świekry* w zabytku z 1437 r., a równocześnie także jako *świekrew* w zabytku wcześniejszym z 1398 r.

Co ciekawe, a co zauważa J. Łoś w swojej gramatyce historycznej (1927: 134), zdarza się również, że formy M. l.poj. na *-y* są użyte w funkcji B. l.poj., a więc niespodziewanie odwrotnie niż kierunek ich dalszego analogicznego wyrównania (tj. B. l.poj. za M. l.poj.). Przykłady to „obsyłał swoją jętry” (*TPaw* VII nr 3261 z 1423 r.) oraz „w poczestności świekry swą miała” (*BZ* Tob 10, 13).

W późniejszym rozwoju, w związku z faktem, że M. l.poj. na *-y* nie jest jednoznacznie możliwy do identyfikacji przez użytkowników, wyrazy rodzaju żeńskiego typu *świekry*, które kontynuują bezpośrednio prasłowiańską formę **svekry*, przechodzą do odmiany na **ā-*, tj. *świekra* (por. Mańczak 1965: 76), powodując, że stara formacja nie jest już w żaden sposób przejrzysta i wychodzi całkowicie z użycia. Forma *świekra* pojawia się ok. 1500 r. i w SXVI, gdzie jest formą dominującą (frekwencja 61 w porównaniu z frekwencją formy *świekry*: 1, por. SXVI).

5. Staropolskie refleksy tematów na **-ū* w *Bazie Leksykalnej Średniowiecznej Polszczyzny*

Wszystkie odnotowane w Sstp kontynuacje prasłowiańskich tematów na **-ū* znajdują się również w BLŚP. Część z nich ma dodatkowe formy, które w poprzednich gramatykach historycznych nie zostały odnotowane, bądź nowe odczytania, jak w przypadku wymienionej wcześniej formy *jętry* ‘bratowa’ (Łoś 1927: 134), która w obecnej interpretacji brzmi *jątry*.

Warto przede wszystkim jednak zauważyć, że dzięki badaniom prowadzonym w ramach projektu *Baza Leksykalna Średniowiecznej Polszczyzny* udało się zidentyfikować nowe formy dawnych tematów na **-ū*, które nie zostały odnotowane we wcześniejszych opracowaniach. I tak Łoś stwierdza, że spodziewamy się formy staropolskiej **źarny* z prasłowiańskiego **žr̥ny* ‘ręczny młynek, żarna’ (por. Boryś 2005: 752), ale w materiale staropolskim poświadczone

jest tylko *żarnow* ‘kamień młyński’ (Łoś 1925: 102). Jednak, jak się okazało, jest poświadczona również forma *żarny* ‘kamień młyński’ w materiale staropolskim (por. f. nry 608, 1220) i prawdopodobnie jest to archaiczny kontynuant wymienionej wyżej formy prasłowiańskiej.

W przyszłości, dzięki możliwości przeszukiwania bazy danych poprzez końcówki, będzie można przedstawić pełny obraz zarówno fleksji okresu staropolskiego, jak i jej rozwoju nawet w samym okresie staropolskim, który przecież trwał kilkaset lat i w którym następowało wiele zmian. Dzięki takiemu narzędziu, połączonemu również z korpusem staropolskim, będzie można na przykład określić dokładnie częstość występowania oraz ewentualne ograniczenie do konkretnych zabytków danych końcówek fleksyjnych. Mimo wymienionych powyżej problemów związanych z niemiarodajnością i wybiórczością poświadczonych materiałów staropolskich pewne uogólnienia dotyczące tendencji rozwojowych będzie można ustalić, a także potwierdzić lub obalić dotychczasowe poglądy na temat ewolucji języka polskiego w tym okresie.

6. Perspektywy i podsumowanie

Przedstawiona w tym artykule krótka analiza rozwoju prasłowiańskich tematów rzeczownikowych na *-ŭ oraz ich stanu w okresie staropolskim miała na celu pokazanie możliwości wychycenia procesu zmiany językowej w zakresie fleksji w czasie jej trwania (tj. w czasie wariantywności końcówek), w tym wypadku przeniesienia analogicznego tych formacji do bardziej produktywnych typów odmian nominalnych obecnych w języku polskim doby średniowiecznej. Jest to jedna z możliwości wykorzystania przygotowywanej bazy danych do badania fleksji historycznej i wyłapywania zmiany językowej w czasie jej trwania. Oczywiście ze względu na fakt, że materiał staropolski dochował się do naszych czasów dość szczątkowo, nie jest możliwe całościowe opracowanie wszystkich paradygmatów oraz ich rozwoju, wykorzystując do tego formy poświadczone. Pewnym rozwiązaniem w tym zakresie wydaje się rekonstruowanie form spodziewanych w celu sprawdzenia możliwego miejsca poświadczonych form w systemie oraz ewentualnych możliwości zmian i wyrównań analogicznych w obrębie paradygmatu lub pomiędzy nimi.

W. Mańczak prawie 60 lat temu zauważył w swojej *Fonetyce i morfologii historycznej języka polskiego*:

W końcu należy wspomnieć o pewnym niedostatku podręcznika właściwym zresztą wszystkim dotychczas wydawanym gramatykom historycznym jakiegokolwiek języka, a polegającym na tym, że informacje dotyczące chronologii i częstości występowania zjawisk językowych oparte są często na wrażeniach badaczy, którzy narażeni są na popełnianie omyłek, ponieważ: 1) nieraz nie są w stanie przebadać całego dostępnego materiału; 2) nie zawsze posługując się statystyką, nieraz uciekają się do intuicyjnego oceniania częstości występowania zjawisk językowych, co w sumie prowadzi zarówno do błędnych stwierdzeń, jak i do niejednorodności ujęcia, niekiedy bowiem autorzy wspominają o zjawiskach rzadszych, pomijając milczeniem częstsze. Osiągnięcie maksymalnej perfekcji pod tym względem nastąpi w niedalekiej przyszłości, gdy dzięki maszynom elektronicznym lingwiści przystępujący do pisania gramatyki historycznej będzie dysponował ścisłymi danymi

statystycznymi dotyczącymi występowania każdego zjawiska językowego we wszystkich tekstach, jakie w danym języku kiedykolwiek zapisano (1965: 10).

Moim zdaniem obecnie przygotowywana BLŚP wraz z korpusem tekstów staropolskich do ok. 1500 r., uwzględniającym najnowsze teksty oraz ich współczesne odczytania, stanowi wraz z bazami danych oraz korpusami kolejnych epok w rozwoju polszczyzny krok milowy w stronę wspomnianej przez W. Mańczaka całościowej gramatyki historycznej języka polskiego. Takie ujęcie nie pozostanie bezproblematyczne chociażby z powodu niewspółmiernej ilości zachowanych tekstów z poszczególnych epok, ale będzie stanowić istotny krok w stronę całościowego opracowania rozwoju języka polskiego.

Jan German

Dariusz R. Piwowarczyk

Z badań nad wpływem łaciny na staropolszczyznę – fleksja łacińska staropolskich rzeczowników

1. Wstęp

Piśmiennictwo na terenie średniowiecznej Polski pojawiło się prawdopodobnie dopiero wraz z przybyciem chrześcijaństwa i przeniesieniem znajomości języka łacińskiego na grunt polski – początkowo za sprawą misjonarzy z Niemiec, Czech, Włoch i innych krajów oraz urzędników kościelnych znających język łaciński, następnie poprzez wykształconych za granicą, a później także w Polsce urzędników kościelnych, jak i świeckich (Dowiat 1985a, Dobosz, Matla, Strzelczyk 2017). Najstarsze teksty powstałe na terenie Polski to właśnie teksty łacińskojęzyczne, w których pojawiają się polskie nazwy miejscowe lub nazwy osobowe, a później też wyrazy pospolite (Dunaj 1975, Borawski i Cybulski 2021: 51–52). Częściowo teksty polskie mają również charakter glos do wyrazów łacińskich (Borawski i Cybulski 2021: 52–53). W rezultacie wyrazy polskie często używane są w tekstach łacińskich przez dostosowanie ich do gramatyki łacińskiej. W ten sposób powstają tzw. hybrydy fleksyjne, tj. wyrazy, które posiadają morfem leksykalny polski, ale morfem gramatyczny już łaciński. Celem niniejszego artykułu jest analiza tego rodzaju formacji nominalnych, które zostały wyekscerpowane z tekstów staropolskich przez redaktorów Sstp wraz z uzupełnieniem z przygotowanej BLŚP.

2. Pozycja języka łacińskiego w okresie staropolskim

Jak już wspomniano we wstępie, wraz z przyjęciem chrześcijaństwa w obrządku zachodnim w 966 r. przez Mieszka I z dynastii Piastów na ziemi polskiej dociera znajomość języka łacińskiego oraz pisma łacińskiego dzięki misjonarzom oraz urzędnikom kościelnym, a później również i świeckim. Wraz z rozwojem chrześcijaństwa w państwie Piastów, a później Jagiellonów język łaciński staje się językiem zarówno kościelnych, jak i świeckich warstw wykształconych, głównie związanych z administracją państwową, i funkcjonuje na początku jako jedyny język pisany, a następnie, w okresie pojawiania się coraz większej liczby tekstów polskich, jako język kulturalny i prestiżowy względem języka wernakularnego. W okresie

późnego średniowiecza następuje znaczny wzrost piśmiennictwa i w związku z tym również wzrost produkcji tekstów zarówno w języku polskim, jak i w języku łacińskim. Łacina jednak pozostaje i pozostanie na długi czas językiem bardziej prestiżowym w stosunku do polszczyzny (Wiesiołowski 1997). Większość jej twórców będzie użytkownikami dwujęzycznymi i z tej dwujęzyczności właśnie wyniknie bardzo duży wzajemny wpływ łacińsko-staropolski (Wiesiołowski 1997).

3. Wpływ języka łacińskiego na język staropolski

W rezultacie intensywnego kontaktu językowego łacińsko-polskiego, spowodowanego zazwyczaj dwujęzycznością autorów tekstów, często następował dość znaczny wpływ języka łacińskiego na język wernakularny, zwłaszcza w najwcześniejszym okresie piśmiennictwa. W najnowszych badaniach na nowo odkrywa się wpływ dwujęzyczności na powstanie tekstów i wymienne operowanie kodami językowymi (tzw. code-switching) powodujące interferencję językową, por. Weinreich (1968), Słoboda (2021), Maślej (2018a, 2023, z dalszą literaturą tamże), a w odniesieniu do innych języków używanych w średniowiecznej Europie również szerzej Schendl (2012, także z obfitą dalszą literaturą).

Wpływ łaciny na język staropolski przejawiał się w postaci licznych zapożyczeń leksykalnych, często przejmowanych również za pośrednictwem innych języków, tj. staroczeskiego lub średniowiecznych dialektów niemieckich, kalk językowych (Klemensiewicz 1999: 29–30), a także, zazwyczaj późniejszego, wpływu na system gramatyczny (por. Safarewicz 1972).

Zdecydowanie słabszy, ale nie całkowicie nieobecny był również wpływ języka staropolskiego na język łaciński używany na terenie średniowiecznego państwa Piastów i Jagiellonów. Wpływowi łaciny na polszczyznę poświęcona jest interesująca monografia Krystyny Weysenhoff-Brożkowej (1991). Autorka wykazuje w niej, że wpływ języka staropolskiego na język łaciński był istotny i głównie przez interferencję leksykalną doprowadził do zapożyczenia do języka łacińskiego wyrazów staropolskich w liczbie 343, z których większą część stanowią rzeczowniki (95%, por. Weysenhoff-Brożkowa 1991: 18). Wyrazy te były używane w łacinie średniowiecznej w Polsce, która była jedną z odmian łaciny średniowiecznej używanej w średniowieczu w Europie (charakterystykę specyficznych cech łaciny średniowiecznej w Polsce na tle łaciny klasycznej i łaciny średniowiecznej używanej w średniowieczu w Europie Zachodniej przedstawia Weysenhoff-Brożkowa (1998)).

4. Hybrydy fleksyjne staropolskie – wyrazy polskie z fleksją łacińską

Jak zostało to wspomniane wcześniej, jednym z bardzo charakterystycznych rezultatów wpływu języka łacińskiego na język staropolski były hybrydy fleksyjne, tj. wyrazy polskie posiadające morfem gramatyczny fleksyjny łaciński. Są one również wyszczególniane przez Weysenhoff-Brożkową jako wyrazy polskie z fleksją łacińską spośród 343 form uznanych przez nią za polonizmy w łacinie średniowiecznej w Polsce (1991: 18). Autorka uważa, że

[...] większość z nich (102 przykłady) może być rzeczywiście nazwana tylko wyrazami polskimi z fleksją łacińską, ponieważ występują w tekstach tylko po jednym do trzech razy,

czyli że powstawały doraźnie, spowodowane potrzebą chwili i nieporadnością językową piszącego, i nigdy szerzej się nie rozpowszechniły (Weysenhoff-Brożkowska 1991: 18).

Z drugiej strony dużą część wyrazów, które omawia w pracy, uznając je za polonizmy w języku łacińskim, można byłoby uważać za wyrazy polskie z fleksją łacińską. Powstaje więc problem dotyczący właściwej klasyfikacji takich formacji. W dużej mierze bowiem występują one w tekstach, które były zapisane tylko w języku łacińskim. Nie ma jednoznacznych i całkowicie niekontrowersyjnych kryteriów, na podstawie których można byłoby dokonać takiego rozróżnienia. W dużej mierze zależy to od stanowiska badającego i jego sposobu patrzenia na tekst – jak zauważa Marian Kucala w swoim pionierskim artykule na temat form polskich z fleksją łacińską (1974). Często te same wyrazy są klasyfikowane jako wyrazy polskie z fleksją łacińską przez redaktorów Sstp, a jako wyrazy łacińskie pochodzenia polskiego przez twórców SłSP:

[...] dodajmy, że polskie wyrazy pospolite z łacińskimi końcówkami, przeważnie te same wyrazy, zawiera zarówno *Słownik staropolski*, jak i *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*. W tym pierwszym są one najczęściej opatrzone uwagą „z fleksją łacińską” lub „tylko z fleksją łacińską”, jeśli nie ma poświadczeń z końcówkami polskimi. W tym drugim pisze się „vox Pol.”, „ex. Pol.” lub wskazuje wyraz polski, np. „copica (Pol. kopica)”. Niektóre polskie z pochodzenia rzeczowniki są w tekstach łacińskich traktowane jak wyrazy łacińskie, np. *kmetheo rusticus alias chlop* 1428 *StPPP* VII 334 (Kucala 1974: 91).

Pewnym argumentem za uznaniem niektórych form za wyrazy polskie z fleksją łacińską (a nie za polonizmy w łacinie średniowiecznej) może być dopisek świadczący o tym, że w świadomości piszącego był to – mimo łacińskiej końcówki – wyraz polski, np.: *Poloni enim tumulum mortuorum mogilam suo idiomate appellat; in tantum liquor mellis, qui medo Polonice dicitur; quidam homines, vlg. appellati smardones*.

4.1. Lista wyrazów staropolskich z fleksją łacińską ze *Słownika staropolskiego* oraz *Suplementu I*

W Sstp oraz S I wyszczególniono następujące wyrazy staropolskie z fleksją łacińską:

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Adamaszek	Adamaschko	Vna casula alba <de> adamaschko	1470	<i>SprKHS</i> IV 75
Adamaszek	adamasci	Duas schubas unam exameti et aliam adamasci	1470	<i>AGZ</i> XV 459
Adamaszek	adamasco	Recepisset sibi subam marduream adamasco subconsutam	1482	<i>AGZ</i> XVIII 244
Adamaszek	adamasco	Alius ornatus est de adamasco flaveo	1483	<i>MPHV</i> 943
Adamaszek	adamasco	Ad subam de adamasco	1500	<i>ZsigBud</i> 33

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Adamaszek	adamasco	Pro adamasco	1500	<i>ZsigBud</i> 79
Aksamit	yaxamitii	Pro XI vlnis yaxamitii nigri	1393	<i>MMAe</i> XV 170
Aksamit	iaxamiti	Pro VI 1/2 vlna iaxamiti ad iaccas domini regis	1395	<i>MMAe</i> XV 215
Aksamit	axamiti	Ornatum integrum brunatici axamiti	1419	<i>SprKHS</i> IV 66
Aksamit	examenti	Domina Zophia regina Polonie lucrata est super Hanus hawtarz... viginti unam ulnas examenti	1431	<i>StPPP</i> II nr 2365
Aksamit	axamithi	Malek recognouit se emisse iopulam axamithi rubei coloris	1449	<i>Przem</i> II nr 523
Aksamit	axamithi	Palium rubei axamithi	1490	<i>AGZ</i> XV 270
Aksamit	iaxamitum	Iaxamitum ... non sufficit	1395	<i>MMAe</i> XV 215
Aksamit	yaxamito	Pro yaxamito dato consorti ducis	1394	<i>MMAe</i> XV 182
Aksamit	yaxamito	Pro yaxamito , in thezauro regio	1395	<i>MMAe</i> XV 220
Aksamit	examitto	Mitrellam de examitto	1477	<i>CracArt</i> nr 674
Aksamit	axamento	Cappa de axamento rubeo	1483	<i>MPH</i> V 943
Ataman	Wathanamum	Attemptabat terminum super laboriosum Schipula wathanamum	1457	<i>AGZ</i> XV 26
Ataman	Vathamanos	Vathamanos et senes de villis... ad nos assumentes eosdem scrutavimus	1472	<i>AGZ</i> XIX 542
Ataman	Vathamanis	Ab ipsis vathamanis et senibus iuramentum non affecto	1472	<i>AGZ</i> XIX 543
Bajtko	Baythconem	Dominus episcopus cum suo capitulo stant pro ipsorum pena iuxta ipsorum baythconem	1474	<i>AGZ</i> XIX 19
Bajtko	Baythconem	Quia tu incaptivasti baythconem ... bathkonem ita bonum ut decem marce in totidem ipsum damnificando	1491	<i>AGZ</i> XVIII 297
Bajtko	Bathkonem	Quia tu incaptivasti baythconem... bathkonem ita bonum ut decem marce in totidem ipsum damnificando	1491	<i>AGZ</i> XVIII 297
Bajtko	Baythkonem	Kmetho inculpatus erat per... baythkonem pro equa	1500	<i>AGZ</i> XV 391

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Barchan	barchanis	Pro duobus barchanis	1370	<i>AcCas</i> 20
Barchan	barchani	Pro stamine barchani ad subducendum lectum regale	1394	<i>MMAe</i> XV 182
Barchan	Barchannum	Damus, quilibet eorum... unam marcam et unum barchannum pro una marca pannum videlicet Conrado et Iacobo	1400	<i>AcCas</i> 510
Barchan	barchano	Vigilibus I sexagenam et quatuor quartenses pro uno barchano	1400	<i>AcCas</i> 510
Barchan	barchano	Tres iopulas, vna brunathika... et tertia de barchano	1431	<i>MonJur</i> III 25
Barchan	barchany	Nouem stamina barchany	1431	<i>StPPP</i> II nr 2364
Barchan	barchany	Mathie muratori... IV marcas pro stamine barchany	1437	<i>MMAe</i> XIII nr 228
Barchan	barchana	Cubileta siue barchana , *pokoczny, harasy, duplaharasy	1439	<i>KodWP</i> V 608
Barchan	barchany	Cum ceteris mercanciis videlicet stamina barchany	1474	<i>AGZ</i> XVIII 76
Barchan	Barchanum	Preter... barchanum , harassium, tafftam, kytaykam et telam stamine al. palem dumtaxat quilibet extra cameras predictas vendat	1481	<i>ZbPrzezdz</i> 41
Barchan	Barchanum	Bartholomeus... petit... duodecim marcas... et barchanum et pannum binum	XV ex.	<i>AcLeop</i> II nr 604
Barchanista	Parchanistarum	Fideiusserunt seniores parchanistarum	1441	<i>LibJur</i> nr 5239
Biernia	Bernis	Aut vexacionibus, bernis , exactionibus	1306	<i>MMAe</i> I 147
Biernia	bernas	Collectas, contribuciones, exacciones, bernas et qualescumque soluciones	1343	<i>CodSil</i> II 148
Boczka	boczkas	Ego Svdyvd... inscribo terram ad duas boczkas et pratum ad duos currus	(1460)	<i>KodWil</i> I 260, <i>sim. ib.</i>
Brama	Brone	Villam hominum castri Cracouiensis ad custodiam brone de Mislimich pertinentium	(1253–8) 1287	<i>KodTyn</i> 43

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Brama	bronam	Incole undecunque venientes ad inhabitandam ipsam civitatem (<i>sc.</i> Sandecz) per ducatus nostros Cracovie et Sandomirie liberum habeant transitum, a theloneis absolvuntur et iidem incole in civitate comorantes per utramque wartham id est bronam in vulgari, versus Ungariam, ad nullum eciam theloneum teneantur	(1292) 1344	<i>KodPol</i> III 158
Cech	czecham	Ad czecham seu magistros artis	1471	<i>AGZ</i> VI 142
Cech	czecha	Magister senior al. czechmystrz, cum sedetur in prefato contubernio al. in czecha , debet ipsam czecham bannire al. gagycz	1472	<i>AGZ</i> VI 153
Cech	czecham	Ad czecham seu fraternitatem	1480	<i>AGZ</i> VI 197
Cech	czeche	Drwalowa recognovit se debere 5 marcas fraternitati sive czeche pictorum	1483	<i>CracArt</i> nr 858
Chlebojedźca	Chleboyeczczam	Non juste me citasti et per tuum chleboyeczczam	1398	<i>StPPP</i> II nr 224
Ciwun	tywnorum	In cuius rei recompensam... incolas... ab omnibus nostris iudicijs... tenutariorum, willicorum al. tywnorum ... exemimus	1423	<i>AGZ</i> III 181
Ciwun	thywnis	Wladislaus... rex... capitaneis... wladaris, thywnis et quibusvis regni nostri... officialibus... gratiam regiam et omnis boni continuum incrementum	1427	<i>AGZ</i> V 55
Cukier	Czucri	Pro XXX talentis czucri	1393	<i>MMAe</i> XV 157
Cukier	Czucri	Pro VIII libris czucri ad parandos confectus	1393	<i>MMAe</i> XV 165
Cukier	czucro	Pro czucro ad parandos confectus	1394	<i>MMAe</i> XV 179
Cukier	Czucri	Pro I lapide czucri , confectibus an conuencionem predictam in Sandecz	1395	<i>MMAe</i> XV 215
Cyndalin	czyndalino	Liripepium nigrum ex czyndalino	1495	<i>RocznKrak</i> XVI 63

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Czałuna	czalunam	Item Agnes... omnia suppellectilia ante recessum suum versus curiam Romanam delegavit, sic quod Katherine filie iuniori delegavit 4 linthiamina, unam czalunam , item plumaticam meliorem, item duo mensalia	1423	<i>KsKaz</i> nr 2626
Garbarz	garbary	Garbary nostri... sedecim marcas et cuttes siue corrigia soluere fuissent obligati	1423	<i>MMAe</i> V nr 120
Gaza	gasis	Quod... Paschco debet duos focos in duabus gasis eiusdem zuppe Wieliciensis tenere	1410	<i>StPPP</i> II nr 1243
Gaza	Gasza	In prima gasza Syan cum Michaele... receperunt medium stamen panni pro marcis septem	1419	<i>RachBoch</i> 195, <i>sim. ib., sim.</i> 196
Gaza	Gasis	Apud Petrum... nonaginta tria robora pro gasis pro una marca cum media	1420	<i>RachBoch</i> 204, <i>sim.</i> 1440 <i>StPPP</i> II nr 2845
Gaza	Gazis	Terminum habebunt... pro eo, quia vos inequitantes in zuppam Bochnensem, expulistis sibi notarium ipsius sacerdotem de gazis	1447	<i>StPPP</i> II nr 3287
Gaza	Gazas	Quas gazas ipse tenuit a... Nicolao... zuppario	1447	<i>StPPP</i> II nr 3287
Gryka	Grece	De decima grece al. tatharky... Sinodus provincialis dictam decimam grece al. thatarky dari ecclesiis... decrevit	1487	<i>AKH</i> VI 115
Gryka	Grice	Super differentiis Visle decimarum predialium, an debent esse ambulatorie, an non, et grice ,... sunt per dominos de capitulo deputati	1488	<i>AKH</i> VI 115
Gryka	grycze	Controversias... occasione decime segetis ex grano grycze sive thatharca ex crescentis suscitatas atque ortas sopire et tollere... statuimus	1490	<i>AKH</i> VI 118

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Haftarczanka	Haftarczankam	Apud Annam haftarczankam 5 florenos	1496	<i>ŻydKra</i> k 215
Herb	Herbis	Predictus Phyl, nolens... in... diffamia permanere, una cum fratre suo... fratres suos... co- ram nobis... produxerunt ex quatuor clipeis et ex quatuor herbis	1415	<i>StPPP</i> VII 595
Herb	Herbo	De herbo alieno al. z ob- czich Thuczco, Cornelowski et Zanko... de proclamacione Bibel et de herbo Cossy, luna et crux	1439	<i>AGZ</i> XIII 81
Huta	Huttam	Fabro... pro gumphis III grossos ad huttam	1395	<i>AcCas</i> 338
Huta	Huttam	Pro rinna vel canali ad huttam	1395	<i>AcCas</i> 341
Huta	Hutta	Nicolaus saxifactor, qui manet in hutta Nicolai oleatoris	1399	<i>AcCas</i> 480
Huta	Hutta	Hutta bene reformata cum 4 pa- ria follium al. miechi et cum omnibus aliis instrumentis ad dictum montem spectantibus	1495	<i>CracArt</i> nr 1400
Huta	Hutta	Gregeryn de hutta Mogilensi ius habet	1500	<i>Liblur</i> nr 9080
Huta	Huttis	Mattis glazir von Dopszczicz de huttis vitrorum ius habet	1475	<i>Liblur</i> nr 7575
Iwa	Iwe	Inter silvam Srednye et inter silvam Dolhe in circuitu arboris iwe	1480	<i>AGZ</i> XIX 536
Kaleta	caletha	De caletha sibi duas marcas violenter receipt	1441	<i>StPPP</i> II nr 3015
Kaleta	caletham	<Receperunt> violenter... pulvinaria, manutergia, caletham cum cultello	1445	<i>AGZ</i> XIV 175, <i>sim.</i> 1468 <i>StPPP</i> II nr 3935
Kaleta	caletham	Stanislaus petit caletham in va- lore septem grossorum a provido Iohanne peratore al. kalethnyk	1486	<i>AcLeop</i> I nr 1443
Kaleta	caletha	Ruthenus... Stanislao tres fertones cum caletha eripuit	1491	<i>AcLeop</i> II nr 685
Kaleta	caletham	Aurifabro... pro auro ad caletham domini principis	1500	<i>ZsigBud</i> 52

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Kaleta	caletham	Rustico, qui laboravit caletham domino principi, dedi... 1/2 floreni	1500	<i>ZsigBud</i> 52
Kita	Kitas	Tres kitas lini dare	(1145) XIII p. pr.	<i>KodWP</i> I 16, <i>sim.</i> (1150) 1251 <i>ib.</i> 264
Kmieć	cmethones	Conferimus... eisdem fratribus in eodem Osmolino cmethones iudicare	1246	<i>KodPol</i> I 52
Kmieć	kymetho	Kymetho	XIII med.	<i>LPom</i> 76
Kmieć	kmeto, gmeto	Kmeto, gmeto	1280	<i>LPom</i> 76
Kmieć	kmetho	Kmetho , id est homo censualis	XV p. post.	<i>OrtCel</i> 5, <i>sim.</i> <i>OrtLel</i> 234
Koldra	Koldra	Pro koldra sorori domini regis	1394	<i>MMAe</i> XV 189
Koldra	Koldre	Pro percussione dicte koldre bombicis ducisse	1394	<i>MMAe</i> XV 189
Koldra	coldram	Thomek dedit coldram post suam sororem	1398	<i>TPaw</i> IV nr 422
Konarz	conariorum	Partem quondam conariorum , hominum videlicet nostrorum castro Cracouie pertinencium, quam partem et cum suis incolis memoratus decanus ex nostra donatione meruit... optinere	1274	<i>MMAe</i> I 104
Konarz	Conariorum	Item duas sortes eiusdem villae, quarum una erat conariorum , id est servorum illiberorum, qui servitia pro castellano Cracoviensi implebant	1471– 1480	<i>DłLB</i> I 160
Koniuch	conuchoni	Ad mandatum domini regis speciale Rutheno conuchoni cum sociis suis	1389	<i>MMAe</i> XV 96
Koniuch	conuchone	Eodem die falconiste cum venatoribus et conuchone Lythwani et Rutheni a domino rege de Radom	1389	<i>MMAe</i> XV 107
Koniuch	Conuchonum	Conuchonum regalium	1393	<i>MMAe</i> XV 162
Koniuch	conucho	Item Janussio dicto conucho , qui equos domini regis regit	1403	<i>MMAe</i> XV 289, <i>sim.</i> (1433) <i>KodWil</i> I 147, 1434 <i>ib.</i> 150

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Koniusz	Conyuchsso	Presentibus... viris domino Petro Goschewycz... et nobili viro domino Martino conyuchsso	1446	<i>KodWil</i> I 209
Korczak	korczacum	Item korczacum argenteum	1367	<i>ScabCrac</i> nr 161
Kubek	kupcone	Pro novo kupcone deaurato	1393	<i>MMAe</i> XV 167
Kubek	cupconis	Pro paracione cupconis novi alti	1393	<i>MMAe</i> XV 170, <i>sim.</i> 1394 <i>ib.</i> 179
Kubek	cubconum	Pro paracione duorum cubconum	1394	<i>MMAe</i> XV 179
Łaszt	lastonem	Ian... obligavit se circa rippam medium tercium lastonem cimenti	1425	<i>KsMaz</i> II nr 910
Łaszt	lastonem	Petrus... obligavit se solvere unum lastonem cimenti	1425	<i>KsMaz</i> II nr 1653, <i>sim. ib.</i> nr 909. 142, <i>ib.</i> nr 1878. 1879. 1880. 1968
Małdrat	maldratas	Ffranczko Lynk dedit scabinale desuper, quod filia Peczonis tenetur et fassa est publice duas maldratas humuleti solvere	1427	<i>Przem</i> I nr 1830
Małdrat	maldratum	Primum maldratum debet dare edicto Link anno presenti, dum novus humulus habebitur et a tempore per annum, quanto scribetur anno domini MCCCCXXVIII, secundum maldratum	1427	<i>Przem</i> I nr 1830
Małdrat	maldratam	(Incolae) solvent nobis (<i>sc.</i> Alberto, abbati) de quolibet magno manso maldratam quadruplicis frumenti, quatuor mensuras siliginis, IIII-or avene, dua tritici, duas ordeacei, et fertonem grossorum... et alium fertonem pro decima	1371	<i>KodWP</i> III 364
Małdrat	maldratas	Cmethones autem omnes solvunt grano decimam al. maldratas monasterio in Zwyrzynecz de quolibet laneo et grano quatuor mensuras aequales tritici, siliginis et avenae	1471–1480	<i>DILB</i> I 202

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Maldrat	maldratae	Post omnes laneos cmethonales solvitur et conducitur decima granalis al. maldratae , per quatuor mensuras aequales sili-ginis, tritici et avenae pro monasterio Zwierzynecensi	1471–1480	<i>DILB</i> I 254
Marszuda	marszuda	Radostowa non comparuit Bogusch pro marszuda	1442	<i>KsWójtKr</i> nr 103, <i>sim. ib.</i> nr 111. 112
Marszuda	marsuda	Agnetha... iurabit... Margarethe..., quod cum ea fecit cambium pro marsuda	1442	<i>KsWójtKr</i> nr 1205
Marszuda	merschuda	Res conscriptas magistri Hermani medicy:... palium rubey coloris subductum cum merschuda	1442	<i>KsWójtKr</i> nr 1572
Marszuda	marsudam	Margaretha... debet docere..., quod est lucrata iure marsudam apud Thomam in IIII marcis cum XV grossis	1443	<i>KsWójtKr</i> nr 1416
Minca	minczam	Petrus et Iwan... per... Kazimirum regem pro falsa moneta et mincza inculpati fuerunt, quod ipsi falsificassent monetam et minczam , et pecunias fabricassent	1478	<i>AGZ</i> XVIII 165
Minca	minczam	Nos nunquam falsificavimus monetam et minczam regie maiestatis	1478	<i>AGZ</i> XVIII 165, <i>sim. ib.</i>
Miód	medo	Nam cum tantae multitudini... potus cerevisiae defecisset et Pasth in sua domuncula modicum mellis pro se et sua familia braxaverat, in tantum liquor mellis, qui medo Polonice dicitur, auctus est, quod toti populo abundantissime de eodem medone... tollere ministraverat	(ca 1250) XV	<i>MPH</i> II 479
Miód	medone	Nam cum tantae multitudini... potus cerevisiae defecisset et Pasth in sua domuncula modicum mellis pro se et sua familia braxaverat, in tantum liquor mellis, qui medo Polonice dicitur, auctus est, quod toti populo abundantissime de eodem medone ... tollere ministraverat	(ca 1250) XV	<i>MPH</i> II 479

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Mogiła	mogilam	Poloni enim tumulum mortuorum mogilam suo idiomate appellat	1471–1480	<i>DILB</i> III 422
Mórg	morgones	Habebit autem idem Jacobus... tres morgones siue iugera	1366	<i>KodMazL</i> 78
Mórg	Morgo	De quolibet iugere al. morgo orti vinee sue... solvere tenebuntur	1376	<i>KodWP</i> III 449
Narocznik	Naroncincones	Ego vero naroncincones meorum castrorum: Nachel, Usche, Charchov, Welen, Drecen eciam ex parte altera quiete possidebo	(1234) 1257	<i>KodWPI</i> 144, <i>sim.</i> 1235 <i>ib.</i> 149
Narocznik	Narochnicorum	Cum hereditate... hominum nostrorum decimorum et narochnicorum	1235	<i>KodWPI</i> 153, <i>sim.</i> 1237 <i>ib.</i> 170
Naściłka	nas<c>ilcarum	Pro consucione mensalium, nas<c>ilcarum , manutergiorum etc. regalium VIII scotos	1393	<i>MMAe</i> XV 162
Naściłka	nasczilkas	Pro filis albis ad consuendum mensalia, manutergia et nasczilkas domini regis IV grossos	1394	<i>MMAe</i> XV 178
Naściłka	*nasciclas	Pro LII vlnis tele albe ad paranda mensalia, manuteria et *nasciclas	1394	<i>MMAe</i> XV 180
Naściłka	*nasticlarum	Pro ablucione mensalium, manutergiorum, *nasticlarum	1394	<i>MMAe</i> XV 188
Naściłka	*nasciclis	Pro XLI vlnis tele albate... pro mensalibus, manutergiis, *nasciclis regi parandis	1394	<i>MMAe</i> XV 191
Naściłka	nastilcas	Pro XL vlnis tele bone ad mensalia solius domini regis et nastilcas et manuteria	1394	<i>MMAe</i> XV 204
Naściłka	nastilcas	Pro LX vlnis tele bone ad mensalia, nastilcas , manuteria ad conuencionem	1395	<i>MMAe</i> XV 218
Naściłka	Nastilcarum	Pro ablucione mensalium, nastilcarum et manuteriorum regalium	1395	<i>MMAe</i> XV 220
Ochmistrz	Ochmagistrum	Iudicium... per... Sbigneuuium, marszalconem domini regis, ochmagistrum domine regine... celebratum	1405	<i>KsZPozn</i> nr 2301

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Ochmistrz	Hochmagister	Hochmagister	1421–1423	<i>AKH VIII 249</i>
Ochmistrz	Hochmystro	Clysch... coram nobis, capitaneo Sanociensi, Petro Chelmenski, hochmystro ,... cognovit voluntarie super Rayd	1435	<i>AGZ XI 100</i>
Oprawczyzna	Oprawczyne	Eodem iudicio adveniens Iohannes lutifigulus... resignavit domum, sittam inferius domum oprawczyne , Vich	1439	<i>Przem I nr 2905</i>
Oprawczyzna	Opprawczyne	Symon clericus, opprawczyne filius, resignavit ortum sororibus suis germanis	1440	<i>Przem I nr 2911</i>
Oprawczyzna	Opprawczyne	Croppka... resignavit ortum... Symoni clerico, filio opprawczyne	1440	<i>Przem I nr 2918</i>
Oprawczyzna	opprawczyne	Symon, opprawczyne filius, cum Czech	1440	<i>Przem I nr 2919</i>
Opuszyna	Opuschinam	Contra opuschinam vlg. idropisim	1475	<i>RostRp s. 97</i>
Ostrwa	ostrwam	De tercio clenodio per Stassconem... et Petrassium..., qui in clipeo deferunt ostrwam et crucem superius, et proclamatio ipsorum Nyczuzya	1419	<i>AKPr VIIIa 146, sim. 1427 RTH III nr 86, 1428 ib. nr 97</i>
Pieróg	pirogos	<Za 400 jaj> ad pirogos	1394	<i>MMAe XV 564, sim. ib.</i>
Płachta	plachtis	Iohannes... ad quamlibet nostram generalem expeditionem cum duabus plachtis servire... sint astricti	1367	<i>AGZ VIII 10</i>
Plug	plugones	In Olesnicha... de terra ad duo aratra plugones a uulgo dicta, optenta per sentencjam apud nostrum tribunalem	1254	<i>KodPol III 59</i>
Plug	plugonem	Ad vnum plugonem vbicunque idem canonici elegerint, pro sue arbitrio voluntatis	1261	<i>MMAe I 84</i>
Plug	plugone	Ipsi Pruteni debent solvere ratione decime de parvo aratro, quod radlo dicitur, quatuor scotos et dimidium, et de ma[n]gno, hoc est de plugone , novem scotos	1288	<i>KodWP II 14</i>

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Podwoda	poduode	Statuit (<i>sc. dux</i>) siquidem, quod homines in uillis nostris habitantes ad expeditionem non eant,... pouoz et poduode non tribuant	1198	<i>KodMazK</i> nr 142
Podwoda	podvode	Povoz et podvode non dent	1198	<i>RHist</i> LXIII 110, <i>sim.</i> 1252 <i>KodPol</i> I 66
Podwoda	poduodas	Item ducant poduodas in ordine de uilla ad uillam proximam	1230	<i>KodMazK</i> nr 278, <i>sim.</i> 1232 <i>Kod-MazL</i> 6
Przysiółek	Przisolconibus	Villam Negouam cum przisolconibus pertinentibus ad ipsam villam de iure Polonico in ius Theutonicum... transferimus	1347	<i>MMAe</i> III 264, <i>sim.</i> (1347) 1519 <i>MMAe</i> X 65
Psarek	Pszarczonibus	IV pszarczonibus domini regis pro calceis	1394	<i>MMAe</i> XV 209
Psarek	Psarconibus	Pro sporta psarconibus	1394	<i>MMAe</i> XV 565
Pusz	puszonem	Unum puszonem pro decem marcis <dedit>	1427	<i>StPPP</i> II nr 2134
Rodzynka	Rosincorum	Pro I lapide rosincorum	1393	<i>MMAe</i> XV 167
Rodzynka	rosincis	Pro ficubus, amigdalibus,... rosincis	1394	<i>MMAe</i> XV 197
Rostuchan	Dosthuchanorum	Aurifabro pro paracione IV dosthuchanorum	1395	<i>MMAe</i> XV 219
Rostuchan	Rostruchanum	Recepit... unum rostruchanum argenteum	1475	<i>StPPP</i> VII 502
Ruszt	Rostos	Recognoverunt et testificati sunt, quia de monte antiquo Ziglarka lavaverunt septem rostos minere, ex quibus ad sortem ipsius domini Jacobi... cesserunt septem alvei al. nieczky	1494	<i>CracArt</i> nr 1168
Skot	Scoto	De qualibet arte mechanica medio scoto , prout ius Culmense requirit	1380	<i>KodMazL</i> 96
Skot	Scotos	Dicti kme<thones cen>sum per sex scotos singulis annis... ac decimam pecuniam... solvere tenebuntur	1383	<i>Paul</i> 34, <i>sim.</i> 1375 <i>Kod-MazL</i> 85, 1472 <i>ib.</i> 255, etc.

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Smard	smardi	Servis eiusdem ducis, qui smardi vlg. appellantur	1227	<i>UrkWroc 2</i>
Smard	smardones	Quidam homines, vlg. appellati smardones , lazaky, strozones, popraznici, aratores	1227	<i>UrkWroc 3</i>
Smard	Smardonibus	Villam Cylow cum smardonibus	(ca 1125) 1275	<i>KodTyn 1</i>
Sparzelina	Sparzyelinam	Contra sparzyelinam . Recipe herbam que vocatur vlg. costiwal et coquas eam bene et illo brodio sparzyelinam perfundas et postea conterras lentes et istis pulueribus de lentibus contritis sparzyelinam spargas	1475	<i>RostRp s. 96, sim. ib. s. 97. 98.</i>
Starosta	starozte	Statuj itaque homines supra notatos starozte Bogdano de Polkouic... esse subiectos	1223	<i>Büsch 84</i>
Starosta	staroste	Item XI scotos staroste pro piscibus	1376	<i>AcCas 69, sim. 1378 ib. 104</i>
Stolnik	Stolnykorum	Casimirus rex... duo opera montana al. dzyala in montibus Bochnensibus consistentia de manibus providorum Mazaneck et Franeck stolnykorum ... eximere admittit	1487	<i>Matr I nr 1855</i>
Stróža	strozam	Strozam cum *pomochne soluunt	(ca 1125) 1275	<i>KodTyn 2</i>
Stróža	*stroizam	Poralne et stroizam non dent	1198	<i>KodMazK nr 142</i>
Stróža	strosam	Quod omnes gomines... nulli omnino hominum prestabunt aliquod seruicium uel solutionem, uel exactionem, uel strosam , uel stan, uel aliquod vectigal	1203	<i>Büsch 40, sim. 1243 Kwart-Hist XL 192, 1259 Haeus 102, etc.</i>
Strzępek	Strzambcones	Pro I libra Serici ad parandos strzambcones ad Dalmaticas	1394	<i>MMAe XV 187</i>
Stypa	Stipas	Invitati ad aggapas vlg. stipas expleto prandio et dicta gratiarum accione, ut moris est, tres... haustus faciant	XV med.	<i>Stat 21</i>

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Szachta	sachtis	Omnia iura, que homines... in Bochna in puteis siue sachtis ... dinoscebantur habere,... destrui fecissemus	(1278)	<i>MMAe</i> I 106
Szachta	schachtam	Tunc invenies schachtam , per quam pothok vadit	1471–1480	<i>DtLB</i> III 355, <i>sim. ib.</i> 356
Szachta	schachtas	Ibi reperies duas schachtas reseratas al odkrythe, in quibus nihil quaeratur	1471–1480	<i>DtLB</i> III 356
Szachta	schachtae	Ibidem sunt moczary, in quibus schachta habetur, et plures schachtae , in eisdem sunt omnia bona	1471–1480	<i>DtLB</i> III 356
Szoldra	szoldre	Due szoldre	1389	<i>MMAe</i> XV 19
Szoldra	szoldre	Due szoldre castrenses	1389	<i>MMAe</i> XV 20
Szoldra	Soldre	Agnelli, caseus, owa, torte, soldre	1390	<i>MMAe</i> XV 42
Szopa	schoppis	Thabernam meam... lohanni... simul cum curia, stabulis et schoppis ... dedi	1437	<i>AGZ</i> V 92
Szopa	szoppam	Clyszowa porexit ortum... iacentem circa ortum... Nicolai..., eundo ad szoppam	1447	<i>Przem</i> II nr 203
Szopa	schopam	Georgius... ortum ipsius, iacentem ad schopam salis... resignavit Luczoni	1448	<i>Przem</i> II nr 407, <i>sim.</i> 1495 <i>AGZ</i> VIII 202
Szrotarz	szrotariis	Pro uno octuali ceruise cum szrotariis VIII scotos	1389	<i>MMAe</i> XV 5
Szrotarz	schrotarius	Szczepan Rzoncza, schrotarius , habet ius	1433	<i>LibIur</i> nr 4542
Sztygar	stigarius	Dedimus... Petro... custodiam Montis Regis, pro quo Paschko stigarius et Jorgius Myesberg promiserunt	1397	<i>RachBoch</i> 147
Szuba	schubam	Coram eodem iudicio Sirkys catholicus pignus sev schubam sibi... obligatam iure acquiesiuit	1387	<i>Czol</i> I 85
Szubała	szubulam	Caspar... insinuat contra Moysen Judeum perfidum pro eo, quia ipse equitans equis calcario conspersit illi szubulam et uxori illius pallium harrasiense et vittam	1500	<i>ŻydKraK</i> 230

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Szubuła	schubula	Schwedla Judea insinuat contra Michaellem Berszy pro schubula apud eam empta valoris 2 1/2 floreni	1500	<i>ŻydKrak</i> 241
Szubuła	schubulam	Pars respondens dixit, quod per modum cambii dedit illi schubulam pro schubula	1500	<i>ŻydKrak</i> 241
Szubuła	schubula	Pars respondens dixit, quod per modum cambii dedit illi schubulam pro schubula	1500	<i>ŻydKrak</i> 241
Szychta	sichtam	Die 4 Junii habuit unam sichtam salis in Targ pro marcis tredecim cum media gracia diffalcatam	1420	<i>RachBoch</i> 200
Szychta	sichtarum	Die 14 Marcii octo marce ratione duarum sichtarum in Bochner et Targ pro marcis 34 comparatarum diffalcate	1420	<i>RachBoch</i> 202
Szychta	Sichte	Die 31 prima Augusti marce tres sunt eidem ratione unius sichte per ipsum in regis monte sine gracia pro marcis tredecim compare diffalcate	1420	<i>RachBoch</i> 207
Szychta	sichtarum	Triginta sex marce Hallenses ratione duarum sichtarum Nicolao zupnik venditarum	1420–1421	<i>RachBoch</i> 199
Tama	tamme	Pro edificacione tamme sub castro ex parte Vyszle	1498	<i>LustrPłoc</i> 160
Terebint	terebynti	Zatim syø tak Saul a lyvdze israhelsci sebraly na tem *wdolyv terebynti (in vallem terebinthi)	1455	<i>BZ I Reg</i> 17, 2
Tłoka	thlocam	Recepi medium actuale cervisie super thlocam , que vocatur sarbska	1461	<i>AKH XI</i> 494
Tłoka	Tlokam	Feci tlokam papaveris	1461	<i>AKH XI</i> 496
Tłoka	Tlokam	Habui tlokam super avenam agri deserti, super qua tloka consumpsi carnes pro X grossis	1461	<i>AKH XI</i> 498
Tłoka	Tloka	Habui tlokam super avenam agri deserti, super qua tloka consumpsi carnes pro X grossis	1461	<i>AKH XI</i> 498

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Tłoka	thlokam	Quandocunque prior voluerit super dictos kmethones thlokam pro lignis facere, ut sibi in silva... ligna exciderent..., facere potens erit	1472	AGZ XVIII 53
Tołpa	Tolpas	Teloneum a curru salis per 150 tolpas et 1/2 grossum... donat	(1424) XVI p. pr.	<i>Matr</i> IV 3 nr 582, <i>sim.</i> (1424) 1530 <i>DokMp</i> II 32, (1427) 1546 <i>ib.</i> 81
Trzycięcnista	Trzczyacznycis	Petimus vestras famositates..., quatinus homini nostro vestre famositates iusticiam facerent hominemque nostrum eisdem trzczyacznycis opprimere non darent	1489	<i>DokArchWęg</i> III 138
Tuzin	tussinas	Receperunt sibi violenter... decem tussinas caligarum	1443	<i>StPPP</i> II nr 3159, <i>sim.</i> 1472 AGZ VI 159
Tyka	tykas, tikas	Quicumque... receperit tykas in alienis ortis..., tunc debet castigari uti malivolus homo, intrans in aliena et rapians, tanquam malus homo et non tantum tikas , sed omnia..., ut caules, mergellam..., nuces avelanas ceteraque continencia in ortis	1473	<i>WilkCzch</i> 97
Wierteczka	Verteckkam	Invenimus ipsum (<i>sc.</i> plebanum) ludentem verteczkam	1459	<i>MMAe</i> XVI nr 814, <i>sim. ib.</i>
Wieża	wyesis	Iura, que homines diuerse nationis in Magno Sale et in Bochna... in quoquinis siue, wyesis , in alueis siue coritis vlg. dictis dinoscebantur habere,... destrui fecissemus	(1278)	<i>MMAe</i> I 106
Włodarz	wlodarios	Nec eiusdem ecclesie homines per nos... nec per wlodarios ... quoquomodo iudicabuntur, sed immediate per dominum episcopum Lubucensem	(1287)	<i>KodWPI</i> 544
Włodarz	wlodarius	Wencesslaus wlodarius 1/2 marcam census dedit	1369	<i>AcCas</i> 8
Włodarz	wlodarius	Wenczsla wlodarius I fertonem dedit	1377	<i>AcCas</i> 84

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Włodarz	wladarius	Mathias, wladarius de Conari	1454	<i>TymSąd</i> 148, <i>sim.</i> XV p. <i>post.</i> <i>AKPr</i> II 202
Włodarz	wladarii	Eodem die percepi tricentas viginti sexaginta per manus wladarii	1471	<i>RachKról</i> 10
Włodarz	wlodario	Datum et actum... duodecimo kalendas novembris... presentibus patribus clarissimis, videlicet memorato domino Fulcone..., Bogusa castellano..., Gobelbudo wlodario	1236	<i>KodWP</i> I 165
Włodarz	wlodarium	Ut Desprinus, tunc domine ducisse subcamerarius, testes infra scriptos evocaret, videlicet comitem Nachesium... Radvanum... Petrum eciam quondam ibidem ducis wlodarium	(1249) XV ex.	<i>Haeus</i> 80
Włodarz	wlodarius	Radvanum... qui quondam fuerat ducis in Milich wlodarius	(1249) XV ex.	<i>Haeus</i> 80
Włóka	wlokam	Obligavit unam ploszam seu wlokam , continentem in se viginti sulcos agri	1468– 1498	<i>RocznHist</i> XV 214
Wnęk	wnanconi	Heduigis totam medietatem opidi... Ottoni, filio Wncencii..., wnanconi suo ordinando,... assignavit	1403	<i>StPPP</i> II nr 965
Wnuka	wnucam	Domina condam Smilonis... suam wnucam Pechnam <ponere habet>	1397	<i>StPPP</i> VIII nr 5924
Wnuka	wnukam	Domine advocate! Interroga suum scabinum, utrum ego sum propinquior post meam filiam et post meam wnukam	XV	<i>OrtWpM</i> 15
Wojewoda	Woyewodis	Vobis igitur capitaneis, burgrabiis, tenutariis, procuratoribus, viceprocuratoribus, woyewodis et eorum vicesgerentibus, nunciis et officialibus nostris quibuscumque, in terra Russie ubilibet constitutis, pro tempore existentibus,... firmis nostris regalibus damus in mandatis	1426	<i>AGZV</i> 49

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Wojewoda	Woyewodis	Quo circa vobis pallatinis, castellanis,... capitaneis, burgrabiis, woyewodis et aliis, qui presentibus fueritis requisiti, mandamus	1444	AGZ V 144
Wojewódka	Vogeuodcam	Domina Oluchna de Sumlani constituit nobilem vogeuodcam in suum pro curatorem	1449	AGZ XII 188
Zagon	Zagonorum	Relicta Ade... contumax contra Drogossium... pro aracione trium zagonorum	1388	StPPP VIII nr 4552
Zagon	zagoni	Relicta Ade... contumax contra Drogosium pro agris receptis tres zagoni	1388	StPPP VIII nr 4552
Zagroda	zagrodam	Duas sortes et molendinum, et unam zagrodam	(1357)	DokMp IV 103
Zapust	zapuste	Petrus... cum Mickone... terminum secundum... pro furtu zapuste	1384	StPPP VIII nr 2198
Zapust	zapustam	Quia tu incidisti zapustam dictam lanka	1468	StPPP II nr 3920
Żerdnik	Sirdniconibus	Concessimus eciam ut nullos nuncios recipiant,... nec castorem solvant, nec conductum militibus seu aliis prestant sive sirdniconibus	1259	Haesus 102
Żołdat	zoldatos	Inprimis dampna, spolia, rapinas, homicidia, stupra, depactiones et alia mala et gravamina per stipendiarios et zoldatos domini regis... in bonis ecclesiasticis factas et facta	1480	AKH VI 60
Żubr	zubronum	Boleslaum ducem... in saltus de Vszosin, quibus zubronum habebatur copia, est secutus (sc. Sethegius)	(1455–1480) XVI in.	DHist I 462
Żubr	zubronem	Cumque Boleslaus dux multis mactatis feris zubronem unam rarae magnitudinis et ferociae	(1455–1480) XVI in.	DHist I 462
Żubr	zubronis	Militares et cives... qui portant caput zubronis pro insigni	1448	DlPrut 578

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Żubr	zubrum	Quem pannum dedi nuncio ducum Mazowie. qui portavit tigridem al. zubrum	1478	<i>RachKról</i> 218
Żump	zunpum	Item circa zunpum laboratoribus XII grossos	1493	<i>WarschPozn</i> 350
Żump	zumpos	Item bruckario circa zumpos quatuor grossos	1493	<i>WarschPozn</i> 350, <i>sim.</i> 1494–5 <i>ib.</i> 391, 1496 <i>ib.</i> 420
Żump	zumpum	Item laboratorii circa zumpum II grossos	1493	<i>WarschPozn</i> 351
Żump	zumpis	Laboratori, qui effudit aquam de zumpis I grossum	1494	<i>WarschPozn</i> 383
Żump	zumpos	A fossione argille ad parvum fornacem ad zumpos 16 grossos	1494	<i>WarschPozn</i> 384
Żump	zumpos	A ductura argille ad zumpos , undecim zumpos per 2 1/2 grossos	1495	<i>WarschPozn</i> 401, <i>sim.</i> <i>ib.</i> 402
Żump	zumpum	Za dele ad zumpum ante budas 36 grossos	1495	<i>WarschPozn</i> 405
Żump	zumpum	Laboratoribus in circulo circa zumpum 6 grossos	1495	<i>WarschPozn</i> 406, <i>sim.</i> 1496 <i>ib.</i> 422. 427
Żump	zumpum	Vectori, qui duxit ad zumpum 8 grossos	1495	<i>WarschPozn</i> 412
Żupa	Zupa	Lestco dux Cracoviae, Sandomiriae... decem modios salis annuos ex zupa Wielicensi assignat	1285	<i>MMAe</i> IX 162
Żupa	Zuppis	Pro domina regina expense ministrabantur de zuppis	1389	<i>MMAe</i> XV 5, <i>sim.</i> <i>ib.</i>
Żupa	Suppa	Hoc est registrum salis, quod datur singulis annis ad castra domini regis... de suppa Bochnensi	1394–1395	<i>RachBoch</i> 137
Żupa	Zuppe	Dedimus et assignavimus Laslaw custodiam montis Cracoviensis... presentibus dominis Jessecone... et Pelka, dicto Gladich, magistro moncium..., procuratore zuppe Bochnensis	1397	<i>RachBoch</i> 147, <i>sim.</i> <i>ib.</i> 148

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Żupa	Zuppa	Cui sororio suo VIII grossos sui census, quem habet singulis septimanis in zuppa Bochnensi per Albertum Czwyk,... voluntarie dimisit et resignavit ad sublevandum	1401	<i>RachBoch</i> 155
Żupa	zuparum	Quitacio rationis zuparum	1401–1402	<i>RachBoch</i> 156
Żupa	zupparum	Quod cum ad rationem a... viro Nicolao... de et super eiusdem salis distributis ad rationem audiendam nos... posuissemus registraque literas quitacionum regalium..., et alias cartas racionia huiusmodi zupparum salis in se continentes	1401–1402	<i>RachBoch</i> 156
Żupa	Zuppe	Sequitur registrum zuppe Bochniensis salis distributivi	1413	<i>RachBoch</i> 178
Żupa	zupmam	Sex spadones ducis Sigismundi zupmam Bochnensem intraverunt super pabulum zupparii cum uno famulo	1419	<i>RachBoch</i> 193
Żupa	Zuppa	Pecunia recepta per dominum Nicolaum Basthgerth Bochnensem vicezupparium de zuppa Bochnensi	1420	<i>RachBoch</i> 198
Żupa	Zuppe	Racio facta in presencia Gotardi cum Basth[s]g<e>rth in promptuario zuppe Bochnensis	1420	<i>RachBoch</i> 200
Żupa	zupmam	Nicolaus Bastgerth Bochnensis vicezupparius pro vestienda familia portavit pannos ad zupmam Bochnensem infrascriptos	1420	<i>RachBoch</i> 209
Żupa	Zuppa	Nicolaus Felbir de zuppa salis obligavit alias subdidit omnia bona ipsius... Marconisse conthorali	1427	<i>Przem</i> I nr 1846
Żupa	Zuppe	Item Auchim Iudeus dedit donum recognoscencie ob eo, quod Iasco in platea fatebatur coram bannito iudicio, quod fideiubuit pro zuppario zuppe salis quatuordecim marcas racione debiti	1427	<i>Przem</i> I nr 1879

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Żupa	Zuppe	Decem marcas census annui... in et super duobus famulis in montibus zuppe Wyelicensis ad me iure hereditario ratione emptionis	(1432) 1523	<i>DokMp</i> II 157
Żupa	zuppis	Duas marcas bipennalium per zupparium de eisdem zuppis per mediam marcam singulis quattuor temporibus	(1432) 1523	<i>DokMp</i> II 157
Żupa	zuppas	Quomodo coram dicto camerario ac iudice ad occurrentes causas discutiendas et negotia in montibus et circa zuppas Bochniae per nos dato	(1436) 1630	<i>DokMp</i> II 231
Żupa	Zuppis	Sed et sal de zuppis nostris Bochnensibus libere emere, ducere et propinare permittatis	(1440) 1518	<i>DokMp</i> II 324
Żupa	zupparum	Et non debet ipsum Petrum evadere aliquo iure... nec arendali littera zupparum , sed debet hic respondere pro omnibus coram domino capitaneo Cracoviensi	(1441) 1443	<i>DokMp</i> II 357
Żupa	Zuppis	In zuppis nostris Vyeliczensibus et Bochnensibus	(1441) 1494	<i>DokMp</i> II 365
Żupa	zuppas	Pro certo sumus eruditi, quomodo dominus noster rex graciosissimus ad vestra consilia zuppas utrasque cuidam Nicolao Italico arrendat	1444	<i>MMAe</i> II b 1
Żupa	zuppam	Habuius scripta domini abbatis..., in quibus scribit nos amonendo, quomodo secundum conductacionem cum ipso factam sibi intromissionem in zuppam Premisliensem hucusque non dedistis	1447	<i>MMAe</i> II b 28
Żupa	zuppam	Consulimus autem vobis quatenus sine praesencia nostri ipsum zuppam nulli hominum arrendare	1447	<i>MMAe</i> II b 29
Żupa	Zuppa	Quia familiares nostri in zuppa prefata degentes non ex parte nostri, sed ex parte vestri sunt constituti	1447	<i>MMAe</i> II b 29

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Żupa	Zuppa	Zuppa , dicta Hozdzycha, in Haliciensis	1451	AGZ XII 212
Żupa	Zuppis	Capitulim tricesimum... Item ut quilibet terrigena Cracoviensis... Radomiensis... et aliarum terrarum libere ducant sal de zuppis Bochnensibus et Weliciensibus duntaxat pro usu domestico	1455	AKPr I 165, <i>sim. ib.</i>
Żupa	zuppas	Casimirus, rex, zuppas Vieliensenses, Bochnenses et Russiae Georgio et Magdaleneae coniugibus Morsteen, civibus Cracoviensibus, ad unius anni spatium pro 16000 marcis, certis sub conditionibus arrendat	1462	Matr I nr 606
Żupa	Zuppa	Debet dare intromissionem Georgio... in medietate agrorum... et patelle al. czranu in zuppa Gozdzycha	1487	AGZ XIX 211, <i>sim. 1488 ib. 215</i>
Żupa	Zupe	Cum... alias zupe in Goszdzycz	1486	AGZ XIX 205
Żupa	zuppis	Erecti super quibusdam censibus montanis, dictis barkracht, in zuppis Vyeliensibus	1490	KatOssolPawl 89
Żupa	Zuppis	Cuius dotis in oppositum ducentas sexagenas dotalicii ipsi Dorothee... inscribit... in zuppis Goszdzycha	1492	AGZ XIX 223
Żupa	Zupis	Si non solveret (<i>sc.</i> Paulus), extunc debet dare (<i>sc.</i> Iohannis) intromissionem in villam... et cum zupis in territorio Colomiensi iacentem	1494	AGZ XIX 229
Żupa	Zuppis	Censum de zuppis	1494	AcRec I nr 1695
Żupa	Zuppis	Altare Petri Sartoris... quod habet censum in zuppis pro qualibet septimana unum fertorem latorum grossorum in barkrachth	(1470–1480)	DILB II 4

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Żupa	Szupa	Octodecim marcae de szupa Bochnya	(1470– 1480)	<i>DILB</i> II 253
Żupa	suppam	Stanislaum, studentem... percussisset... obuiando eidem a supparia. Transseundo e con- uerso taliter ambulauerat... Sta- nislaus, studens, ad suppam pro nutrimento, ad suum socium co- medendo, ut antea consueuerat	1478	<i>AcRec</i> I nr 731
Żupa	Zuppa	Premislaus II Poloniae, Vladislaus Syradiae, Casimirus Lanciciae, duces Jacobo, archiepiscopo Gnesnensi, donant quotannis trecentas marcas argenti in zuppa maiori	(1293)	<i>KodWPRacz</i> 84
Żupa	Zuppis	Casimirus, rex, Joanni... terram Oswancimensem cum castris Oswanczim et Wolek in tenu- tam dat et ad conservationem eorum 300 marcas in zuppis Hilkusiensibus... quotannis in- scribit	1457	<i>Matr</i> I nr 411
Żupa	zuppas	Pro exactione istius anni nobis condescendit triginta florenos, quos mutuo dedit ad summam 8000 florenos super zuppas Ylkussenses	1492	<i>LibIur</i> nr 8612
Żupa	suppam	Decem medios salis... recipere debeant annuatim apud illos, videlicet qui salis suppam sive officium possident et exercent	1285	<i>KoidWPI</i> 523
Żupa	zuppam	Ad magnum sal... quadraginta modios salis... ad usum... mo- nasterii Tynciensis, quod certis temporibus exsolvebant zupa- rii, quicumque zuppam tenebant ibidem	1288	<i>KodTyn</i> 69
Żupa	Supas	Salvo tamen iure aliorum su- panariorum nostrorum, qui in prenominatis castellanis aliquas habent supas vel officia	1299	<i>PPom</i> 518

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Żupa	szuppam	Nolumus eciam, ut occasione huiusmodi iudicii aliquis szuppam tollat, cum omnia ex nostra donacione ad abbatem pertineant supradictum	(1329)	<i>UrzMaz</i> 153
Żupa	szuppam	Vexillifer Miczek... coram nobis... capitaneo Lancicensi domino Nicolao... pecunias de penis tam magnis, quam paruis recipere sibi et extorquere comisit super eius szuppam prouenientes	1393	<i>TPaw</i> IV nr 4703
Żupa	Zupam	[...] ego suscepi zupam domini cancellarii isto die	ca 1427	<i>UrzMaz</i> 152
Żupa	zupam	Nos Włodimirus... palatinus, notum facimus... quod cum ad Magnum Salem essemus..., orta quaestione coram nobis, utrum villa monachorum de Claratumba Cisterciensis ordinis, quae dicitur Prandochin... zupam , quae stan vulgo dicitur, in annona solvere deberet, huic dubitationi dominus abbas Claratumbensis finem imposuit, fidem faciens per testes idoneos, quod dicta hereditas non solvit stan, nisi in argento	1238	<i>OpMog</i> II nr 16
Żupa	Zuppa	Acquisitiones debitorum civium terrigenarum, qui debita sua et... in iudicio regali iure adquisierunt, illa omnia erant scripta in antiquo, et ille liber, quando civitas fuit combusta, est crematus. Et ergo tota zuppa memoriam reducentes omnia censuit renovando ad librum novum scribere... untur	1386	<i>Leksz</i> I nr 1
Żupan	supanum	Sed tunc non citabuntur ad ducem per camerarium, sed per eorum supanum littera ducis ad eum transmissa. Et in hiis casibus iudicatum dux per medium dividet cum episcopo	1239	<i>RHist</i> LIX 190

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Żupan	suppanum	Dux cum archiepiscopo uel eius tribuno dictarum uillarum homines iudicabit, et tunc non citabuntur ad ducem per camerarium, sed eorum suppanum , littera ducis ad eum transmissa	1242	<i>KodPol</i> II 34
Żupan	szupanys	Miroslaus... tenetur penam... procuratori fecit satis, sed szupanys nichil	1400	<i>TPaw</i> IV 6731
Żupan	Supanariorum	Prenominatam hereditatem... absolvimus... ab... palatinorum, castellanorum et supanariorum ... iurisdictione	1299	<i>KodWP</i> II 170
Żupan	Supanariorum	Salvo tamen iure aliorum supanariorum nostrorum, qui in prenominitis castellaniis aliquas habent supas vel officia	1299	<i>PPom</i> 518

4.1.1. Charakterystyka poświadczonych w Sstp formacji hybrydalnych

4.1.1.1. Teksty, semantyka

Formacje hybrydalne pojawiają się wyłącznie w ciągłych tekstach łacińskich. Ich poświadczenia zaczynają się od XII w. Najwcześniejsze pochodzą z *KodTyn*. Są to formy leksemów *smard* ‘chłop pierwotnie wolny, z czasem uzależniony wraz z gospodarstwem od panującego lub pana feudalnego, colonus, qui primum liber erat, postea duci vel domino feodali obligatus’ oraz *stróža* ‘powinność pełnienia straży w grodzie, rychło zastąpiona daniną świadczoną w naturze lub pieniądzech, officium oppidum custodiendi, postea tributum frugibus vel pecunia solvendum’:

Villam Cylow cum smardonibus (ca 1125) 1275 *KodTyn* 1;

Strozam cum *pomochne soluunt (ca 1125) 1275 *KodTyn* 2.

Ogółem w przeanalizowanym materiale znajduje się 6 formacji hybrydalnych datowanych na w. XII. Formacje takie występują również w tekstach trzynastowiecznych, a najwięcej poświadczeń przypada na koniec XIV w. i w. XV.

Szczególnie często hybrydy pojawiają się w łacińskich dokumentach prawniczych i aktach sądowych (*AGZ*, *StPPP*), księgach rachunkowych (*MMAe* XV, *RachBoch*, *RachKról*), kodeksach dyplomatycznych (*KodWP*). Wszystkie zidentyfikowane hybrydy poświadczono są w tekstach o charakterze użytkowym.

Pod względem semantyki leksemy, od których pochodzą poświadczono formacje hybrydalne, w większości należą do jednej z następujących grup:

– nazwy zawodów, funkcji i stanowisk: (*ataman*), *barchanista*, *batko*, *chlebojedźca*, (*ciwun*), *garbarz*, *haftarczanka*, *kmieć*, *konarz*, *koniuch*, *koniusz*, *narocznik*, *ochmistrz*, *psarek*, *smard*, *starosta*, *stolnik*, *szrotarz*, *szytygar*, *trzyścięnisty*, *włodarz*, *wojewoda*, *województka*, (*żerdnik*), *żołdat*, *żupan*;

– nazwy tkanin i ubrań: *adamaszek*, (*aksamit*), *barchan*, *cyndalin*, *czatuna*, *kołdra*, *marszuda*, *naścilka*, *plachta*, *strzępek*, *szuba*, *szubula*;

– nazwy innych towarów: *cukier*, *gryka*, *miód*, (*pieróg*), (*rodzynka*), *szoldra*;

– nazwy miar i wag: *boczka*, *łaszt*, *maldrat*, *mórg*, *ptug*, (*ruszt*), *tuzin*, *włoka*, *zagon*;

– nazwy naczyń i pojemników: *kaleta*, *korczak*, *kubek*, *rostuchan*;

– nazwy danin i powinności: *biernia*, *podwoda*, *stróża*, *tłoka*.

Duża liczba hybryd utworzonych od właśnie tych leksemów związana jest z faktem, że są one poświadczane w tekstach użytkowych, w kontekstach związanych z podawaniem ilości danego towaru czy określaniem wysokości opłaty lub daniny, a także w tekstach sądowych.

4.1.1.2. Morfologia

Formacje hybrydalne pojawiają się w ciągłych tekstach łacińskich, zatem przypadek, w jakim są poświadczane, determinowany jest przez ich pozycję składniową w obrębie zdania łacińskiego. Autor tekstu musiał przy tym dokonać wyboru spośród możliwych końcówek danego przypadku. Wybór ten nie jest przeważnie przypadkowy i wiąże się z budową morfologiczną wyrazów polskich. Można zauważyć, że zazwyczaj:

– końcówki łacińskiej deklinacji I otrzymują rzeczowniki polskie zakończone w M. l.poj. na *-a*, np. *parchanista*: genetivus pluralis *parchanistarum*; *brona*: genetivus singularis *brone*, accusativus singularis *branam*;

– końcówki łacińskiej deklinacji II otrzymują rzeczowniki polskie zakończone w M. l.poj. na spółgłoskę, np. *adamaszek*: genetivus singularis *adamasci*, ablativus singularis *adamaschko*; *pirog*: accusativus pluralis *pirogos*;

– końcówki łacińskiej deklinacji III otrzymują rzeczowniki polskie zakończone w M. l.poj. na *-o*, np. *bajtko*: accusativus singularis *baythconem*, oraz rzeczowniki polskie zakończone w M. l.poj. na spółgłoskę, przy czym otrzymują one jeszcze sufiks *-o(n)*, np. *kmieć*: nominativus singularis *kmeto*; *ptug*: ablativus singularis *plugone*, accusativus pluralis *plugones*; *zubr*: genetivus singularis *zubronis*, genetivus pluralis *zubronum*.

Jeżeli wyraz polski kończy się w M. l.poj. na spółgłoskę, może otrzymać końcówki zarówno łacińskiej deklinacji II, jak i łacińskiej deklinacji III. Trudno wskazać jednoznaczne kryteria, które wpływały na decyzję autora tekstu, tym bardziej że pojawiają się w tej kwestii niekonsekwencje, np. *zubr*: accusativus singularis *zubronem* vs. *zubrum*. Do rzadkości należy przyłączanie końcówek łacińskiej deklinacji I do rzeczowników polskich zakończonych w M. l.poj. na spółgłoskę, np. *maldrat*: accusativus pluralis *maldratas*, oraz przyłączanie końcówek łacińskiej deklinacji II do rzeczowników polskich zakończonych w M. l.poj. na *-a*, np. *rodzynka*: genetivus pluralis *rosincorum*.

4.2. Lista wyrazów staropolskich z fleksją łacińską z BLŚP

Opracowując poświadczenia do BLŚP, udało się zidentyfikować kolejne wyrazy staropolskie z fleksją łacińską w poświadczonym materiale staropolskim:

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Agat	agathem	Lapidem, videlicet agathem	1399	<i>KodWP</i> III 730
Ałun	alvno	Pro alvno et coperwoser pro medicinis equis regalibus dedi grossum	1478	<i>RachKról</i> 244
Babina	babine	Post ipsius Martini attave, <i>sc.</i> babine mortem	1399	<i>Leksz</i> II nr 2337
Babka	babcze	Causa Kachne babcze cum Iohanne Peregrino	1452	<i>MonJur</i> III 214
Baldka	baldka	Item ornatum de auro in rubea baldka cum suis pertinenciis	1419	<i>SprKHS</i> IV 66
Beczka	beczca	Pro beczca cervisie	1400	<i>StPPP</i> II (2) nr 596
Łunak	lvnako	Precise sicut qui sunt in expeditione, vnus facit foveam,... alter cadit ibi. Sic est de lvnako , qui credens carnibus saturari illaqueatur	XV in.	<i>GKazB</i> II (5) 86
Małdrat	maldracarum	Pro tempore in bonis monasterii antecedenti minus iuste administrantes angarias cmetonibus... non modicas inferebant metretas maldracarum cumulas recipientes ab eisdem	(1368) 1577	<i>DokMp</i> I 161
Małdraty	maldratam	(Incolae) solvent nobis (<i>sc.</i> Alberto, abbati) de quolibet magno manso maldratam quadruplicis frumenti, quatuor mensuras siliginis, IIII-or avene, duas tritici, duas ordeacei et fertonem grossorum... et alium fertonem pro decima	1371	<i>KodWP</i> III 364
Napłotek	napplothkonibus	Lambko retinuit pro se... tres mansos libere possidendos... ortum magnum cum napplothkonibus (<i>pro</i> napplathkonibus?)	(1301) 1476	<i>DokMp</i> I 20
Opaczyna	opacinas	Dedimus eiam de voluntate nostrum baronum ad focum infirmorum opacinas , que veniunt cum ligaturis lignorum per aquam Odram in civitatem nostram Wratislaviam	1226	<i>KodŚl</i> III 157
Osiek	osecones	Iidem homines non compellantur edificare castra ducis, sed construant castra et osecones , et alias firmitates in desolatis burgis et prediis	1232	<i>KodMazK</i> nr 278

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Par	pari	Dobko debet habere agrum totum ad estiualia, exceptis pari	1419	<i>TPaw VII nr 840</i>
Pecyna	pecyne	Ad Magnum Salem quatuor thargoue et quatuor taberne et pecine et qualibet septimana tres alueos et quartum sredne et septem pro lignis	(ca 1125) 1275	<i>KodTyn 2</i>
Piekarnia	piekarnia	In pyecarnia inter, in quo pistatur panis, et asser l magnus, super quo eciam pistatur panis, tunna vacua, in qua reservatur farina, et unum szytho plenum farine	1498	<i>LustrPłoc 148</i>
Piwonia	pyoniam	Girasolis, pendodactilus vel cata-pucia maior, vulgares vocant pyoniam	XV p. post.	<i>R LIII 66</i>
Piwonka	pywoykan	Recipe pywoykan (<i>pro pywonkam</i>)	XV p. post.	<i>R LIII 62</i>
Płatwica	platuiczam	Apud Czichi emi XXX tignos et platuiczam quercuum	1461	<i>SprKHS V XXX</i>
Płytnica	plythnyczam	Ego Jachno Lawrinowycz... vendidi aream sive ortum... situm... penes plateam currentem versus montem, qui dicitur vlg. Hlynyana Hora,... ultra sive penes plythnyczam Niklasszy aurifabri	1495	<i>KodWiI 506</i>
Podgaje	podgaiis	Prohibemus eciam omnibus officialibus, ministerialibus, subventoribus et eorum podgaiis ceterisque, ut nunquam presumant predictos incolas molestare ac citare	1354	<i>AKHIV 324</i>
Pokupa	pokupam	Penam luit Michael Gamno octo scotos pokupam contra Janussium	1399	<i>Leksz II nr 2330</i>
Połoga	połogas	Item pro I taffta alba ad emendandum połogas ad lectum nouum domini regis	1394	<i>MMAe XV 181</i>
Ponęta	ponątharum	Johannes... et Stano... obligauerunt se... satisfacere domino <capitaneo> Cracouiensi ratione ponątharum perdicum	1424	<i>StPPP II (2) nr 2003</i>
Popodia	popodyam	Mikytha Dublansky... super popodyam ... astitit terminum	1451	<i>AGZ XIV 327</i>

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Poręba	porabam	Johannes plebanus ex parte domini episcopi contumax contra Tomconem..., quia se intromisit in porabam Yastdouam	1377	<i>StPPP</i> VIII nr 438
Pozłota	poszlotham	Aurifabro super poszlotham dedi 4 florenos	1482	<i>SkarbMaz</i> nr 650
Rajtar	raytarorum	Ubi tantum cum 300 selectissimorum raytarorum militibus sumptu proprio conductis... ad nos castraque nostra uenit	1455	<i>StPPP</i> VII (2) 467
Ruszyca	ruschiczam	Dominus Kaszimirus, rex Polonie,... mandauit in libris notare pro rus<zy>cza reginali al. pro capite feminarum ex inuencione ipsorum, uidelicet ita, quod nullus hominum in regno suo eandem ruschiczam soluere presumat, quia iam est mortificata et anulata, et in nichilum reddita	1448	<i>StPPP</i> II (2) nr 3334
Rynka	rinkam	Item manutergium, item septem redimicula vlg. fachliki, item undecim vlg. podvyki, item rinkam vlg.	1423	<i>KsKaz</i> nr 2626
Rywocina	rivocynam	Per abrupta po rivocynam	1434	<i>PFV</i> (1.23.1) 32
Sośni	sosnam	In terminis a Lippowa... usque ad sosnam goram	1257	<i>PPom</i> 142
Warta	wartham	Incole undecunque venientes ad inhabitandam ipsam civitatem (sc. Sandecz) per ducatus nostros Cracovie et Sandomirie liberum habebant transitum,... et iidem incole in civitate comorantes per utramque wartham , id est bronam in vulgari, versus Ungariam ad nullum eciam theloneum teneantur	(1292) 1344	<i>KodPol</i> III 158
Wata	wate	Dedimus eis mollendinum ante valuum aquaticam ad utilitatem civitatis et ipsi possunt eum locare penes vallum al. podle *wate	(1406)	<i>WuttAcc</i> 4
Wązłobina	vaszlobynam	Nobilis Petrus de Wlyna..., noster camerarius... renovavit granicies..., transivit per vaszlobynam usque ad agros villae Smyrdzacza	(1464)	<i>KodTyn</i> 466

Hasło	Forma	Cytat	Data	Źródło
Zabawa	zabawam	Quod nos Borislaus et Andreas... donamus et assignamus perpetuo suum mansum... liberum pro cultura rectoris ecclesie... quem exemptum esse volumus ab omnibus nostris iuribus... similiter unam zabavam lacum cum humuleto pratum ad duodecim currus	(1358) 1523	<i>DokMp</i> I 113

4.2.1. Charakterystyka poświadczonych w BLŚP formacji hybrydalnych

Charakterystyka formacji hybrydalnych poświadczonych w BLŚP jest podobna jak w przypadku przedstawionych powyżej form poświadczonych w Sstp. Jedynym wyjątkiem jest fakt obecności przymiotnika *sośni* w poświadczeniu z 1257 r.: *In terminis a Lippowa... usque ad sosnam goram* (PPom 142), choć możliwe, że chodzi tutaj już o nazwę miejscową.

4.2.1.1. Teksty, semantyka

Formacje hybrydalne pojawiają się również wyłącznie w ciągłych tekstach łacińskich. Najstarsze także pochodzą z XII w. i również z *KodTyn*:

*Ad Magnum Salem quatuor thargoue et quatuor taberne et **pecine** et qualibet septimana tres alueos et quartum sredne et septem pro lignis* ((ca 1125) 1275 *KodTyn* 2).

Hybrydy pojawiają się w łacińskich tekstach o charakterze prawniczym bądź urzędowym i tylko w tekstach użytkowych, a nie literackich.

Jeśli chodzi o znaczenie, to podobnie jak w przypadku wymienionych wyżej formacji hybrydalnych z Sstp również formacje zidentyfikowane jako możliwe hybrydy z BLŚP stanowią w większości rzeczy konkretne (np. *wąźłobina*), przedmioty (np. *bałdka*, *pecyna*, *wata*) lub nazwy zawodów/urzędów (np. *rajtar*) oraz terminy prawnicze obejmujące daniny/opłaty (np. *biernia*, *ruszyca*).

4.2.1.2. Morfologia

Podobnie jak w przypadku formacji hybrydalnych wyekscerpowanych z Sstp można zauważyć, że formy polskie zakończone w M. l.poj. na *-a* dostają końcówki I deklinacji łacińskiej, formy spółgłoskowe – II deklinacji, a rzeczowniki zakończone na inne formy – III deklinacji. Deklinacja IV i V są praktycznie nieobecne w formach hybrydalnych.

5. Podsumowanie i perspektywy badawcze

Przeanalizowane hybrydalne formy występowały przede wszystkim w tekstach użytkowych, często prawdopodobnie powstawały *ad hoc* w procesie tworzenia tekstu łacińskiego, kiedy pisarz albo nie znał odpowiednika łacińskiego, albo wołał ze względów użytkowych bądź

praktycznych użyć formy polskiej z odpowiednią końcówką łacińską. Jak zauważa M. Kucala: „z wyrazów pospolitych wcześniej w tego rodzaju tekstach pojawiają się nazwy powinności i danin, również w większości do przekładania się nie nadające” (1974: 91). Występowanie hybryd w tekstach o charakterze użytkowym, o niskim rejestrze językowym podkreśla w swojej pracy współcześnie również Michał Rzepiela: „In Polish Latin the interference with Old Polish can be almost exclusively observed in texts of lower register, for which the most spectacular examples of the phenomenon are provided by court records” (2020: 260).

W artykule wskazano także problemy z jednoznacznością identyfikacją hybryd jako elementów tekstu polskiego czy łacińskiego. Na pewno celem kolejnych badań powinna być próba ustalenia kryteriów wydzielenia i prawidłowej klasyfikacji kontekstowej tych jednostek w tekście oraz pogłębiona analiza tego rodzaju formacji uwzględniająca też inne części mowy.

Celem niniejszego artykułu nie była wyczerpująca analiza wpływu łaciny na staropolszczyznę ani całkowita analiza materiału hybrydowego – do tego celu należałoby w badaniach uwzględnić również formacje pozanominalne, nazwy miejscowe oraz osobowe, a w przypadku badania ogólnego wpływu łaciny na staropolszczyznę jeszcze znacznie szerszy materiał zawierający m.in. kalki językowe. Zależało nam na pokazaniu, że wbrew pozorom w badaniach nad kontaktem językowym łacińsko-staropolskim oraz wzajemnymi wpływami między tymi językami jest jeszcze bardzo wiele do ustalenia. Dotychczasowe badania w większości koncentrowały się na analizie bądź to wycinków, bądź to bardzo szczegółowych zagadnień, a w przypadku bardziej syntetycznych ujęć nie miały jeszcze do dyspozycji pełnego materiału (lub pełniejszego, jak w przypadku badań Weysenhoff-Brożkowej 1991). Obecnie, w dobie rosnącego dostępu do wersji elektronicznych słowników, baz danych i korpusów tekstów badanie wpływów i kontaktów językowych na szerszą skalę staje się coraz bardziej możliwe. Nowe ujęcia badań współwystępowania języka polskiego i łaciny w tekstach najstarszego okresu pokazują, że wiele jeszcze pozostaje do dodania w tym zakresie (por. najnowsze prace Doroty Masłej 2023). Między innymi na te oraz na inne aspekty dotyczące kontaktów polsko-łacińskich, które jeszcze nie doczekały się wyczerpujących opracowań, zwraca uwagę Anna Lenartowicz-Zagrodna (2014) i inni uczeni, którzy współcześnie na nowo pochyłili się nad zagadnieniem kontaktu językowego łacińsko-polskiego, w tym również nad kwestią medium czeskiego w przejmowaniu wyrazów łacińskich w ramach słownictwa związanego z chrześcijaństwem i szeroko rozumianą kulturą duchową (por. German 2022).

Procedury identyfikacji fleksyjnej rzeczowników w tekstach nieciągłych¹

1. Wstęp

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie kolejnych etapów identyfikacji fleksyjnej staropolskich rzeczowników w BLŚP, które w Sstp nie posiadały katalogów form, wskazanie takich przykładów, które były reinterpretowane względem Sstp, lub takich, które sprawiły problem na różnych etapach analizowania danych, np. określenia, czy dany leksem jest polskim wyrazem, jakiego rodzaju gramatycznego, jakiej liczby, jakiego przypadku, a także ustalania odpowiedniej postaci fonetycznej z uwagi na wariantywność graficzną charakterystyczną dla czternasto- i piętnastowiecznej polszczyzny, czy wreszcie – wskazanie najstarszego poświadczenia danej formy względem innych odnalezionych poświadczeń.

Przyjęta w BLŚP procedura identyfikowania danych gramatycznych nie ograniczała się jedynie do ustalenia katalogu form dla poświadczeń wydrukowanych w Sstp czy weryfikacji i zarejestrowania wyłącznie najstarszych poświadczeń, ale była wobec założeń Sstp bardziej szczegółowa i pod wieloma aspektami zmodyfikowana. W badaniach uwzględniono dodatkowe lub równoległe względem znanych już form fleksyjnych poświadczenia wyekscerpowane z nowo wydanych i nowo odnalezionych źródeł. W wypadku omawianych dalej rzeczowników bez opracowanych katalogów form sprawa komplikuje się jeszcze bardziej, ponieważ każdorazowe odnalezienie dodatkowego poświadczenia skutkowało rewizją odczytania, analizą źródłową, kontekstową i gramatyczną całego materiału z zakresu danego hasła².

Wprowadzane do BLŚP poświadczenia opisywane były w oparciu o *Instrukcję wypełniania formularza Elektronicznej Karty Ekscerpcyjnej*, która dość szczegółowo określała zakres przypisywanych danych do poszczególnych pól formularza. Część elektronicznego kwestionariusza, dotycząca opisu gramatycznego rzeczownika, podzielona została na pola, które

---

¹ W artykule przyjęto ograniczenie do rzeczowników rozpoczynających się od liter M, S, Z, Ż, ponieważ autor w projekcie BLŚP opracowywał formy gramatyczne rzeczowników w zakresie wymienionych liter, które w Sstp nie posiadały katalogów form.

² Taki *modus procedendi* dotyczył form rzeczownika na inne litery, opracowywanych przez innych wykonawców, a ponadto ten sposób ustalania form odnosił się nie tylko do rzeczownika.

przygotowane były w postaci rozwijanych list wyboru oraz takie, które należało wypełnić ręcznie. Wśród informacji gramatycznych znalazły się: analiza fleksyjna (w ramach której wydzielone zostały temat i końcówka rzeczownika), alternacje głoskowe występujące opcjonalnie w obrębie tematu rzeczownika, leksem oraz fleksem, liczba, rodzaj, przypadek. W sytuacjach, w których wyraz był niedokończony, uszkodzony lub stanowił połączenie polskiego tematu z łacińską końcówką (tzw. hybryda³), należało to dodatkowo zasygnalizować w osobnym polu. W opisie gramatycznym zaprojektowano miejsce na uwagi odnoszące się do tych rzeczowników, których ze względu na możliwą alternatywną interpretację fleksyjną oraz nieweryfikowalność (np. z uwagi na zniszczenie lub zagubienie rękopisu) nie można było ujednoznacznic. W takich wypadkach przyjmowano najbardziej prawdopodobną formę gramatyczną, a ewentualne wariantywne rozwiązania zamieszczano w polu Uwagi.

Zakres informacji o rzeczownikach w BLŚP różni się od tego w Sstp zarówno z uwagi na liczbę szczegółów (np. określone są części mowy, ustalony jest rodzaj gramatyczny), re-strukturyzując dotychczasową siatkę haseł, jak i sposób weryfikacji danych, o czym będzie jeszcze mowa w dalszej części artykułu.

2. Stan badań

W wydanym już prawie trzy dekady temu drugim tomie *Studiów historycznojęzykowych*, poświęconym fleksji historycznej, ukazał się artykuł Władysławy Książek-Bryłowej *Osiągnięcia i potrzeby badawcze w zakresie fleksji historycznej* (1996). Autorka omówiła w nim podejmowane wówczas przez językoznawców tematy z zakresu fleksji historycznej, stosowane metodologie, jak i potrzeby oraz braki w dotychczasowych badaniach. Wśród tych ostatnich wskazała trzy podstawowe wymogi: syntezę opisującą kategorie i procesy fleksyjne, monografię kategorii liczby podwójnej oraz opracowanie pograniczy: fleksji i leksykologii, fleksji i słowotwórstwa, fleksji i frazeologii. Wśród „niedoborów” wymieniła monografie języka największych staropolskich zabytków, które uwzględniałyby problematykę fleksyjną.

Mimo licznych prac analitycznych i porównawczych z zakresu fleksji historycznej rzeczownika, które koncentrowały się głównie na opisie poszczególnych przypadków, wariantowości form czy wreszcie fleksji pojedynczych zabytków, powyższe postulaty można byłoby powtórzyć. Dlaczego? Ponieważ znakomita część współczesnych studiów historycznojęzykowych swoje badania sytuuje w obrębie XVI w. W tym względzie dorobek naukowy jest ogromny⁴, jednak fleksja najstarszej doby polszczyzny nie doczekała się osobnych opracowań i monografii, wyjąwszy cykl artykułów Wojciecha Ryszarda Rzepki oraz Wacława Twardzika poświęcony archaizmom fleksyjnym w *Rozmyślaniu przemyskim* (1996, 1997, 1999).

Powód omijania tematu czternasto- i piętnastowiecznej fleksji wydaje się niezmienny od lat – duże rozproszenie materiału oraz czasochłonność odczytania i weryfikacji materiału

³ Choć w *Encyklopedii języka polskiego* terminem *hybryda* określa się wyrazy, w skład których wchodzi elementy z różnych języków, np. *telewizja* czy *jaryzacja* (EJP 1999: 137), to w BLŚP termin ten stosowany był przede wszystkim na określenie polskich wyrazów, które posiadają łacińską końcówkę, np. *czalunam* (czaluna), *sparzelinam* (sparzelina), *wiezi* (wieża), *zuppis* (żupa). W niniejszym tomie temu zagadnieniu poświęcony jest artykuł Jana Germana i Dariusza R. Piwowarczyka, por. s. 49–81.

⁴ Szeroka bibliografia prac z zakresu fleksji historycznej por. Lisowski (1999).

źródłowego. Nie sposób przeprowadzić rzetelnych badań fleksyjnych wyłącznie na materiale Sstp, ponieważ istnieje w tym względzie kilka poważnych ograniczeń. Po pierwsze, Sstp powstał kilkadziesiąt lat i zgromadzone w nim poświadczenia są niekompletne w odniesieniu do obecnego stanu źródłowego. Po drugie, Sstp opierał się na edycjach, które prezentują bardzo różne zasady wydawania średniowiecznych tekstów i ich interpretacji. Wśród nich są edycje udostępniające teksty w formie transliteracji, rejestrujące polszczyznę wyekscepowaną bezpośrednio z rękopisów (np. *Serm*), inne podają polski materiał językowy wyłącznie w transkrypcji (np. *R XXV 243–244*), wreszcie są też takie, które stanowią przedruk wypisów przygotowanych przez innych badaczy (np. *Zab 525–530*) lub są wypisami tych pojedynczych leksemów, które znajdowały się w kręgu zainteresowań wydawców (np. *PF III 281–292*). Tak odmienny pod względem metodologicznym i niekompletny stan podstawy materiałowej wymagałby dogłębnej weryfikacji przy równoczesnym ujednoczeniu zasad pozyskiwania danych. Te wymogi spełnia z pewnością przygotowywana BLŚP, jednak proces wprowadzania danych, a przede wszystkim ich weryfikacji, jest na tyle długi, że należy przypuszczać, że syntezę uwzględniającą chronologizację poszczególnych zjawisk możemy odłożyć jeszcze przynajmniej na kilka lat.

Z całą pewnością BLŚP, już na tym etapie wprowadzonych danych, rejestruje przeobrażenia paradygmatów fleksyjnych, alternację tematów, wariantywność końcówek, uproszczenia, wyrównania, wymiany końcówek między rzeczownikami międko- i twar-dotematowymi, wymiany końcówek między poszczególnymi liczbami, czyli te mechanizmy i zjawiska, które prowadziły do selekcji w systemie języka polskiego. Zachowane w pojedynczych zapisach formy, a mówiąc ogólniej, przechowane wszystkie stałe i zmienne, w ujęciu całościowym doprowadzą do konstatacji o istniejącym lub kształtującym się dopiero uzusie językowym, charakterystycznym zarówno dla badanego przedziału czasowego, jak i, być może, dla odmiennych gatunkowo tekstów. Dane gramatyczne w BLŚP powiązane z informacjami tekstowymi i kodykologicznymi, zawartymi w korpusie średniowiecznych tekstów, umożliwią opisanie ówczesnego systemu fleksyjnego, a dodatkowo dzięki selekcji źródeł pozwolą podjąć badania nad zróżnicowaniem stylistycznym, teorią przekładu czy chronologizacją i stopniem utekstowania języka polskiego w najstarszych zabytkach łańcisko-polskich.

Na koniec warto jeszcze dodać, że BLŚP będzie można wykorzystać nie tylko jako narzędzie gramatyczno-korpusowe, ale również jako elektroniczny podręcznik do pracy dydaktycznej. Już teraz porównanie zgromadzonego zasobu końcówek fleksyjnych rzeczownika i innych części mowy ze stanem przedstawianym w gramatykach historycznych języka polskiego (por. Łoś 1927; Klemensiewicz, Lehr-Splawiński, Urbańczyk 1955; Długosz-Kurczabowa, Dubisz 2006) ulega poszerzeniu. Tylko na przykładzie najstarszych poświadczeń możemy przyjąć, że wariantywność końcówek fleksyjnych do poł. XV w. była dużo większa niż to zostało opisane.

3. Podstawa źródłowa

Rejestracja rozpoznanych form fleksyjnych średniowiecznych rzeczowników w słowniku BLŚP uzależniona była nie tylko od dystynktywnych cech fleksyjnych poszczególnych

leksemów, dzięki którym możliwa jest identyfikacja potencjalnych⁵ lub alternatywnych form fleksyjnych, ale również od początkowych etapów prac: analizy źródła, ekscerpacji i weryfikacji poświadczenia. Z tego względu można przyjąć, że badania przygotowawcze były również ważne, a w niektórych wypadkach być może nawet ważniejsze, ponieważ prowadziły do właściwego przypisania rozpoznanej końcówki do określonego przypadku, liczby czy rodzaju, o czym mowa będzie w dalszej części artykułu.

Podstawa źródłowa BLŚP pokrywa się z zasobami Sstp i S I, jednak z uwagi na stale prowadzone w Pracowni Języka Staropolskiego IJP PAN ekscerpacje uzupełniające objęła również edycje źródłowe i rękopisy spoza dotychczasowego kanonu, co zostało odpowiednio udokumentowane w zakładce Źródła. Część z cytowanych w Sstp rękopisów i druków została uzupełniona o dodatkowe poświadczenia, inne wymagały ujednolicenia i skonsolidowania, ponieważ zdarzało się, że w Sstp dwie edycje, przytaczane z odmiennymi skrótami oraz różnymi datami, okazywały się być jednym rękopisem, co w niektórych hasłach doprowadziło do powielenia tych samych poświadczeń, jakby pochodziły z różnych źródeł. Ujednoliczenia wymagały również te edycje staropolskich tekstów i glos, które były niekompletne lub przestarzałe, a ich nowe wydania gwarantowały poprawność cytowania (por. Klapper, Kołodziej 2017). Aktualizacje skutkowały zmianą sygnatury źródła w kolejnych tomach Sstp, np. JA X na *GlKazB I*, MPKJV na *MamLub*, *MamKal*, *OrtCel* na *GlKörn II*, co zostało w BLŚP ujednoliczone zarówno w adresach wprowadzanych poświadczeń, jak i w zakładce Źródła.

Ważną bazą materiałową weryfikującą i dopełniającą zasób leksykalny BLŚP były elektroniczne edycje oraz przeszukiwalne bazy danych, np. *e-Rotha Elektroniczne Ropozytorium Rot Wielkopolskich*, *Staropolskie Apokryfy Nowego Testamentu*, *Wielkopolskie Roty Sądowe*, *Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego*. Dzięki nim można było identyfikować leksemy wyekscerpowane z poszczególnych źródeł oraz weryfikować cytowane w Sstp konteksty z fotografiami zabytków. Jak się często okazywało, identyfikacja leksykalna czy gramatyczna podana w Sstp oraz w internetowych bazach danych różniły się z powodu odmiennego sposobu rozumienia tekstu, a co za tym idzie, innej postaci transkrypcji, co skutkowało decyzją o dalszej analizie materiału i ewentualnym dopisaniu odpowiedniego komentarza w polu Uwagi lub korektą względem Sstp.

Bezpośredni wpływ na cytaty zamieszczane w BLŚP miała ich chronologizacja. Jak już to zostało wcześniej zasygnalizowane, w bazie zgromadzono najstarsze poświadczenia poszczególnych form fleksyjnych rzeczowników, w związku z tym wszystkie przytaczane źródła należało zidentyfikować w kontekście informacji chronologicznych zawartych w wydaniach, ale również umiejscowić i odnaleźć w rękopisie lub inkunabule, odczytać odpowiedni fragment, zweryfikować go z wydaniem oraz porównać pozyskane dane z tymi zamieszczonymi w bibliotekach cyfrowych, na internetowej platformie *Manuscripta.pl*, w drukowanych katalogach bibliotecznych czy z innymi opracowaniami. W tych wypadkach, w których rękopis

⁵ Potencjalnymi formami w Sstp są niepoświadczone w staropolskim materiale i odtwarzane na użytek słownika podstawowe formy zamieszczone w główce hasła, które dla wyróżnienia ujęto w nawiasy okrągłe, np. (*Malarzowa*) *Malarowa*, (*Nieumierający*) *Nieumierający*, (*Obglądać*) *Obglądać*. W BLŚP potencjalnymi formami gramatycznymi są takie zapisy, które z uwagi na końcówkę fleksyjną mogą być interpretowane na kilka sposobów, np. jak M. l.poj., B. l.poj. czy W. l.poj.

uznano za nierozpoznany, zaginiony lub stwierdzono, że został zniszczony, pozostawiano datację podaną przez wydawcę albo ustalano uogólnioną datację, opierając się na wszystkich dostępnych danych odnalezionych w literaturze przedmiotu.

4. Czynniki utrudniające selekcję i identyfikację najstarszych poświadczeń form fleksyjnych rzeczowników

4.1. Czas powstania rękopisu a datowanie poświadczenia

W Sstp przyjęto zasadę, że wszystkie leksemy, niezależnie od tego, czy posiadają katalog form czy nie, zgrupowane są w układzie chronologicznym w obrębie poszczególnych znaczeń. Jednak z uwagi na przyjętą konwencję przy części poświadczeń w adresie cytowania oznaczono datę, a przy innych – nie. We *Wstępie* do Sstp redaktor naczelny Stanisław Urbańczyk podał powody takiej decyzji:

[...] datowanie niejednokrotnie nie jest pewne, czasem nawet redakcja oznaczała sama czas powstania zabytku na podstawie ortografii, która jest dość czułym wskaźnikiem [...] Po wtóre, czasem badacze tekstu nie są zgodni ze sobą, wtedy redakcja musiała pójść za jednym z nich. Po trzecie, ten sam zabytek mógł być pisany na kilka zawodów z dłuższymi przerwami w pracy; pięknym tego przykładem jest *Psalterz floriański*, którego część pierwsza powstała koło 1400 r., nawet chyba kilka lat wcześniej, druga zaś może nawet 20 lat później, a trzecia jeszcze później (Sstp I: X).

W dalszej części *Wstępu* dookreślił jeszcze przyjęte zasady dotyczące informacji chronologicznej: „Datę dajemy normalnie przy zabytkach drobniejszych albo wydawnictwach zbiorowych, gdzie skupiono teksty z różnych czasów, a więc np. w zbiorach zapisek sądowych, albo w zbiorach głos, wydawanych przez Brücknera” (Sstp I: XI). Tym sposobem największe zabytki staropolskie, np. *Kazania świętokrzyskie* (oznaczone skrótem *Kśw*), *Psalterz floriański* (oznaczony skrótem *Fl*), *Modlitwy Wacława* (oznaczone skrótem *MW*) czy *Biblia królowej Zofii* (oznaczona skrótem *BZ*), cytowane są w Sstp bez daty powstania. Jeżeli w jakimś haśle katalog form był wystarczająco bogaty w poświadczenia z datami, to czytelnikowi łatwo umiejscowić cytowany zabytek bez daty w określonym przedziale czasowym, jednak w sytuacji, gdy nie ma katalogu form lub zgromadzone poświadczenia zaczerpnięto wyłącznie z dużych tekstów ciągłych, to bez odpowiedniej wiedzy nie sposób dociec, z jakiego przedziału czasowego pochodzi przytaczany cytat.

Inne źródła wydrukowane bez daty, jak to ujęto w OżSstp, umiejscowione są „w ciągu chronologicznym bezpośrednio po dacie 1400” (OżSstp 47), inne „w ciągu chronologicznym między 1471–1480 a 1481–1482” (OżSstp 56) czy „w ciągu chronologicznym między XV in. a 1420–1449” (OżSstp 59). Przy poświadczeniach wyekscerpowanych z drobniejszych niż przywołane wcześniej zabytków językowych, które również wydrukowano z pominięciem daty, bez znajomości chronologizacji źródeł, wytypowanie jednego, potencjalnie najstarszego poświadczenia danej formy fleksyjnej do BLŚP było prawie niemożliwe. Selekcja materiału pod tym kątem wymagała uprzedniej analizy źródłowej i stworzenia odpowiednich formularzy, w których każdorazowo przy skrócie źródła pojawia się przypisana do niego data.

W tym kontekście osobnym, jednakże bardzo ważnym dla całej bazy zagadnieniem pozostaje kwestia dawnych i obecnych ustaleń dotyczących czasu powstania źródeł należących do kanonu Sstp oraz właściwego oznaczenia powstania w nich wernakularnych zapisów. Znaczna część rękopisów, które w Sstp posiadały datowanie obejmujące cały wiek, np. XV *Wisł* nr 2242, lub szeroki zakres czasowy, np. XV *p. pr.* RXXXIV 364, została w BLŚP dookreślona (obecnie poświadczenia z tych źródeł cytowane są z datami: XV *med.* oraz 1414), co umożliwiła chronologiczne różnicowanie cytatów i odpowiedni wybór najstarszego poświadczenia. Zmiana datacji możliwa była dzięki informacjom uzyskanym bezpośrednio z bibliotek, z platform cyfrowych, z drukowanych katalogów, ale również z opracowań historyków (por. Szyller, Kaliszuk 2012; Knapiek 2012; Kaliszuk 2016). Z tego względu ogromna część tekstów nieciągłych została odpowiednio zweryfikowana, choć wiele wymaga dalszych badań paleograficznych i kodykologicznych.

Przykładem takiego rękopisu może być źródło, które w Sstp cytowano ze skrótem XV *PFV* 82 i 83. Polskie glosy zapisane w łacińskich kazaniach pochodzą z kodeksu oznaczonego sygn. 1704 należącego obecnie do Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie. W najnowszym opracowaniu Elżbieta Knapiek (2012: 25–26) datuje go ogólnie na XV w., jednak ze szczegółowego opisu wynika, że w manuskrypcie zapisano dwa kolofony. Pierwszy pochodzi z 1416 r., drugi z 1417 r. Ponadto na k. 131v widnieje nota własnościowa, dzięki której wiadomo, że należał on do wójta lubelskiego Janusza Hanusa Pieczenia, który zmarł w 1457 r. Przed swoją śmiercią wójt przekazał kodeks do klasztoru kanoników w Kraśniku. Tego typu informacje kodykologiczne pozwalają dookreślić czas powstania rękopisu, jednak bez dalszych badań paleograficznych zawężenie ram czasowych na lata 1416–1457 dla datowania polskich glos jest bardzo ryzykowne. Wernakularne dopiski mogły powstać zarówno w podanym przedziale czasowym, po 1457 r. w kraśnickim klasztorze, jak również w czasie spisywania kazań w Pradze w latach 1416–1417. Gdyby jednak zdecydować się na zawężenie chronologiczne do lat 1416–1457, to np. w haśle *Lasek* doszłoby do przesunięcia cytowanych poświadczeń, ponieważ najstarsza forma M. l.poj. pochodzi dopiero z 1446 r. Jak to zostało powiedziane wcześniej, decyzje podejmowane przed analizą fleksyjną rzeczowników wpływały bezpośrednio na selekcję zamieszczanego w BLŚP materiału, a więc na tym etapie przygotowania bazy były równie ważne jak późniejsza identyfikacja form.

Rzeczownikowych glos pochodzących z rękopisów, których datację określono lub uściślono względem stanu w Sstp, są dziesiątki, dlatego warto powtórzyć, że prace kodykologiczno-paleograficzne nie tylko powodowały zmiany w obrębie wskazywania i cytowania najstarszych poświadczeń, ale także docelowo mają w przyszłości pozwolić na dokładne oszacowanie przedziałów czasowych poszczególnych zjawisk występujących we fleksji.

4.2. Rodzaj tekstu podstawowego a polskie glosy

Przywołany w tytule artykułu termin *tekst nieciągły* użyty został tutaj w szerokim znaczeniu w celu skonstruowania tego rodzaju zabytków z tekstami ciągłymi. Posługując się jednak dalej terminologią przyjętą w diachronii, należy pamiętać, że jest to grupa zróżnicowana pod wieloma względami, m.in. rodzaju tekstu podstawowego, zależności tekstu podstawowego i polskich dopisków, jak i samej struktury polskich tłumaczeń, które mogą być również częścią tekstu bilingwalnego. W literaturze przedmiotu wielokrotnie próbowano zdefiniować

poszczególne grupy wernakularnych komentarzy, tłumaczeń czy luźnych dopisków, dzieląc je m.in. na: teksty nieciągłe (Jasińska, Klapper, Kołodziej 2018; Leńczuk 2020a), teksty mieszane lub interferowane⁶ (Borowiec 2015) czy glosy (Klapper, Kołodziej 2017; Leńczuk 2010, 2020b; Masłej 2018; Masłej, Mika 2020)⁷. Wszystkie one, zarówno w ujęciach historyczno-językowych, jak i w najnowszych korpusowych, stawiane są w opozycji do tekstów ciągłych, stąd decyzja o użyciu tego uogólnionego terminu w niniejszym artykule.

W BLŚP liczba poświadczeń rzeczownikowych wynosi w przybliżeniu ok. 30 tys. i stale będzie powiększana. Jeżeli z tego niepełnego jeszcze zasobu wyłączymy teksty ciągłe (ok. 12 tys.), to poświadczenia pozostałe stanowią ok. 18 tys.⁸. Nawet tak prosta selekcja uwiadczenia, że leksyka utrwalona w glosach i dopiskach stanowi poważny procent podstawy materiałowej rejestrującej rzeczowniki. Na tym etapie badań, z uwagi na przyjętą w Sstp szeroko rozumianą definicję źródła⁹, nie można jeszcze wyodrębnić pojedynczych jednostek tekstowych, jednak struktura bazy została tak zaprojektowana, żeby systematycznie wprowadzać modyfikacje i uściślenia danych szczegółowych, które w przyszłości umożliwią całościowe źródłowe, genologiczne, leksykalne, gramatyczne czy stylistyczne badania wielopoziomowe.

Mimo powyższego zastrzeżenia, dotyczącego sposobów definiowania źródła, trudno byłoby nie zauważyć różnic występujących w formach fleksyjnych wernakularnych wyrazów zapisanych w różnego rodzaju tekstach nieciągłych. Z uwagi na fakt, że w tej części artykułu chcę przedstawić wybrane zagadnienia związane wyłącznie z identyfikacją fleksyjną polskich głos, nie będę bezpośrednio odnosił się do średniowiecznej teorii przekładu związanej m.in. z procesem utekstowania języka polskiego, choć z pewnością prezentowane przykłady dokumentują jego kolejne etapy. To zagadnienie wymaga jednak nie tylko dostrzeżenia odrębności technik „wprowadzania” języka polskiego do tekstów łacińskich czy też współwystępowania obu języków na tych samych poziomach struktury tekstu, czy szerzej zapisu na karcie, ale

⁶ O różnych ujęciach terminów *transfer* i *interferencja* zob. Lipińska (2003: 81–82).

⁷ Przytoczone grupy tekstów nieciągłych nie wyczerpują występujących w literaturze przedmiotu innych podziałów tworzonych czy to z uwagi na przyjęte przez autorów metodologie, perspektywy badawcze (np. źródłową, genologiczną, językoznawczą), czy też doraźne kryteria wynikające ze specyfiki określonych zabytków. Wśród wydzielanych grup można byłoby wskazać również komentarze źródłowe, parafrazy, odsyłacze, noty autorskie, explicyty itp. Powyżej wymieniłem tylko te, które w literaturze przedmiotu pojawiają się najczęściej, jednak mam świadomość, że zmiana perspektywy badawczej pozwala wydzielić zupełnie odmienne grupy. Przykładowo, gdyby badać zebrany materiał w perspektywie chronologizacji procesu upiśmiennienia języka polskiego czy dwujęzyczności łacińsko-polskiej, mówilibyśmy nie tylko o gatunkach literackich czy rodzajach źródeł, ale także o etapach wprowadzania języka polskiego do obiegu pisanego oraz charakterystycznych przejawach tego procesu, które bezpośrednio prowadziły do zmian językowych wynikających z bilingwizmu (por. Zarębski 2021; Masłej 2023).

⁸ W celu zilustrowania struktury źródłowej poświadczeń rzeczownikowych zgromadzonych w BLŚP w dn. 29.04.2024 r. wyodrębniłem roboczo poświadczenia pochodzące z zabytków ciągłych i nieciągłych, jednak z tym zastrzeżeniem, że jest to wyliczenie przybliżone. W celu wskazania liczby poświadczeń pochodzących z tekstów nieciągłych wyselekcjonowałem poświadczenia pochodzące z ok. 750 źródeł ciągłych, będących podstawą źródłową projektu. Przybliżona proporcja procentowa nie powinna ulec radykalnej zmianie po zakończeniu projektu z uwagi na korelacje ilościowe zachodzące między tekstami ciągłymi i nieciągłymi.

⁹ W Sstp termin *źródło* jest niejednorodny. Określeniem tym objęte zostały zarówno współczesne wydania zawierające zbiory tekstów pochodzących z różnych rękopisów, pojedyncze teksty czy zbiory glos, jak i średniowieczne rękopisy, z których bezpośrednio wyekscerpowano glosy oraz teksty ciągłe.

również odpowiedniego udokumentowania tego procesu w perspektywie pragmatyki, funkcjonowania tekstów użytkowych na przestrzeni całego XV w. Proponowany poniżej podział służy wyłącznie zobrazowaniu zachowań pisarskich i czytelniczych, które sprawiły, że współcześnie z jednej strony choćby robocze pogrupowanie staropolskiego materiału jest możliwe, ponieważ uwidacznia się w nim duża schematyczność sposobów łączenia polszczyzny i łaciny, z drugiej strony identyfikacja fleksyjna rzeczowników jest utrudniona, ponieważ większość łacińskich rękopisów, w których występują polskie zapisy, jest wielowarstwowa, niejednorodna chronologicznie i genetycznie (por. Mika 2013).

Pierwszą grupę, wyróżniającą się na tle polskich tekstów nieciągłych, stanowią poświadczenia rzeczownikowe będące najczęściej jednowyrazowymi (czasami dwuwyrazowymi lub trzywyrazowymi) wernakularnymi odpowiednikami leksykalnymi łacińskich wyrazów, zwrotów lub konstrukcji, które zapisane są w formie podstawowej i nie wchodzą w bezpośrednią relację składniowo-gramatyczną z łacińską podstawą. Można je znaleźć zarówno w dokumentach prawnych, kanonach mszy, kazaniach, traktatach, rachunkach, wykazach zakupów, notatkach akademickich, jak i wszelkiego rodzaju słownikach i glosariuszach. Mogą być zapisane w różnych miejscach na karcie rękopisu, np. *Pupilla, zrenica, oculi*¹⁰ ca 1420 *Wok-Tryd* nr 16 (wewnątrz tekstu łacińskiego), *Linter uel lintris, caudea, skafa, quia sit longa instar caude*¹¹ XV p. post. *CatCodJag* III 59 (na marginesie karty), *Virtuti vicina, sąsiada, est invidia*¹² XV med. *GlKazB* III 47 (w interlinii łacińskiego tekstu podstawowego). Mogą być również poprzedzone zapowiednikami typu: *dicti, id est, videlicet, alias, proprie, vulgariter*, np. *In quorum armis due ale auis dicti vlg. sep et tres lilye*¹³ 1424 *StPPP* II nr 1991, *Cista alia magna vacua, solum artauus al. siekacz*¹⁴ 1497 *RocznKraK* XVI 66, *Ex isto tedio venit perturbacio mentis, id est zasmucenie duszne, hominum*¹⁵ ca 1500 *RXLVII* 369. Istotą tych glos było objaśnianie wyrazów łacińskich. W większości takich tłumaczeń, niezależnie od tego, jaka forma łacińskiego wyrazu występuje w tekście podstawowym, wernakularny odpowiednik zapisany jest najczęściej w formie M. l.poj. (jak w powyższych przykładach) lub M. l.mn., np. *Si quis autem per se voluerit molere frumentum suum quodcumque seu brasium, de tali tantummodo de qualibet mensura unam mensuram, que mece vlg. dicitur*¹⁶ 1335–1341 *Preus* III 285.

Nie jest to jednak reguła, ponieważ część polskich glos, z uwagi na niejednoznaczność średniowiecznej grafii, jak również podstawę gramatyczną tłumaczonego łacińskiego leksemu, można interpretować jako potencjalne formy synkretyczne, np. M. l.poj. lub B. l.poj., np. *Filii Israel non potuerunt pasci manna celesti, quamdiu habuerunt farinam, maka (mąka czy mąkę), Egipci*¹⁷ XV in. *GlKazB* II 106, D. l.poj. lub B. l.poj., np. *Ortulano zagrodnyka*

¹⁰ W artykule wyrazy polskie występujące w kontekście łacińskim przytaczam w transkrypcji. Tłum.: *Żrenica oka*.

¹¹ Tłum.: *Czółno albo łódka zrobiona z sitowia, skafa, ponieważ jest długa na kształt ogona*.

¹² Tłum.: *Zawiść jest bliska (jest sąsiadką) cnocie*.

¹³ Tłum.: *Na których ramionach (tarczy herbowej) są dwa skrzydła ptaka nazywanego powszechnie sep oraz trzy lilie*.

¹⁴ Tłum.: *Kolejna wielka skrzynia pusta, tylko mały nożyk inaczej siekacz*.

¹⁵ Tłum.: *Z tego zmęczenia rodzi się wzburzenie umysłu, to jest zasmucenie duszne ludzi*.

¹⁶ Tłum.: *Jeśli jednak ktoś chce zmielić własne ziarno lub słód, powinien wziąć tylko jedną miarę z każdej miarki, którą mece nazywają*.

¹⁷ Tłum.: *Izraelici nie mogli żywić się manną z nieba, jak długo w Egipcie mieli mąkę*.

(zagrodnika) XV p. pr. Zab 519¹⁸. W trakcie rejestrowania w BLŚP tego typu poświadczeń pojawiały się pytania: jaka była intencja średniowiecznego tłumacza (strategia translatorska, przeznaczenie tłumaczenia) oraz jak współcześnie prawidłowo opisać taki rzeczownik? Przykładów tego typu jest mnóstwo i obejmują rzeczowniki wszystkich rodzajów i liczb.

Procedura ustalania formy nie opierała się jedynie na analizie fleksyjnej polskiego poświadczenia i jego łacińskiego odpowiednika, ale musiała obejmować również inne wernakularne glosy zapisane w danym tekście¹⁹. W powyższych przykładach identyfikacja fleksyjna nie była prosta. Już pierwszy z wymienionych rzeczowników *mąka*, zapisany na k. 259r rękopisu Biblioteki Jagiellońskiej nr 1619, należało nie tylko weryfikować w kontekście łacińskiego kazania, ale również brać pod uwagę wskazówki paleograficzne. Na wymienionej karcie wernakularne glosy pozostawiło dwóch pisarzy: Maciej z Grochowa, pisarz kazań i większości glos, oraz nieznaną później użytkownik manuskryptu. To właśnie ręką drugiego piętnastowiecznego pisarza zapisano odpowiednik łacińskiego rzeczownika *farina*. Dzięki temu ustaleniu udało się najpierw wyodrębnić polskie wyrazy pozostawione przez drugiego pisarza, a następnie określić właściwą formę B. l.poj.

Drugi przykład pozostaje w sferze potencjalności, zarówno z uwagi na łaciński tekst, w którym wystąpił polski zapis, wariantywność odczytania, jak i ze względu na analizę kodykologiczną źródła, które nie dochowało się do dziś. Jediną dostępną procedurą, którą należało przeprowadzić, była analiza polskich wyrazów z tej części manuskryptu, w obrębie której wystąpiła glosa *zagrodnik*. Cytowany z k. 156r polski rzeczownik wyekscerpowany został z łacińskiego tekstu zatytułowanego *Liber spiritualis a magistro Ioanne de Deo editus*. Według wydawcy Jana Łośa fragment zajmował jedynie trzy karty (k. 154–157), a już na ostatniej z nich rozpoczynał się zbiór popularnych w XV w. przypowieści zatytułowanych *Gesta Romanorum*. Łoś z przywoływanego łacińskiego tekstu podał cztery łacińskie wyrazy wraz z ich polskimi odpowiednikami: *maligni* – *zabyły*, *ortulano* – *zagrodnika*, *tyrannos* – *usilniki* oraz *anagogice* – *zwirzchowanie* (1915: 519). Na ich podstawie można zaryzykować przypuszczenie, że glosator zapisywał polskie objaśnienia w formach zależnych, choć i to stwierdzenie może być przedmiotem dyskusji ze względu na liczne uwagi paleograficzne pozostawione przez wydawcę. Łoś często wskazuje w swoim artykule, że glosa w rękopisie jest niedokończona, albo forma zapisu budzi jego zastrzeżenie. Wpływ na dalszą analizę polskiego materiału miały współczesne ustalenia Jerzego Kaliszuka, który szczegółowo opisał badany manuskrypt (2016: 330). Według jego opinii tekst, z którego przytoczona została polska glosa *zagrodnik*, to *Summa cavilationum* (inaczej *Liber poenitentialis* lub *Liber poenitentiarius*) Jana de Deo, która mieściła się na k. 139r–156v rękopisu Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu, oznaczonego sygn. Lat.F.ch.I.210. Utwór ten był w XV w. bardzo popularny w całej Europie i wielokrotnie przepisywany, a w związku z tym należałoby dodatkowo porównać łaciński tekst oraz

¹⁸ W tym wypadku rękopis, z którego pochodzi glosa, został zniszczony i trudno ustalić dla polskiego zapisu jednoznaczny formę.

¹⁹ Użyte określenie *tekst* jest w tym wypadku bardzo uzasadnione, ponieważ Sstp uwzględnił analizę glos w wydaniu, które mogło zawierać: 1. glosy pochodzące z różnych tekstów zapisane w jednym rękopisie, 2. glosy pochodzące od różnych rąk pisarskich zapisane w jednym tekście, 3. glosy zapisane jedną ręką, ale genetycznie pochodzące z różnych rękopisów lub z różnych tłumaczeń, o czym często świadczą występujące równoległe formy gramatyczne, np. *używając* – *maję ca* 1436 *Msza* IV (por. Leńczuk 2013: 66).

łacińskie i wernakularne glosy wydane przez Łosia z innymi zachowanymi kopiami, ustalić właściwy kontekst zdaniowy dla ograniczonego przez wydawcę kontekstu wyrazowego oraz sprawdzić, czy polskie odpowiedniki wystąpiły również w podobnych średniowiecznych odpisach czy też są autorskimi komentarzami pochodzącymi z 1436 r.

Innym typem polskich glos, które zwyczajowo nie wchodzą w bezpośrednią relację z łacińskim tekstem podstawowym, są wernakularne odpowiedniki łacińskich glos do tekstu podstawowego, czyli polskie glosy do łacińskich glos objaśniających, np. *Agilem nautam inspiciens simea in malum, gl. malus spir, inde spirnik, velociter ascendentem, cum mox niteretur in simile*²⁰ XV med. RXXIII 280. Aleksander Brückner w swoim wydaniu podał wyłącznie łaciński rzeczownik *malus* oraz jego polski odpowiednik *spir* (1894: 280), jednak redaktorzy Sstp, opracowując hasło *Spir*, uzupełnili cytowany łaciński kontekst na podstawie zachowanego rękopisu. O ile w łacińskim tekście podstawowym rzeczownik *malus* ‘maszt’ występuje w formie zależnej B. l.poj. *in malum*, o tyle łacińsko-polski komentarz zapisany na górnym marginesie *malus spir, inde spirnik* podano już w formie podstawowej M. l.poj. Tego typu objaśnienia, niezależnie od miejsca zapisania, są w łacińskich tekstach glosowanych najczęstszą formą przybliżania znaczeń pojedynczych wyrazów. Niestety, takich uzupełnień w Sstp było stosunkowo mało, ponieważ nie było tak szerokiego jak obecnie dostępu do zasobów rękopiśmiennych. W BLŚP tego typu zapisy (wyraz łaciński – wyraz polski) wielokrotnie uzupełniano o szeroki kontekst zdaniowy. Dzięki temu ustalenia gramatyczne miały uzasadnienie w składni zdania.

Druga grupa, która wyróżnia się wśród tekstów nieciągłych, to polskie glosy, które wchodzą w gramatyczną relację z łacińskim tekstem podstawowym. W zabytkach, w których tłumaczone są wyłącznie pojedyncze wyrazy, zależność ta jest słabo widoczna, ponieważ ogranicza się zazwyczaj do kilku podstawowych przypadków gramatycznych, np. *Ecce quidam legisperitus, magister zakona, surrexit temptans eum*²¹ (Luc 10, 25) XV med. GlWroc 74r. Polski rzeczownik *magister*, będący odpowiednikiem łac. *legisperitus*, jest dokładnym tłumaczeniem zapisanym w M. l.poj. W innym przykładzie *Pro uno piliforio sito*²² 1393 Rach-KrólW14 polski rzeczownik *sito*, choć może być interpretowany przynajmniej na dwa sposoby, jako B. lub M. l.poj., zakwalifikowany został w BLŚP jako B. l.poj. Dlaczego?

Przytoczony przykład pochodzi z rachunków królewskich przechowywanych obecnie w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie pod sygn. ASK 4. Polskie odpowiedniki w łacińskim rejestrze występują dosyć regularnie, dookreślając, co było przedmiotem zakupu, jednak często zapisane są w takiej postaci, która może być interpretowana jako M. albo B. l.poj. lub M. albo B. l.mn. Najczęściej w tekstach łacińskich przyimek *pro* łączył się z ablativem, choć dopuszczalne było również łączenie *go* z accusativem. Polskie rzeczowniki zapisane po przyimku *pro* oddawano prawie wyłącznie w B., co zgodne jest z polską składnią²³.

²⁰ Tłum.: *Małpa, przyglądając się zręcznemu żeglarzowi szybko wspinającemu się na maszt, gl. maszt spir, stąd spirnik, wkrótce spróbowwała zrobić to samo.*

²¹ Tłum.: *Oto powstał pewien uczoney w Prawie, magister zakona, wystawiając go na próbę.*

²² Tłum.: *Za jedno sito.*

²³ Odstępstwem od tej reguły są te łacińskie zabytki, w których wszystkie polskie glosy zapisano w formie podstawowej M. l.poj. W takich tekstach zazwyczaj występuje zaledwie kilka wernakularnych odpowiedników, co może zarówno wskazywać na różne techniki tłumaczenia, jak i świadczyć o odmiennym przeznaczeniu tłumaczenia.

Potwierdzenie tego stanu odnajdujemy w wielu źródłach, np. *pro piliciis al. sita ad coquinas pistoribus*²⁴ 1420 *MMAe* XV 548, *pro aspa al. serkopl ad hostium*²⁵ 1500 *ZsigBud* 40. Łacińskie rzeczowniki wyjątkowo tłumaczono wraz z poprzedzającym je przyimkiem *pro*, np. *pro scapho duplici al. za schafliki*²⁶ 1500 *ZsigBud* 34, co znacząco ułatwiało interpretację gramatyczną cytowanych przykładów w BLŚP, a jednocześnie potwierdzało słuszność zakwalifikowania pozostałych polskich tłumaczeń w tym tekście jako B. Inaczej jest, gdy w rejestrze po łacińskim rzeczowniku występuje zapowiednik wprowadzający wernakularne objaśnienie, np. *Pro exempcione cathene, dicte łańcuch, ad mandatum*²⁷ 1393 *RachKrólW* 6. Wówczas polska glosa była interpretowana jako M. l.poj.

O wiele częściej niż w rachunkach łacińskie wyrażenia przyimkowe objaśniano w glosowanych kazaniach przygotowywanych do wygłoszenia, np. *Illuminare hiis, qui in tenebris we mgle*²⁸ XV in. *GlKazB* II 82 czy *sub tutoribus et actoribus pod zaszczytelmi i pod sprawcmi* 1462 *R* XXV 269, *Penes ponticulum u mostku* 1427 *ArchTerCrac* CCCXII 340, 7. W pierwszym przykładzie polski rzeczownik *mgła* poprzedzony jest przyimkiem *we*, który w języku polskim łączy się często z *Msc*. W drugim przykładzie łaciński przyimek *sub* oddano polskim *pod*, dzięki czemu łatwiej było zinterpretować dwa rzeczowniki *zaszczytelmi* oraz *sprawcmi* jako N. l.mn. W ostatnim przykładzie łaciński przyimek *penes* przetłumaczono za pomocą przyimka *u*, co również wpłynęło na dalszą interpretację rzeczownika *mostek*²⁹.

Procedura identyfikacji fleksyjnej rzeczowników bywała ułatwiona w sytuacjach, gdy w tekstach nieciągłych tłumaczone były większe fragmenty zawierające konstrukcje z czasownikiem, np. *habete vinculum pacis id est miejcie złączenie pokoja* 1429 *Msza* XV s. 95. W tym wypadku polski rzeczownik *złączenie*, będący tłumaczeniem łacińskiego rzeczownika *vinculum*, oddano zgodnie z polską składnią w B. l.poj., ponieważ wymagała tego rekcja poprzedzającego go czasownika *mieć*. Bez polskiego otoczenia rzeczownik *złączenie* mógłby być interpretowany jako M. lub B. l.poj., czego przykład znajdujemy w innym odpisie kanonu mszy świętej pochodzącym z poł. XV w. (por. *Msza* X 78). Niestety, porównywanie identycznych polskich odpowiedników w kilku kopiach tego samego łacińskiego tekstu nie wiązało się z automatycznym ujednoznacznieniem form gramatycznych badanych glos, jak również nie wpływało na podejmowane w tym zakresie decyzje dotyczące np. ustalenia jednego rozwiązania dla wielu odpisów. Jak już wcześniej zostało to zasygnalizowane, większość średniowiecznych kopii jest genetycznie i chronologicznie rozwarstwiona, co uwidacznia się we współwystępowaniu odmiennych gramatycznie tłumaczeń łacińskich rzeczowników, np. w formie podstawowej oraz formach zależnych. Pozostaje pytanie, czy jest to wyłącznie świadectwo kopiowania tekstu wraz z występującymi w nim polskimi glosami, ewentualnie dodatkowego dopisywania zaktualizowanych objaśnień, czy też jest to przejaw jednego z etapów utekstowienia języka polskiego (por. Masłej 2018a: 117), w którym obie techniki przybliżania łacińskich tekstów funkcjonowały równolegle i wymiennie?

²⁴ Tłum.: *Za sita do kuchni dla piekarzy.*

²⁵ Tłum.: *Za zawias do drzwi.*

²⁶ Tłum.: *Za podwójny cebrzyk.*

²⁷ Tłum.: *Za uwolnienie od łańcucha.*

²⁸ Tłum.: *Aby oświecić tych, którzy są w ciemności.*

²⁹ Por. Z. Krążyńska, *Staropolskie konstrukcje z przyimkami*, cz. I–V, Poznań 2000–2012.

Ostatnią grupę stanowią teksty dwujęzyczne. Różnią się od przedstawionych powyżej tekstów głosowanych poziomem korelacji polszczyzny i łaciny w strukturze zdania. Współfunkcjonowanie obu języków w określonym tekście uzależnione było w dużej mierze nie tylko od ówczesnej praktyki wielojęzycznej (por. Maslej 2023: 357), ale również od poziomu wykształcenia pisarza oraz czasu, w którym powstał badany zabytek. W tym miejscu zaznaczę, że nie będę omawiał średniowiecznych łacińsko-polskich tekstów ciągłych, np. rot przysięg sądowych czy kazań, pod kątem relacji zachodzących między językami, ale skoncentruję się jedynie na wskazaniu kilku przykładów zaczerpniętych z tych zabytków językowych, w których pojedyncze polskie wyrazy zostały z rozmysłem wplecione w łaciński tekst.

Polskie rzeczowniki zapisane w takich zabytkach zachowują się niejednorodnie. Najczęściej zmiana kodu językowego na poziomie zdania powoduje niezgodność gramatyczną pomiędzy jego elementami, ponieważ pisarz używał rzeczowników w różnych przypadkach odpowiednich dla składni łacińskiej i polskiej. Jednak na poziomie spójności semantycznej tekstu struktura zdania jest zrozumiała nawet dziś, np. w przytaczanych wyżej rachunkach pochodzących z 1500 r. pisarz w jednym zdaniu umiejętnie zmienił kod, łącząc wspomniany już przyimek *pro* w części łacińskiej z ablativem, a w części polskiej z B. l.poj.: *pro argento... et dwie przączki* 'za przedmioty wykonane ze srebra... i dwie przączki' 1500 *ZsigBud* 33. Świadczy to zarówno o świadomości piszącego, jak i jego biegłości językowej.

Niekiedy pośród czytelnych zapisów pojawiają się postaci mniej zrozumiałe. Takim przykładem jest zapis na k. 4r rachunków królewskich: *pro libra piperis et tot szafrany* 1393 *RachKrólW* 3, w którym polski rzeczownik *szafran* posiada nietypową końcówkę. Można go oczywiście interpretować jako B. l.mn. *pro... szafrany* 'za szafrany', jednak nie byłoby wówczas zgodności gramatycznej pomiędzy rzeczownikiem *tot* a kolejnym rzeczownikiem *szafran*, ponieważ pierwszy rzeczownik przyjął formę B. l.poj., natomiast drugi rzeczownik powinien teoretycznie przyjąć formę D. l.poj. Zapis *szafrany* należy interpretować jako hybrydę polsko-łacińską i transkrybować jako *szafrani*. W tym wypadku do polskiego wyrazu *szafran* dołączono łacińską końcówkę *-i* właściwą dla łacińskich rzeczowników II deklinacji w D. l.poj. Tylko ten drugi sposób objaśnienia gwarantuje spójność gramatyczną i semantyczną tekstu *pro... tot szafrani* 'za... tot szafranu'. W Sstp poświadczenia polskich leksemów zapisane z łacińską końcówką grupowano po przerywniku, opatrując je komentarzem: *z fleksją łacińską*.

Jak widać z przytoczonych przykładów, zmiana kodu mogła przebiegać na różnych poziomach struktury tekstu, a nawet na poziomie struktury pojedynczego wyrazu, co w znaczący sposób utrudniało automatyczną interpretację fleksyjną badanych rzeczowników. We wszystkich takich sytuacjach, w których najstarsze poświadczenie określonej formy rzeczownika było niezrozumiałe lub niejednoznaczne pod względem gramatycznym, wdrażany był proces analityczny, który opierał się na zestawieniu różnego rodzaju danych: językowych, paleograficznych oraz kodykologicznych. W wielu miejscach nie sposób było rozstrzygnąć, jaka była intencja piszącego i jak ujednoznaczyć badany zapis. Takie rzeczowniki opatrzone zostały stosownymi komentarzami w polu Uwagi.

4.3. Identyfikacja wyrazów polskich i obcych

Dorota Maslej w artykule o średniowiecznych zabytkach polsko-łacińskich jako przedmiocie badań historycznojęzycznych (2023) zwróciła uwagę na konieczność rozróżnienia

pojedynczych zapożyczeń od wernakularnych wyrazów zapisanych w tekstach dwujęzycznych. Podkreśliła, że z uwagi na niewielką frekwencję niektórych z nich, a także brak historycznej kompetencji językowej czasem bardzo trudno rozstrzygnąć o przynależności językowej danego leksemu. Jako przykłady podała rzeczowniki *reuma* i *kapitulum*, jednak wyrazów takich w staropolskim zasobie jest znacznie więcej, np. *siemia*, *skorocel*, *soroczyny*, *spas*, *szefelgelt*, *zec-holc*, *żyhawice*. Postawione w artykule przez autorkę pytania, kiedy mamy do czynienia z przełączeniem kodu, a kiedy z zapożyczeniem oraz gdzie leżą granice między dwoma językami (Masłej 2023: 357), w perspektywie procedur identyfikacji fleksyjnej rzeczowników są trafne. Współczesnemu badaczowi bardzo często brakuje odpowiednich narzędzi do stwierdzenia, czy dany wyraz jest już zasymilowaną jednostką danego języka, czy też wyrazem obcym, który został tylko w danym tekście odpowiednio wykorzystany.

Zasygnalizowany we wcześniejszym fragmencie artykułu problem interpretacji gramatycznej polskich rzeczowników wplecionych w teksty dwujęzyczne nie ogranicza się oczywiście do wybranych przez mnie dwóch najczęściej spotykanych zjawisk (wplatania i dopasowywania wyrazów polskich w tekstach łacińskich oraz przypisywania wyrazom polskim łacińskich końcówek), ale obejmuje cały proces identyfikacji jednostek leksykalnych jako przynależący do danego języka (danych języków) i określonego kodu. Na podstawie jednego czy dwóch odnalezionych poświadczeń badanego rzeczownika w tekście bilingwalnym trudno zdecydować po kilkuset latach o tym, czy dany rzeczownik mógł być wyrazem polskim. Niestety, takie sytuacje są bardzo częste, a z uwagi na ograniczoną i stale uzupełnianą staropolską bazę źródłową pojedyncze poświadczenia w BLŚP musiały być jakoś interpretowane, ujednoznaczniane i skomentowane.

Pośród wymienionych przez mnie przykładowych leksemów, które mogły funkcjonować w dwóch językach, znalazły się rzeczowniki opatrzone różnymi kwalifikatorami – białorutenizm: *siemia*, *soroczyny*; bohemizm: *skorocel*, *żyhawice*; germanizm: *szefelgelt*, *zec-holc*; rutenizm: *spas*, ale również takie zapisy, które z uwagi na formę, w jakiej się zachowały w manuskryptach, są niezrozumiałe i oznaczone w BLŚP znakiem zapytania: *makwa*, *mazały*. Z powyższych aż siedem rzeczowników notowanych jest tylko jeden raz, *siemia* posiada kilka poświadczeń z jednego źródła, a rzeczownik *spas* notowany był w zaledwie (lub aż) w trzech rękopisach.

Sposób postępowania z tego typu poświadczeniami opierał się głównie na analizie tekstu, w którym wystąpił dany rzeczownik. Z uwagi na przyjęte rozwiązania relatywnie łatwe do zakwalifikowania były te rzeczowniki, które w tekście łacińskim poprzedzone były zapowiednikami typu *vulgariter*, *id est* czy *dicitur*, np. *Recipe *camomullam... et yrticam, que vlg. dicitur żyhawice...*³⁰ 1475 *RostRp* s. 105. Wówczas interpretowane były jako wernakularne, ale czy polskie?

Szczególne wątpliwości budziły te leksemy, których forma odbiega budową od znanych nam współcześnie rzeczowników, np. *sor-zalach*, *sor-zalc*, a fonetyka wskazuje, że jednostka mogła należeć do języka obcego. Powyższe niemieckie zapożyczenia³¹ redaktorzy

³⁰ Tłum.: *Przepis: rumianek... i pokrzywę, którą potocznie nazywają żyhawice.*

³¹ Termin *zapożyczenie* użyty został w artykule zgodnie z szeroką definicją podaną w EJO (1995: 616), jednak bardziej szczegółową definicję, która uwzględnia perspektywę pragmatyczną, podaje Szulc (1994: 237).

Sstp opatrzyli komentarzem-pyaniem: ~ *Wyraz niemiecki?*, co przy rejestracji poświadczeń w BLŚP automatycznie skłaniało do ponownego przyjrzenia się im nie tylko w perspektywie tekstowej, ale również w perspektywie kulturowej. Oba rzeczowniki, podobnie jak wymieniony wcześniej rzeczownik *zec-holc*, pochodzą z rękopisów zapisanych w Małopolsce i Wielkopolsce, czyli na terenach, na których wówczas szeroko rozpowszechnione było osadnictwo niemieckie. Zestawienie faktu historycznego z danymi kodykologicznymi źródeł, w których wystąpiły poświadczenia, nakazuje zadać pytanie, czy wymienione rzeczowniki, z uwagi na brak rodzimych określeń specjalistycznych, są zapożyczeniami niemieckimi funkcjonującymi wówczas w języku polskim czy też niemieckie wyrazy zostały wciągnięte do pojedynczych tekstów łacińsko-polskich przez kopistę pochodzenia niemieckiego lub takiego, który posługiwał się językiem niemieckim i uznał, że wyrazy te najlepiej oddają łacińską podstawę. Można również przyjąć, że przywołane rzeczowniki tylko regionalnie lub środowiskowo mogły być uznawane za zrozumiałe i były już zasymilowane z językiem polskim, jednak jednoznaczne i ostateczne stanowiska w tej sprawie nie można mieć wyłącznie na podstawie pojedynczych zapisów.

Jerzy Bartmiński (1992: 10–11) słusznie zauważa, że procesy asymilacji pojedynczych leksemów mogły dokonywać się w różnym czasie na różnych poziomach, np. ortograficznym, fonetycznym, fleksyjnym czy słowotwórczym. Istotne w tym wypadku jest to, że proces adaptacji rozpoczyna się właśnie od asymilacji fleksyjnej, natomiast kolejne etapy są procesami późniejszymi, do których nie zawsze musiało dochodzić. Przywołane w tej części artykułu przykłady mogą zatem reprezentować asymilację na poziomie integracji fleksyjnej przy zachowaniu odmienności ortograficznej. Są to oczywiście założenia teoretyczne, jednak rejestracja pojedynczych poświadczeń tego typu pozwoli na ich obserwację w staropolskim zasobie leksykalnym do momentu aż pojawią się kolejne poświadczenia. Mogą one wówczas zmienić obecny stan wiedzy i przynieść rozstrzygnięcia dotyczące sposobu asymilacji poszczególnych jednostek, a co za tym idzie sposobu interpretacji gramatycznej.

Kolejną przeszkodą w identyfikacji fleksyjnej zapożyczeń było ustalenie właściwego rodzaju opisywanych rzeczowników. Przyjęte podstawowe założenie, że zasymilowany leksem z polską końcówką fleksyjną powinien odmieniać się według określonego wzorca deklinacyjnego, nie zawsze było możliwe do zweryfikowania z uwagi na kilka czynników.

Po pierwsze, większość z tych rzeczowników posiada jednostkowe poświadczenia, których zapis może być interpretowany na kilka sposobów, co już determinuje wielość rozwiązań, np. *Contra dolorem tibi arum. Recipe *camomullam... et urticam, que vlg. dicitur zybauicze et comburre et fac ex eis aquam in equo*³² 1475 *RostRp* s. 105. Z uwagi na kontekst zdaniowy, w którym łaciński rzeczownik r.ż. *urtica* wystąpił w B. l.poj., oraz formę zapisu jego wernakularnego odpowiednika, *zyhawice* można interpretować jako B. lub M. l.poj. Zgodnie z wcześniej opisanymi już procedurami wyrazy poprzedzone zapowiednikami typu *dicitur*

Rozróżnia on m.in. zapożyczenia zintegrowane, częściowo upodobnione wyrazy obce oraz wyrazy przyswojone. Zagadnienie zapożyczeń w ujęciu historyczno-kulturowo-źródłowym wymaga jednak osobnych studiów, w których należałoby przyrzeć się zapisom staropolskim nie tylko na tle piętnastowiecznego piśmiennictwa łacińsko-polskiego, ale również w perspektywie piśmiennictwa tych języków, z których dany wyraz zapożyczono.

³² Tłum.: *Przeciw bólowi goleńi. Przepis: rumianek... i pokrzywę, którą potocznie nazywa się zyhawice pali się i robi się z nich wodę dla konia.*

kwalifikowane były w BLŚP jako M. l.poj. Ze względu na czeskie pochodzenie należy brać dodatkowo pod uwagę, że w języku czeskim wyraz ten jest r.ż., można zatem wstępnie przyjąć, że również polskie zapożyczenie powinno być r.ż. Takie rozwiązanie jest zrozumiałe na tle staropolskich par typu: *cieplica–cieplice*, *kopica–kopice*, *kotwica–kotwice*, *skrzypica–skrzypice*. Krystyna Kleszczowa wśród derywatów utworzonych za pomocą formantu *-ical-ice* wymienia rzeczowniki określające m.in. nazwy miejsc, narzędzi, wytworów pracy, ale również nazwy botaniczne (1996: 53–58). *Żyhawice* to nazwa pokrzywy, a wśród rzeczowników reprezentujących nazwy botaniczne zakończonych na *-ice* większość należy do kategorii *pl. tantum*, np. *gębice*, *hubice*, *miechowice*, *miechownice*, *mydlnice*, *sumnice*, *truskawice*. Jedynie *kopice* i *żyhawice* w Sstp nie posiadają takiego kwalifikatora z uwagi na łaciński kontekst, w którym łaciński wyraz podstawowy wystąpił w l.poj., i tak też interpretowano polski odpowiednik. Czy zatem badane zapożyczenie należy zakwalifikować jako rzeczownik l.poj. r.ż. czy może jak większość nazw roślin z tym formantem jako *pl. tantum*? Istnieje jeszcze rozwiązanie pośrednie – oznaczenie rodzaju i liczby jako nieznanego.

Po drugie, niektóre zapożyczenia już w języku, z którego się wywodzą, bywały w różnych okresach historycznych lub w różnych regionach przypisane do kilku rodzajów, np. wymieniony *zec-holz*. Wyraz ten jest notowany przez słownik zapożyczeń niemieckich w języku polskim (WDLP) w r.m., jednak z zaznaczeniem, że pochodzi z języka nowo-wysoko-niemieckiego, w którym funkcjonował w r.n., podobnie jak jego część składowa rzeczownik *holz*. Jak zatem był rozumiany i używany w języku polskim w okresie średniowiecza? Może zgodnie ze znaczeniem? Na tej podstawie również trudno to określić, ponieważ współcześnie zredagowane znaczenia w słownikach polskich i niemieckich wskazują na 'belkę przytwierdzoną do osi wozu' (por. Sstp XI: 309, WDLP). W BLŚP rzeczownik notowany jest w r.m. zgodnie ze stanem, który podano dla średniowiecznego zapożyczenia w WDLP.

Rozstrzygnięcia dotyczące rodzaju rzeczownika nie mogły opierać się jedynie na analogii do współczesnych rzeczowników, potrzebna była procedura uwzględniająca czynniki językowe i historyczne, która umożliwiła weryfikację wstępnych założeń tej kategorii.

4.3.1. Grafia zapisów a identyfikacja hasła oraz formy

Tomasz Mika w artykule *Tekst staropolski jako odmienny obiekt badań? W poszukiwaniu narzędzi opisu* (2015) przedstawił pytania i wnioski badawcze, wskazujące na odrębność średniowiecznych tekstów (obiektów badawczych) w porównaniu z późniejszymi zabytkami językowymi, odniósł przede wszystkim do zabytków ciągłych, jednakże duża część spostrzeżeń ma zastosowanie również w odniesieniu do tekstów nieciągłych. Co więcej, dla tej ostatniej grupy zabytków takie aspekty, jak specyfika postaci zapisu, specyfika zwyczajów graficznych pisarzy czy sposób odczytania (tzn. współczesna interpretacja)³³, uwidaczniają

³³ Bibliografię dotyczącą zagadnienia odczytania średniowiecznego zapisu, jego interpretacji i ostatecznej transkrypcji przedstawił ostatnio w swojej książce Marcin Kuźmicki (2022). Tam również szczegółowo zaprezentował różne rozwiązania edytorskie proponowane dla tekstów polskich, łacińskich oraz mieszanych. Podejmowana w ostatnich latach żywa dyskusja o transliteracji jako współczesnej interpretacji średniowiecznych zapisów odbiega od tradycyjnego stanowiska edytorskiego, według którego to dopiero transkrypcja stanowi interpretację. Zejście w dyskusji do poziomu grafii zapisu odsłania potencjalność średniowiecznych odczytów, a w perspektywie tekstów nieciągłych zagadnienie to staje się jeszcze bardziej złożone, nie tylko

się jeszcze wyraźniej, ponieważ poświadczenia w BLŚP wyekscerpowane zostały z zabytków pochodzących z całego XV w., co jednocześnie oznacza, że pochodzą z różnych etapów upiśmiennienia języka polskiego. Decyzja, które poświadczenia trafiają do bazy, a które uznawane są za niepewne, zepsute czy niejednoznaczne pod względem formy gramatycznej, uzależniona była tak od prawidłowo przygotowanych edycji, jak i od dostępu do rękopisów, z których zaczerpnięto cytaty, które należało zweryfikować w sytuacjach niejednoznacznych.

Współczesny diachronista, chcąc właściwie zrozumieć, co czyta, staje przed zadaniem polegającym nie tylko na właściwym literowym odczytaniu zapisu (wyrazu) na karcie średniowiecznego manuskryptu, ale też na umiejscowieniu tego zapisu w przestrzeni całego tekstu łacińskiego, jak i w perspektywie potencjalnych relacji zachodzących między językami (por. Sobotka 2017). Musi odnaleźć właściwy klucz, według którego pisarz-tłumacz starał się objaśniać poszczególne wyrazy, kopista przepisywał i aktualizował polskie odpowiedniki, a czytelnik-użytkownik dopisywał swoje uwagi. Jeżeli brać pod uwagę wszystkie dodatkowe dane związane z powstawaniem, funkcjonowaniem średniowiecznego manuskryptu, twórcami i użytkownikami, miejscami, w których był przechowywany, okazuje się, że choć narzędzi do filologicznej analizy przybywa i wszystkie one służą ujednoznacznieniu badanych zapisów, to droga od literowego odczytania do ostatecznej interpretacji bardzo się wydłuża. Jak zatem przebiegała analiza niezrozumiałych zapisów w skróconej procedurze?

Z uwagi na złożoność lub nietypowość pojedynczych zapisów wydawcy głoś i innych tekstów nieciągłych często sugerowali, że pisarz mógł być pochodzenia niemieckiego (Brückner 1899: 8) lub dany rękopis był przepisywany (Belcarzowa 2001: 12–13). Są to najczęstsze sytuacje, z którymi spotykamy się, opracowując leksykę zachowaną w średniowiecznych zabytkach. Informacje pozatekstowe (kodykologiczne) należało brać pod uwagę każdorazowo, gdy w trakcie opracowywania poświadczeń w BLŚP natrafiało się na zapis, który budził wątpliwości, jednak podstawową formą interpretacji form fleksyjnych była analiza porównawcza wszystkich zapisów wernakularnych w danym dokumencie. Dzięki niej część zachowań pisarskich okazywała się wyłącznie manierą, którą można było dostrzec dopiero na tle pozostałych zapisów. Przykładem takiego zachowania jest sposób oznaczania nosówki w rękopisie Biblioteki Raczyńskich oznaczonego sygn. 161 przy użyciu grafemu *v*, czego potwierdzenie znajdujemy w glosach pozostawionych na k. 122v i 123r w wyrazach *ornant przybyrayv* (czyt. przybirają) oraz *viciant przemieniyayv* (czyt. przemieniają).

Często wątpliwości budziła już sama forma zapisu, ponieważ średniowieczni pisarze poszczególne litery zapisywali niedbale, również skreślali i poprawiali końcówki, dopisywali brakujące litery w interlinii, czy wreszcie stosowali autorskie skróty zastępujące inne, powszechnie stosowane znaki abrewiacyjne. Należy pamiętać, że większość zachowanych średniowiecznych rękopisów, w których występują polskie teksty i glosy, to kopie. To oznacza, że w trakcie przepisywania dawne wernakularne objaśnienia mogły być już mało czytelne

---

z uwagi na grafie zabytków, ale również ze względu na bardzo szybko postępujące badania kodykologiczno-źródłowe, które włącza się do analizy filologicznej. W tym kontekście nie bez znaczenia pozostaje także perspektywa pragmatyczna, która pozwala na śledzenie technik translatorskich zarówno w wymiarze pierwotnego przeznaczenia tekstu, jak i późniejszego funkcjonowania w określonym środowisku. Nie można zapominać, że kwestie odczytania i interpretacji zapisów, ustalania postaci zapisanych wyrazów nurtowały badaczy już wcześniej (por. Deptuchowa 2001; Frodyma 2001; Szelachowska-Winiarzowa 2001; Wanicowa 2001).

z uwagi na wytarcie papieru lub pergaminu, niezrozumiałe z uwagi na stosowanie różnej grafii czy też na tyle archaiczne pod względem gramatycznym, że dana forma wyrazowa mogła wydawać się kopiście obca. W tym aspekcie ważna jest również postać pisarza-kopisty, który mógł biegle znać łacinę i polszczyznę, ale nie musiał. Poniżej przedstawię kilka typowych sytuacji, z którymi należało się zmierzyć podczas opracowywania i ustalania form fleksyjnych w BLŚP, lecz nie zawsze przeprowadzona analiza zapisu przynosiła jednoznaczne odpowiedzi.

Najtrudniejszymi do opracowania fleksyjnego rzeczownikami były te, które w Sstp oznaczono wykrzyknikiem, np. *!sameka*, *!sintesz*, *!solk*, *!zembry*. Przy części z nich redaktorzy zaproponowali lekcję odczytania, np. dla zapisu *muscipula sameka* (ca 1420 *WokTryd* nr 123) uznano, że z uwagi m.in. na znaczenie łacińskiej podstawy polski wyraz mógł brzmieć *samołowka*. Polski odpowiednik z pewnością został skrócony, ponieważ w rękopisie widać, że podzielono go na dwie części: *same* oraz podniesioną do wysokości interlinii końcówkę *-ka*. Jest to jeden z typowych sposobów skracania stosowany w średniowieczu, który nie budzi w tym zapisie żadnych wątpliwości. Niepewna jest natomiast lekcja ostatniej litery pierwszej części wyrazu *same*. Wydawca S. Urbańczyk zamieścił do tego miejsca stosowny przypis informujący, że poprzedni wydawca Augustyn Steffen ostatnią literę czytał jako *-o*: *samo^{ka}*. I ta lekcja wydaje się poprawniejsza zarówno z uwagi na dukt pisma i opcjonalne w tym zabytku kroje grafemu *o*, jak i możliwą lekcję podaną w Sstp. Analiza paleograficzna zabytku pozwala wskazać identyczny krój litery *-o* w wyrazach polskich i łacińskich, np. *woslo* (wiosło), *weko* (wieko), *fauendo*.

Podobne rozstrzygnięcia polegające na podaniu prawdopodobnej lekcji zaproponowano dla innych zapisów. Jedne opierają się na analizie paleograficznej, w której uwzględnia się podobieństwo grafemów, np. *!solk* – *folg*, inne na analizie porównawczej tekstu, np. *!sintesz* – *kita*, a jeszcze inne pozostawiono bez komentarza, np. *!zembry*, które ze względu na brak dostępu do rękopisu, a tym samym niemożność zweryfikowania zapisu, muszą pozostać w tej chwili zagadką.

Innym problemem, który wydaje się dziś nie do końca możliwy do rozstrzygnięcia ze względu na rozbieżne zapisy w wielu zabytkach, jest odtworzenie ówczesnych postaci fonetycznych niektórych rzeczowników, np. *olesznik* czy *oleśnik*, *mądo* czy *mędo*, *mieśce* czy *mie-sce*, *smalc* czy *szmalc*, *stępel* czy *sztępel*. Przytoczone przykłady sygnalizują jedynie wahania, które mogły, lecz nie musiały powstawać przy wymowie, np. grup spółgłoskowych *s-sz-s* czy samogłosek nosowych.

Ustalenie podstawowej postaci rzeczownika było ważnym elementem podczas identyfikacji fleksyjnej, ponieważ pozwalało w kolejnym kroku odtworzyć paradygmat fleksyjny leksemu. Niestety, potencjalny zbiór form fleksyjnych bardzo często zawierał formy synkretyczne, które mogły być przypisane do kilku podstaw. Takie wieloznaczne zapisy spotykamy w poświadczeniach rzeczowników dwurodzajowych typu *zajazd* || *zajazda*, *zapust* || *zapusta*, *zastaw* || *zastawa*. Zapisy wielokrotnie nie pozwalały na ujednoznacznienie, czy zachowana forma powinna być przypisana do rzeczownika r.m. czy do rzeczownika r.ż., np. *inter equitaturas vlg. v zajazdach* 1403 *KsZPozn* nr 1430. Polski rzeczownik z pewnością użyty został w Msc. l.mn., jednak nie wiadomo, do której podstawy powinien być zakwalifikowany. W takich wypadkach w polu Uwagi zamieszczano komentarz o potencjalnym drugim rozwiązaniu.

Do tej pory, zgodnie z przyjętym założeniem, w artykule przytaczane były poświadczenia z tekstów nieciągłych, jednak w celu udokumentowania tych samych zjawisk występujących

również w tekstach ciągłych przytoczę jeden przykład, w którym ujednoznaczenie przypadka jest równie skomplikowane mimo szerokiego kontekstu w języku polskim. W rocie kościańskiej nr 1207 z 1421 r. wystąpił rzeczownik *zbroja* w formie *zbroje*, której zgodnie ze schematem odmiany rzeczowników miękкотematowych nie da się zakwalifikować wyłącznie jako D. l.poj. Omawiana rota brzmi: *Iaco Wawrzinecz Skoraczewsky bandancz mym opecunem sdzyl my sbroye yaco pancz grzywen* (Jako Wawrzyniec Skoraczewski, będąc mym opiekunem, zdził mi zbroje jako pięć grzywien). Rzeczownik *zbroja* poprzedzony jest czasownikiem *zdżyć*, który jest wariantem fonetycznym czasownika *zżyć* oznaczającego ‘zużyć, wykorzystać na swoje potrzeby’ (Sstp XI: 529). Rekcja tego czasownika pozwala łączyć go zarówno z rzeczownikami w B., np. *żyto zdżył 1400 Pozn nr 473*, jak i D. *zdżyła mego drzewa 1401 RtKon nr 123*. Postać *zbroje* jest formą synkretyczną i może być przypisana do D. l.poj., M. i B. l.mn. W tym wypadku pomocny okazuje się brudnopis rot kościańskich, w którym rota została pierwotnie zapisana, a rzeczownik *zbroja* zapisano z nosówką *sbroyą* (zbroję). Tak więc postać *zbroje* może hipotetycznie być przypisana również do B. l.poj., choć byłoby to nietypowe rozwiązanie z uwagi na odmienny sposób zapisywania nosówki przez kościańskiego pisarza. Tego typu przykłady uświadamiają, jak wiele czynników może wpływać na współczesną interpretację średniowiecznych zapisów.

Zaprezentowane w artykule wybrane problemy związane z procedurą ustalania form fleksyjnych nie mogły dać jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, jak właściwie identyfikować staropolskie formy fleksyjne rzeczowników zapisanych w tekstach nieciągłych, jednak w kolejnych fragmentach artykułu starałem się przedstawić proces, w którym ważne były różne aspekty przeprowadzanych analiz. Bez interdyscyplinarnego podejścia w wielu miejscach nie udałooby się dociec, czy badany wyraz należy do zasobu języka polskiego, czy zachowany zapis jest typowy dla danego pisarza, czy wreszcie potencjalna końcówka rzeczownika może być przypisana do określonego przypadku. Słowem, które najlepiej podsumowuje i charakteryzuje średniowieczne zmagania z formami rzeczownikowymi, jest potencjalność. Można je odnieść zarówno do metod, dzięki którym staramy się ujednoznaczyć średniowieczne zapisy, jak i do badanego materiału, który nie do końca pozostaje odkryty przede wszystkim z uwagi na brak odpowiedniej kompetencji językowej.

Iwona Nobis

Staropolskie nazwy apelatywne a proprialne – podobieństwa i różnice w odmianie

Słownik staropolski, gromadzący słownictwo najstarszej doby polskiego piśmiennictwa (do roku 1500), stanowi szerokie pole badawcze o charakterze interdyscyplinarnym. Wykorzystywany przez językoznawców i badaczy leksyki polskiej, w tym badaczy polskiego nazewnictwa (onomastów), stał się podstawą materiałową prac z zakresu onomastyki historycznej (właściwie historyczno-etymologicznej), pozostając bezcennym źródłem leksyki apelatywnej „ukrytej” w onimach.

Celem niniejszego tekstu jest pokazanie przydatności i możliwości wykorzystania materiału apelatywnego Sstp oraz jego suplementu S I, sklasyfikowanego w internetowej bazie leksykalnej BLŚP, w badaniach onomastycznych, w szczególności nad zagadnieniami gramatyki onomastycznej, m.in. związanymi z fleksją onimów. Najważniejszą część opracowania stanowią staropolskie nazwy pospolite i nazwy miejscowe pochodzenia odapelatywnego (formalnie równe apelatywom je motywującym) powstałe w procesie czystej toponimizacji (derywacji semantycznej) oraz ich formy fleksyjne. Przyjrzą się homonimicznym relacjom apelatywno-onimicznym między ojkonimem¹ a jego apelatywnym etymonem: identycznym co do brzmienia, lecz mającym inny charakter znaczenia i występującym w innej funkcji rzeczownikami pospolitym, by pokazać zbieżności i różnice we fleksji apelatywów i toponimów. W pracy zastosowałam analizę diachroniczną, dzięki której możliwe było pokazanie rozwoju form fleksyjnych wyrazów pospolitych na tle proprialnej sfery języka nie tylko w staropolszczyźnie, lecz także w wiekach późniejszych.

---

¹ W opracowaniu używam terminu „ojkonim”, tj. nazwa własna wszelkiego typu miejsc/terenów zamieszkałych (miast, wsi, dzielnic, osiedli, osad, przysiółków itp.), zamiennie z określeniami „nazwa miejscowa” i „toponim”.

***

„W okresie przedślówiańskim – od wyłonienia się języka prasłowiańskiego z języka indoeuropejskiego aż po jego rozpad na poszczególne języki słowiańskie – funkcjonowały, obok apelatywów, nazwy własne”.

Kazimierz Rymut

System onomastyczny/onimiczny jest integralną częścią systemu językowego. Nazwy własne (onimy, nomina propria) – jedno ze źródeł wiedzy o języku, historii i kulturze – w perspektywie historycznej stanowiły wspólny przedmiot badań takich dyscyplin naukowych, jak: historia osadnictwa, geografia historyczna, językoznawstwo. Zostały one zapoczątkowane już w poł. XIX w. studiami nad nazwami miejscowymi (toponimami), należącymi do wczesnej warstwy nazewnictwa. Badaniom z wykorzystaniem materiału onimicznego dał początek Jan Baudouin de Courtenay. W rozprawie *O języku staropolskim sprzed wieku XIV* (1870) zgromadził najstarsze polskie słownictwo wyekscerpowane z opublikowanych polskich źródeł historycznych, którego większość stanowiły nazwy własne: antroponimy i toponimy, i jako pierwszy dokonał podziału staropolskich nazw miejscowych. Na początku XX w. badania filologiczne nad najstarszymi onimami zaczerpniętymi z średniowiecznych dokumentów kontynuowali wybitni polscy językoznawcy: Aleksander Brückner, Jan Łoś, Jan Rozwadowski. Miały one na celu poznanie procesów językowych zachodzących w języku staropolskim pomiędzy X a XV w. Onimy (nazwy miejscowości i osób), które znalazły się w bulli papieża Innocentego II z 1136 r. oraz w bulli z 1245 r., pozwoliły historykom języka ustalić zmiany, jakie zaszły w polszczyźnie pomiędzy XII a XIII w. (Rzetelska-Feleszko 2006: 188–189).

Nazwy własne posiadają określony status lingwistyczny i historyczny. W metodologii badań historyczno-osadniczych, tak jak filologicznych, mają rangę faktów językowych i historycznych o źródłowym statusie (Wójcik 2015: 160). Są nośnikami konkretnych informacji o dawnym języku i specyficznymi znakami kultury zarówno w rozumieniu jej historycznie zmiennej dynamiki oraz specyfiki, jak i różnorodności kontekstów występowania propriów na danym etapie rozwoju kulturowo-społecznego (Rejter 2019: 7). Nazwy własne, jak twierdzi Bogdan Walczak:

[...] odgrywają wielką rolę jako podstawa źródłowa historii języka polskiego. Umożliwiają wyznaczenie pierwotnych granic polskiego obszaru językowego, są źródłem naszej wiedzy o najdawniejszych dziejach polszczyzny, pozwalają na rekonstrukcję znacznych obszarów słownictwa apelatywnego. Nomina propria są integralnym składnikiem języka jako jego pion onimiczny, a ich dzieje – integralną, a w najdawniejszym okresie najważniejszą częścią jego historii (2004: 45).

Śledząc historię nazw własnych lepiej poznajemy przeszłość języka polskiego.

W słownikach ogólnych języka polskiego, zarówno współczesnych, jak i historycznych, na ogół nie uwzględnia się nazw własnych. Jak zauważa Henryk Borek, w polskiej tradycji leksykograficznej zawsze dominowała tendencja do opracowywania słownictwa apelatywnego

odrębnie od nazw własnych (1982: 131). Onimy są rejestrowane i objaśniane w specjalnie im poświęconych pracach leksykograficznych².

Początkowo planowano zamieścić średniowieczny materiał nazewniczy także w Sstp jako jego wzbogacenie i cenne uzupełnienie. Jednak z uwagi na bogactwo nazw własnych w najstarszych zabytkach polskiego piśmiennictwa zdecydowano się na tworzenie odrębnych słowników onomastycznych: osobnego dla nazw osobowych i osobnego dla nazw geograficznych, i zupełnie pominięto w Sstp zarówno jakiegokolwiek nazwy geograficzne, jak i jakiegokolwiek nazwy osobowe (Taszycki 1965: VI). Autorzy Sstp próbowali też oddzielić leksykę apelatywną od proprialnej i pomijać (zgodnie z przyjętymi ustaleniami) nazwy własne. Zadanie to okazało się bardzo trudne do realizacji – jak stwierdza Zbigniew Babik:

[...] zwłaszcza wówczas, gdy korzystano z pewnych typów źródeł „nieliterackich”, gdzie obok staropolskich apelatywów toponimicznych występują też potencjalnie od nich pochodne nazwy geograficzne [...] autorzy słownika niekiedy zamykają [...] hasła formułą „Może już nomen proprium” lub podobnymi. Trzeba wyraźnie stwierdzić, że w takich przypadkach jak <*circa argillatorium dictum glynnik*> (SStp Supl. 1: 17, s.v. *Glynnik*) rozstrzygnięcie, czy mamy tu do czynienia z użyciem apelatywnym, czy już proprialnym, jest i pozostanie niemożliwe (2017: 49).

Granice między tymi warstwami leksyki są bowiem nieostre, istnieje pomiędzy nimi sfera przejściowa³, a sytuacji, w których kontekst językowy pomaga rozstrzygnąć, czy dana nazwa jest już onimem czy też nie, jest niewiele (Rymut 2003: 12).

Nomina propria i nomina appellativa tworzą dwa podsystemy systemu językowego: podsystem onimiczny (proprialny) i centralny system apelatywny. Między tymi dwiema płaszczyznami zachodzą dwa ważne procesy: apelatywizacja – gdy wzbogaceniu ulega system apelatywny, czyli nazwa własna z płaszczyzny proprialnej przechodzi do klasy wyrazów pospolitych, i onimizacja (proprializacja) – gdy wyraz pospolity przechodzi do kategorii nazw własnych (Cieślíkowa 1990: 5; 2005: 135).

Nazwy własne jako składnik zasobu leksykalnego języka uzupełniają jego obraz w każdym z okresów dziejowych i współuczestniczą w jego rozwoju, system językowy pozbawiony onimów byłby systemem niepełnym. Nie można też badać onimów w oderwaniu od apelatywów. Jak pisał Witold Taszycki: „Między tymi dwoma gromadami wyrazowymi nie ma przepaści, która by je osobno nakazywała traktować. Przeciwnie, doskonale się nawzajem uzupełniają i jedną całość tworzą” (1963: 1). Nazwy własne jawią się jednak jako kategoria

² Warto w tym miejscu wspomnieć o najważniejszych, bazujących na materiale historycznym, onomastykonach, mających ogromną wartość naukową i materiałową, a będących wynikiem wieloletnich prac zespolonych. Są to słowniki antroponimów historycznych: *Słownik staropolskich nazw osobowych* (SSNO), *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych* i *Antroponimia Polski od XVI do XVIII wieku*, słownik nazw miejscowości *Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany* i słownik nazw wodnych *Elektroniczny słownik hydronimów Polski*.

³ S. Rospond (1972: 111) wskazała na istnienie w toponimii nazw *in statu nascendi*, E. Rzetelska-Feleszko (2002: 411–429) stosowała termin kategoria przejściowa, K. Rymut (2003) opisywał sferę przejściową, a Z. Kaleta mówiła o prototypicznych i mniej prototypicznych nazwach własnych (Kaleta 1998: 31–34).

swoista odznaczająca się zespołem cech odróżniających ją od apelatywów. Przede wszystkim charakteryzują je specyficzne procesy słowotwórcze, specjalizacja niektórych przyrostków w funkcji onomastycznej oraz pewne odrębności fleksyjne.

Nomina propria, sięgające korzeniami do tworzywa apelatywnego, to wyrazy nazywające, indywidualizujące – jako specyficzne znaki językowe odnoszą się do konkretnych desygnatów, wyróżniają, identyfikują i lokalizują w czasie i przestrzeni jednostkowe obiekty różnego rodzaju: miejscowości, osoby, rzeki itd. Mimo że powtarzają się, to nie tracą swego jednostkowego znaczenia denotatywnego, każdorazowo nazywając określony indywidualny obiekt, z którym są związane w sposób stały w jakimś momencie historycznym bliskim kreacji nazwy. Właśnie jednostkowy zakres znaczeniowy różni nazwy własne od wyrazów pospolitych. Apelatywa bowiem to klasa składająca się z wielu przedmiotów, oznaczają nie tylko pojedyncze obiekty czy zjawiska, ale także całe zbiory jednorodnych desygnatów, całe klasy rzeczy i zjawisk, są językowymi znakami pojęcia, czyli są nazwami gatunkowymi (Nobis 2016: 21–22).

Nomina appellativa, posiadające znaczenie i oznaczające, są tworzywem nazw własnych, które w odróżnieniu od apelatywów tylko oznaczają, natomiast znaczą w obrębie klasy „nazwy własne” (Nobis 2016: 23–24). Ta odrębna funkcja onimów w płaszczyźnie semantycznej jako wyznacznik nazwowości sprawia, że mogą one do pewnego stopnia funkcjonować niezależnie, zachowując także w pewnej mierze odmienną gramatyczną (Gala 1998: 223–230). Nazwy własne niosą inne informacje niż wyrazy pospolite, cechuje je własny, odrębny rozwój, uwarunkowany jednak nadrzędnymi normami języka. Pełnią też inną funkcję językową, co znajduje odzwierciedlenie m.in. w cechach fleksyjnych. Pod względem pochodzenia wtórne względem apelatywów propria, indywidualizując jednostkowe obiekty, w niewielkim stopniu podlegają zmianom i często zachowują dawniejszy stan języka w obszarze fonetyki, fleksji, leksyki czy słowotwórstwa (Wójcik 2019: 280).

W literaturze onomastycznej szeroko dyskutowano nad zagadnieniem odrębnej gramatyki *nomen proprium* i *nomen appellativum*. Zdania językoznawców w tym zakresie były podzielone: jedni twierdzili, że nie istnieje osobna gramatyka onomastyczna⁴ (m.in. Mrózek 2006), inni dobitnie podkreślali odrębność gramatyki nazewniczej zajmującej się opisem językowych właściwości nazw własnych przy innym, specyficznym dla nazw własnych wykorzystywaniu tych samych środków językowych, które istniały lub istnieją w języku ogólnym (m.in. Lubaś 1998; Gala 1998). Zdaniem B. Walczaka gramatyka nazewnicza obejmuje „wszystkie piętra (systemy językowe, podsystemy) budowy języka, gdyż nazwy własne odznaczają się swoistymi właściwościami na płaszczyźnie ortograficznej (oczywiście zewnętrznej w stosunku do języka, choć z nim związanej), fonetycznej, słowotwórczej, fleksyjnej i składniowej” (Walczak 2004: 30), dla Mariana Kucaly „tzw. gramatyka onomastyczna to przede wszystkim fleksja onomastyczna” (2000: 103). Kazimierz Rymut z kolei stwierdził, że nie ma zasadniczych różnic między *nomina appellativa* a *nomina propria* w zakresie gramatycznej struktury języka. Nazwy własne podlegają tym samym regułom gramatycznym co wyrazy pospolite, choć w nieco innym zakresie. Podstawową różnicę stanowi semantyka (Rymut 2004: 241). Zdaniem Aleksandry Cieślikowej onimy różnych kategorii nie są równe

⁴ Pojęcie gramatyki onomastycznej wprowadził do języka W. Górny (1957).

wyrazom pospolitym⁵ ani graficznie (małe, wielkie litery), ani semantycznie (inne znaczenie), ani funkcyjnie, ani gramatycznie (inna odmiana, inna liczba) (Cieślíkowa 1999: 97).

O swoistych właściwościach gramatycznych nazw własnych oraz ich współistnieniu z nazwami pospolitymi traktują m.in. prace: Wojciecha Górnego (1957), Władysława Lubasia (1973, 1998, 2006), A. Cieślíkowej (1994, 1996, 1999, 2005, 2009), Ewy Rzetelskiej-Feleszko (1991), Witolda Mańczaka (1998), Zofii Kalety (1998), Sławomira Gali (1998), Roberta Mrózka (2004), Marii Biolik (2009). Badacze zajmujący się zagadnieniami fleksyjnymi onimów zwrócili uwagę na różnice między fleksją nazw własnych a pospolitych (Cieślíkowa 1998, 2000; Siudzińska 2003, 2009), doszukując się też cech wspólnych. Często poruszali problemy związane z odmianą nazw miejscowych (Cieślíkowa 1998, 2004; Grybosiova 1981; Kreja 1977; Satkiewicz 1973; Siudzińska 2004). Wspomnieć tu należy też o słownikach odmiany nazw miejscowych, m.in. o *Słowniku nazw własnych* Jana Grzeni (1998), *Małym słowniku odmiany nazw własnych* (2002) i *Słowniku nazw miejscowości i mieszkańców z odmianą i poradami językowymi* (2007).

Zasadniczo nazwy miejscowe odmieniają się według wzorów deklinacyjnych rzeczowników pospolitych, jednak w wielu przypadkach nie istnieje przewidywalność odmiany. Odmiana ojkonimów nie jest tak jednolita i systemowa, jak odmiana wyrazów pospolitych, a różnice często wynikają z uwarunkowań historycznojęzycznych i funkcjonalnych. W nazwach miejscowych występuje większa niż w apelatywach potencja tworzenia paradygmatów. Zależy to od jednostkowości nazw, genezy i etymologii, nie zaś od typów słowotwórczych i zakończeń. Nazwy miejscowe odmieniamy na podstawie wiedzy o formie dopełniacza, rodzaju gramatycznym, liczbie, alternacjach w temacie, tradycji lub uzusie (użycie nazw geograficznych w obiegu lokalnym) (Cieślíkowa 1998: 273). Oprócz znajomości systemu gramatycznego języka wymagane są: kompetencja gramatyczna⁶, wiedza o obiekcie oraz znajomość odmiany jednostkowej nazwy geograficznie zlokalizowanej miejscowości (Cieślíkowa 2000: 89).

***

Celem opracowania jest przedstawienie form fleksyjnych toponimów oraz ich ewolucji na tle staropolskiej fleksji imiennej wyrazów pospolitych, ze zwróceniem szczególnej uwagi na różnice w zakresie odmiany apelatywów i propriów. Zamierzam pokazać, czy i jak dalece fleksja nazw miejscowych równych apelatywom równobrzmiącym z odpowiednimi toponimami (mimo zmiany zakresu referencji wyrazu pospolitego w procesie toponimizacji) różni się od odmiany nazw pospolitych. Konfrontatywna charakterystyka fleksyjna form

⁵ W *Słowniku terminologii językoznawczej* Z. Gołąba, A. Heinza i K. Polańskiego onomastyka (nazewnictwo) jest definiowana jako „dział językoznawstwa zajmujący się badaniem imion własnych, tzn. tych właściwości przede wszystkim morfologicznych (fleksyjnych i słowotwórczych), ale także fonologicznych i słownikowych, które różnią je od nazw pospolitych” (1968: 393).

⁶ Kompetencja użytkownika jest tym czynnikiem, który decyduje o doborze końcówek fleksyjnych dla obiektów indywidualnych, kompetencja „zbudowana na generowaniu znanych wzorców fleksyjnych, ale odniesiona do wypadków indywidualnych (uzus)” (Cieślíkowa 1998: 272).

rzeczownikowych i nazw miejscowych (homonimów apelatywno-onimicznych⁷) zostanie zobrazowana na materiale staropolskim wyekscerpowanym z BLŚP, Sstp oraz S I i na materiale toponimicznym pochodzącym z onomastykonu *Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany* (Rymut i in. (red.), 1996 i nast.)⁸ (dalej skrót: NMPol) i z kartoteki do tego słownika. Należy zaznaczyć, że w źródłach historycznych formy fleksyjne nazw miejscowych występują najczęściej w formach mianownika liczby pojedynczej lub mnogiej (jako singularia lub pluralia tantum). Znacznie rzadziej spotykane są zapisy ojkonimów w przypadkach zależnych.

Wyekscerpowane ze Sstp formy przypadków zależnych poszczególnych leksemów rzeczownikowych porównano z materiałem leksykalnym SXVI (39 opublikowanych tomów). Ponadto wykorzystano informacje o zjawiskach fleksyjnych dawnej polszczyzny zawarte w gramatykach historycznych języka polskiego, jak np.: *Gramatyka historyczna języka polskiego* (1964), której autorami są Zenon Klemensiewicz, Tadeusz Lehr-Spławiński i Stanisław Urbańczyk (dalej skrót: GHJP) czy *Gramatyka historyczna języka polskiego* Krystyny Długosz-Kurczabowej i Stanisława Dubisza (2006). W celu ustalenia końcówki fleksyjnej we współczesnej polszczyźnie (zwłaszcza dla leksemów, które w staropolszczyźnie miały formy oboczne), i tym samym wskazania form recesywnych, posłużono się *Wielkim słownikiem języka polskiego PAN* (dalej skrót: WSJP PAN) oraz *Słownikiem gramatycznym języka polskiego* (dalej skrót: SGJP). Metoda porównawcza pozwoliła na uchwycenie istotnych przeobrażeń oraz prawidłowości rozwoju fleksji polskiego rzeczownika. Podstawę porównawczą dla historycznego materiału nazewniczego i pokazania rozwoju fleksji nazw miejscowych stanowiły współczesne, urzędowe formy odmiany nazw miejscowych, będące wynikiem zaleceń normatywnych⁹.

Zgromadzony materiał badawczy składa się ze 192 (z wariantami – 200) jednostek leksykalnych, w tym: 85 leksemów rodzaju męskiego, 72 rodzaju żeńskiego, 35 rodzaju nijakiego¹⁰, oraz 306 jednostek nazewniczych, na które składają się nazwy miejscowe w liczbie pojedynczej (singularia tantum)¹¹, w trzech niesobowych rodzajach gramatycznych: męskim

⁷ Homonimami onimiczno-apelatywnymi są formy mianownika nazw miejscowych równokształtne z wyrazem pospolitym (jak również identyczne formy niektórych innych przypadków).

⁸ Słownik ten opracowywany jest w Pracowni Onomastyki Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, wychodzi od r. 1996, początkowo pod red. K. Rymuta, po jego śmierci (w r. 2006) pod red. B. Czopek-Kopciuch i U. Bijak, a od r. 2021 pod red. U. Bijak i P. Swobody. Ukazało się dotąd XVI tomów. Zebrano w nich na podstawie źródeł historycznych i współczesnych wykazów nazwy samodzielnych jednostek osadniczych (miast i wsi) obecnie istniejących i zaginionych, także nazwy, które w przeszłości określały wsi, a które z czasem przekształciły się w części innych wsi (też w przysiółki, kolonie) lub weszły w obręb miast. Pozyskano możliwie pełny materiał historyczny i współczesny. Dokumentacja historyczna w słowniku pochodzi zarówno ze źródeł rękopiśmiennych, jak i wydanych drukiem.

⁹ Wykorzystano wykazy urzędowe nazw miejscowych: *Wykaz urzędowych nazw miejscowości w Polsce* (1980–1982) [WUN], *Wykaz nazw miejscowości i ich części* opublikowany w Dzienniku Ustaw z dnia 17 października 2019 r. oraz *Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych* pod red. W. Taszyckiego z lat 1963–1974 [UN].

¹⁰ Wśród nich znajdują się takie (15 wyrazów), których formy fleksyjne dotąd nie były poświadczone (zapisane) w materiałach Sstp, ale zostały zarejestrowane w SXVI.

¹¹ Fleksja pluraliów tantum nie jest przedmiotem mojego zainteresowania. Zostanie scharakteryzowana w osobnym opracowaniu.

(133 toponimy), żeńskim (132) i nijakim (41). Pod uwagę wzięto zarówno nazwy proste (nomina simplicia – 132), jak i nazwy komponowane (nomina composita – 144): zrosty, złożenia oraz zestawienia, których człon określany jest rzeczownikiem pospolitym.¹²

Naczelna zasada klasyfikacji materiału apelatywnego i toponimicznego opiera się na podziale wyrazu na temat fleksyjny i morfem formotwórczy (fleksyjny), czyli końcówkę. Postać M. l.poj. jest punktem odniesienia do konstrukcji form pozostałych przypadków; wygłos tematu fleksyjnego (zakończony na spółgłoskę twardą, w tym tylnojęzykową, oraz miękką, w tym tzw. historycznie miękką: *c, dz, cz, sz, ź (rz), l, dź, oraz j*) wyznacza dobór odpowiednich końcówek. W danym rodzaju gramatycznym oraz przypadku fleksyjnym wyrazy zostały pogrupowane w zależności od przybieranej końcówki. Rzeczowniki pospolite i nazwy miejscowe prezentowane i opisywane są osobno.

I. RZECZOWNIKI RODZAJU MĘSKIEGO

1. Dopełniacz¹³

W D. l.poj. rzeczowniki męskie mają w staropolszczyźnie dwie wariantywnie końcówki: *-a* (pochodzącą z dawnych tematów na **-o-, *-jo-*) typową dla rzeczowników żywotnych oraz *-u* (z tematów na **-u-*) właściwą rzeczownikom nieżywotnym¹⁴. W zebranych materiale końcówkę *-a* otrzymuje 58 rzeczowników (w tym 42 leksemy twar-dotematowe oraz 16 leksemów miękkotematowych); końcówkę *-u* otrzymuje 45 leksemów (40 twar-dotematowych, 5 miękkotematowych).

1.1. Forma dopełniacza z końcówką *-a*

Końcówkę *-a* otrzymują następujące rzeczowniki pospolite: *chobot, czepiec, dworzec, gospodarz, jastrząb, jelen, kąt, kierz, klin, kłos, (kociot)*¹⁵ z wariantem *kociet, kopiec, toś, mnich, niedźwiedź* (z wariantem *miedźwiedź*), *ogródek, orzeł, pień, rąb, rybnik, sęk, stup, sokół, strumień, stryj, szeląg, świat, tur, ząb, zdroj, zrząb*.

Fleksja nazwy miejscowej taka jak fleksja apelatywu:

CHOBOT, *Chobota* (1963) [NMPol II 48]: w odmianie toponimu mamy zachowany ślad dawnej odmiany rzeczownika *chobot, chobota*, por. Sstp I 239 (dziś: *chobotu* SGJP); CZEPIEC, *Czepca* (1966) [NMPol II 211], por. Sstp I 369: *czepca*; DWORZEC, *Dworca* (1980) [NMPol II 466–467], por. Sstp II 241: *dworca*; GOSPODARZ, *Gospodarza* (1980) [NMPol III 263],

¹² Poddane analizie nazwy identyfikują 510 referentów (= obiektów), w tym dziś już nieistniejących (12). Są to nazwy miast, wsi, części miast i wsi oraz kolonii i przysiółków, które w pewnym okresie swojej historii były samodzielnymi jednostkami osadniczymi.

¹³ Przyjętą metodę prezentacji materiału ilustrującego fleksję rzeczowników pospolitych i nazw miejscowych stosuję również w charakterystyce odmiany rzeczowników rodzaju żeńskiego i nijakiego zarówno w opisie form dopełniacza, jak i pozostałych przypadków zależnych. Opisując poszczególne formy fleksyjne, zwracam uwagę na oboczności tematyczne, jako że stanowią one nie tylko element odmiany, ale niejednokrotnie służą różnicowaniu toponimów. Zrezygnowałam natomiast z objaśniania zmian językowych, fonetycznych czy słowotwórczych w temacie ukształtowanego onimu, niemających związku z odmianą.

¹⁴ W dobie prasłowiańskiej występowanie jednej bądź drugiej końcówki było zależne od dawnego zakończenia tematu fleksyjnego rzeczownika. Na gruncie polskim ustaliły się nowe podstawy repartycji końcówek; w XVI w. doszło do ustalenia normy opartej na znaczeniu rzeczownika, por. GHJP: 267–268.

¹⁵ Wyraz znajdujący się w nawiasie oznacza formę niepoświadczoną w średniowiecznej polszczyźnie.

por. Sstp II 467: *gospodarza*; JASTRZĄB, *Jastrzębia* (1970) [NMPol IV 125]¹⁶, por. *jastrząb*, *jastrzęba* || *jastrzębia* Sstp III 122, BLŚP forma nr 48000–48001, SXVI, IX 289: *jastrząba*, *jastrzęba*, SGJP, WSJP PAN: *jastrzębia*; JELEŃ, *Jelenia* (1971) [NMPol IV 164], por. Sstp III 159, BLŚP forma nr 48504: *jelenia*; KAŹ, *Kąta* (1972); KAŹ ŁUCZYŃSKI: z *Kątha Łuczynskiego* (1620), wś nieistniejąca, leżała w par. Łuków, lub. [NMPol IV 398], por. Sstp III 263, BLŚP forma nr 46020: *kąta*; KIERZ: ze wsi *Krza* (1626), *Krza* (1969), wś w gm. Bełżyce, lub. [NMPol IV 450–451]; SZADYKIERZ¹⁷: z *Szadykierza*¹⁸ (1840), z *Szadymkrza* (1850), *Szadykrza* (1971), cz. wsi Gostynie w gm. Ceków-Kolonia, wlkp.; ŚWINI KIERZ¹⁹: od... *Swinię Krza* (1789), *Świniokrza* (1982), dziś *Świniokierz Dworski* i *Świniokierz Włocianowski*, dwie wsi w gm. Żelechlinek, łódz. [kartoteka NMPol], por. Sstp III 276, BLŚP forma nr 46510: *krza*; KLIN, *Klina* (1971) [NMPol IV 500], por. Sstp III 287–288, BLŚP forma nr 47500: *klina*, SXVI, X 364: *klina* || *klinu*, SGJP, WSJP PAN: *klina*; KŁOS, *Kłosa* (1948) [NMPol IV 531], por. Sstp III 298, BLŚP forma nr 47888: *kłosa*, SXVI, X 415: *kłosu* || *kłosa*, SGJP, WSJP PAN: *kłosa*; KOCIOŁ, *Kociola* (1981), wś, gm. Pisz, warm.-maz.; KOCIOŁ, *Kotła* (1948), *Kociola* (1981), wś, gm. Lewin Kłodzki, dlśl. [NMPol V 34]: w odmianie toponimu *Kociół* zauważamy brak alternacji *o* : *o*, *ć* : *t* (inaczej niż w nazwie apelatywnej, por. *kociół*, *kotła* Sstp III 312, BLŚP forma nr 49206, SXVI, X 450, WSJP PAN); KOPIEC, *Kopca* (1966) [NMPol V 128–129], por. Sstp III 341: *kopca*, SXVI, X 618: *kopca* || *kopcu*, SGJP, WSJP PAN: *kopca*; ŁOŚ, *Łosia* (1971) [NMPol VI 373], por. Sstp IV 120, BLŚP forma nr 43019: *łosia*; MNICH: zboży *Mnicha*, ze *Mnicha* (1621), *Mnicha* (1804), *Mnicha* (1981), wś w gm. Chybie, śl. [NMPol VII 184], por. Sstp IV 298, BLŚP forma nr 42967: *mnicha*; MIEDŹWIEDŹ: de *Meczuedza*, de *Medczuedza* (1389), *Niedźwiedzia* (1964), dziś *Niedźwiedź*, wś, gm. Słomniki, młp.; MIEDŹWIEDŹ: de *Meczuedza* (1418), *Niedźwiedzia* (1964), dziś *Niedźwiedź*, wś, gm. Niedźwiedź, młp.; NIEDŹWIEDŹ: do granice wsi... *Nyędzwyedzyna* (1564–1565), *Niedźwiedzia* (1966), wś, gm. Strawczyn, święt. [NMPol VII 400–401], por. Sstp V 180, BLŚP forma nr 36642: *niedźwiedzia*; OGRÓDEK, *Ogródka* (1948) [NMPol VIII 55], por. Sstp V 539, BLŚP forma nr 29063: *ogrodka*; ORZEŁ, *Orła* (1972), dziś *Orzoł* [NMPol VIII 155], por. Sstp V 631, BLŚP forma nr 30098: *orła*; PIEŃ, *Pnia* (1966) [NMPol VIII 429], por. Sstp VI 99, BLŚP forma nr 32965: *pnia*; RĄB, *Ręba* (1982) [NMPol X 120]: w odmianie toponimu zachowany ślad dawnej odmiany rzeczownika *rąb*, *ręba*, por. Sstp VII 442, BLŚP forma nr 20490 (dziś: *rąbu*, *rębu* SGJP); RYBNIK, *Rybnika* (1972) [NMPol XII 98], por. Sstp VIII 55, BLŚP forma nr 21451: *rybnika*; SĘK, *Sęka* (1972) [NMPol XIII 111], por. Sstp VIII 159, BLŚP forma nr 29327: *sęka*, SXVI, XXXVIII 17: *sęka* || *sęku*, SGJP: *sęka* || *sęku*,

¹⁶ Według J. Reichana n. m. *Jastrząb* może pochodzić od n. os. *Jastrząb*, z suf. *-jb, lub od ap. *jastrząb*; miała odmianę twaridotematową, zgodną z pierwotną odmianą apelatywu, następnie przeszła do typu miękкотematowego, w ślad za modyfikacją odmiany ap. *jastrząb* (por. Reichen 1975: 132).

¹⁷ A. Bańkowski rekonstruuje ap. *szadykierz ‘jeżyny’ i uważa go za dawny dialektym leksykalny (Bańkowski 1970: 50–51, por. *szady kierz* (?) Sstp III 276). Spora liczba toponimów *Sadykierz*, *Szadykierz* (zarówno ojkonimów, jak i nazw terenowych) może potwierdzać rekonstrukcję apelatywu, por. NMPol XIII 23–24.

¹⁸ Brak alternacji *e* : *o*, por. SGJP: *krza*, *Krza* || *Kierza*.

¹⁹ Początkowo nazwa zestawiona *Swini Kierz* (odmieniano oba człony nazwy), która przeszła w zrost *Świniokierz*, następnie złożenie *Swiniokierz*.

WSJP PAN: *sęka*; SŁUP: wsi *Stupa* (1624), *Stupa* (1982), wś w gm. Gruta, pom. [NMPol XIV 141–143], por. Sstp VIII 297, BLŚP forma nr 18868: *stupa*; SOKÓŁ, *Sokoła* (1965), cz. Gorlic, młp.; SOKÓŁ: *узъ Сокола* (1915), wś w gm. Krzyżanów, łódz. [NMPol XV 56], por. Sstp VIII 332, BLŚP forma nr 35053: *sokola*; STRUMIENÍ: z mesta *Strumenia* (1621), *Strumenia* (1982) [NMPol XVI 96], por. Sstp VIII 477, BLŚP forma nr 28235: *strumienia*; STRYJ, *Stryja* (1972) [NMPol XVI 103], por. Sstp VIII 480, BLŚP forma nr 28253: *stryja*; SZELĄG: do wsi *Szeląga* (1846), *Szeląga* (1966), cz. Poznań, wlkp. [kartoteka NMPol], por. Sstp VIII 547, BLŚP forma nr 31251: *szeląga*; NOWY ŚWIAT, *Nowego Świata* (1970), wś, gm. Wola Mysłowska, lub.; NOWY ŚWIAT, *Nowego Świata* (1971), cz. wsi Kowalewo w gm. Szubin, kuj.-pom. [NMPol VII 543]²⁰, por. Sstp IX 48–49, BLŚP forma nr 9138: *świata*; TUR, *Tura* (1969) [kartoteka NMPol], por. Sstp IX 227, BLŚP forma nr 18542: *tura*.

Inna fleksja (końcówka *-u*) nazwy miejscowej w stosunku do odpowiadającego apelatywu (końcówka *-a*):

MNICH, *Mnichu* (1981), dziś *Mnich-Osrodek*, *Mnich-Południe*, *Mnich-Probostwo*, trzy wsi w gm. Oporów, łódz. [NMPol VII 184]; NOWY ŚWIAT, *Nowego Światu* (1948), wś, opol.; NOWY ŚWIAT, *Nowego Światu* (1981), wś, wlkp. [NMPol VII 543–544]; TUR, *Turu* (1971), wś, kuj.-pom.; ZĄB, *Zębu* (1964) [kartoteka NMPol], por. Sstp XI 253, BLŚP forma nr 13698: *zęba*; ZDRÓJ, *Zdroju* (1982) [kartoteka NMPol], por. Sstp XI 301, BLŚP forma nr 16313: *zdroja*²¹, dziś: *zdroju*, por. SGJP, WSJP PAN; BUSKO-ZDRÓJ, *Buska-Zdroju* (1966) [NMPol I 464]; ŁĄDEK-ZDRÓJ, *Łądka-Zdroju* (1946) [NMPol VI 37]; POLANICA-ZDRÓJ, *Polanicy-Zdroju* (1946) [NMPol IX 101–102]; SOLEC-ZDRÓJ, *Solca-Zdroju* (1974) [NMPol XV 62]; ZRĄB, *Zrąbu*²² (1967) [kartoteka NMPol], por. Sstp XI 472, BLŚP forma nr 21829: *zręba*, dziś: *zrębu*, por. SGJP, WSJP PAN.

Rzeczowniki rodzaju męskiego mające w staropolszczyźnie formę dopełniacza z końcówką *-a*²³ stanowią w zgromadzonym materiale badawczym stosunkowo jednolitą grupę pod względem przyjmowanego wykładnika omawianego przypadku. Pierwsze jej potwierdzenia dokumentują zapisy pochodzące z 2. poł. XIV w.: *stup*, *stupa* (por. zapis *u slupa* 1394), *kopiec*, *kopca* (por. zapis *u ... copcza*²⁴ 1398). Kolejne poświadczenia są datowane ok.²⁵ 1400 r.: *kąt*, *kąta* (por. zapis *we glowo kōta*), *strumień*, *strumienia* (por. zapis *z *stromena*)²⁶. Pierwsze zapisy nazw miejscowych z końcówką *-a* w D. zostały potwierdzone w dokumentach z 2. poł. XIV w.: *Miedźwiedz*, z *Miedźwiedzia* <*Medczwedza*> (1389) i z początku XV w.: *Miedźwiedzia* <*Meczwedza*> (1418).

²⁰ Aż dla 57 referentów tej nazwy mamy formę D. z końcówką *-u*, zob. niżej.

²¹ Por. *Iakom suknye nye szył sz mlinarky s Byenina, alem ja nalasl, ana ('a ona') leszy w sdroyą* (leg. *u zdroju* czy *w zdroju*) 1434: możliwa też forma Ms. l.poj.

²² Brak alternacji *ą* : *ę* (inaczej niż w nazwie apelatywnej, por. *zrąb* : *zręba*).

²³ W XVI w. dla trzech leksemów notowane są formy oboczne: *klina* – *klinu*, *kłosu* – *kłosa*, *sęka* – *sęku*.

²⁴ W XVI w. dla leksemu *kopiec* notowane są formy oboczne: *kopca* – *kopcu*.

²⁵ W Sstp skrót *ca*.

²⁶ Odnotowano jedną formę, którą można różnie interpretować (dopełniacz: *zdroja* – miejscownik: *zdroju*).

Przedstawiony materiał językowy pokazuje, że zdecydowana większość leksemów zachowała końcówkę *-a* do dzisiaj. Odstępstwo od normy wykazują tylko rzeczowniki *chobot*, *zrąb* i *zdrój*, które przyjmują współcześnie końcówkę *-u*. Rzeczownik *rąb* z kolei przyjmuje dziś wymiennie oba wykładniki: *-a* lub *-u*. Z obserwacji materiału onimicznego wynika, że nazwy miejscowe (tak jak jednobrzmiące z nimi apelatywy) odmieniają się w ten sam sposób i zasadniczo zachowały historyczną końcówką *-a* jako wyłączną. Wyjątek stanowią toponimy: *Mnich*, *Tur*, *Świat*, *Ząb*, *Zrąb*, które współcześnie mają w omawianym przypadku wykładnik *-u*.

1.2. Forma dopełniacza z końcówką *-u*

Końcówkę *-u* otrzymują następujące rzeczowniki pospolite: *bazar*, *bór*, *chelst*, *głód*, *lasek*, *mak*, *mostek*, *ostróg*, *róg*, *stawek*, *stok*, *targ*, *ujazd*, *wądoł*, *wół*, *wtorek*.

Fleksja nazwy miejscowej taka jak fleksja apelatywu:

BAZAR, *Bazaru* (1971) [NMPol I 102], por. S I 2, BLŚP forma nr 25773: *bazaru*; BÓR, *Boru* (1970) [NMPol I 325], por. Sstp I 143, BLŚP forma nr 40085: *boru*; BIAŁY BÓR: z *Białogoboru* (1759), *Białego Boru* (1980) [NMPol I 158–159]; OSTRY BÓR: z *Ostrego Boru*²⁷ (1617), dziś *Ostrybór* [NMPol VIII 232]; TRANSBÓR: wsi *Trębiczbora* (1565), *Transboru* (1982)²⁸ [kartoteka NMPol]²⁹; CHEŁST, *Chelstu* (1967) [NMPol II 33–34], por. Sstp I 233, BLŚP forma nr 25998: *chelstu*; MRZYGŁÓD³⁰, *Mrzygłodu* (1981), dz. Myszkowa, śl.; MRZYGŁÓD: miasteczka *Mrzygłoda* (1787), *Mrzygłodu* (1965), wś w gm. Sanok, podkarp. [NMPol VII 281]: drugi przykład pokazuje wahania w doborze końcówki *-a* i *-u*; ustaliła się również forma z końcówką *-u*, por. Sstp II 430: *głodu*; LASEK, *Lasku* (1964), wś, gm. Nowy Targ, młp.; LASEK: *Laska* (1948), *Lasku* (1981), wś, gm. Udanin, dśl.; LASEK: *Laska* (1948), *Lasku* (1981), os., gm. Brody, lubus. [NMPol VI 15–16]: ojkonimy wykazują wahania w odmianie, przybierając końcówki równoległe, do chwili ustalenia się końcówki *-u*, por. Sstp IV 5, BLŚP forma nr 45347: *lasku*; MAK, *Maku* (1982) [NMPol VI 453], por. Sstp IV 145, BLŚP forma nr 48992, SXVI, XIII 50: *maku*, SGJP: *maku*, pot. *maka*, WSJP PAN: *maku*; RÓG, *Rogu* (1947), wś, gm. Janowo, warm.-maz.; RÓG: *Roga* (1949), *Rogu* (1982), przys., gm. Pozezdrze, warm.-maz. [NMPol XI 130]: w drugim przykładzie widoczne wahania w użyciu końcówek *-a* i *-u*, do chwili ustalenia się końcówki *-u*, por. Sstp VIII 30, BLŚP forma nr 21261: *rogu*; KOZI RÓG, *Koziego Rogu* (1981) [NMPol V 235]; KOZIRÓG³¹: z ... *Koziroga* (1932), *Kozirogu* (1972), dziś *Koziróg Leśny* i *Koziróg Rzeczny*, dwie wsi w gm. Tłuchowo, kuj.-pom. [NMPol V 246]: w odmianie zaznaczyły się wahania; STAWEK, *Stawku* (1970),

²⁷ Nazwa początkowo w formie zestawienia *Ostry Bór*, które ostatecznie stało się zrostem.

²⁸ Obserwujemy wahania w doborze końcówki D. l.poj. *-a* i *-u*; ustaliła się końcówka *-u* (jak w apelatywie *bór*).

²⁹ Dawniej nazwa zestawiona *Tręboszów Bór* (*Trębiczów Bór).

³⁰ Nazwa żartobliwa określająca biedną wieś, od ap. *mrzygłód* 'głodomerek, skąpiec', por. *mrzygłód* 'człowiek przesadnie oszczędny w wydatkach na najpotrzebniejsze rzeczy' (z niepoświadczoną formą D. l.poj.) SXVI, XV 156.

³¹ Najprawdopodobniej od zestawienia apelatywnego *kozi róg* 'ciasny kąt' SL II 472. Niewykluczone pochodzenie od n. os. o charakterze przezwiskowym *Kozi Róg*.

wś w gm. Cyców, lub. [NMPol XV 220–221], por. Sstp VIII 432, BLŚP forma nr 24885: *stawku*; STOK: z ... *Stoku* (1576), dziś *Istok*, wś, podl. [NMPol III 533–534], por. Sstp VIII 447, BLŚP forma nr 25381: *stoku*; STOK: ze *Stoku* (1620), *Stoku* (1970), wś, gm. Ulan-Majorat, lub. [NMPol XVI 43–45]; BIAŁYSTOK: z *Bełoho Stoku* (1569), *Białegostoku* (1980)³² [NMPol I 160–161]; CZARNY STOK: z *Czarnego Stoku* (1601), *Czarnegostoku* (2013), dziś *Czarnystok* [NMPol II 196]; NOWY TARG: do *Nowego Targu* (1565), *Nowego Targu* (1981) [NMPol VII 544], por. Sstp IX 119, BLŚP forma nr 12406: *targu*; STARY TARG, *Starego Targu* (1946) [NMPol XV 206]; UJAZD, *Ujazdu* (1963)³³, por. Sstp IX 339, BLŚP forma nr 22021: *ujazdu*; WĄDÓŁ, *Wądołu* (1982) [kartoteka NMPol], por. Sstp X 54, BLŚP forma nr 10258: *wądołu*; ODRZYWÓŁ, *Odrzywołu* (1969) [NMPol VIII 45]; RYCZYWÓŁ³⁴, *Ryczywołu* (1982), wś, wlkp.; RYCZYWÓŁ: od *Ryczywoła* (1564–1565), od *Ryczywoła* (1660–1664), *Ryczywołu* (1970), wś w gm. Kozienice, maz. [NMPol XII 110–111]: w ostatnim z przykładów widać rywalizację dwóch końcówek *-a* i *-u*, ostatecznie zwyciężyła końcówka *-u*, por. Sstp X 308: *wołu*, SGJP: *wołu* || *woła*, WSJP PAN: *wołu*, pot. *woła*.

Inna fleksja (końcówka *-a*) nazwy miejscowej w stosunku do odpowiadającego apelatywu (końcówka *-u*):

MOSTEK, *Mostka* (1974) [NMPol VII 253], por. Sstp IV 330: *mostku*, SXVI, XV 36: *mostku*, SGJP, WSJP PAN: *mostka* || *mostku*; OSTRÓG, *Ostroga* (1948) [NMPol VIII 220], por. Sstp V 674, BLŚP forma nr 30578: *ostrogu*; OSTRORÓG, *Ostroroga* (1948) [NMPol VIII 205]; STAWEK, *Stawka* (1971), cz. Juncewa, kuj.-pom.; STAWEK, *Stawka* (1969), wś, gm. Spiczyn, lub.; STAWEK, *Stawka* (1971), gaj. i leśn., dawniej wś, gm. Ostrów Mazowiecka, maz. [NMPol XV 220–221]; STARY STAWEK: ze *Starego Stawku* (1864), *Starego Stawka* (1967), przys., świąt. [NMPol XV 205]; WTÓREK, *Wtórka* (1982), wś, gm. Wilczyn, wlkp.; WTÓREK: *Wturku* (1690–1792), *Wtórka* (1982), wś, gm. Ostrów Wielkopolski, wlkp. [kartoteka NMPol]³⁵: w drugim przykładzie widać wahania w doborze końcówki dopełniacza; obecnie nazwa ma w tym przypadku wyłączną końcówkę *-a* (inaczej niż apelatyw), por. Sstp X 414: *wtorku*.

Najstarsze poświadczenia rzeczowników męskich w formie dopełniacza z końcówką *-u* pochodzą z 2. poł. XIV w.: *stok*, *stoku* (por. zapis *od... stoku* (1359) XVI), *wól*, *wołu* (por. zapis *wołu ne vcradzono* 1386), *ujazd*, *ujazdu* (por. zapis *vyasdu* 1399). Pierwsze zapisy form dopełniacza z końcówką *-u* nazw miejscowych w pochodzą z w. XVI: *Nowy Targ*, do *Nowego Targu* (1565), *Białystok*, z *Białegostoku* <*Bełoho Stoku*> (1569).

Ta grupa rzeczowników jest wyraźnie jednolita pod względem przyjmowanego wykładnika D. l.poj.: zarówno w staropolszczyźnie, jak i współcześnie mają w omawianym przypadku *-u*. Wahania wykazują dziś tylko leksemy *mostek* i *wól*, które mogą występować

³² Nazwa miała postać zestawienia dwu wyrazów, które ostatecznie zrosły się w jedną nazwę, przy czym każdy zachował do dziś odrębną odmianę.

³³ Nazwa *Ujazd* identyfikuje ponad 20 miejscowości w Polsce [w kartotece NMPol].

³⁴ Nazwa w formie złożenia; drugi człon nazwy stanowi wyraz *wól*. Istnienie kilku nazw miejscowych *Ryczywól* pozwala na rekonstrukcję ap. *ryczywól 'miejsce, gdzie ryczały woły, pastwisko (?)'.

³⁵ Forma *Wtórek*, następnie *Wturek* z zachowanym pochyleniem *o* inaczej niż w języku literackim.

w dopełniaczu w dwojakiej postaci: z *-a* i *-u*. Z kolei toponimiczny materiał egzemplifikacyjny pokazuje większe wahania w użyciu końcówek dopełniacza. Wariantowością w zakresie końcówek charakteryzują się nazwy: *Lasek, Koziróg, Mrzygłód, Róg, Ryczywół, Trębiczbór*, wyraźnie jednak widać dominację *-u* nad *-a*. Historyczną końcówkę *-a* zachowały do dziś jako wyłączną toponimy: *Mostek, Ostróg, Stawek, Wtórek* (inaczej niż rzeczowniki pospolite: *mostku, ostrogu, stawku, wtorku*).

1.3. Formy oboczne dopełniacza z końcówką *-a* || *-u*

Wariantywne końcówki *-a* i *-u* przybierały następujące rzeczowniki pospolite: *bród, brzeg, chmiel, dąb, dół, dwór, dział, folwark* (z wariantem *wolwark*), *gaj, grom, gród, korab, las, łąg, ług, okrąg, ostrów, piasek, piątek, pokój, potok, przewóz, raj, rów, smug, staw, wierzch* (z wariantem *wirzch*).

Nazwy miejscowe z historyczną końcówką *-u* zachowaną do dziś:

BRÓD, *Brodu* (1980) [NMPol I 359], por. Sstp I 165, BLŚP forma nr 45643 i 45646: *broda* || *brodu*, SXVI, II 129: *brodu*, SGJP, WSJP PAN: *brodu*; KANABRÓD: z *Kamionobrodu*, z *Kamienobrodu* (1580), *Kanabrodu* (1981) [NMPol IV 318]³⁶; KRASNOBRÓD, *Krasnobrodu* (1981) [NMPol V 287]; BRZEG, *Brzegu* (1946) [NMPol I 373], por. Sstp I 168, BLŚP forma nr 46156–46157, SXVI, II 463–464: *brzegu* || *brzega*, SGJP, WSJP PAN: *brzegu*; KOŁOBRZEG, *Kołobrzegu* (1946) [NMPol V 70]; DAŁB, *Dembu* (1657), cz. Katowic, śl.; DAŁB, *Dębu* (1980), os. w gm. Skulsk, wlkp. [NMPol II 271–272], por. Sstp II 41, BLŚP forma nr 50679: *dębu* || *dęba*, SXVI, IV 559, SGJP, WSJP PAN: *dębu*; DÓŁ, *Dotu* (1980) [NMPol II 414], por. Sstp II 174–176, BLŚP forma nr 52062–52063: *dotu* || *dotą*, SXVI, V 290, SGJP, WSJP PAN: *dotu*; SUCHODÓŁ: *ssuchodola* (1457), *szszuchodola* (1527), *Suchodotu* (1971), wś, maz.; SUCHODÓŁ: wsiom... *Suchodota* (1788), *Suchodotu* (1965), cz. Krosna, podkarp. [NMPol XVI 191–193]: w odmianie oikonimów widoczne wahania; ostatecznie ustaliła się końcówka *-u*; NOWODWÓR: wsi *Nowodwora* (1626), *Nowodworu* (1969) [NMPol VII 523]: obserwujemy wahania w odmianie (współcześnie z końcówką *-u*), por. Sstp II 247, BLŚP forma nr 52579 i 52584, SXVI, VI 247: *dworu* || *dwora*, SGJP, WSJP PAN: *dworu*; NOWY DWÓR: do *Nowego Dworu* (1649), *Nowego Dworu* (1946), dziś *Nowy Dwór Gdański*, mto, pom.; NOWY DWÓR: summa procentów *Nowodworu* (1565), *Nowego Dworu* (1981)³⁷, wś, pom.; NOWY DWÓR: z *Nowogodworu* (1450), folw. nieistniejący, leżał koło wsi Pietrzyków, wlkp.; NOWY DWÓR: do *Nowego Dwora* (1646), *Nowego Dworu* (1981), dziś *Nowy Dwór Królewski*, wś, kuj.-pom.; NOWY DWÓR: *Nowego dwora* (ok. 1850), *Nowego Dworu* (1947), wś, warm.-maz. [NMPol VII 533–539]: w kilku przykładach widoczne wahania w odmianie; ostatecznie ustaliła się końcówka *-u*; PODEDWÓR, *Podedworu* (1966) [NMPol IX 23]; DZIAŁ, *Działu* (1964) [NMPol II 479], por. Sstp II 256–258, BLŚP forma nr 52636 i 52705: *działu* || *działa*, SXVI, VI 314, SGJP, WSJP PAN: *działu*; FOLWARK, *Folwarku* (1947) [NMPol III 40], por. Sstp II 362–363: *folwarku, wolwarka* || *wolwarku*, SXVI, VII 90,

³⁶ Dawniej *Kamionobród* || *Kamienobród*; postać *Kanabród* powstała w wyniku redukcji środkowej sylaby.

³⁷ Nazwa wykazywała wahanie formy między zrostem (*Nowydwór*), złożeniem (*Nowodwór*) i zestawieniem (*Nowy Dwór*).

SGJP, WSJP PAN: *folwarku*; GAJ, *Gaju* (1963) [NMPol III 62–65], por. Sstp II 379, SXVI, VII 173: *gaju* || *gaja*, SGJP, WSJP PAN: *gaju*; GROM, *Gromu* (1980) [NMPol III 388], por. Sstp II 493: *gromu* || *groma*, SXVI, VIII 133, SGJP, WSJP PAN: *gromu*; GÓRNY GRÓD, *Górnego Grodu* (1980) [NMPol III 312], por. Sstp II 503, SXVI, VIII 127: *groda* || *grodu*, SGJP, WSJP PAN: *grodu*; BALIGRÓD: do *Baligroda* (1675), *Baligrodu* (1965) [NMPol I 64]; NOWOGRÓD: z *Nowogroda* (1626), *Nowogrodu* (1972), wś, lub.; NOWOGRÓD: do *Nowogroda* (1565), *Nowogrodu* (1981), mto, podl. [NMPol VII 524]; RAJGRÓD, *Rajgrodu* (1973) [NMPol X 82–83]; STAROGRÓD: z *Starogrodu* (1614), ze *Starogrodu* (1676), *Starogrodu* (1982), dziś *Starogród* i *Starogród Dolny*, dwie wsi, kuj.-pom. [NMPol XV 190–191]; STAROGRÓD: ze *Ztarogroda* (1565), *Starogrodu* (1565), *Starogrodu* (1981), dziś *Starogród* i *Nowy Starogród*, dwie wsi, maz. [NMPol XV 190–191]; WYSZOGRÓD: do *Wysogroda* (1564), z *Wysogroda* (1565), u *Wyszogroda* (1617), *Wyszogrodu* (1982); ŻMIGRÓD: ze *Żmigroda* (1586), *Żmigrodu* (1982), dziś *Nowy Żmigród* [kartoteka NMPol]³⁸; LAS, *Lasu* (1964) [NMPol VI 13–14], por. Sstp IV 3, BLŚP forma nr 45115–45116, SXVI, XII 19: *lasa* || *lasu*, SGJP, WSJP PAN: *lasu*; BARTOSZÓW LAS: z *Bartoszewego Lasa* (1624), *Bartoszylasu* (1980)³⁹, dziś *Bartoszylas* [NMPol I 94–95]: nazwa przybierała w dopełniaczu końcówkę *-a*, obecnie zaś ma końcówkę *-u*; CZARNOLAS, *Czarnolasu* (1966) [NMPol II 188]; WIELKI LAS: wsi *Wielkiego Lasu* (1626), *Wielkolasu* (1982), dziś *Wielkolas* [kartoteka NMPol]; ŁĘG: z *Łęgu* (1620), *Łęgu* (1964) [NMPol VI 323–326], por. Sstp IV 107, BLŚP forma nr 40635 i 40685: *łąg*, *łęgu* || *łęga*, SXVI, XII 538, SGJP, WSJP PAN: *łęgu*; ŁUG: z *Wielkiego Łucha*⁴⁰ (1608), *Ługu* (1966), wś nieistniejąca, podkarp.; ŁUG, *Ługu* (1965), cz. wsi Zdynia, młp. [NMPol VI 391]; CZARNY ŁUG, *Czarnego Ługu* (1970) [NMPol II 196], por. Sstp IV 128, BLŚP forma nr 44014–44015: *ługu* || *ługa*, SXVI, XII 606, SGJP, WSJP PAN: *ługu*; OKRĄG, *Okręgu* (1972) [NMPol VIII 65], por. Sstp V 561, BLŚP forma nr 29330–29331: *okręga* || *okręgu*, SXVI, XXI 255, SGJP, WSJP PAN: *okręgu*; OKRĘG, *Okręgu* (1964) [NMPol VIII 67]; OSTRÓW, *Ostrowu* (1981), dziś *Ostrów Południowy*, wś, podl. [NMPol VIII 220], por. Sstp V 674, BLŚP forma nr 30597 i 33534, SXVI, XXII 221: *ostrowa* || *ostrowu*, SGJP, WSJP PAN: *ostrowu*; PIASEK, *Piasku* (1966), wś, święt.; PIASEK WIELKI, *Piasku* (1966), wś w gm. Nowy Korczyn, święt. [NMPol VIII 394–395], por. Sstp VI 77, BLŚP forma nr 32387–32388: *piasku* || *piaska*, SXVI, XXIV 4, SGJP, WSJP PAN: *piasku*; PIĄTEK: od granicy wsi *Wielkiego Piątku* (1789), *Piątku* (1971) [NMPol VIII 407], por. Sstp VI 79, BLŚP forma nr 32417–32418: *piątku* || *piątka*, SXVI, XXIII 10, SGJP, WSJP PAN: *piątku*; POKÓJ, *Pokoju* (1946) [NMPol IX 94], por. Sstp VI 327, BLŚP forma nr 42021–42022, SXVI, XXVI 321: *pokoju* || *pokoja*, SGJP, WSJP PAN: *pokoju*; POTOK, *Potoku* (1972), wś, lub., por. Sstp VI 492, BLŚP forma nr 46674–46675, SXVI, XXVIII 389: *potoka* || *potoku*, SGJP, WSJP PAN: *potoku*; POTOK, *Potoka* (1948), *Potoku* (1982), dziś *Złoty Potok*, wś, dśl.; POTOK: *Potoka* (1971), *Potoku* (1982), dziś *Potok-Stany* i *Potok Wielki*, dwie wsi, lub.; POTOK: do *Potoka* (1627),

³⁸ Ojkonimy: *Baligród*, *Nowogród*, *Starogród*, *Wyszogród*, *Żmigród* przybierały w ciągu wieków końcówki równoległe *-a* || *-u*, współcześnie wyłącznie końcówkę *-u*.

³⁹ Początkowo nazwa w formie zestawienia; w XIX w. nastąpiła zmiana formy przymiotnikowej z *-ów* na *-y* oraz zestawienia na złożenie.

⁴⁰ Pierwotnie nazwa zestawiona *Wielki Łuch*, od ukr. *łub*, pol. *ług*; później zanik członu odróżniającego.

Potoku (1965), wś, podkarp. [NMPol IX 206–209]; CZARNY POTOK: z *Czarnego Potoku* (1597), wś nieistniejąca, leżała w okolicy Krynicy-Zdroju, młp. [NMPol II 196]; PRZEWÓZ: z *Przewozu* (1580), *Przewozu Nurskiego* (1982), dziś *Przewóz Nurski* [NMPol IX 319–321], por. Sstp VII 205: *przewozu* || *przewoza*, SXVI, XXXII 362, SGJP, WSJP PAN: *przewozu*; RAJ, *Raju* (1966), przys., święt. [NMPol X 81], por. Sstp VII 430, BLŚP forma nr 20217–20218: *raju* || *raja*, SXVI, XXXV 93, SGJP, WSJP PAN: *raju*; RÓW, *Rowu* (1947) [NMPol XI 131], por. Sstp VIII 32, BLŚP forma nr 21277–21278: *rowu* || *rowa*, SXVI, XXXV 441, SGJP, WSJP PAN: *rowu*; SMUG, *Smugu* (1973) [NMPol XIV 192], por. Sstp VIII 324, BLŚP forma nr 19472 i 19586: *smugu* || *smuga*, SGJP: *smugu*; STAW: de *Stawa* (1393), *Stawu* (1982), wś, wlkp.: nazwa przybierała w D. końcówkę *-a*, współcześnie ma końcówkę *-u*, por. Sstp VIII 430, BLŚP forma nr 24889 i 24897: *stawu* || *stawa*, SGJP, WSJP PAN: *stawu*; STAW: [Stanisław Dubiel ze *Stawu*] (1519), *Stawu* (1971), wś, maz.; STAW: s *Stawu* (1577), *Stawu* (1970), wś, lub.; STAW: ze *Stawu* (1759), *Stawu* (1971), wś, kuj.-pom. [NMPol XV 219–220]; KRASNYSTAW, *Krasnegostawu* (1981) [NMPol V 290]; WIERZCH, *Wierzchu* (1982) [kartoteka NMPol], por. Sstp X 188–189, BLŚP forma nr 14020, 14022 i 14026: *wierzchu*, *wirzchu* || *wirzcha*, SGJP, WSJP PAN: *wierzchu*.

Nazwy miejscowe z historyczną końcówką *-a* zachowaną do dziś:

CHMIEL: wsi *Chmiela* (1626), *Chmiela* (1980) [NMPol II 41–42], por. Sstp I 238–239, SXVI, III 252, SGJP: *chmielu* || *chmiela*, WSJP PAN: *chmielu*; DĄB, *Dąba*⁴¹ (1980), wś, gm. Olsztynek, warm.-maz. [NMPol II 271]; SUCHODÓŁ: z *Suchodoła* (1569), *Suchodoła* (1982)⁴², dziś *Suchodół Wielki*, wś, gm. Mordy, maz. [NMPol XVI 193]; KORAB, *Korabia* (1971) [NMPol V 136], por. Sstp III 344–345, SXVI, X 626: *korabia* || *korabiu*, SGJP: *korabia*; ŁĄG: *Łągu* (1565), *Łąga*⁴³ (1972) [NMPol VI 305]; OSTRÓW, *Ostrowa* (1964), wś, gm. Proszowice, młp.; OSTRÓW: okolo długiego *O<strowa>* (1439), wś zaginiona, leżała w dawnym pow. wąsowskim, w par. Grabowo, podl.; OSTRÓW, *Ostrowia* (1966), wś, gm. Janów Podlaski, lub. [NMPol VIII 221–224]⁴⁴; PIASEK, *Piaska* (1947), wś, zachpom.; PIASEK: *Piasku* (1948), *Piaska* (1981), wś, warm.-maz.; PIASEK MAŁY, *Piaska Małego* (1966), wś, gm. Solec-Zdrój, święt. [NMPol VIII 394–395]; POTOK, *Potoka* (1974), wś, łódz.; POTOK, *Potoka* (1950), wś, lubus. [NMPol IX 206–209]; RAJ, *Raja* (1948), wś, gm. Morąg, warm.-maz. [NMPol X 81]; TARNOBRZEG: *Tarnobrzegu* (1982), *Tarnobrzega* (2013)⁴⁵ [kartoteka NMPol].

⁴¹ Bez alternacji *q* : *ę* (inaczej niż w nazwie apelatywnej, por. *dąb* : *dęba*).

⁴² Por. ap. *suchodół*, *suchdół* 'wąwóz, dolina pozbawiona wody' Sstp VIII 500 (forma D. niepoświadczona).

⁴³ Brak alternacji *q* : *ę* (inaczej niż w nazwie apelatywnej, por. *łąg* : *łęga*).

⁴⁴ Nazwa *Ostrów* określa dużą liczbę miejscowości na niemal całym terytorium Polski (zob. NMPol VIII 220–227). Dominuje odmiana twar-dotematowa *Ostrów* : *Ostrowa*, odmianę miękkotematową *Ostrów* : *Ostrowia* mają ojkonimy głównie na Mazowszu (w dawnym woj. ciechanowskim i woj. warszawskim), choć nie tylko (także w dawnym woj. białostockim, toruńskim, chełmskim). Jeden raz nazwa ta jest rodzaju żeńskiego: *Ostrów Mazowiecka* i odmienia się według typu miękkotematowego (*Ostrów* : *Ostrowi*).

⁴⁵ Wahania między formą *Tarnobrzega* i *Tarnobrzegu* wynikają stąd, jak twierdzi M. Kucala, że z jednej strony stanowiący drugi człon nazwy wyraz *brzeg* ma w D. l.poj. *-u*, z drugiej strony rodzime nazwy miejscowości rodzaju męskiego mają w tym przypadku przeważnie *-a* (por. Kucala 1976: 159–160). Formę dopełniacza *Tarnobrzega* (jak potocznie z *brzega*) zaleca m.in. *Słownik poprawnej polszczyzny* pod red. W. Doroszewskiego.

Oboczne (różniące się końcówkami) formy fleksyjne dopełniacza należące do tego samego leksemu tworzą szczególną grupę w materiale badawczym⁴⁶. Pierwsze poświadczenia rzeczowników męskich mających formy oboczne w tym przypadku pochodzą z XIV w.: *dąb*, *dęba* (por. zapis *v dambha* (1366) XV – *dębu* (por. zapis *u dambu* (1359) 1507 [SXVI podaje jedną formę: *dębu*), *bród*, *brodu* (por. zapis *w starego brodu* (1366)) – *broda* (por. zapis *s broda* l. poł. XV w.⁴⁷), *chmiel*, *chmielu* (por. zapis *darl chmielu* 1399) – *chmiela* (por. zapis *chmyelya nye widarl* 1437), *gaj*, *gaju* (por. zapis *gayu* 1396) – *gaja* (por. zapis *gaya* 1410), *wolwark*, *wolwarka* (por. zapis *pol woluarka* 1397) – *wolwarku* (por. zapis *pol wolwarku* 1399), oraz są datowane ok. 1400 r.: *grom*, *groma* (por. zapis *ot glossa groma*) – *gromu* (por. zapis *glos gromu*) [SXVI podaje jedną formę: *gromu*), *okrąg*, *okręga* (por. zapis *do craiow ocręga*) – *okręgu* (por. zapis *w konczocho okręgu*) [SXVI: *okręgu*], *las*, *lasa* (por. zapis *z lassa*) – *lasu* (por. zapis *do laszu* 1425) i na l. poł. XV w.: *raj*, *raja* (por. zapis *do raya* ok. 1407) – *raju* (por. zapis *do ragu* ok. 1409) [SXVI podaje jedną formę: *raju*]. Zjawisko to egzemplifikuje 78 toponimów (odnoszących się do 127 referentów), por.: *Staw*, *Stawa* (1393) – *Stawu* (1519), *Nowy Dwór*, *Nowego Dwora* (1646) – *Nowego Dworu* (1649), *Starogród*, *Starogroda* <*Ztarogroda*> (1565) – *Starogrodu* (1565).

Z przeprowadzonych obserwacji wynika, że wśród rzeczowników, które przyjmowały w staropolszczyźnie wymiennie oba wykładniki D. l.poj., współcześnie formy z końcówką *-u* mają wyraźną przewagę. Spośród form wariantywnych jedynie *korab* ma dziś w D. *-a*, z kolei wahania wykazuje rzeczownik *chmiel* występujący w dwojakiej formie: z *-u* lub *-a* (rzadziej). Większe zróżnicowanie w doborze końcówek *-u* i *-a* zauważamy w ojkonimach, jednak formy z końcówką *-u* mają zdecydowaną przewagę. Większość ojkonimów zachowała tę końcówkę do dziś. Wahania (zwłaszcza w XVI–XVII w.) wykazują w omawianym materiale nazwy: *Baligród*, *Bartoszków Las*, *Ług*, *Nowodwór*, *Nowogród*, *Nowy Dwór*, *Potok*, *Starogród*, *Staw*, *Suchodół*, *Wyszogród*, *Żmigród*, choć widać zaznaczającą się dominację nad *-a* końcówki *-u*, która ostatecznie u większości nazw zwycięża. Końcówkę *-a* przyjmują dziś toponimy: *Chmiel*, *Dąb*, *Łąg*, *Piasek*, *Raj*, *Suchodół*, *Tarnobrzeg*. Mamy też przykład odmiany twar-dotematowej leksemu *ostrów*, *ostrowa* (por. zapis *ad ostrowa* (1407) 1662–1795) – *ostrowu* (por. zapis *ostrow* (leg. *ostrowu*) 1423), w odmianie toponimów obserwujemy zaś wahanie między odmianą twar-dotematową: *Ostrów*, *Ostrowa* – *Ostrowu* i miękkotematową: *Ostrów*, *Ostrowia*.

Przedstawiony materiał apelatywny i nazewniczy pokazuje, że nazwy miejscowe rodzaju męskiego, podobnie jak rzeczowniki pospolite, mają w D. dwie wariantywne końcówki: *-a* i *-u*⁴⁸. Do chwili ustalenia się jednej z nich widzimy wahania w odmianie i przybieranie końcówek równoległych *-a* || *-u*⁴⁹. Toponimy formalnie równe apelatywom wykazują na ogół identyczną fleksję z motywuującymi je wyrazami pospolitymi. Są jednak przykłady

⁴⁶ Łącznie odnotowano 58 obocznych form fleksyjnych dla 29 leksemów.

⁴⁷ W Sstp skrót *p. pr.*

⁴⁸ Formę z końcówką *-a* otrzymuje 69 toponimów (w tym 50 nazw twar-dotematowych oraz 19 nazw miękkotematowych); końcówkę *-u* przybiera 86 nazw (78 twar-dotematowych, 8 miękkotematowych). W różnych okresach dziejów polszczyzny obserwujemy jednak brak stabilności w ich odmianie, mający związek z ogólnymi procesami zachodzącymi w języku.

⁴⁹ Proces repartycji równoległych końcówek *-a* i *-u* nie został ostatecznie rozstrzygnięty (GHJP: 133) mimo docieklivych rozważań językoznawców (Mańczak 1953: 70).

fleksji odmiennej. Toponimy: *Tur, Ząb, Zdrój, Zrąb* przybierają w D. końcówkę *-u* (ich etymony mają formę D. na *-a*), końcówkę *-a* przybierają toponimy: *Mostek, Ostróg, Róg, Stawek, Wtórek* (ich etymony mają końcówkę *-u*). Mamy też przykłady nazw o odmiennej fleksji dla większej liczby desygnatów jednej nazwy, np. n. m. *Mnich, Mnicha* (1 obiekt) : ap. *mnich, mnicha*, ale *Mnich, Mnichu* (3 obiekty), *Świat, Świata* (2 obiekty) : *świat, świata*, ale *Świat, Światu* (57 obiektów). Można sądzić, że przeciętny użytkownik języka, odmieniając nazwę miejscową identyczną co do brzmienia z wyrazem pospolitym i mając do wyboru dwie równoprawne końcówki fleksyjne, wybierze końcówkę zgodną z odmianą jej odpowiednika pospolitego. Ma to wpływ na powstawanie wśród tego typu nazw form alternatywnych typu: *Dąb, Dęba* || *Dębu, Piasek, Piaska* || *Piasku, Stawek, Stawka* || *Stawku*.

Odmianie nazw pospolitych i nazw miejscowych często towarzyszą alternacje (samogłoskowe i spółgłoskowe). Szeroki zasięg ma wymiana *ą* : *ę*, por. *dąb* : *dębu* || *dęba, Dąb* : *Dębu* (ale też *Dąb* : *Dąba*), *jastrząb* : *jastrzębia, Jastrząb* : *Jastrzębia, łąg* : *łegu* || *łęga* (ale *Łąg* : *Łąga*), *okrąg* : *okręgu* || *okręga, Okrąg* : *Okręgu, rąb* : *ręba, Rąb* : *Ręba, ząb* : *zęba, Ząb* : *Zębu, zrąb* : *zręba* (ale *Zrąb* : *Zrąbu*), oraz wymiana *e* : *o*, por. *kierz* : *krza, Kierz* : *Krza, Świnio-kierz* : *Świniokrza, orzeł* : *orła, Orzeł* : *Orła* (regularnie zachodząca w tematach zakończonych na *-ek*): *lasek* : *lasku, Lasek* : *Lasku* || *Laska, mostek* : *mostku, Mostek* : *Mostka, ogródek* : *ogródka, Ogródek* : *Ogródka, piasek* : *piaska* || *piasku, Piasek* : *Piaska* || *Piasku, piątek* : *piątku* || *piątka, Piątek* : *Piątku, stawek* : *stawku, Stawek* : *Stawka* || *Stawku, wtorek* : *wtoroku, Wtorek* : *Wtóruku* || *Wtórka*. Często spotykana w temacie leksemów zakończonych na spółgłoskę funkcjonalnie miękką jest oboczność spółgłoski miękkiej do twardej, por. *dworzec* : *dworca, Dworzec* : *Dworca, orzeł* : *orła, Orzeł* : *Orła*. W temacie rzeczowników miękкотematowych mamy twarzenie spółgłosek wargowych przed spółgłoską, por. *czepiec* : *czepca, Czepiec* : *Czepca, kopic* : *kopca, Kopic* : *Kopca, pień* : *pnia, Pień* : *Pnia*. W odmianie toponimów najszerszy zasięg ma wymiana fonetyczna [u] : [o], graficzna *ó* : *o*, por. *Bór* : *Boru, Dół* : *Dołu, Ostrów* : *Ostrowa, Ostrowia* || *Ostrowu, Pokój* : *Pokoju, Rów* : *Rowu, Ryczywół* : *Ryczywołu, Sokół* : *Sokola, Wądół* : *Wądolu, Zdrój* : *Zdroju*. Zwraca uwagę dopełniacz toponimu *Kocioł* : *Kocioła* bez alternacji *o* : *o*, *ć* : *t* (czyli inaczej niż w wyrazie pospolitym *kocioł* : *kotła*, może dla podkreślenia nazwowości). Brak alternacji *e* : *o* mamy też w nazwie *Szadykierz* : *Szadykierza*.

2. Celownik⁵⁰

Rzeczowniki pospolite⁵¹ rodzaju męskiego otrzymują w C. l.poj. bezwyjątkowo końcówkę *-owi*. Odpowiadające im nazwy miejscowe otrzymują (po przyimku *ku*) końcówkę *-u*⁵²:

BRZOZOWY KAŁ, *Berezowemu Kutu* (1558) [NMPol I 404], por. SXVI, X 237, SGJP, WSJP PAN: *kątowi*; NOWOGRÓD: *ku Nowogrodu* (1565) [NMPol VII 524]; STAROGRÓD: *ku Starogrudu* (1565) [NMPol XV 190], por. SXVI, VIII 127, SGJP, WSJP PAN: *grodowi*.

⁵⁰ W źródłach historycznych nazwy miejscowe w formie celownika pojawiają się stosunkowo rzadko, stąd zapisy dla jedynie 3 nazw (określających 4 obiekty).

⁵¹ Formy celownika dla leksemów: *gród, kąt* nie notuje Sstp, podaje ją SXVI.

⁵² W XVI w. końcówka *-owi* z dawnych tematów na **-u-* była powszechna w języku potocznym, szerzyła się też w języku literackim. Natomiast rzeczowniki z dawnych tematów na **-o-* ciągle jednak zachowują właściwą sobie końcówkę *-u* (zwłaszcza w połączeniach z przyimkiem *ku*), por. GHJP: 269–270.

3. Biernik

Zapisy toponimów w formie biernika, tak jak celownika, są bardzo rzadko spotykane w dokumentach historycznych. Nawet jeden zapis nazwy miejscowej równej nazwie polskiej nie został w formie biernika odnotowany.

4. Narzędnik

Rzeczowniki pospolite rodzaju męskiego, podobnie jak nazwy miejscowe, w dobie staropolskiej przybierają w N. l.poj. konsekwentnie końcówkę *-em*, niezależnie od wygłosu tematu fleksyjnego⁵³. Zachowały ją do dziś⁵⁴:

GAJ: z *Gajem* (1661), z *Gajem* (1789) [NMPol III 63], por. Sstp II 379; JELEŃ: z *Jeleniem* (1565) [NMPol IV 164]⁵⁵, por. SXVI, IX 429⁵⁶; KAMIENŃ: z *Kamieniem* (1564) [NMPol IV 296], por. Sstp III 231; KOZIRÓG: często zwanego tylko *Kozirogiem* (1932) [NMPol V 246], por. Sstp VIII 30⁵⁷; CZARNYLAS: z *Czarnem Liasem* (1565), z *Czarnoliassem* (1565)⁵⁸ [NMPol II 196–197], por. Sstp IV 3; WIELGOLAS: z *Wielkim Lassem* (1565)⁵⁹ [kartoteka NMPol]; MNICH: z *Mnichem* (1661), z *Mnichem* (1789) [NMPol VII 184]⁶⁰; RAJGRÓD: z *Rajgrodem* (1571) [NMPol X 82–83], por. Sstp II 503; STAROGRÓD, *Starogrodem* (1676) [NMPol XV 190–191]; SŁUP: [z] *Słupem* (1565) [NMPol XIV 143], por. Sstp VIII 297; STAW: z ... *Stawem* (1759) [NMPol XV 219], por. Sstp VIII 430; ŚWINIOKIERZ: z *Swinielem Krzem* (1789) [kartoteka NMPol], por. Sstp III 276.

W zgromadzonym materiale badawczym odnotowano w formie narzędnika 8 nazw pospolitych i 13 nazw miejscowych (określających 17 referentów). Najwcześniejsze zapisy form narzędnika rzeczowników męskich pochodzą z końca XIV w.: *gaj*, *gajem* (por. zapis *sz gagem* 1399), *kamień*, *kamieniem* (por. zapis *camenem vderzil* 1399), kolejny jest datowany ok. 1400 r.: *róg*, *rogiem* (por. zapis *rozweiem rogem* ca 1400). Nazwy miejscowe, podobnie jak nazwy pospolite, przybierają w tym przypadku fleksyjnym bezwyjątkowo końcówkę *-em*. Najstarszy zapis dokumentujący nazwę w formie narzędnika pochodzi z XVI w.: *Kamień*, z *Kamieniem* (1564).

5. Miejscownik

W Ms. l.poj. rzeczowniki męskie mają dwie końcówki: *-e* oraz *-u*⁶¹. Kończącą *-e* (< **-ě* z dawnych tematów na **-o-*) otrzymują rzeczowniki twaridotematowe oprócz zakończonych

⁵³ Jest ona regularną kontynuacją psł. końcówek **-emь*, **-ьmь*, **-ьmь* w zakresie dawnych tematów na **-jo-*, **-u-*, **-i-* oraz **-n-*, w zakresie tematów na **-o-* wynikiem wyrównania na wzór tematów na **-u-* (por. GHJP: 272; Długosz-Kurczabowa, Dubisz 2006: 205).

⁵⁴ Por. SGJP, WSJP PAN.

⁵⁵ Niewykluczona podwójna motywacja toponimu: odapelatywna, od ap. *jeleni*, lub odonimiczna, od nazw. *Jeleń*.

⁵⁶ W Sstp III 159 forma narzędnika niepoświadczona.

⁵⁷ W tematach nazw zakończonych na *k*, *g* przed końcówką N. *-em* zachodzą automatyczne wymiany *k* : *k'*, *g* : *g'*.

⁵⁸ Okresowo nazwa w formie zestawienia *Czarny Las* i złożenia *Czarnolas*.

⁵⁹ Okresowo nazwa w formie zestawienia *Wielki Las*.

⁶⁰ Od ap. *mnich* 'urządzenie służące do regulowania stanu wody w stawie rybnym' SXVI, XIV 377. Być może również n. dzierżawcza, od ap. *mnich* 'człowiek zgromadzenia zakonnego, zakonnik' lub od n. os. *Mnich*.

⁶¹ W zebranych materiale końcówkę *-e* otrzymuje 6 rzeczowników, a końcówkę *-u* – 7; dwa leksemy mają dwie oboczne formy: z końcówką *-e* i końcówką *-u*.

w M. l.poj. spółgłoską *k, g, ch*. Końcówkę *-u* (właściwą pierwotnie tylko tematom na **-u-*) przybierają rzeczowniki, których temat kończy się na *-k, -g, -ch* oraz na spółgłoskę stwardniałą, miękka, też wargową twardą, pierwotnie miękką⁶². Nazwy miejscowe przybierają w miejscowniku końcówki fleksyjne właściwe rzeczownikom pospolitym: *-e* i *-u*⁶³.

5.1. Forma miejscownika z końcówką *-e*

DŁUGI BRÓD: w *Douhim Brodzie* (1792) [NMPol II 348], por. Sstp I 165, BLŚP forma nr 45642: *brodzie*; DĄB: w *Dębie* (1763) [NMPol II 271], por. SXVI, IV 559: *dębie*⁶⁴; NOWY DWÓR: w *Nowym Dworze* (1506) [NMPol VII 535], por. Sstp II 247, BLŚP forma nr 52588: *dworze*; STAROGRÓD: przy *Starogrodzie* (1565), dziś *Starogród* i *Nowy Starogród*, dwie wsi w gm. Siennica, maz., por. Sstp II 503: *grodzie*; STAROGRÓD: przy *Starogrodzie* (1676), dziś *Starogród* i *Starogród Dolny*, dwie wsi w gm. Chełmno, kuj.-pom. [NMPol XV 190–191]; STARYGRÓD: w *Starogrodzie* (1789)⁶⁵, ws, gm. Kobylin, wlkp. [NMPol XV 202–203]; WYSZOGRÓD: w *Wyszogrodzie* (1617) [kartoteka NMPol]; JAMNY GRUNT: w *Iamnym Gruncie* (1781–1782) [NMPol IV 50], por. SXVI, VIII 169: *gruncie*⁶⁶; PRZEWÓZ: w *Przewozie* (1610) [NMPol IX 319], por. Sstp VII 205: *przewozie*; SŁUP: we wsi *Słupie* (1624) [NMPol XIV 143], por. Sstp VIII 297, BLŚP forma nr 18875: *słupie*; SUCHODÓŁ: w *suchodole* (1468), we wsi *Suchodole* (1565) [NMPol XVI 192–193], por. Sstp VIII 500, BLŚP forma nr 42743: *suchodół* (z wariantem *suchdół*), *suchdole*.

5.2. Forma miejscownika z końcówką *-u*

ŁĘG: we wsi *Łęku* (1789), ws, gm. Czermin, wlkp.; ŁĘG: w *Łęgu* (1660–1664), w *Łęgu* (1789), ws nieistniejąca, leżała w dawnym pow. stężyckim, lub. [NMPol VI 323–324], por. Sstp IV 107, BLŚP forma nr 40640: *łąg, łęgu*; NIEDŹWIEDŹ: przy *Niedźwiedziu* (1646) [NMPol VII 400], por. SXVI, XVII 272: *niedźwiedziu*⁶⁷; STAWEK: w *Stawku* (1859), w Grabownicy *Stawku* (1860) [NMPol XV 220], por. Sstp VIII 432, BLŚP forma nr 24842: *stawku*; STARY STAWEK: w *Starym Stawku* (1864) [NMPol XV 205]; STOCZEK: w *Stoczku* (1792) [NMPol XVI 34], por. Sstp VIII 446, BLŚP forma nr 40223: *stoczku*; RÓŻANYSTOK: w *Różannymstoku* (1661), w *Różanym Stoku* (1733)⁶⁸ [NMPol XI 139], por. Sstp VIII 447, BLŚP forma nr 25380: *stoku*; SZADYKIERZ: w *Szadykierzu*⁶⁹ (1840), w *Szadymkrzu* (1850), por. Sstp III 276, BLŚP forma nr 46513: *krzu*; SZPITAL: po *Spitaliu* (1604), por. Sstp VIII 578, BLŚP forma nr 45988: *szpitalu*; ZDRÓJ: w *Zdroiu* (1591) [kartoteka NMPol], por. Sstp XI 301, BLŚP forma nr 16313⁷⁰, SGJP, WSJP PAN: *zdroju*.

⁶² Por. GHJP: 273.

⁶³ Formę z końcówką *-e* otrzymuje 9 nazw (odnoszących się do 13 referentów), końcówkę *-u* przybiera 10 nazw (odnoszących się do 11 referentów). Trzy ojkonimy mają dwie oboczne formy z końcówką *-e* || *-u*.

⁶⁴ W Sstp II 41 forma miejscownika nienotowana.

⁶⁵ Okresowo nazwa miała formę złożenia *Starogród* z interfiksem *-o-*.

⁶⁶ W Sstp II 505 forma miejscownika nienotowana.

⁶⁷ W Sstp V 180 forma miejscownika nienotowana.

⁶⁸ W XVII w. *Różannystok* (z podwojoną spółgłoską *n*), w XVIII *Różany Stok* (nazwa w formie zestawienia).

⁶⁹ Bez alternacji *e* : *o* (inaczej niż w nazwie apelatywnej, por. *kierz* : *krzu*).

⁷⁰ Por. *Iakom suknye nye szył sz mlinarky s Byenina, alem ya nalasł, ana* ('*a ona*') *leszy w sdroyą* (leg. *u zdroja* czy *w zdroju*) 1434: możliwa też forma D. l.poj.

5.3. Formy oboczne miejscownika z końcówką *-e* || *-u*

Wariantywne końcówki *-e* i *-u* przybierały rzeczowniki pospolite *bór* i *potok*.

Nazwa miejscowa z historyczną końcówką *-e*:

BIAŁY BÓR: w *Białymborze* (1614), na *Białym Borze* (1723), przy *Białymborze*, przy *Białymborze* (1737), wś w gm. Grudziądz, kuj.-pom. [NMPol I 158–159]: ojkonim wykazuje wahania w odmianie, przybierając końcówki *-u* i *-e*, do chwili ustalenia się końcówki *-e*, por. Sstp I 143, BLŚP forma nr 40084 i 40087, SXVI, II 324: *boru* || *borze*, SGJP, WSJP PAN: *borze*.

Nazwa miejscowa z historyczną końcówką *-u*:

CZARNY POTOK: w *Czarnym Potoku* (1352), wś nieistniejąca, w okolicy Krynicy-Zdroju, młp. [NMPol II 196], por. Sstp VI 492, BLŚP forma nr 46679 i 46680: *potoku* || *potoce*, SXVI, XXVIII 389, SGJP, WSJP PAN: *potoku*.

Najwcześniejsze poświadczenie formy miejscownika z końcówką *-e* jest datowane ok. 1400 r.: *stúp, stúpie* (por. zapis *we slupe*), pierwsze zapisy formy lokatywnej z końcówką *-u* pochodzą z XIV w.: *stok, stoku* (por. zapis *na krziwym stoku* (1359) XVI), *kierz, krzu* (por. zapis: *ue kru* ok. 1380). Najstarszy zapis toponimu w miejscowniku na *-e* pochodzi z 2. poł. XV w.: *Suchodół, Suchodole* <w *zuchodole*> (1468), w miejscowniku na *-u* z końca XVI w.: *Zdrój, Zdroju* <*Zdroiu*> (1591). W materiale notowane są dwa leksemy mające w D. dwie wariantywne końcówki *-e* i *-u*: *bór, boru* (por. zapis *na sswem boru* 1398) – *borze* (por. zapis *w *Semowowe borze* 1423) oraz *potok, potoku* (por. zapis *potoku* poł. XV w.⁷¹) – *potoce* (por. zapis *w pothoczce* 1449) [SXVI podaje tylko formę *potoku*]⁷². Zjawisko to egzemplifikują zapisy form Ms. toponimu *Biały Bór*: w *Białym Boru* <*Białymborze*> (1614), przy <*Białymborze*> (1737) – na *Białym Borze* (1723), przy <*Białymborze*> (1737).

W tematach nazw apelatywnych i miejscowych zakończonych spółgłoską twardą obserwujemy alternacje spółgłoskowe wywołane przez palatalizującą końcówkę fleksyjną Ms. *-e* typu *gród* : *grodzie, grunt* : *gruncie, suchdół* : *suchdole*. Są to wymiany spółgłosek twardych na miękkie, np.: *d* : *dź, z* : *ź, ł* : *l, r* : *rz*, którym niejednokrotnie towarzyszą alternacje samogłoskowe *ó* : *o*, por. *Bród* : *Brodzie, Nowy Dwór* : *Nowym Dworze, Przewóz* : *Przewozie, Suchodół* : *Suchodole*, oraz *q* : *ę*, por. *dąb* : *dębie, Dąb* : *Dębie*.

II. RZECZOWNIKI RODZAJU ŻEŃSKIEGO**1. Dopełniacz**

W D. l.poj. rzeczowniki żeńskie (w M. l.poj. na *-ø* i na *-a*) mają w staropolszczyźnie trzy końcówki: *-i* (leksemy o tematach zakończonych spółgłoską fonetycznie lub funkcjonalnie miękką oraz po *k, g*), *-y* (leksemy o tematach zakończonych na spółgłoskę twardą, na *ch* oraz

⁷¹ W Sstp skrót *med*.

⁷² Regularna końcówka *-e* dla rzeczowników tylnojęzykowych (typu *człowiece* z wymianą spółgłoskową) w XVI w. wychodzi z użycia; jej miejsce zajmuje końcówka *-u*, będąca wynikiem wyrównania do tematów miękkich (por. GHJP: 273; Długosz-Kurczabowa, Dubisz 2006: 205).

na spółgłoskę funkcjonalnie miękką) oraz *-e* (leksemy miękkotematowe)⁷³. W femininach miękkotematowych występują wariantywne końcówki: *-e* || *-ej* || *-i(-y)*⁷⁴. Nazwy miejscowe rodzaju żeńskiego, zarówno w M. l.poj. na *-ø*, jak i na *-a*, przybierają (podobnie jak nazwy pospolite) w dopełniaczu generalnie dwie końcówki: *-i* lub *-y*, występują również wariantywne końcówki: *-e* || *-ej*.

1.1. Forma dopełniacza z końcówką *-i*

Kończówkę *-i* otrzymują następujące rzeczowniki pospolite zakończone w M. l.poj. na *-a*: *dąbrówka*, *łąka*, *posoka*, *rybka*, *tobołka*, oraz w M. l.poj. z końcówką zerową (*-ø*): *biel*, *gac*, *gęś*, *jabłoń* (z wariantem *jebłoń*), *kadź*, *kąpiel*, *opatrność*, *sól*, *wieś*, *własność* (z wariantami: *włotność*, *włotność*).

Fleksja nazwy miejscowej taka jak fleksja apelatywu:

BIEL, *Bieli* (1971) [NMPol I 168], por. Sstp I 88, BLŚP forma nr 33131: *bieli*; DĄBRÓWKA: *zdambrowky* (1478), z *dąbrowky* (1507), wś w gm. Grodzisk Mazowiecki, maz. [NMPol II 296–304]⁷⁵, por. Sstp II 43: *dąbrowki*; GAC: de *Gaczy* (1394), *Gaci* (1980), cz. wsi Łopuchowo, wlkp.; GAC KALISKA: de *Maiori Gaczy* (1497), *Gaci Kaliskiej* (1980), wś w gm. Koźminek, wlkp. [NMPol III 56–58], por. Sstp II 374: *gaci*; GĘŚ: Ze wsi *Gęsi* (1676), *Gęsi* (1971) [NMPol III 119], por. Sstp II 411: *gęsi*; JABŁOŃ: z *Jabłoni* (1580), *Jabłoni Kościelnej* (1974), dziś *Jabłoń Kościelna* [NMPol IV 13–16], por. Sstp III 88, BLŚP forma nr 47470: *jabłoni*, SXVI, IX 128: *jabłoni* || *jabłoni(ej)*, SGJP, WSJP PAN: *jabłoni*; KADŹ, *Kadzi* (1970) [NMPol IV 249], por. Sstp III 218, BLŚP forma nr 44227: *kadzi*; KĄPIEL, *Kąpieli* (1967) [NMPol IV 396], por. Sstp III 263: *kąpieli*, SXVI, X 233: *kąpieli* || *kąpiel(ej)*, SGJP, WSJP PAN: *kąpieli*; ŁĄKA: z *Luki* (1526), *Łąki* (1981) [NMPol VI 306–307], por. Sstp IV 108, BLŚP forma nr 40793: *łąki*; DŁUGOŁĘKA: z *Długiej Łąki* (1521)⁷⁶ [NMPol II 352–353]; OPATRZNOŚĆ, *Opatrności* (1950) [NMPol VIII 127], por. Sstp V 592, BLŚP forma nr 29687: *opatrności*; POSOKA: młyna *Posoki* (1690–1792), *Posoki* (1982), wś w gm. Stare Miasto, wlkp.⁷⁷ [NMPol IX 196], por. Sstp VI 438, BLŚP forma nr 44060: *posoki*; RYBKA, *Rybki* (2005) [NMPol XII 95], por. Sstp VIII 55, BLŚP forma nr 22417: *rybki*; SÓL: ze wsi *Soli* (1626), *Soli* (1967), wś, gm. Biłgoraj, lub.; SÓL, *Soli* (1982), dziś *Sul* [NMPol XV 99–100], por. Sstp VIII 338,

⁷³ W zebranych materiale końcówkę *-i* otrzymuje 16 rzeczowników (5 twardotematowych, 11 miękkotematowych), końcówkę *-y* przyjmują 22 leksemy (20 twardotematowych, 2 miękkotematowe), końcówkę *-e* mają dwa leksemy.

⁷⁴ Kończówka *-e* (pochodząca z **-ĕ*, oboczno do **-ę*, por. *duš-ĕ*, scs. *duš-ę*) panowała w obrębie miękkotematowych rzeczowników samogłoskowych (M. l.poj. *-a*) do przełomu XVII i XVIII w., kiedy ustąpiła końcówce *-i* (*-y*). Jako archaizm utrzymywała się do początków XIX w. Kończówka *-ej* pochodzi z deklinacji przymiotnikowej. Do D. l.poj. złożonej odmiany przymiotników rodzaju żeńskiego została przeniesiona z C. l.poj. tej odmiany, np. *dobře-jeji > dobrej*, por. GHJP: 322 (Kowalska 1973: 59).

⁷⁵ Nazwa *Dąbrówka* występuje w polskim nazewnictwie miejscowym niezwykle często i określa bardzo dużą liczbę miejscowości na terytorium całej Polski, zob. NMPol II 296–311. W D. l.poj. ma zawsze końcówkę *-i*.

⁷⁶ Początkowo nazwa miała postać zestawienia *Długa Łąka* (odmiana obu członów), wtórnie złożenia z interfiksem *-o-*.

⁷⁷ Być może nazwa pochodzi od n. os. *Posoka*.

BLŚP forma nr 35410: *solī*; TOBOŁKA, *Tobolki* (1971), por. Sstp IX 168, BLŚP forma nr 14697: *tobolki*; TOBÓŁKA, *Tobólki* (1982) [kartoteka NMPol]; KRASNA WIEŚ: z *Krasnej wsi* (1623) [NMPol V 284], por. Sstp X 199, BLŚP forma nr 14086: *wsi*; NOWA WIEŚ: z *Nowej Wssi* (1564–1565)⁷⁸, wś w gm. Brzeźnio, łódz.; NOWA WIEŚ: Nowa Wiesz, summa dochodów... *Wssi Nowej* (1565), wś, gm. Grudziądz, kuj-pom.; NOWA WIEŚ: z ... *Nowejwsi* (1423), cz. Szamotuł, wlkp. [NMPol VII 488]; NOWA WIEŚ KRÓLEWSKA: Wieś Nowa, summa dochodów... *Nowej Wssi* (1565) [NMPol VII 478–503]; PÓŁWIEŚ: z *Poliwsi* (1495), z *Poluwsi* (1514)⁷⁹ [NMPol IX 228]; STARA WIEŚ: z *Starej Wsi* (1444), z *Stare Wsi* (1505)⁸⁰, wś, gm. Wilamowice, śl.; STARA WIEŚ: włodarz Hrzihorz [z] *Stere wssy* (1483), ze *Starej Wsy* (1527), cz. Pszczyny, śl. [NMPol XV 164–165]; STAROWIEŚ: ze *Starej wsi* 1623⁸¹ [NMPol XV 197]; WIELKA WIEŚ: z *Wielgiej Wsi* (1564–1565), z *Wielkiej Wsi* (1628–1632); WOŹNAWIEŚ: *Woznej Wsi* (1576)⁸²; WŁASNOŚĆ, *Własności* (1982) [kartoteka NMPol], por. Sstp X 248: *włostności, wlosności*, SGJP, WSJP PAN: *własności*.

1.2. Forma dopełniacza z końcówką -y

Końcówkę -y otrzymują następujące rzeczowniki pospolite zakończone w M. l.poj. na -a: *baba, buda, dąbrowa, dzierzawa* (z wariantami: *dzirżawa, dzirżewa*), *góra, huta*⁸³, *kępa, kłoda, komora, lipa, modła, mogiła, niwa, obora, piła, poręba*⁸⁴, *ruda, socha, szpica* (z wariantami: *stpica, śpica*), *woda, zagroda* oraz w M. l.poj. z końcówką zerową (-ø): *wielkonoc* (z wariantem *wielikonoc*).

Fleksja nazwy miejscowej taka jak fleksja apelatywu:

BABA, *Baby* (1971) [NMPol I 44], por. Sstp I 49–50, BLŚP forma nr 22274: *baby*; BUDA, *Budy* (1980); BUDA STODOŁOWA: *sgaczy stodołowej budy* (1507) [NMPol I 420], por. Sstp I 174, BLŚP forma nr 47142: *budy*; DĄBROWA, *Dąbrowy* (1964) [NMPol II 277, 280]⁸⁵, por. Sstp II 42, BLŚP forma nr 50729: *dąbrowy*, SXVI, IV 560: *dąbrowy* || *dąbrowej*, SGJP, WSJP PAN: *dąbrowy*; DZIERŻAWA, *Dzierżawy* (1980) [NMPol II 498], por. Sstp II 303: *dzirżawy, dzirżewy*, SXVI, VI 411: *dzierżawy* || *dzierżaw(ej)*, SGJP, WSJP PAN: *dzierżawy*; GÓRA, *Góry* (1971) [NMPol III 290–295], por. Sstp II 477: *gory*; BABIA GÓRA: ze wsi *Babiej Góry* (1665) [NMPol II 45]; HUTA, *Huty* (1971), por. SXVI, VIII 377: *buty*; HUTA: z *Chuty* (1779), dziś *Huta Powidzka* [NMPol III 505–514]; NOWA HUTA, *Nowej Huty* (1963) [NMPol VII 475]; SZKLANA HUTA, *Szklanej Huty* (1972) [kartoteka NMPol];

⁷⁸ Nazwa od wyrażenia apelatywnego *nowa wieś* określającego osadę lub wieś nowo założoną lub ponownie osadzoną.

⁷⁹ Od ap. **poluwsie, polwsie* 'zabudowania położone poza właściwą wsią, ale należące do niej, przysiółek' SXVI, XXVII 80. Postać *Półwieś* z wyrównaniem do postaci mianownika wyrazu *wieś*. Por. ap. *półwsie* 'część wsi, która stała się odrębną osadą' S I 62, SXVI nie notuje formy D. l.poj.

⁸⁰ Od wyrażenia toponimicznego *stara wieś*.

⁸¹ Początkowo nazwa zestawiona *Stara Wieś*, potem złożenie z interfikssem -o-.

⁸² Nazwa przejściowo miała formę zestawienia *Woźna Wieś*.

⁸³ W Sstp II 547 forma D. niepoświadczona.

⁸⁴ W Sstp VI 403 forma D. niepoświadczona.

⁸⁵ Miejscowości o n. *Dąbrowa* są bardzo liczne i występują na obszarze całej Polski, zob. NMPol II 277–292. Toponim ten ma w D. l.poj. wyłącznie końcówkę -y.

KĘPA, *Kępy* (1964), por. Sstp III 266: *kępy*; KĘPA BORZECHOWSKA: ze wsi *Kępy* (1626), *Kępy Borzechowskiej* (1969) [NMPol IV 412–419]; KŁODA, *Kłody* (1970) [NMPol IV 521–522], por. Sstp III 295, BLŚP forma nr 47867: *kłody*; KOMORA, *Komory* (1970) [NMPol V 80], por. Sstp II 322: *komory*; LIPA, *Lipy* (1966) [NMPol VI 122–125], por. Sstp IV 51, BLŚP forma nr 46634: *lipy*; MODŁA, *Modły* (1971) [NMPol VII 202–203], por. Sstp IV 321, BLŚP forma nr 43246: *modły*; MOGIŁA, *Mogily* (1963) [NMPol VII 212], por. Sstp IV 324, BLŚP forma nr 43304: *mogily*; NIWA, *Niwy* (1971) [NMPol VIII 458], por. Sstp V 274, BLŚP forma nr 38034: *niwy*; OBORA, *Obory* (1947) [NMPol VIII 14–15], por. Sstp V 361, BLŚP forma nr 25721: *obory*; PIŁA, *Piły* (1966) [NMPol VIII 467–469], por. Sstp VI 136, BLŚP forma nr 3374: *piły*; POREBA, *Poręby* (1947), por. SXVI, XXVII 343: *poręby*, POREBA ŻEGOTY, *Poręby Żegoty* (1964) [NMPol IX 179–182]; MARCYPORĘBA: z *Markowy Poręmy* (1447), z *Markowej Poruby* (1552), *Marcyporęby* (1964)⁸⁶ [NMPol VI 514]; RUDA: wsi *Rudi* (1565), z *Rudy* (1624), od *Rudy* (1759), wś w gm. Grudziądz, kuj.-pom.; RUDA: od Żelaznego do *Rudy* (1756), wś, gm. Wyrzysk, wlkp.; RUDA: item z *Rudy* Walenty rudnik... od 3 kół rudnych (1626), wś, gm. Janów Lubelski, lub. [NMPol XII 8–22]⁸⁷, por. Sstp VIII 43, BLŚP forma nr 34123: *rudy*; WILCZORUDA: *svylczy rudy... svylczy Rudy* (1520)⁸⁸ [kartoteka NMPol]; SOCHA, *Sochy* (1982) [NMPol XV 31], por. Sstp VIII 330–331, BLŚP forma nr 19690: *sochy*; SZPICA: Stpica... ze wsi *Stpice* (1626), *Szpicy* (1981), wś w gm. Puchaczów, lub. [kartoteka NMPol]: zapis formy dopełniacza pokazuje odmienną w XVII w. fleksję toponimu (końcówka *-e*) i apelatywu (*-y*), por. Sstp VIII 577, BLŚP forma nr 34515: *špicy*, SGJP, WSJP PAN: *szpicy*; WIELKANOC: ze wsi *Wielkanocy* (1671), wsi *Wielkiejnocy* (1685), wś w gm. Gołcza, młp. [kartoteka NMPol], por. SGJP: *Wielkanoc, Wielkanocy, Wielkiejnocy*, przest.; WSJP PAN: *Wielkanocy*, rzadziej *Wielkiejnocy*; DOBROWODA: z *Dobrywody* (1784)⁸⁹ [NMPol II 380], por. Sstp X 274, BLŚP forma nr 19082: *wody*; ZAGRODA, *Zagrody* (1982) [kartoteka NMPol], por. Sstp XI 76, BLŚP forma nr 7860: *zagrody*.

Najwcześniejsze poświadczenia formy dopełniacza na *-i* rzeczowników żeńskich pochodzą z końca XIV w.: *łąka, łąki* (por. zapis *vziwal lanki* 1394), *gęś, gęsi* (por. zapis *ani ganssy* 1392), *kadź, kadzi* (por. zapis *ani kadczi* 1396), kolejne datowane jest na początek⁹⁰ XV w.: *biel, bieli* (por. zapis *bely*). Najstarsze zapisy toponimów w formie dopełniacza na *-i* mamy z końca XIV w.: *Gać, Gaci* <*Gaczi*> (1394), kolejne z 1. poł. XV w.: *Nowa Wieś, Nowej Wsi* <... *Nowejwsi*> (1423) oraz z 1478 r.: *Dąbrówka, Dąbrówki* <*zdambrowky*>) i początku XVI w. <... *dąbrowky*> (1507).

Najstarsze poświadczenia form dopełniacza z końcówką *-y* są datowane na 2. poł. XIV w.: *zagroda, zagrody* (por. zapis *pol zagrodi* 1391), *kłoda, kłody* (por. zapis *do clodi* 1396), *niwa, niwy* (por. zapis *ne zastawal nywi* 1397). Najstarsze zapisy toponimów w dopełniaczu

⁸⁶ Pierwotnie nazwa brzmiała *Markowa Poręba*.

⁸⁷ Toponim *Ruda* należy do bardzo licznie występujących nazw na obszarze całej Polski. W D. l.poj. ma wyłącznie końcówkę *-y*.

⁸⁸ Nazwa miała postać zestawienia *Wilcza Ruda*, z odmianą obu członów; wtórnie w formie złożenia.

⁸⁹ Początkowo nazwa miała formę zestawienia *Dobra Woda*, później – zrostu *Dobrawoda*; ustaliła się nazwa w formie złożenia z interfikssem *-o-*.

⁹⁰ W Sstp skrót *in*.

na -y pochodzą z poł. XV w.: *Markowa Poręba*, z *Markowej Poręby* <*Markowy Poremby*> (1447) i pocz. XVI w.: *Stodołowa Buda/Buda Stodołowa*, *Stodołowej Budy* <*sgaczy stodołowej budy*> (1507).

1.3. Forma dopełniacza z końcówką -e

Obok typowych zakończeń -i oraz -y notowane są pod koniec XIV i w poł. XV w. formy D. na -e. Dotyczą one rzeczowników miękkotematowych samogłoskowych (zakończonych w M. l.poj. na -a): *dzielnica*, *dzielnice* [Sstp II 288, por. SXVI, VI 369: *dzielnice*, SGJP, WSJP PAN: *dzielnicy*], *kuźnica*, *kuźnice* [SXVI, XI 598, por. SGJP, WSJP PAN: *kuźnicy*]⁹¹, *ulica*, *ulice* [Sstp IX 374, BLŚP forma nr 22930, por. SGJP, WSJP PAN: *ulicy*]. W zebranych materiale toponimicznym odnotowano tylko jeden przykład formy D. z końcówką -e: CZARNA ULICA: s *Czarnei Vlicze* (1570), wś nieistniejąca, dziś odcinek ul. Karmelickiej w Krakowie, młp. [NMPol II 181].

1.4. Formy oboczne dopełniacza z końcówką -i || -ej

Wariantywne końcówki -i i -ej przybierały następujące rzeczowniki pospolite zakończone w M. l.poj. na -a: *łodzia*, *tonia* oraz na -o: *łódź*.

Nazwy miejscowe z historyczną końcówką -i zachowaną do dziś:

ŁODZIA, *Łodzi* (1972), wś, kuj.-pom. [NMPol VI 350], por. Sstp IV 115, BLŚP forma nr 42655–42656: *łodzi* || *łodziej*, SXVI, XII 554–555: *łodzi* || *łodzi(ej)* || *łodzie*, SGJP, WSJP PAN: *łodzi*; ŁÓDŹ, *Łodzi* (1981)⁹², mto, łódz.; ŁÓDŹ, *Łodzi* (1966), wś, wlkp. [NMPol VI 380]; TONIA, *Toni* (1964), wś, młp. [kartoteka NMPol], por. Sstp IX 172–173, BLŚP forma nr 14760: *toni* || *toniej*.

1.5. Formy oboczne dopełniacza z końcówką -i (-y) || -e

Wariantywne końcówki -i (-y) i -e przybierały następujące rzeczowniki pospolite zakończone w M. l.poj. na -a: *kamienica*⁹³, *nadzieja*, *nędza*, *trójca* oraz zakończone w M. l.poj. na -o: *cerkiew* (z wariantem *cyrkiew*), *czeladź*, *miłość*.

Nazwy miejscowe z historyczną końcówką -i (-y) zachowaną do dziś:

CEREKIEW: do *Czerkwie* (1564), *Cerekwi* (1963), wś, młp.; CEREKIEW, *Cerekwi* (1970), wś, maz. [NMPol II 13], por. Sstp I 218, BLŚP forma nr 52957–52958 i 53119: *cerekwie*, *cerkwie* || *cerekwi*, SXVI, III 159: *cerkwie*, SGJP, WSJP PAN: *cerkwi*; CZELADŹ, *Czeladzi* (1980) [NMPol II 209], por. Sstp I 365–367, BLŚP forma nr 49773 i 49775: *czeladzi* || *czeladzie*, SXVI, IV 126, SGJP, WSJP PAN: *czeladzi*; KAMIENICA: z *Kamienycze* (1516), *Kamienicy* (1981), wś, śl.; KAMIENICA: wsi *Kamienicze* (1565), *Kamienicy* (1981), dziś *Kamienica Królewska*, wś, pom. [NMPol IV 283, 285], por. SXVI, X 35: *kamienice*, SGJP, WSJP PAN:

⁹¹ W Sstp III 473 forma dopełniacza niepoświadczona.

⁹² Dawniej *Łodzia*, w XVIII w. *Łódź* [brak zapisów w źródłach historycznych dla XVII w.], por. NMPol VI 380. Wyraz *łódź* rozwinął się z wcześniejszego *łodzi*, podobnie jak *toń* (dawniej *tonia*).

⁹³ W Sstp III 229 forma D. niepoświadczona.

kamienicy; MIŁOŚĆ, *Miłości* (1981) [NMPol VII 142], por. Sstp IV 261–262, BLŚP forma nr 40688 i 40705: *miłości* || *miłości*, SXVI, XIV 199, SGJP, WSJP PAN: *miłości*; NADZIEJA, *Nadziei* (1971) [NMPol VII 330], por. Sstp V 34, BLŚP forma nr 34548–34549: *nadziei* || *nadzieje*, SXVI, XV 490: *nadzieje* || *nadziej(e)j* || *nadziei*, SGJP, WSJP PAN: *nadziei*; NĘDZA, *Nędzy* (1946) [NMPol VII 371], por. Sstp V 135, BLŚP forma nr 36093–36094: *nędzy* || *nędze*, SXVI, XVI 492: *nędze*, SGJP, WSJP PAN: *nędzy*; TRÓJCA, *Trójcy* (1966) [kartoteka NMPol], por. Sstp IX 190, BLŚP forma nr 17761–17762: *trojce* || *trojcy*, SGJP, WSJP PAN: *trójcy*.

1.6. Formy oboczne dopełniacza z końcówką *-e* || *-ej*

Wariantywne końcówki *-e* i *-ej* przybierały następujące rzeczowniki pospolite zakończone w M. l.poj. na *-a*: *grobla*, *róża*, *stróża*, *topola*; współcześnie z wyłączną końcówką *-i* (*-y*).

Nazwy miejscowe:

GROBLA, *Grobli* (1963) [NMPol III 370–371], por. Sstp II 489: *grole* || *grolej*, SXVI, VIII 124: *grolej* || *grobli* || *grole*, SGJP, WSJP PAN: *grobli*; RÓŻA, *Róży* (1965) [NMPol XI 134–135], por. Sstp VIII 38, BLŚP forma nr 21297–21298: *roże* || *rożej*, SXVI, XXXVII 107: *rożej* || *róże* || *róży*, SGJP, WSJP PAN: *róży*; STRÓŻA: wsi *Strozey* (1626), *Stróży* (1970), wś w gm. Kraśnik, lub. [NMPol XVI 85–86], por. Sstp VIII 473–475, BLŚP forma nr 27985 i 28197: *stroże* || *strożej*, SGJP: *stróży*; STRUŻA: wsi *Strozey* (1626), *Struży* (1972), wś, gm. Trawniki, lub. [NMPol XVI 101]; TOPOLA: ze wsi *Thopoliej* (1564–1565), *Topoli* (1982), dziś *Topola Królewska* i *Topola Szlachecka*, dwie wsi, łódz.; TOPOLA: z *Topoli* (1473), *Topoli* (1972), wś w gm. Łobżenica, wlkp.; TOPOLA WIELKA: z *Wielkiej Topoli* (1435), *Topoli Wielkiej* (1982), wś, gm. Przygodzice, wlkp. [kartoteka NMPol], por. Sstp IX 173, BLŚP forma nr 14783: *topole* || *topolej*, SGJP, WSJP PAN: *topoli*.

1.7. Formy oboczne dopełniacza z końcówką *-i* (*-y*) || *-ej* || *-e*⁹⁴

Rzeczownik pospolity: *wola*, *woli* || *wolej* || *wole* [Sstp X 288, BLŚP forma nr 19213, 19215–19216, por. SGJP, WSJP PAN: *woli*].

Nazwy miejscowe:

DŁUGOWOLA: *Długiej Woliey* (1565)⁹⁵ [NMPol II 355]; KOŃSKOWOLA: z *Konskiej Woliey* (1626)⁹⁶ [NMPol V 121]; LESZNOWOLA: *Lessney voly* (1502)⁹⁷ [NMPol VI 74]; ŁĘCZNOWOLA: z *Łączney Woliey* (1620)⁹⁸ [NMPol VI 321]; PLEBANIA WOLA: wsi *Woliey Plebaniey* (1626) [NMPol VIII 512]; SUCHOWOLA: od *Suchey Woli* (1629), wsi *Suchey Woli* (1787)⁹⁹ [NMPol XVI 201]; WOLA: z *Wolej* (1582), cz. Ciechocinka, kuj.-pom.; WOLA: *zwoley* (1456), do *wolyey* (1527), *Wielkiej Woliey* (1565), dz. Warszawy, maz.; WOLA BIECHOWSKA:

⁹⁴ Współcześnie z wyłączną końcówką *-i*.

⁹⁵ Nazwa miała okresowo postać zestawienia *Długa Wola*, z odmianą obu członów.

⁹⁶ Początkowo nazwa miała formę zestawienia, później i współcześnie w formie złożenia z interfiksem *-o-*.

⁹⁷ Obocznie nazwa *Leśna Wola*; od XVIII w. *Lesznowola*: transformacja w złożenie.

⁹⁸ Początkowo nazwa miała formę zestawienia *Łączna Wola* || *Łączna Wola*, później złożenia.

⁹⁹ Pierwotnie nazwa miała postać zestawienia, w którym odmieniały się oba człony; później złożenie z interfiksem *-o-*.

roboth *Woly Byechowsky* (1421); WOLA BRZOZOWA: *Sbrzozowey woly* (1558); WOLA BYSTRZYCKA: z *Woley Bistrzickiej* (1620); WOLA CHOMEJOWA: z *Chomieiowej Woley* (1626); WOLA CZARYSKA: *Kmiecie Woli Czaryjskiej* (1681); WOLA CZERNIĄKÓW: z *Wole Czerniakowey* (ok. 1668), ws zaginiona, leżała w par. Krasienin, gm. Niemce, lub.; WOLA GARDZIENICKA: ze *Wsi Woli Gardzienieckiej* (1685); WOLA GÓRSKA: ad granicias *Gorszkye wolye* (1432), ws zaginiona, leżała w par. Straszęcín, w pow. dębickim, podkarp.; WOLA JASIENICKA: z *Woley Jasiński, Woley Jasienickiej* (1624), *Woli Jasienickiej* (1787); WOLA JAWOROWA: z *Jaworowej Woley* (1562); WOLA KNYSZYŃSKA: z ... *Woli* (1629); WOLA SASINOWSKA: *Woli Sasinowskiej* (1681); WOLA KOMBORSKA: *Woly Komborskij* (1591), *Wolei Komborskiej* (1641); WOLA MICHOWA: z *Michowej Woley* (1575); WOLA MROKOWSKA: *swoley Mrokowskyey* (1494); WOLA OSOWIŃSKA: wsi *Woley Oszowienskiej* (1626); WOLA RADZIĘCKA: wsi... *Woley Radzieckiej* (1626); WOLA RĘBKOWSKA: z *Rębkowskiej Wolei* (1565), *Woley Rempkowskiej* (1617); WOLA SKARBKOWA: z *Skarbkowej Wolei* (1582); WOLA STAROGRODZKA: z *Wolei Starogrodzkiej* (1565), *Woli Starogrodzkiej* (1617); WOLA WIEWIECKA: z *Wolei Wiewieczkiej* (1564–1565); WOŁOSKOWOLA: do *Woloskiej Woli* (1708)¹⁰⁰; ZDUŃSKA WOLA: z *Zdunskiej Wolei* (1564–1565); ŻAKOWOLA: z *Zakowej Woley* (1620)¹⁰¹ [kartoteka NMPol]¹⁰².

W staropolszczyźnie feminina miękkotematowe przybierały w dopełniaczu wariantywne końcówki:¹⁰³ **-i** || **-ej**: *łodzia, łodzi* (por. zapis *v lodzy* 1412) – *łodziej* (por. zapis *przesch lodzey* 1471), *Łodzía, Łodzi*; **-i** || **-e**: *cerkiew, cerekwi* (por. zapis *zbor czerekwy* ok. 1500) – *cerkwie* (por. zapis *poszrod czerekwe* ok. 1400), *cerkwie* (por. zapis *czerkwie* (1407) 1549), *Cerekiew*, do *Cerkwie* <*Czerkwie*> (1564) – *Cerekwi, miłość, miłości* (por. zapis *milosci polowa*¹⁰⁴ XIV) – *miłości* (por. zapis *milosczye palna* 1460), *Miłość, Miłości*; **-e** || **-ej**: *stróża, stroże* (por. zapis *stroze* (1262)) – *strożej* (por. zapis *ze stroszey* ok. 1400), *Stróża, Stróżej* <*Stroszey*> (1626) – *Stróży, topola, topole* (por. zapis *do thopolye* (1416)) – *topolej* (por. zapis *do thopoley* (1416)), *Topola, Topolej* <*Thopoliej*> (1564–1565) – *Topoli* (1473) oraz **-i** || **-ej** || **-e**: *wola, woli* (por. zapis *przesz Jakuszewe woli* 1391) – *wole* (por. zapis *przesz me wole* 1396) – *wolej* (por. zapis *przez yego woley* 1386), *Wola, Woli* <roboth *Woly*> (1421) – *Wole* <ad granicias *Gorszkye wolye*> (1432), z <*Wole Czerniakowey*> (ok. 1668) – *Wolej* <*zwoley*> (1456), <*wolyey*> (1527). Wahania w doborze końcówek dopełniacza **-i(-y)** || **-ej** w toponimach zaznaczyły się głównie w XVI–XVII w., kiedy zauważamy wyraźną tendencję do preferowania odmiany złożonej z końcówką **-ej**.

Współcześnie rzeczowniki rodzaju żeńskiego zachowały fleksję rzeczowników staropolskich i przyjmują w dopełniaczu końcówkę **-i** oraz **-y**. Formy z **-e** zanikły, wyszła z użycia także końcówka **-ej**. Nazwy miejscowe odmieniają się w ten sam sposób.

¹⁰⁰ Nazwa miała postać zestawienia *Woloska Wola*; później transformacja w złożenie z interfiksem **-o-**.

¹⁰¹ Nazwa miała okresowo postać zestawienia *Żakowa Wola*.

¹⁰² Nazwa *Wola* w toponimii polskiej, podobnie jak równoznaczne nazwy *Lgota* i *Ligota* charakterystyczne dla Śląska, historycznej południowej Małopolski i Wielkopolski, nawiązuje bezpośrednio do procesów kolonizacyjnych. Identyfikuje bardzo dużo miejscowości występujących na pozostałym obszarze Polski. Współcześnie w D. I.poj. ma zawsze końcówkę **-i**.

¹⁰³ Łącznie odnotowano 29 form obocznych dopełniacza.

¹⁰⁴ W Sstp skrót *med*.

2. Celownik

Nazwy pospolite (w M. l.poj. na *-a* po spółgłosce twardej), jak i odpowiadające im nazwy miejscowe otrzymują w tym przypadku końcówkę *-e*¹⁰⁵:

DĄBROWA: ku *Dambrowie* (1627), dziś *Stara Dąbrowa* [NMPol II 282], por. SXVI, IV 560¹⁰⁶: *dąbrowie*; SARNOWA GÓRA: ku *Sarnowey Gorze* (1565) [NMPol XIII 57], por. Sstp II 477: *gorze*.

W tematach obu nazw miejscowych zachodzi obligatoryjna wymiana spółgłosek twardej na fonetycznie lub funkcjonalnie miękkie wywołana przez *-e*, palatalizującą końcówkę celownika, jak w apelatywach, np. *góra* : *górze*, *kępa* : *kępie*, *łąka* : *łące*, *woda* : *wodzie*.

3. Biernik

W B. l.poj. rzeczowniki pospolite rodzaju żeńskiego przybierają końcówki: *-ę* (leksemy w M. l.poj. na *-a*), *-ą*¹⁰⁷ oraz końcówkę zerową¹⁰⁸ (równą mianownikowi)¹⁰⁹.

3.1. Forma biernika z końcówką *-ę*

Końcówkę *-ę* otrzymują rzeczowniki pospolite: *dolina*, *kuźnica*, *ruda*, *woda*, jak i odpowiadające im nazwy miejscowe:

HOŁODOLINA: wieś *Haładolinę* (1744)¹¹⁰ [NMPol III 488], por. Sstp II 123, BLŚP forma nr 51585: *dolinę*; GÓRA: *Gorę* (1744) [NMPol III 290], por. Sstp II 477: *gorę*; OSTRA GÓRA: *Ostrą gorę* (1744) [NMPol VIII 201]; SUCHA GÓRA: *Suchogurę*¹¹¹ (1744) [NMPol XVI 178–179]; KUŹNICA: *Kuźnicę* (1536) [NMPol V 510–511], por. Sstp III 473: *kuźnicę*; RUDA: *Rudę* (1744) [NMPol XII 8], por. Sstp VIII 43, BLŚP forma nr 21389: *rudę*; DOBROWODA: *Dobrowodę* (1744) [NMPol II 380], por. Sstp X 274, BLŚP forma nr 19088: *wodę*.

3.2. Forma biernika z końcówką *-ą*

Końcówkę *-ą* otrzymują rzeczowniki pospolite: *olsza*, *wola*. Odpowiadające im nazwy miejscowe przybierają w tym przypadku końcówkę *-ę*:

OLSZA: *Olszę* (1744) [NMPol VIII 90], por. Sstp V 570–571, BLŚP forma nr 29540: *olszą*, SXVI, XXI 323: *olszą*, SGJP, WSJP PAN: *olszę*; MARCINOWA WOLA: *Marcinowolę*¹¹² (1882) [NMPol VI 510–511], por. Sstp X 287: *wolą*, SGJP, WSJP PAN: *wolę*; NOWOWOLA: *Nowąwolę* (1744)¹¹³ [NMPol VII 532].

¹⁰⁵ Pochodzące z dawnych tematów na **-a-*, por. GHJP: 289.

¹⁰⁶ W Sstp II 42 forma celownika nienotowana.

¹⁰⁷ Rzeczowniki miękko tematowe na *-ą* (z dawnej nosówki długiej).

¹⁰⁸ W staropolszczyźnie rzeczowniki twar-dotematowe i miękko tematowe w M. l.poj. na *-a* mają końcówkę *-ę* (z dawnej nosówki krótkiej), np. *ręka*, *dusza*, B. l.poj. *ręk-ę*, *dusz-ę*; miękko tematowe na *-ą* (z dawnej nosówki długiej) mają *-ą*, np. *wola* : *wolą*; rzeczowniki spółgłoskowe mają końcówkę zerową. W rozwoju historycznym ekspansję wykazuje końcówka *-ę*, por. GHJP: 290.

¹⁰⁹ W zebranym materiale odnotowano w formie biernika 8 nazw pospolitych (z końcówką *-ę*: 5, *-ą*: 2, z (równą M. l.poj.) końcówką zerową: 1) oraz 14 nazw miejscowych (określających 15 referentów).

¹¹⁰ Nazwa od ap. brus. *hała*, *hato* 'polana w lesie' i *dolina*, brus. *dalina*.

¹¹¹ Okresowo nazwa miała formę złożenia *Suchogóra*.

¹¹² Okresowo nazwa przybierała formę złożenia *Marcinowola*.

¹¹³ Początkowo nazwa zestawiona *Nowa Wola*, wtórnie złożenie.

3.3. Forma biernika z końcówką - $\emptyset$

MAŁA WIEŚ: *Małą wyesz* (1493) [NMPol VI 480]¹¹⁴, por. Sstp X 199, BLŚP forma nr 14083, SGJP, WSJP PAN: *wieś*; NOWA WIEŚ: *Nową wieś* (1744) [NMPol VII 485]; RUSKA WIEŚ: na *Ruską Wieś* (1627) [NMPol XII 68]; WIELKA WIEŚ: *Wielgą Wiesz* (1564–1565) [kartoteka NMPol].

Najwcześniejsze poświadczenia formy biernika pochodzą z 2. poł. XIV w.: *ruda, rudę* (por. zapis *rudø* 1388), *kuźnica, kuźnicę* (por. zapis *kuźnycza* (1397) XVI), kolejne jest datowane na ok. 1400 r.: *góra, gorę* (por. zapis *na gorø*), por. zapisy dla n. m.: *Góra, Góre* <*Gorę*> (1744), *Kuźnica, Kuźnicę* (1536), *Ruda, Rudę* (1744). Kończówka - $\emptyset$ notowana jest w 1399 r.: *wieś* (por. zapis *na gego wyesz*), por. n. m. *Mała Wieś, Małą Wieś* <*Małą wyesz*> (1493). Kończówkę -*q* przybierają dwa leksemy na początku XV w.: *wola, wolą* (por. zapis *mami volø* 1400), *olsza, olszą* (por. zapis *porambil ollsø* 1411). Formy biernika z końcówką -*q* (*olszą, wolą*) zaniżyły na rzecz form z -*ę* (*olszę, n. m. Olszę* (1744), *wolę, Wolę* (1882)).

4. Narzędnik

W N. l.poj. rzeczowniki żeńskie (zarówno z wygósem samogłoskowym, jak i spółgłoskowym w M. l.poj.) przybierały w staropolszczyźnie końcówkę -*q*¹¹⁵, którą konsekwentnie zachowują do dziś¹¹⁶.

Nazwy miejscowe:

DĘBINA: z *Dębiną* (1895), dziś *Dębina Zakrzowska* [NMPol II 328], por. SXVI, IV 603: *dębiną*¹¹⁷; GĄBA: z ... *Gębą* (1661), z ... *Gąmbą* (1789) [NMPol III 101]¹¹⁸, por. Sstp II 409–410: *gębą*; OW CZARNIA: z folwarkiem *Owczarnią* zwanym (1883) [NMPol VIII 251], por. SXVI, XXII 379: *owczarnią*¹¹⁹; RUDA: za *Rudą* (1805) [NMPol XII 14], por. Sstp VIII 43, BLŚP forma nr 21390: *rudą*; MAŁA WIEŚ: z *Małą Wsią* (1661), dziś *Nowa Mała Wieś* [NMPol VI 480], por. Sstp X 199, BLŚP forma nr 14087: *wsią*; NOWA WIEŚ: z *Nową Wsią* (1725), wś, gm. Jabłonowo Pomorskie, kuj.-pom. [NMPol VII 492]; NOWA WIEŚ: z *Nową Wsią* (1564), cz. Krowodrzy w Krakowie, młp. [NMPol VII 484]; NOWA WIEŚ: z ... *Nową Wsią* (1789), wś, gm. Wiskitki, maz. [NMPol VII 490]; NOWA WIEŚ KRÓLEWSKA: z *Nową Wsią* (1565) [NMPol VII 497]; STARA WIEŚ: jako *Starą Wsią* (1749) [NMPol XV 164]; WIELOWIEŚ: myędzy *Wyelan wszą* (1444) [kartoteka NMPol]; BRZE-SKA WOLA: z *Brzeską Wolą* (1565) [NMPol II 374], por. Sstp X 287, BLŚP forma nr 19202: *wolą*; MOKRA WOLA: pod *Mokrą Wolą* (1565)¹²⁰, dziś *Mokra Wieś* [NMPol VII 219];

¹¹⁴ Od apelatywnego zestawienia *mała wieś*.

¹¹⁵ Jest ona kontynuacją psł. końcówki z zachowaną długością powstałą wskutek kontrakcji (ściągnięcie -*ojo*, -*ejø* > -*ø*), por. GHJP: 291.

¹¹⁶ Por. SGJP, WSJP PAN.

¹¹⁷ W Sstp II 49 forma narzędnika niepoświadczona.

¹¹⁸ Od n. os. *Gęba*, por. ap. *gęba*.

¹¹⁹ W Sstp V 703 forma narzędnika niepoświadczona.

¹²⁰ Dawniej *Mokra*, później *Mokra Dąbrowa*, obocznie zwana *Mokrą Wolą, Mokrą Wsią*. Utrwaliła się ta ostatnia nazwa.

STROMIECKA WOLA: pod *Wolią Stromięczką* (1565) [NMPol XVI 82]; ZDUŃSKA WOLA: z *Zduńską Wolą* (1564–1565) [kartoteka NMPol].

Najstarsze potwierdzenie źródłowe końcówki *-q* w narzędniku femininów pochodzi z 1391 r.: *wola, wolą* (por. zapis *swø volø*), kolejne jest datowane na rok 1424: *wieś, wsią* (por. zapis *przede wszą*). Nazwy miejscowe, podobnie jak nazwy pospolite, przybierają w tym przypadku fleksyjnym bezwyjątkowo końcówkę *-q*. Najstarszą odnotowaną w źródłach historycznych jest forma narzędnika toponimu *Wielowieś, Wielą Wsią* <Wyelan wszą> (1444).

5. Miejscownik

W Ms. l.poj. staropolskie feminina, jak i odpowiadające im nazwy miejscowe, przybierają końcówkę *-e*¹²¹ (leksemy twar-dotematowe, z tylnojęzykowymi, w M. l.poj. na *-a*) oraz *-i* || *-y* (leksemy w M. l.poj. na *-ø* oraz miękkotematowe w M. l.poj. na *-a*). Spotyka się też końcówkę przymiotnikową *-ej*¹²².

5.1. Forma miejscownika z końcówką *-e*

BABIA GÓRA: w *Babiej Górze* (1795) [NMPol II 45], por. Sstp II 477: *gorze*; LEDNO-GÓRA: na *Lednej Górze* (1764)¹²³ [NMPol VI 41]; NADOLNA KARCZMA: w *Karczmie Nadolnej* (1664), przy wsi *Nadolnej Karczmie* (1888) [NMPol VII 328], por. Sstp III 244, BLŚP forma nr 45288: *karczmie*; ŁĄCZKA: na *Luczce* (1573) [NMPol VI 301], por. Sstp IV 106, BLŚP forma nr 40628: *łączce*; MOGIŁA: w *Mogiele* (1728) [NMPol VII 212], por. Sstp IV 324, BLŚP forma nr 43307: *mogile*; RUDA: na wsi *Rudzie* (1570), w *Rudzie...* na *Rudzie* (1664), wś, gm. Grudziądz, kuj.-pom.; RUDA: w *Rudzie* (1628–1632), wś, gm. Wieluń, łódz.; RUDA: na *Rudzie* (1602), młyn... drugi na *Rudzie* (1789), cz. Żyrardowa, maz. [NMPol XII 13–14], por. Sstp VIII 43, BLŚP forma nr 21391: *rudzie*; KRZYWORZEKA: we wsi *Krzyworzece* (1628–1632) [NMPol V 418], por. Sstp VIII 96–97, BLŚP forma nr 21630: *rzece*; DOBROWODA: na *Dobrej wodzie* (1560) [NMPol II 380], por. Sstp X 272, BLŚP forma nr 19087: *wodzie*.

5.2. Forma miejscownika z końcówką *-i* (*-y*)

ŁODZIA: w *Lodzii* (1564–1565), dziś Łódź [NMPol VI 380], por. Sstp IV 115, BLŚP forma nr 42661: *łodzi*; STRÓŻA: w *Stroży* (1770), wś, gm. Dobra, młp. [NMPol XVI 85–86], por. Sstp VIII 473–475, BLŚP forma nr 27981: *stroży*; CZARNA WIEŚ: w *Czarnej wsi* (1597) [NMPol II 181], por. Sstp X 199, BLŚP forma nr 14082: *wsi*; KRASNA WIEŚ: w *Krasnej wsi* (1616) [NMPol V 284]; MAŁA WIEŚ: w *Matejwsi* (1487) [NMPol VI 480]; NOWA WIEŚ: w *Nowei Wsi* (1564–1565), wś, gm. Grabów, łódz.; NOWA WIEŚ: w *Nowej Wsi* (1664), wś, gm. Grudziądz, kuj.-pom. [NMPol VII 483, 491–492]; POGORZAŁA WIEŚ: w *Pogorzałej Wsi* (1615) [NMPol IX 79]; PUCKA WIEŚ: w *Puczkiej Wsi* (1627) [NMPol IX

¹²¹ Kontynuującą psł. **-ĕ*, por. GHJP: 271.

¹²² Por. GHJP: 292.

¹²³ Początkowo *Góra*, od XVIII w. nazwa z członem odróżniającym *Ledna Góra*; w XX w. n. przybrała formę złożenia.

390]; STARA WIEŚ: w *Starej wsi* (1440) [NMPol XV 168–169]; STAROWIEŚ: w *Starej wsi* (1625)¹²⁴ [NMPol XV 197]; WIELOWIEŚ: w *Wielowisi* (1789); WOŻNAWIEŚ: w *Woznej wsi* (1576), w *Woznej wsi* (1673)¹²⁵ [kartoteka NMPol].

Inna fleksja (końcówka *-ej*) nazwy miejscowej w stosunku do odpowiadającego apelatywu (końcówka *-i (-y)*):

NOWA GROBLA: na *Nowej Groblej* (1564–1565), ul. Grobla w Poznaniu, wlkp. [NMPol VII 474], por. Sstp II 489: *grobli*, SXVI, VIII 124: *grobli* || *groblej*, SGJP, WSJP PAN: *grobli*; STRÓŻA: we wsi *Stróżej* (1659–1664), ws w gm. Pcim, młp. [NMPol XVI 85].

5.3. Formy oboczne miejscownika z końcówką *-i* || *-e*

NOWA CERKIEW: w *Nowej Cerkwi* (1624) [NMPol VII 473], por. *cerkiew* (z wariantem *cyrkiew*), *cerekwi*, *cyrekwi*, *cyrkwi* || *cyrekwie* [Sstp I 218, BLŚP forma nr 52983–52986, por. SXVI, III 159, SGJP, WSJP PAN: *cerkwi*].

5.4. Formy oboczne miejscownika z końcówką *-i* || *-ej* || *-e*

JADAMWOLA: w *Adamowej Woly* (1504)¹²⁶ [NMPol IV 24], por. *wola*, *woli* || *wolej* || *wole* [Sstp X 285, BLŚP forma nr 19205, 19209 i 19217, por. SGJP, WSJP PAN: *woli*]; STROMIECKA WOLA: w *Strumieckiej Woliey* (1565) [NMPol XVI 82]; WOLA: w *woly* (1540), dz. Warszawy, maz.; WOLA FILIPOWSKA: w *Wolej* (1553); WOLA MROKOWSKA: v *Voley Mrokowskyey* (1426), (1449); WOLA SKARBKOWA: w *skarbkowej Woliey* (1582); WOLA SZYDŁOWIECKA: przy... *Schydłowskiej Wolej* (1564); WOŁOSKOWOLA: w *Wołoskiej Woli* (1708)¹²⁷ [kartoteka NMPol].

Najwcześniejsze poświadczenia form miejscownika z końcówką *-e* pochodzą z 2. poł. XIV w.: *woda*, *wodzie* (por. zapis *w zimne wode* (1392) 1587), *łączka*, *łączce* (por. zapis *w górnej łączce* 1397), pierwsze zapisy z końcówką *-i (-y)* datowane są na koniec XIV w.: *wieś*, *wsi* (por. zapis *ve Msczignewovey wsi* 1398) i 1. poł. XV w.: *stróża*, *stroży* (por. zapis *w swej strozsy* 1412). Najstarsze zapisy toponimów w miejscowniku z końcówką *-e* pochodzą z 2. poł. XVI w.: *Dobra Woda*, na *Dobrej Wodzie* (1560), *Ruda*, na *Rudzie* <*Rvdzie*> (1570), formy z końcówką *-i* notowane są w XV w.: *Stara Wieś*, *Starej Wsi* <*Starejwsi*> (1440), *Mała Wieś*, *Małej Wsi* <*Małejwsi*> (1487).

W materiale apelatywnym spotykamy leksemy, które w staropolszczyźnie wykazywały wahania w doborze końcówek: *-i* || *-e* oraz *-i(-y)* || *-ej* || *-e* (analogiczne wahania widoczne są też w toponimach): *cerkiew*, *cerekwi* (por. zapis *w czyrekwi* ok. 1400), *cyrkiew*, *cyrekwi* (por. zapis *w czirekwi* ok. 1400) – *cyrekwie* (por. zapis *v cirekwe* 1408), *Nowa Cerkiew*, *Nowej Cerkwi* (1624), *wola*, *woli* (por. zapis *w woli* ok. 1400) – *wolej* (por. zapis *w gych dobrej woley* ok. 1500) – *wole* (por. zapis *wole* (leg. *w wole*) 1403), *Wola*, *Woli* <*woly*> (1540) – *Wolej* <*Voley*> (1426, 1449).

¹²⁴ Początkowo nazwa zestawiona *Stara Wieś*, potem złożenie z interfiksem *-o-*.

¹²⁵ Nazwa przejściowo miała formę zestawienia *Wóźna Wieś*.

¹²⁶ Początkowo *Adamowa Wola*; wtórnie nazwa przybrała formę zrostu *Adamwola* || *Jadamwola*.

¹²⁷ Początkowo nazwa w formie zestawienia, później złożenie.

Wahania w użyciu obocznych końcówek Ms. w toponimach najliczniej zaznaczyły się w XVI–XVII w., zwłaszcza w XVI w., kiedy wystąpiła ekspansja odmiany złożonej z końcówką *-ej*, w tym samym czasie będącą w użyciu w apelatywach, np. *pracej, wolej*. Współcześnie nazwy pospolite rodzaju żeńskiego (jak i nazwy miejscowe) zachowały fleksję rzeczowników staropolskich i przyjmują w miejscowniku końcówki: *-e* oraz *-i (-y)*. Końcówki *-e* i *-ej* wyszły z użycia.

W analizowanych formach lokatywnych nazw pospolitych i nazw miejscowych obserwujemy zachodzące alternacje tematyczne: obligatoryjną wymianę spółgłosek twardych na fonetycznie lub funkcjonalnie miękkie, por. *Babia Góra* : *Babiej Górze*, *karczma* : *karczmie*, *łączka* : *łączce*, *Łączka* : *Łączce*, *mogila* : *mogile*, *Mogila* : *Mogile*, *Ruda* : *Rudzie*, *rzeka* : *rzece*, *Krzyworzeka* : *Krzyworzece*, *woda* : *wodzie* oraz wymianę *e* : *o*, por. *cyrkiew* : *cyrekwi*, *Nowa Cerkiew* : *Nowej Cerkwi*, *wieś* : *usi*, *Nowa Wieś* : *Nowej Wsi*.

III. RZECZOWNIKI RODZAJU NIJAKIEGO

1. Dopelniacz

W dobie staropolskiej wszystkie rzeczowniki rodzaju nijakiego (zakończone w M. l.poj. na *-o* oraz na *-e*) mają w D. l.poj. końcówkę *-a*¹²⁸. Ojkonimy rodzaju nijakiego (twardotematowe z końcówką M. l.poj. *-o*, miękkotematowe w M. l.poj. na *-e*) otrzymują w dopełniaczu, podobnie jak wyrazy pospolite, końcówkę *-a*¹²⁹:

BŁONIE: z *Błonia* (1675) [NMPol I 225], por. Sstp I 114, BLŚP forma nr 37280: *błonia*; BIAŁE BŁOTO, *Białego Błota* (1947) [NMPol I 144–145], por. Sstp I 115, BLŚP forma nr 37537: *błota*; CZARNE BŁOTO, *Czarnego Błota* (1980) [NMPol II 184]; CŁO, *Cła* (1966) [NMPol II 157], por. Sstp I 313–314: *cla*; DREWNO, *Drewna* (1971) [NMPol II 422], por. Sstp II 180: *drewna*; GRODZISKO: z *Grodziska* (1564–1565), z *Grodziska* (1628–1632), *Grodziska* (1972), wś w gm. Żytno, łódz. [NMPol III 384–385], por. Sstp II 492: *grodziska*; JEZIORKO, *Jeziorka* (1966) [NMPol IV 186–187], por. Sstp III 195, BLŚP forma nr 48659: *jeziorka*; JEZIORO, *Jezióra* (1980) [NMPol IV 188], por. Sstp III 195, BLŚP forma nr 48663: *jezióra*; KADZIDŁO, *Kadziśla* (1981) [NMPol IV 248], por. Sstp III 217, BLŚP forma nr 44222: *kadziśla*; KOŁO, *Koła* (1970) [NMPol V 69–70], por. Sstp III 319, BLŚP forma nr 4869: *koła*; MIASTECZKO: z *Miasteczka* (1675), z *Miasteczka* (1777), *Miasteczka* (1966), cz. Poznań, wlkp. [NMPol VII 34–35], por. Sstp IV 195, BLŚP forma nr 39265: *miasteczka*; NOWE MIASTO: połowę *Nowegomiasta* od strony Jarocina (1496) [NMPol VII 51], por. Sstp IV 196–197, BLŚP forma nr 39412 i 39431: *miasto* (z wariantem *miesto*), *miasta*, *miesta*, SXVI, XIII 373, SGJP, WSJP PAN: *miasta*; STARE MIASTO: wsi *Starego Miasta* (1789), cz. Kalisz, wlkp.; STARE MIASTO: *Starego Miastha* (1597), wś, gm. Wronki, wlkp. [NMPol XV 180–183]; NIEBO, *Nieba* (1966), wś w gm. Końskie, święt. [NMPol VII 376], por. Sstp V 156, BLŚP forma nr 36293: *nieba*; OPOLE, *Opola* (1946), por. Sstp V 604–605, BLŚP forma nr 29849: *opola*; OPOLE LUBELSKIE, *Opola Lubelskiego* (1970) [NMPol VIII

¹²⁸ Otrzymuje ją 26 leksemów, w tym: 21 w M. l.poj. na *-o* (po spółgłosce twardej 15, po tylnojęzykowej 6) oraz 5 w M. l.poj. na *-e* (2 po spółgłosce funkcjonalnie miękkiej i 3 leksemy z tematem zakończonym spółgłoską fonetycznie miękką).

¹²⁹ To zbiór 38 nazw (odnoszących się do 53 referentów).

131–132]; PIEKŁO: z *Piekła* (1570), u *Piekła* (1590), u *Piekła* (1636), (1649), *Piekła* (1947), wś, pom. [NMPol VIII 421–422], por. Sstp VI 89, BLŚP forma nr 32782: *piekła*; BOŻE POLE: z ... *Bożego Pola* (1664), dziś *Bożepole Szlacheckie* [NMPol I 323]; BOŻE POLE: prócz *Bożego Pola* (1624), dziś *Boże Pole Królewskie* [NMPol I 321]; STARE POLE: do *Starego Pola* (1636) [NMPol XV 183]; WILCZOPOLE: wsi *Wilczopola* (1626) [kartoteka NMPol], por. Sstp VI 341, BLŚP forma nr 42096: *pola*; PRZEDMIEŚCIE: ze wsi *Przedmieścia Łancutskiego* (1727), dziś *Przedmieście Dolne* i *Przedmieście Górne* [NMPol IX 293], por. Sstp VII 121: *przedmieścia*; SIODŁO, *Siodła* (1947) [NMPol XIII 206], por. Sstp VIII 206, BLŚP forma nr 16615: *siodła*; TOPORZYSKO, *Toporzyska* (1964), por. Sstp IX 174, BLŚP forma nr 14862: *toporzyska*; UŚCIE, *Uścia* (1982), por. Sstp IX 350: (*ujście*), z wariantami: *huście*, *uście*, *uścia*, SGJP, WSJP PAN: *ujścia*; UŚCIE GORLICKIE, *Uścia Gorlickiego* (1965); UŚCIE SOLNE: do *Usczia* (1564), do *Vsczia* (1570), *Uścia Solnego* (1963); UJŚCIE, *Ujścia* (1967); UJŚCIE JEZUICKIE, *Ujścia Jezuickiego* (1964); WAPNO, *Wapna* (1982), por. Sstp X 41, BLŚP forma nr 7690: *wapna*; WIERZCHOWISKO: de *Wirzchouisca*¹³⁰ (1399), *Wierzchowiska* (1982), wś, gm. Wolbrom, młp., por. Sstp X 193–194, BLŚP forma nr 14064 i 14070: *wierzchowisko* (z wariantem *wirzchowisko*), *wierzchowiska*, *wirzchowiska*, SGJP: *wierzchowiska*; WÓJTOSTWO, *Wójtostwa* (1974), wś, łódz., por. Sstp X 307, BLŚP forma nr 19517: *wójtostwo* (z wariantem *wójtowstwo*), *wojtostwa*, SGJP: *wójtostwa*; WÓJTOSTWO, *Wójtostwa* (1982), *Wójtostwa* (2013), wś, maz.; WOJTÓWSTWO, *Wójtostwa* (1982), *Wojtówstwa* (2013), wś, podl.; ŻĄDŁO, *Żądła* (1974), por. Sstp XI 568, BLŚP forma nr 10140: *żądła*; ŻELAZO, *Żelaza* (1951) [kartoteka NMPol], por. Sstp XI 581, BLŚP forma nr 10752: *żelaza*.

Najwcześniejsze poświadczenia form dopełniacza rzeczowników nijakich datowane są na 2. poł. XIV w.: *miasto*, *miasta* (por. zapis z *masta* ok. 1380), *drewno*, *drewna* (por. zapis *ne wszanl Potrkowa drewna* 1389), *jezioro*, *jeziora* (por. zapis *pol yezsora* 1397), kolejne na początek XV w.: *pole*, *pola* (por. zapis *zwyerz pola* ok. 1400), *opole*, *opola* (por. zapis *przemanczskiego opola* 1404). Pierwsze zapisy toponimów w dopełniaczu pochodzą z końca XIV w.: *Wirzchowisko* || *Wierzchowisko*, *Wirzchowiska* <*Wirzchouisca*> (1399), por. ap. *wirzchowisko*, *wirzchowiska* (do *wirzchowiska* (1432) 1618).

2. Celownik

Zapisy toponimów w C. są rzadko spotykane w dokumentach historycznych. Nie odnotowano zapisów nazw miejscowych w formie C.

3. Biernik

W B. l.poj. rzeczowniki pospolite i nazwy miejscowe rodzaju nijakiego¹³¹ mają końcówkę równą mianownikowi: MIASTECZKO: na *Miasteczko* idąc (1698), cz. Poznań, wlkp. [NMPol VII 34], por. Sstp IV 195: *miasteczko*.

¹³⁰ Forma D. nazwy miejscowej poświadczona wcześniej niż nazwy apelatywnej.

¹³¹ Nazwy miejscowe rodzaju nijakiego w formie biernika spotykane są bardzo rzadko w dokumentach historycznych.

4. Narzędnik

W dobie staropolskiej rzeczowniki rodzaju nijakiego, niezależnie od wygłosu tematu fleksyjnego, przybierają w N. l.poj. końcówkę *-em*¹³² (zachowaną do dziś) oraz końcówkę *-im*¹³³. Nazwy miejscowe (podobnie jak nazwy pospolite) mają w narzędniku końcówkę fleksyjną *-em*¹³⁴: STARE POLE: z *Starem Polem* (1565), wś w gm. Stare Pole, pom. [NMPol XV 183]; STARE POLE: z *Starym Polem* (1564)¹³⁵, dziś *Staropol*, wś, gm. Sanniki, maz.; STAROPOLE: z *Staropolem* (1661)¹³⁶, dziś *Staropol*, cz. wsi Stary Łajszczew, gm. Puszcza Mariańska, maz. [NMPol XV 193], por. Sstp VI 341, BLŚP forma nr 42098: *polem*; PRZEDMIĘSCIE: Babice z *przedmieściem* zwanem „Babice wieś” (1880), dziś *Przedmieście Babickie* [NMPol IX 293].

5. Miejscownik

W Ms. l.poj. rzeczowniki nijakie przybierają końcówkę *-u* (2 leksemy w M. l.poj. na *-o* po spółgłosce tylnojęzykowej oraz 3 miękko tematowe w M. l.poj. na *-e*), końcówkę *-e* (2 leksemy twar dotematowe w M. l.poj. na *-o*) oraz końcówkę *-i* (jeden leksem)¹³⁷. Nazwy miejscowe mają końcówki fleksyjne właściwe nazwom pospolitym (*-u* i *-e*).

5.1. Forma miejscownika z końcówką *-u*

MIASTECKZO: na *Miasteczku* (1712) [NMPol VII 34], por. Sstp IV 195, BLŚP forma nr 39262: *miasteczku*; OKOLE: na *Okolu* (1742–65) [NMPol VIII 61], por. Sstp V 555, BLŚP forma nr 29267: *okolu*; BIAŁOPOLE: w *Bilempoliu* (1574), w *Biełympoliu* (1581)¹³⁸ [NMPol I 155], por. Sstp VI 340, BLŚP forma nr 42099–42100: *polu* || *poli*, SXVI, XXVI 420, SGJP, WSJP PAN: *polu*; BOŻE POLE: na *Bożym Polu* (1624), dziś *Boże Pole Królewskie* [NMPol I 321]; PRZEDMIĘSCIE: Na *Przedmieściu Bieckim...* w *Przedmieściu* (1765), dziś *Przedmieście Dolne* i *Przedmieście Górne* [NMPol IX 292], por. Sstp VII 121: *przedmieściu*; SIEDLISZCZE: na *Siedliszczu* (1737), mto, lub.; SIEDLISZCZE: w *Syedliszczu* (1565), wś w gm. Wola Uhruska, lub. [NMPol XIII 142], por. SXVI, XXXVIII 57¹³⁹: *siedliszczu*; TARGOWISKO: na *targowysku* (1487), in suburbio forali al. na *targowysku* eundo de Gnesna (1498), na *Targowisku* (1628–1629), cz. Gniezna, wlkp., por. Sstp IX 123, BLŚP forma nr

¹³² Kontynuuje pierwotne **-em* z tematów na **-jo* oraz **-bmb* z tematów spółgłoskowych, por. GHJP: 303.

¹³³ Końcówka *-im* jest w użyciu w dobie staropolskiej w rzeczownikach pospolitych zakończonych pierwotnie na *-bje*. W XVI w. ustąpiła końcówce *-em*, która w XVII w. się upowszechniła (por. GHJP: 303; Długosz-Kurczabowa, Dubisz 2006: 217), por. Iether a Estamo s *przedmyescym* gich 1455 [Sstp VII 121], SXVI, XXXI 238: *przedmieści(e)m*, SGJP, WSJP PAN: *przedmieściem*.

¹³⁴ Nie odnotowano użycia formy z końcówką *-im*.

¹³⁵ Początkowo nazwa zestawiona *Stare Pole*, od XVIII w. złożenie *Staropol* ze zmianą paradygmatu fleksyjnego.

¹³⁶ Dawniej *Staropole*, wtórnie *Staropol*.

¹³⁷ W staropolszczyźnie rzeczowniki rodzaju nijakiego przybierały w Ms. l.poj. końcówkę *-e* (< **-ě*, dawnych tematów na **-o-*) oraz zachowaną do XV w. końcówkę *-i* (rzeczowniki utworzone formantem *-bje*). Rzeczowniki, których temat kończy *-k*, *-g*, *-cb*, do końca XV w. mające w tym przypadku końcówkę *-e*, już w XV w., choć sporadycznie, powszechnie w XVI w., przyjęły z odmiany męskiej końcówkę *-u* (por. GHJP: 304–305; Długosz-Kurczabowa, Dubisz 2006: 217–218).

¹³⁸ Okresowo nazwa miała formę zrostu *Bialepole*; ostatecznie utrwaliła się w formie złożenia z interfikssem *-o-*.

¹³⁹ W Sstp VIII 179 forma miejscownika niepoświadczona.

12586: *targowisku*; TARGOWISKO: na *Targowisku* (1614), na *Targowisku* (1676), dziś *Targowisko Dolne* i *Targowisko Górne*, dwie wsi w gm. Lubawa, warm.-maz.; ZARZECZE: w ... *Zarzeczcu* (1711) [kartoteka NMPol], por. Sstp XI 180, BLŚP forma nr 11568: *zarzeczcu*.

5.2. Forma miejscownika z końcówką *-e*

NOWE MIASTO: w m. Iaroczin i *Nowym Mieście* (1471), w *Nowymmieście* (1496), cz. Jarocina, wlkp. [NMPol VII 511], por. Sstp IV 197, BLŚP forma nr 39417 i 39432: *miasto* (z wariantem *miesto*), *mieście* || *miastu*, SXVI, XIII 373, SGJP, WSJP PAN: *mieście*; PIEKŁO: na *Piekle* (1675), na *Piekle* (1711), na *Piekle* (1912), wś, pom. [NMPol VIII 421], por. Sstp VI 89, BLŚP forma nr 32790: *piekle*; WÓJTOSTWO: Folwark na *Wójtostwie* w Pobiedziskach (1565), wś w gm. Pobiedziska, wlkp. [kartoteka NMPol], por. Sstp X 307, BLŚP forma nr 19516: *wojtowstwie*, SGJP: *wójtostwie*.

Najstarsze poświadczenia formy miejscownika rzeczowników nijakich z końcówką *-u*, jak i z końcówką *-e* są datowane na 2. poł. XIV w.: *okole*, *okolu* (por. zapis *w okolu* (1371)), *piekło*, *piekle* (por. zapis *v peckle* ok. 1380 r.). Najstarszy zapis toponimu w miejscowniku pochodzi z 2. poł. XV w.: *Targowisko*, *Targowisku* <*targovysku*> (1487), <*targowisku*> (1498). Analiza fleksji rzeczowników rodzaju nijakiego pozwala stwierdzić, że odmiana ta w staropolszczyźnie odznacza się w dużym stopniu normatywnością. Wahania wykazują tylko w omawianym materiale dwa leksemy (*miasto*, *pole*) mające oboczne formy lokatywne, bo występujące w miejscowniku w dwojakiej postaci: z końcówką *-u* lub *-e*, która ostatecznie zwyciężyła (*mieście* – *miastu*), oraz z końcówką *-i* lub *-u*, która zwyciężyła (*poli* – *polu*). Współczesna odmiana rzeczowników nijakich (w tym nazw miejscowych) kontynuuje stan staropolski.

W tematach nazw apelatywnych i miejscowych zakończonych spółgłoską twardą obserwujemy wymianę spółgłosek twardych na fonetycznie lub funkcjonalnie miękkie, por. *miasto* : *mieście*, *Nowe Miasto* : *Nowym Mieście*, *piekło* : *piekle*, *Piekło* : *Piekle*, *wojtowstwo* : *wojtowstwie*, *Wójtostwo* : *Wójtostwie*.

***

Analiza materiału historyczno-toponimicznego przeprowadzona na tle staropolskiej leksyki apelatywnej pozwoliła zaobserwować szereg prawidłowości w zakresie odmiany toponimów i apelatywów i pokazać, jakie zmiany w polskiej fleksji zaszyły na przestrzeni lat, przede wszystkim w żywotności niektórych końcówek fleksyjnych. Na zebrane w niniejszym opracowaniu dane fleksyjne złożyły się 272 formy fleksyjne rzeczowników oraz około 400 form fleksyjnych toponimów.

Sumując dotychczasowe rozważania, można stwierdzić, że fleksję rzeczowników w dobie staropolskiej charakteryzuje znaczna wariantywność. Mamy z nią do czynienia również we współczesnej polszczyźnie. Przyjrzenie się poszczególnym wyrazom pospolitym i nazwom miejscowym pod kątem ich budowy językowej (z uwzględnieniem zależności końcówki fleksyjnej od wygłosu tematu) dało obraz form fleksyjnych oraz stopnia rozpowszechnienia jednej z końcówek równoległych w danym przypadku, jednocześnie pozwoliło wskazać formy fleksyjne obecne w staropolszczyźnie i zachowane – lub nie – do dzisiaj.

Zarówno w odmianie nazw pospolitych, jak i toponimów największe zróżnicowanie wykazują formy dopełniacza rodzaju męskiego. Do chwili ustalenia się jednej końcówki wiele nazw wykazuje wahania w odmianie, przybierając końcówki równoległe *-a* || *-u*. Wahania w użyciu końcówek dopełniacza zaznaczyły się również w odmianie rzeczowników rodzaju żeńskiego, kiedy rywalizowały ze sobą typy form miejscownika: z końcówką *-i(-y)*, *-e* i z przymiotnikową *-ej*. Zwyciężyła forma dopełniacza w odmianie prostej (*-i(-y)*). Wahania dotyczą także (choć zdecydowanie rzadziej) przyjmowania wykładników miejscownika rodzaju męskiego (oboczne końcówki *-e* || *-u*) i rodzaju żeńskiego (rywalizujące ze sobą, zwłaszcza w XVI w.: końcówka *-i(-y)* i końcówka przymiotnikowa *-ej*).

Poczynione obserwacje materiału proprialnego dowodzą istnienia w polszczyźnie (dawniej i współczesnej) obocznych form fleksyjnych oikonimów, czym nie różnią się od odpowiadających im apelatywów. Zaobserwowane zmiany wskazują XVI–XVIII w. jako okres największego rozchwiania systemu. Z wieku na wiek wahania w odmianie są jednak coraz mniejsze, a równoległość końcówek stopniowo maleje. W ramach niektórych przypadków zmniejszyła się ich liczba (w C. l.poj. r.m. mamy tylko końcówkę *-owi*, w XVI w. funkcjonowała końcówka *-u*, w D. l.poj. r.ż. mamy *-i(-y)*, w XVI w. była w użyciu końcówka *-e*, w N. l.poj. r.nij. mamy *-em*, w XVI w. była też w użyciu końcówka *-im(-ym)*). Współcześnie fleksję toponimów charakteryzuje jeszcze pewien stopień wariantywności. Wciąż występują przypadki wielokońcówkowe (D. l.poj. r.m. *-a* i *-u*, Ms. l.poj. r.m. *-e* i *-u*, B. l.poj. r.ż. *-ę* i *-o*, Ms. l.poj. r.ż. *-i(-y)* i *-e*, Ms. l.poj. r.nij. *-e* i *-u*).

Z badań wynika, że nazwy miejscowe – formalnie równe apelatywom – odmieniają się w zasadzie podobnie jak nazwy pospolite. Materiał egzemplifikacyjny poświadcza, że zdecydowanie liczniejsza grupa oikonimów powstałych w procesie czystej onimizacji równo brzmiących apelatywów ma fleksję taką jak ta apelatywu. Nazwa własna miejscowości może jednak odmieniać się inaczej niż wyraz pospolity. Przybieranie innej końcówki niż w apelatywach jest wyróżnikiem nazwowości w odmianie toponimów. Odmienne wykładniki (zwykle dopełniacza) często służą zróżnicowaniu nazw miejscowych, pełniąc funkcję wyróżników fleksyjnych. Oprócz morfemów fleksyjnych wykorzystuje się w tym celu również alternacje tematyczne, np. bliski kategoriałnemu jest brak alternacji w pewnych oikonimach, np. ap. *dębu* : n. m. *Dąba*. W wielu wypadkach to uzus, zwyczaj lokalny decyduje o odmianie nazw miejscowości. By prawidłowo, czyli według tradycji i przyjętej normy, odmieniać nazwy miejscowe, nie wystarczy tylko znajomość reguł systemowych, niezbędna jest również wiedza na temat odmiany nazw jednostkowych obiektów zbudowana na znanych wzorcach fleksyjnych, ale odniesiona do wypadków indywidualnych.

Magdalena Klapper

Opracowanie przymiotników w *Bazie leksykalnej* *średniowiecznej polszczyzny*

1. Wstęp

W siatce haseł Słownika BLŚP znajduje się prawie 3000 przymiotników (w tym ok. 90 zaimków przymiotnych). Leksemy sklasyfikowane jako przymiotniki odmieniają się przez trzy liczby, pięć rodzajów i siedem przypadków według dwóch typów odmiany. Podlegają również stopniowaniu.

2. Zasady opracowania przymiotników w Słowniku BLŚP

W Słowniku BLŚP zasady opracowania haseł przymiotnikowych zasadniczo nie odbiegają od tych przyjętych w Sstp. Podstawowa różnica polega na wyodrębnieniu kategorii typu odmiany (prosta i złożona)¹ oraz na przyjęciu nieco innych kryteriów klasyfikacji jednostek hasłowych jako przymiotników. Rozwiązania przedstawione w tym rozdziale zastosowano do opisu przymiotników oraz zaimków przymiotnych w BLŚP.

2.1. Selekcja haseł

Między Sstp a BLŚP występują pewne różnice dotyczące przyporządkowania haseł jako form przymiotnika. W Sstp część imiesłowów o wyraźnie przymiotnikowym znaczeniu wydzielano jako osobne hasła i opisywano jak przymiotniki (w wypadku zsubstantywowanych – jako rzeczowniki), np.

uczyniący ‘taki który może być wykonany, zbudowany’ (IX 304)

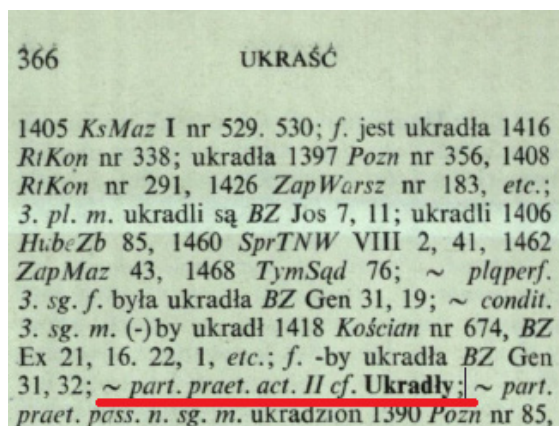
uczyniony ‘działający, sprawczy’ (IX 322)

ukradły ‘kradziony, ukradziony’ (IX 365)

---

¹ Szczegółowe omówienie tego zagadnienia znajduje się w osobnym artykule autorstwa Tomasza Kolowcy, s. 151–166.

Pod hasłem czasownikowym o istnieniu takiego imiesłowu informowano za pomocą odsyłacza międzyhasłowego w obrębie katalogu form, np.

Il. 1. Fragment hasła *Ukraść* w Sstp (IX 365). W katalogu form czasownika odsyłacz informuje o zamieszczeniu poświadczenia formy imiesłowu czasu przeszłego czynnego II pod osobnym hasłem *Ukradły*.

Ponieważ często te same formy imiesłowów notowane są zarówno w użyciach przymiotnikowych, jak i w konstrukcjach czasownikowych (i niekiedy trudno rozróżnić jedno od drugich), w Słowniku BLŚP imiesłowu przymiotnikowe czynne i bierne oraz imiesłowu czasu przeszłego czynne II zamieszczamy pod czasownikami, sygnalizując zmianę funkcji i znaczenia wyrazu w definicji hasła, np.

hasło Sstp	hasło BLŚP
<i>Frymarczący</i>	<i>Frymarczyć</i>
<i>Domniemany</i>	<i>Domniemać</i>
<i>Były</i>	<i>Być</i>
<i>Dorosły</i>	<i>Dorósć</i>

Wyjątek czynimy dla przymiotników będących z pochodzenia imiesłowami, dla których nie da się wskazać adekwatnej podstawy czasownikowej (np. *wszechmogący*, *samomarły*).

W Sstp spod hasła przymiotnikowych wyłączano część materiału, mianowicie formy D. i C. l.poj. r.n. odmiany niezłożonej poświadczone w wyrażeniach przyimkowych. Informowano o tym w katalogu form przy użyciu odsyłacza do odrębnego hasła wielosegmentowego, pod którym opisano dane połączenie wyrazowe, np. *z cisa, po gotowu, do pełna, z pełna, po polsku*.

PEŁNY

Pełny formy: *n. sg. m. pełen* XV med. R XXII 234, BZ Num 14, 24. Deut 33, 23. I Par 23, 1. II Par 24, 15, Rozm 31. 142; *pełny* Fl 74, 7, XV in. R XXIV 60, XV med. Zab 513, MW 82b, Pul Ath 30, Rozm 394. 808; *pełn* Rozm 217; *f. pełna* Gn 1b, Fl i Pul 32, 5. 47, 9. 118, 64. Hab 5, etc.; *neutr. pełno* XV med. SKJ V 262; *pełne* ca 1428 PF I 486, BZ I Par 11, 13; ~ *g. sg. f. pełnej* 1428 ZapWarsz nr 249, XV med. PamLit XXVIII 308. Sul 37. 1461–7. Serm 442v; **neutr. pełna cf. Do pełna, Z pełna;** *pełnego* OrtMac 33, OrtOssol 12, 3. 33, 2; ~ *d. sg. f. pełnej* XV med. MPKJ V 430; ~ *ac. sg. m. pełen* Gn 181b, 1438 Pozn nr 1600, BZ

Do **pełna** 'skutecznie, efficienter': Do *pełna* efficaciter XV med. R XXV 151.

Z pełna, Z pełna 1. 'w całości, w pełni, plene': Czom mal placicz penandze Wirchoslaue, tom szaplacil s *pełna* 1397 Pozn nr 347, sim. 1398 HubeZb 94, 1401 SKJ III 193, 1407 Kościan nr 335, 1411 KsMaz I nr 1648, 1414 Kościan

Il. 2. Fragment hasła *Pełny* w Sstp (VI 65). W katalogu form odsyłacz informuje o zamieszczeniu poświadczeń D. l.poj. r.n. pod osobnymi hasłami *Do pełna* i *Z pełna* (VI 62).

Aby umożliwić prezentację jak najbogatszych katalogów form poszczególnych leksemów w BLŚP, poświadczenia form odmiany niezłożonej w wyrażeniach przyimkowych zamieszczamy pod odpowiednimi przymiotnikami, a nie pod osobnymi hasłami, jak w Sstp, np.

hasło Sstp	hasło BLŚP
<i>Z cisa</i>	<i>Cisy</i>
<i>Po gotowu</i>	<i>Gotowy</i>
<i>Do pełna, Z pełna</i>	<i>Pełny</i>
<i>Po polsku</i>	<i>Polski</i>

Informację o użyciu formy przymiotnika w wyrażeniu przyimkowym opisujemy w części semantycznej hasła.

W Sstp nie opracowywano hasel przymiotnikowych poświadczonych wyłącznie jako człony połączeń wyrazowych będących nazwami gatunkowymi botanicznymi i zoologicznymi. W odpowiednim miejscu ciągu alfabetycznego hasel zamieszczano jedynie odsyłacz do rzeczownika, pod którym zdefiniowano znaczenie połączenia².

² Początkowo zasada ta nie była sformułowana tak jednoznacznie. Por. „zestawienia, jak *boże drzewko* itp., dajemy zasadniczo pod rzeczownikiem, ale jesteśmy ostrożni w uznawaniu tego rodzaju połączeń za stałe zestawienia; raczej widzimy w nich połączenia luźne i dajemy materiał przykładowy pod obu wyrazami” (Urbańczyk 1953–1955: VIII).

Swlak bot. 1. 'wiciokrzew przewiercień, *Lonicera caprifolium* L.': Swlak caprifolium 1472 Rost nr 913.
2. 'powój polny, *Convolvulus arvensis* L.': Swlak volubulus 1478 Rost nr 2309; Swlak volubilis XV ex. *GlLek* 43.
 ~ Bohemizm.
Swojski cf. Koper, Rumien, Rumnek, Szafran, Szczaw

Il. 3. Hasło *Swojski* w Sstp (VIII 511) z odsyłaczem do rzeczowników, pod którymi zacytowano poświadczenia połączeń wyrazowych zawierających przymiotnik *swojski*.

W Słowniku BLŚP opisujemy możliwie największą liczbę zidentyfikowanych form fleksyjnych przymiotników, bez względu na to, w jakich kontekstach zostały poświadczone. Wielowyrzawowe nazwy botaniczne i zoologiczne traktujemy jak wszystkie inne połączenia wyrazowe, mogą one zatem być wykorzystane w ilustracji materiałowej kilku haseł, zarówno rzeczownikowych, jak i przymiotnikowych. Odpowiednie hasła łączymy wówczas odsyłaczem.

Zsubstantywowane przymiotniki będące nazwami zawodów i urzędów (np. *krajczy, wojski*) oraz danin i opłat (np. *podymne, wiecne*) traktujemy jako rzeczowniki, jednak w pozostałych wypadkach rzeczownikowe użycia przymiotników nie powodują zmiany ich klasyfikacji jako części mowy. W części definicyjnej hasła odnotowujemy jedynie „użycie w funkcji innej części mowy”, np. *bliski, dobry, święty*. W Sstp oznaczano to symbolem graficznym ~.

sie tym wymowić, aby sie przed ludem dobrzy uczynili *Rozm* 647; ~ *comparat. z gen.*: A gdy szją mv szyn narodzył,... then byl oczcza barszo lepszy *Aleksy* w. 36; ~ ~ W kazdey dobrej duschy sercze szye kv bogv ruschy XV *med. PF* IV 595; Caritas laszka patiens est czirplyw yest, bo zadanye slosczy rowną, prosta dobra dusza noszy XV ex. *MacDod* 148; ~ Posnani bødø dobrzy medzy slimy discernentur fideles ab infidelibus *Gn* gl. 102b; Dobrze vczyn, gospodne, dobrym a prostego sercza (benefac, domine, bonis et rectis corde) *Fl* 124, 4, *sim. Pul*; Zgothowano gest wszem dobrim, a osobno w bodze szczodrim XV in. *R* XXV 218; Svyati krzyszv,... pomosz dobrym spravyedlyvoszcz, a grzeschnym day laszka szw[y]a XV p. *pr. MacDod* 102; Słowa Ambrozzego kv oblyv-

Znak zapowiadający cytowanie poświadczeń zawierających zsubstantywowany przymiotnik

Il. 4. Fragment hasła *Dobry* w Sstp (II 81) z wyróżnionymi poświadczeniami zsubstantywowanego przymiotnika *dobry*.

Formy wyrazu w funkcji innych części mowy**dobre** (rzeczownik)

‘mienienie ruchome lub nieruchome, majątek’

- Diffamatus (sc. villicus) est apud illum, quasi bona sua, gego dobr[yl]e dissipasset (Luc 16, 1) *XV med. R XXIV (2.15) - 375*

dobre (rzeczownik)

‘dostatek, pomyślność’

- Surge stadla (leg. z stadla) gresnego, propera u lepse s dobrego, veni do croleustua nebeskego *XIV med. Kśw - bv 37*
- Napelneni budzem w dobrich domu twego, swoti iest cosczol tway, dziwni w prawdze (replebimur in bonis domus tuae) *ca 1400 Fl - 64, 5*

dobre (rzeczownik)

‘dobry uczynek’

- Surge stadla (leg. z stadla) gresnego, propera u lepse s dobrego, veni do croleustua nebeskego *XIV med. Kśw - bv 37*
- Pocazuia, iz so gresnicy ctuoracy...; sedocy so, giz so k dobremu obleniao *XIV med. Kśw - br 12*
- Vczin se *mno znamo w dobrem (fac mecum signum in bonum), aby widzely, gisz me nenasrzeli... bo ty, Gospodne, podpomogli ies me *ca 1400 Fl - 85, 16*
- Wszitczy odchillily so se, w iedno pospolu nevsziteczny so se vczinili; ne iest, iensze bi vczinil dobre (non est qui faciat bonum), ne iest asz do iednego *ca 1400 Fl - 13, 4*
- Myloscywy Panye, gce tho mamy od cebge przykazange, zebysmy nge oddawaly ngeprzyacelwm naszym zlym, ale dobrym za yh procyff nam sgrzesenge *XV ex. GWP (4.2)*
- Blogoslaw, dusza moja, Bogu..., ienze napelnya w dobrym zozdo *twoye (qui replet in bonis desiderium tuum), odnowy szye yako orlowa mlodoszcz twoya *ca 1500 Pul - 102, 5*

dobry (rzeczownik)

‘człowiek prawy, cnotliwy’

- Dobrze vczyn, Gospodne, dobrym a prostego serca (benefac, Domine, bonis et rectis corde) *ca 1400 Fl - 124, 4*

Il. 5. Fragment hasła *Dobry* w BLŚP (hasło nr 1479).
Użycia rzeczownikowe przymiotnika *dobry*.

Podstawą do wyodrębnienia osobnych hasel przymiotnikowych są różnice słowotwórcze (np. *domowny* i *domowy*; *drewniany* i *drzewiany*), ale nie brzmieniowe. Oznacza to, że odmianki fonetyczne, niekiedy liczne i znacząco różne od podstawowej, grupowane są pod jednym hasłem, por. np. przymiotniki *ciotczany*, *chrześcijański*:

Ciotczany, Cieczony, Cioczany, Cioczczany, Cioczczony, Cioczony, Ciotczony
Chrześcijański, Krześcijański, Krześcijiński.

Przymiotniki niezaprzeczone i zaprzeczone są opisywane jako osobne hasła, np. *do-stojny*, *niedostojny*.

2.2. Homonimy

Wzorem Sstp w BLŚP hasła homonimiczne są poprzedzone cyframi arabskimi. Jako homonimy syntaktyczne traktujemy równobrzmiące leksemy będące różnymi częściami mowy, np. 1. *Przyjacielski* (przymiotnik), 2. *Przyjacielski* (przysłówek).

Jako homonimy etymologiczne traktujemy równobrzmiące leksemy mające różne pochodzenie, np. *morski*:

1. *Morski* ‘będący w związku z morzem, dotyczący morza’ (Sstp IV 327)
2. *Morski* ‘mający związek z morą, tj. morwą, morwowy’ (S I 33)

2.3. Główka hasła

Formą podstawową przymiotnika w BLŚP jest M. l.poj. r.m. odmiany złożonej. Dotyczy to również przymiotników dzierżawczych poświadczonych w zabytkach wyłącznie w odmianie niezłożonej, np. *dziewczyn, faraonow*, które w Sstp zamieszczono pod hasłami *Dziewczyn, Faraonow*. W BLŚP odnośne hasła mają postać *Dziewczyny, Faraonowy*. Zasada ta nie dotyczy tych zaimków przymiotnych, które w M. l.poj. r.m. mają zawsze końcówkę zerową, np. *mój, nasz, niczyj, ów, sam, swój, wszystek*³.

2.4. Hasłowanie a kategoria stopnia

W Słowniku BLŚP opisujemy poświadczone formy stopnia równego, wyższego i najwyższego przymiotnika. Za regularne formy superlatywu uznajemy te, które zawierają przedrostek *na-* lub *naj-* i przyrostek *-szy*. W staropolszczyźnie nie był to jednak jedyny sposób wyrażania gradacji cechy (por. Kleszczowa 2004). Przymiotniki mające formę stopnia równego z dodanym przedrostkiem intensyfikującym *na-* lub *nad-* (np. *nasilny, nadpełny*) są traktowane jako osobne hasła. W katalogu form nie uwzględniamy stopniowania analitycznego przy użyciu operatora metapredykatywnego *bardziej*. Przymiotnikom niestopniującym się ze względów semantycznych (np. *nocny, żelazny*) oraz zaimkom przymiotnym (np. *jaki, każdy, nasz*) przypisujemy arbitralnie formę stopnia równego.

Formy wszystkich stopni danego leksemu są zgrupowane pod jednym hasłem przymiotnikowym. Wyjątkiem od tej zasady jest hasło *Większy* (zredagowane niezależnie od *Wielki*), pod którym znalazły się formy komparatywu i superlatywu przymiotnika *wielki*.

Niektóre przymiotniki notowane w zabytkach sprzed ok. 1500 r. odbiegają od regularnego schematu stopniowania. Przymiotnik *podlejszy*⁴, pochodzący od przysłówka *podle* i zewnętrznie przypominający formę komparatywu od *podły* (por. SeBo 452), ma w rzeczywistości stopień równy, jak *dzisiejszy* i *jutrzejszy*, stąd główka hasła w postaci *Podlejszy*. Formę *podły* utworzoną wtórnie od *podlejszy* (w szerszym wachlarzu znaczeń niż odnotowane w Sstp) rejestruje dopiero SXVI.

3. Forma przymiotnika

Opis gramatyczny przymiotnika zawiera: hasło główne, formę podstawową wariantu, transkrypcję formy, formę z podziałem na temat i końcówkę oraz oznaczenie ewentualnych alternacji. Następnie określona jest liczba, przypadek, rodzaj, stopień i typ odmiany przymiotnika. W wypadku zapisów niejednoznacznych informację o możliwej innej transkrypcji lub identyfikacji formy zamieszczamy w rubryce Uwagi.

³ Interesującym wyjątkiem jest staropolski zaimek przymiotny *żadny*. Forma *żaden*, współcześnie podstawowa dla tego leksemu, jest niepoświadczona w materiale do 1500 r., więc, wzorem Sstp, umieszczamy ją w nawiasie.

⁴ W Sstp odnotowano również odmiankę *podleszy*.

Opis gramatyczny

Hasło:	Głęboki (przymiotnik)		
Forma:	głębokie		
Analiza fleksyjna:	Temat	Końcówka	Alternacja
	głęboki	e	kk'
Leksem:	przymiotnik		
Fleksem:	przymiotnik		
Liczba:	mnoga		
Przypadek:	biernik		
Rodzaj:	żeński		
Stopień:	równy		
Typ odmiany:	złożona		
Uwagi:	Identyfikacja formy przymiotnika niepewna.		

Il. 6. Opis gramatyczny jednego z poświadczeń przymiotnika *głęboki* (*MamLub* 151) (BLŚP, forma nr 44037).

Paradygmat przymiotnika zawiera znaczną liczbę form synkretycznych, np. z końcówką *-e*. Podając formę przymiotnika, o ile to możliwe, uzupełniamy jego opis fleksyjny zgodny z charakterystyką fleksyjną wyrazu określanego. W wypadku tekstów ciągłych jest to zwykle polski rzeczownik czy zaimek. Przy braku zgodności form stosujemy koniektury, a zapis określamy jako „z uszkodzoną/błędną końcówką”.

W wypadku przymiotników wplecionych w tekst obcy, będących głosami bądź odpowiednikami haseł słownikowych, o ile formy w obu językach zostały w tekście zharmonizowane, w opisie bierzemy pod uwagę charakterystykę fleksyjną wyrazu obcego. Przy braku zgodności (np. gdy formę zależną łacińskiego przymiotnika objaśniono formą podstawową polskiego przymiotnika) oraz w wypadku zapisów izolowanych staramy się podać najbardziej prawdopodobną interpretację polskiego zapisu na podstawie jego końcówki. Możliwość odmiennej identyfikacji formy zaznaczamy w rubryce Uwagi.

4. Moduł Fleksja haseł przymiotnikowych

W katalogu form w hasle poświadczone formy danego przymiotnika szeregujemy z uwzględnieniem ich liczby, przypadku, rodzaju oraz stopnia. Dana forma może mieć więcej niż jedną reprezentację, np. N. l.mn. r.ż. z końcówkami *-emi* oraz *-ymi*. Niektóre leksemy mają poświadczenia zaledwie jednej formy, w wypadku innych katalog form zawiera kilkadziesiąt, a nawet ponad sto pozycji (np. *dobry*, *święty*, *wielki*).

W widoku podstawowym hasła prezentowane są wszystkie poświadczone formy danego przymiotnika bez podziału na warianty i bez względu na typ odmiany.

W widoku zaawansowanym zamieszczamy katalogi form osobno dla każdego wariantu fonetycznego i z wyodrębnionymi formami odmiany niezłożonej i złożonej. Podobnie jak w wypadku innych odmiennych części mowy, prezentujemy daną formę z podziałem na temat i końcówkę oraz oznaczamy ewentualne alternacje.

Chrześcijański

typ odmiany: złożona

stopień: równy

przypadek	liczba pojedyncza					
	rodzaj męski		rodzaj żeński		rodzaj nijaki	
	forma	poświadczenie	forma	poświadczenie	forma	poświadczenie
mianownik	-	-	chrześcijańsk-a	<i>XV med. R XXII (3.1) - 321</i>	chrześcijański-e	<i>XV p. post. JA XII (1.1)</i>
dopełniacz	chrześcijański-ego	<i>1449 Sul (1.1) - 79</i>	chrześcijański-e (kk)	<i>1417-1433 Msza XVI - 106</i>	-	-
	-	-	chrześcijański-ej (kk)	<i>XIV ex. Spow (1)</i>	-	-
celownik	-	-	-	-	-	-
biernik	-	-	chrześcijańsk-q	<i>XIV ex. Wierzę (1)</i>	-	-
narzędnik	-	-	-	-	-	-
miejscownik	-	-	-	-	-	-
wolacz	chrześcijańsk-i	<i>XV med. R XIX (12.3) - 3v</i>	chrześcijańsk-a	<i>XV p. post. SIOcc XXXIV (1)</i>	-	-

Krześcijański (wariant)

typ odmiany: złożona

stopień: równy

przypadek	liczba pojedyncza					
	rodzaj męski		rodzaj żeński		rodzaj nijaki	
	forma	poświadczenie	forma	poświadczenie	forma	poświadczenie
mianownik	krześcijańsk-i	<i>XVI in. Rozm - 277</i>	krześcijańsk-a	<i>ca 1400 Fl - Ath 3</i>	-	-
dopełniacz	krześcijański-ego	<i>(1449) XVI Galka</i>	krześcijański-ej (kk)	<i>1424 Msza III - 4rb</i>	krześcijański-ego	<i>XV p. post. GIKórn II (7.1) -</i>
	-	-	krześcijański-e (kk)	<i>ca 1409 Gn gl. - 70vb</i>	-	-
celownik	krześcijański-emu	<i>1444 R XXIII (13) - 303</i>	krześcijański-ej (kk)	<i>XV p. post. R XIX (3.2)</i>	krześcijański-emu	<i>ca 1500 OrtMac - 17r</i>
biernik	-	-	krześcijańsk-q	<i>ca 1400 Fl - Ath 1</i>	krześcijański-e	<i>ca 1420 Msza II - 259</i>
narzędnik	krześcijańsk-im	<i>1482-1483 MW - 110v</i>	krześcijańsk-q	<i>ca 1400 Fl - Ath 19</i>	-	-
miejscownik	krześcijańsk-im	<i>ca 1500 GIKazB I (1.1) - 70</i>	krześcijański-ej (kk)	<i>ca 1431 Msza XII - 212</i>	-	-
	krześcijański-em	<i>1449 R XXV (1.5) - 167</i>	krześcijański-e (kk)	<i>1484 Reg - 1r</i>	-	-
wolacz	-	-	krześcijańsk-a	<i>ca 1500 R XIX (6)</i>	-	-

Krześcijański (wariant)**typ odmiany:** złożona**stopień:** równy

przypadek	liczba pojedyncza					
	rodzaj męski		rodzaj żeński		rodzaj nijaki	
	forma	poświadczenie	forma	poświadczenie	forma	poświadczenie
mianownik	-	-	-	-	-	-
dopełniacz	-	-	krześcijański-ej (kk')	1426 <i>Msza IV</i> - 314	-	-
celownik	-	-	-	-	-	-
biernik	-	-	krześcijańsk-q	1426 <i>Msza IV</i> - 314	-	-
narzędnik	-	-	-	-	-	-
miejscownik	-	-	-	-	-	-
wolacz	-	-	-	-	-	-

Il. 7. Fragmenty widoku zaawansowanego hasła *Chrześcijański* w BLŚP z widocznymi formami wariantów *Chrześcijański*, *Krześcijański* i *Krześcijański* (por. BLŚP, hasło nr 21042).

Joanna Duska

Staropolskie przymiotniki z sufiksem *-ni*, *-ny*

W BLŚP można zauważyć grupę przymiotników z nieproduktywnym współcześnie sufiksem *-ni*, które bardzo często przyjmują postać wariantywną z sufiksem *-ny*, ale notowane są także bezwariantywnie. Prawie 70 lat temu zainteresował się nimi Marian Kucala, który w artykule *Znaczenie i zasięg przymiotników na -ni (PRZEDNI, LETNI)* omówił to zagadnienie (1955: 8–26). Artykuł ten powstał w wyniku praktycznej potrzeby opracowania tego problemu, gdyż pojawił się on przy rozpisywaniu na kartki ekscerpcyjne wybranych źródeł do Sstp. Został wydany między datą ukazania się pierwszego (1952) i drugiego (1956) tomu tegoż *Słownika*.

M. Kucala w krótkim przeglądzie literatury przedmiotu dotyczącej przymiotników na *-ni* zauważa, że: Henryk Ułaszyn w *Gramatyce języka polskiego* nie zwrócił na nie w ogóle uwagi (Benni i in. 1923), Henryk Gaertner w *Gramatyce współczesnego języka polskiego* potraktował je marginalnie, omawiając przymiotniki na *-ny* (1931–1938: 366), a Jan Łoś omawia osobno przymiotniki na *-ny* (1925: 26) i *-ni*, podając zaledwie kilka przykładów tych ostatnich i analizując je słowotwórczo (1925: 34). Do tych uwag M. Kucala na temat obecności przymiotników na *-ni* w gramatykach możemy dodać, że w *Gramatyce języka polskiego* Stanisława Szobera (1953) wśród przyrostków tworzących przymiotniki jest uwzględniony tylko przyrostek *-ny*, podczas gdy brak przyrostka *-ni*. Natomiast autor omawianego artykułu do bardziej cennych zalicza informacje z XXVI numeru „Języka Polskiego”. Jest to analiza budowy słowotwórczej nazwisk *Nowocien*, *Przybycień*, *Stępień*, *Pochopień*, przedstawiona w artykule Kazimierza Nitscha, który przy tej okazji zwraca uwagę na fakt występowania w historii – i w gwarach języka polskiego – oboczności formantów *-ny* oraz *-ni* (1946: 150–152). Druga informacja jest zawarta w *Odpowiedziach Redakcji Języka Polskiego*, wskazujących na rzadkość przyrostka *-ń-* (*i*, *a*, *e*) oraz jego łączliwość z rdzeniem (Język Polski 1946: 58–60). Po takim wstępie M. Kucala stawia sobie jako cel badawczy „zbadać znaczenia i zasięgu, zarówno obecnie, jak i w przeszłości, tych przymiotników” (chodzi oczywiście o tytułowe w jego artykule „przymiotniki na *-ni*”) (Kucala 1955: 10). Na trzech stronach

przytacza wybrane przykłady z materiałów do Sstp dotyczące tego zagadnienia i podsumowuje je, stwierdzając w trzech punktach, że:

- przymiotników z sufiksem *-ni* było w staropolszczyźnie znacznie więcej niż we współczesnej polszczyźnie,
- na ogół oznaczały one położenie w przestrzeni i na osi czasu oraz
- mieszały się z przymiotnikami z sufiksem *-ny* (Kucała 1955: 26).

W 2002 r. ukazał się 11. i zarazem ostatni tom Sstp, w 2014 pierwsza część jego suplementu, w tym roku ukaże się druga. Cały materiał został ujęty w „Indeksie *a tergo* do Słownika staropolskiego” (Eder, Twardzik 2007: 149–304), ale opiera się na hasłowaniu przyjętym w Sstp i przez to nie odzwierciedla całego zagadnienia. Na przykład w czterech przypadkach w słowniku *a tergo* są poświadczony formy oboczne *-ni* i *-ny*, brak jednak takiego poświadczenia w materiale BLŚP. Są to następujące pary przymiotników: *błędni* i *błędny*, *obyczajni* i *obyczajny*, *pilni* i *pilny*, *prześliczni* i *prześliczny*. Z kolei przymiotniki *dzielni*, *gweśni*, *pierśni*, *pośredni* zostały niesłusznie uznane za utworzone wyłącznie przy pomocy formantu *-ni*, mają one bowiem w poświadczeniach BLŚP swoje odpowiedniki z formantem *-ny*. Poświadczenia obecne w materiale BLŚP znacznie poszerzają liczbę przymiotników utworzonych przez sufiks *-ni*. Jest to spowodowane tym, że (mówiąc ogólnie) redaktorzy Sstp w różny sposób i w różnym okresie podchodzili do staropolskich zabytków. Wspomina o tym M. Kucała, a ponieważ był to rok 1955 i początek prac nad *Słownikiem*, jego uwagi dotyczyły nie tyle redagowania artykułów hasłowych, co wypisywania kart ekscerpcyjnych. Główkę kartki podciągano zwykle do formy współczesnej, a niezgodny z tą główką zapis oznaczano gwiazdką, np. **brzemennya* <Maryja> czy **myedzanye* <niebo> (czy za wydawcami, w przypadku wydanych zabytków, wykrzyknikiem). Alternatywą dla takiego postępowania było ujmowanie, uznawanego za redundantne, *-y-* w nawias kwadratowy, czyli wyrzucający.

Różnie też, w wypadku występowania obu form, stosowano tzw. hasłowanie. Obserwujemy przypadki, gdy w główce hasła jest tylko jedna forma, np. w hasle *zmysłny*, mimo że w przytoczonym materiale zacytowano głosę „sensato vlg. **szmyslynymu*”, w której jednak nie dopatrzonego się C. l.poj. r.m. formy *zmysłni*. W główce hasła pojawia się kilka form obocznych, np. *Lniany*, *Ilniany*, *Lnianny*, *Lnienny*, a mimo to nie pojawia się forma na *-ni*: *Lniani*. Nie ma jej w cytatach, gdyż pochodzi z zabytku *Glllek*, wprowadzonego później do kanonu źródeł Sstp, nie została więc też uwzględniona w odsyłaczach. Możemy także zaobserwować sytuację, że w główce hasła pojawiają się obie formy, np. w hasle *Bratni*, *Bratny* występują dwie oboczne formy, później umieszczono odsyłacz *Bratny* cf. *Bratni*, podobnie w hasle *Zupełny*, *Zupełni* występują dwie oboczne formy, wcześniej umieszczono odsyłacz *Zupełni* cf. *Zupełny*. Tak więc sprawdzenie zapisów w słowniku *a tergo* zostało uzupełnione przez sprawdzenie poświadczeń przymiotników na *-ny* i *-ni* w BLŚP.

Wyniki obu kwerend nie podważają pierwszego i trzeciego ustalenia M. Kucały – przymiotników z sufiksem *-ni* było rzeczywiście w staropolszczyźnie znacznie więcej niż współcześnie, naliczono ich wraz z formami obocznymi 235 wobec około 30 współczesnych (ostatnia liczba według wyliczeń Krystyny Kleszczowej (2003: 33)) i mieszały się one z przymiotnikami z sufiksem *-ny*, o czym świadczy 186 przymiotników, w których występują obocznie formy *-ni* i *-ny*. Weryfikacji należy poddać ustalenie drugie – wśród przymiotników

zakończonych sufiksem *-ni* nie wyróżniają się liczebnością przymiotniki oznaczające położenie w przestrzeni i na osi czasu, jest natomiast bardzo dużo innych, określających rzeczowniki o różnych znaczeniach. Na przykład obok *ostatni* czy *zadni* notujemy *gwieśni* czy *postni*, obok *dolny* || *dolni* czy *zachodni* || *zachodny* notujemy *serdeczny* || *serdeczni* oraz *wdzięczny* || *wdzięczni*.

Autorzy *Gramatyki historycznej języka polskiego*, Zenon Klemensiewicz, Tadeusz Lehr-Spławiński i Stanisław Urbańczyk (1955), w przeglądzie przyrostkowych formantów przymiotnikowych formant *-ni* przypisują tylko przymiotnikom przynależnościowym, które „są nazwami właściwości przedmiotu wynikającej z jego przynależności” (s. 226). Formant *-ny* natomiast występuje, według nich, w następujących grupach przymiotników: przynależnościowych (definicja jak wyżej), materiałowych, które są „nazwami właściwości przedmiotu związanej z materiałem” (s. 228), czynnościowych lub stanowych, które „nazywają właściwość wynikającą z czynności, wykonywanej przez przedmiot lub ze stanu, w którym się on znajduje” (s. 230), możliwościowych, które „nazywają właściwość przedmiotu od czynności, którą można na nim, z nim itp. wykonać” (s. 231), oraz własnościowych, które są „nazwami właściwości przedmiotu A wziętej od przedmiotu B” (s. 234). Z kolei Stanisław Rospond w swojej *Gramatyce historycznej języka polskiego* (1971) upraszcza sprawę i wśród formantów z elementem *-n-* wyróżnia powstałe z formantu *-bn-* formanty *-ni* i *-ny*, ale utworzone za ich pomocą przymiotniki klasyfikuje wspólnie, dzieląc je na: przynależnościowe odrzeczownikowe... czynnościowe odczasownikowe,... materiałowe odrzeczownikowe,... możliwościowe odczasownikowe w znaczeniu ‘skłonność do..., nadający się do...’ oraz własnościowe odrzeczownikowe, określające właściwość przedmiotu wyrażoną w podstawie słowotwórczej (1971: 214–215).

Do sprawy przymiotnikowego formantu *-ni* odniósł się też Jan Petr (1969: 31) w pracy dotyczącej niezłożonych form przymiotników w dawnym języku polskim i jego dialektach. Powołuje się on na artykuł Henryka Grappina (1949), stwierdzając, że podane przez tego ostatniego „miękkie formy przymiotnika” w odmianie prostej, takie jak *podobień*, *próżeń*, *roceń*, *rówień*, nie mają odpowiedników w odmianie złożonej utworzonych za pomocą sufiksu *-ni*, tymczasem w Sstp wszystkie cztery występują w formach obocznych z formantami *-ni* || *-ny*¹.

O staropolskich przymiotnikach z sufiksem *-ni* pisze także K. Kleszczowa. Oba przyrostki *-ny* i *-ni* omawia oddzielnie. Opierając się na *Słowniku staropolskim* i jego hasłowaniu, wskazuje na możliwość występowania tego przyrostka w artykule słownikowym w postaci wyłącznej lub wariantywnie z przyrostkiem *-ny*. W podsumowaniu dodaje, że możliwe jest traktowanie formantu *-ni* jako wariantu podstawowego formantu *-ny* (Kleszczowa 2003: 146), wymienia *-ny* i *-ni* jako przykład częstego współfunkcjonowania formantów, stwierdza też, że prawie wszystkie przymiotniki z formantem *-ni* są „reliktem przeszłości” (2003: 160), natomiast formant *-ny* jest „żywy przez całą historię polszczyzny” (2003: 161).

¹ Trzeba uczciwie przyznać, że książka J. Petra ukazała się w 1969 r., a 4. zeszyt tomu IV Sstp *Podfutrowanie – Pokolenie* był wydrukowany w 1971 r., 6. zeszyt tomu IV *Puszcza – Rodzić* w 1976 r., 1. zeszyt tomu VIII *Rozpróchniec – Rzec* w 1977 r.

M. Kucała pisze, że zasady decydujące o dalszych dziejach przymiotników zakończonych na *-ni* lub *-ny* są niemożliwe do ustalenia, gdyż w średniowieczu występują one w zabytkach z różnych dzielnic, a oboczność pojawia się nieraz w tym samym zabytku, np. w *Biblii królowej Zofii*. W dodatku oboczność ta występuje zarówno w wyrazach, w których w dalszym rozwoju polszczyzny utrwaliła się końcówka *-i* (jak *bliźni*, *bratni*, *pośledni*), jak i w tych wyrazach, w których utrwaliła się końcówka *-y* (jak *dzielny*, *groźny*, *potrzebny*). Wskazuje też, że w XVI w. prawie całkiem zanika wahanie między sufiksem *-ni* i *-ny* w tych samych wyrazach, a powołując się na słowniki Knapskiego i Lindego, stwierdza, że „w okresie od XVI w. do dziś zmiany w zakresie przymiotników na *-ni* były minimalne w porównaniu z tymi, jakie zaszły na przełomie w. XV i XVI” (Kucała 1955: 22–24).

Krystyna Kallas, badaczka współczesnej polszczyzny, w *Gramatyce współczesnego języka polskiego* podaje, że formant *-ni* jest obecnie nieproduktywny (1984: 432). Takiego samego określenia w odniesieniu do formantu *-ni* używa K. Kleszczowa (2003: 160). K. Kallas klasyfikuje przymiotniki zawierające formant *-ni*. Mogą one według niej określać: miejsca czynności (*zachodnie obyczaje*), czas czynności (*sobotnie wydarzenie*), substancję, z której zrobiony jest wytwór (*żytni chleb*), miejsce przedmiotu lokalizowanego (*wierzchnia odzież*), czas przedmiotu temporalizowanego (*letnia sukienka*) oraz relacje porównawcze (*bratnie porozumienie*) (Kallas 1984: 429). Równocześnie wskazuje, że formant *-ny* (podobnie jak *-owy*) uczestniczy we wszystkich relacjach semantycznych i dlatego nie jest wyspecjalizowany funkcjonalnie (1984: 432).

Jak wykazują badacze, w średniowieczu polskie samogłoski *i* oraz *y* mogły być oddawane w różny sposób, np. w *Bulli gnieźnieńskiej* *i* oddaje się przez *i*, *y*; *y* przez *i* oraz *y* (po *č*, *š*, *ž*), w *Kšw* *i* przez *y*, *i*; *y* przez *y*, *i*, w pisowni Parkoszowica *i* przez *i*, *y*, *ÿ*; *y* przez *i*, *y* (Klemsiewicz 1974: 91–101). Leszek Moszyński zwraca uwagę, że w *Kazaniach świętokrzyskich* litery *i*, *y* służą do oznaczenia głosek *i*, *y*, *j* (1984: 13). Badania są więc z tego względu utrudnione, gdyż stwierdzenie występowania form wariantywnych *-ni* i *-ny* jest możliwe jedynie na podstawie zapisów przymiotnika w następujących przypadkach odmiany złożonej: w M. l poj. r.n. *-e* i r.ż. *-a*, w M. l.mn. r.nmos. *-e* oraz w końcówkach: *-ego*, *-ej*, *-emu*, *-ą*, *-em*.

Wszystkich haseł przymiotnikowych w BLŚP utworzonych za pomocą formantów *-ni* lub *-ny*, czyli *-ni* || *-ny*, jest 1296. Nie jest to liczba zamknięta. Dzielą się one na te, które mają poświadczoną formę wskazującą, że przymiotnik został utworzony za pomocą przyrostka *-ni* (zanotowano 49 takich przymiotników), te, które mają poświadczone oboczne występowanie obu przyrostków *-ni* i *-ny* (zanotowano 188 takich przymiotników), te, które mają poświadczoną formę wskazującą na to, że przymiotnik został utworzony za pomocą przyrostka *-ny* (zanotowano 750 takich przymiotników), oraz te, o których nie możemy powiedzieć, czy zostały utworzone za pomocą przyrostka *-ni* czy *-ny*, ponieważ w materiale nie występują w wymienionych wcześniej przypadkach (zanotowano 312 takich przymiotników). Kiedy pogrupujemy wyrazy w tzw. gniazda słowotwórcze, okazuje się, że oboczność morfemów końcówek *-ni*, *-ny* obejmuje znacznie więcej przymiotników. Wykazy przykładów przymiotników zostały przedstawione w aneksie na końcu artykułu.

Jak już wspomniałam, K. Kleszczowa uważa formant *-ny* za wariant podstawowy (2003: 146). Tymczasem, korzystając z dotąd wydanych 37 tomów SXVI i uzupełniając w ten sposób oparte na niewielkim materiale badania M. Kucały w zakresie XVI w., możemy udowodnić,

że to formant *-ni* jest w odwrocie. Występowanie oboczności *-ny* || *-ni* wykazuje bardzo dużą dysproporcję na korzyść formantu *-ny*. Przykłady z *-ni* są nieliczne i pochodzą na ogół z zabytków z początku XVI w. lub z mniej starannych drukarni. Stosunek liczbowy obu formantów w kilku przykładowo wybranych hasłach wygląda następująco: *jawny* || *jawni* (847:1), *kwietny*, *kwiatny* || *kwietni* (52:1), *okoliczny* || *okoliczni* (123:2), *przewrotny* || *przewrotni* (132:1), *roczny* || *roczni* (134:6). W świetle przedstawionego materiału można wysnuć tezę, że w przedpiśmiennej polszczyźnie istniał jeden formant – *-ni*, który z czasem zaczął ewoluować w kierunku *-ny*. Zwróćmy uwagę, że już J. Łoś w *Gramatyce polskiej* wspomina o rozważaniach uczonych, „czy *y* i *i* stanowią w istocie rzeczy jedną samogłoskę, i tylko fałszywie przenosimy na nią miękkość lub twardość poprzedzającej spółgłoski, czy też faktycznie są to samogłoski, różniące się brzmieniem i sposobem artykulacji” (1922: 11). Jak wykazałam powyżej, S. Rospond też podchodzi ostrożnie do tego problemu, mówiąc zbiorczo o „formantach z elementem *-n-*”. W związku z tym ważne, bo wyróżnione szczególną czcionką, stwierdzenie M. Kucaty, że „zasadniczo wszystkie prasłowiańskie przymiotniki niepierwotne wskazujące położenie w przestrzeni i czasie tworzone były za pomocą sufiksu *-bnb* (pol. *-ni*)” (1955: 15), można rozszerzyć na wszystkie prasłowiańskie przymiotniki niepierwotne, nie tylko te wskazujące położenie w przestrzeni i czasie, uznając, że tworzone były za pomocą sufiksu *-bnb* (pol. *-ni*), który z czasem stał się inwariantem dla wariantywnych *-ni* i *-ny*. Proces ten rozpoczął się w okresie przedpiśmiennym, trwał przez XIV i XV w., by w XVI w. osiągnąć stan ze zdecydowaną przewagą formantu *-ny*. Formant *-ni* natomiast, zachowany współcześnie w nielicznych przykładach (około 30 przymiotników), stał się nieproduktywny.

Załączam aneks, w którym przedstawiam wybrane losowo poświadczone przymiotniki uwzględnione w BLŚP, z podziałem na formę przyrostków *-ni* i *-ny*. Ze względu na oszczędność miejsca w bardzo niewielkim wyborze.

1. Poświadczona forma wskazuje, że przymiotnik został utworzony za pomocą przyrostka *-ni*: *długowieczni*, *ostatni*, *postni*, *przeklętni*, *umyślni* (ogółem 35). Jest też grupa przymiotników, które choć wyglądają na utworzone przy pomocy formantu *-ni* || *-ny*, w gruncie rzeczy są derywatami paradygmatycznymi (z sufiksem zerowym). Są to przymiotniki: *barani*, *bociani*, *kapłani*, *kolni*, *kuni*, *okoni*, *parkani*, *plebani*, *sarni*, *skronni*, *słoni*, *sośni*, *świni*, *wroni*, *wszedni*².

2. Poświadczone oboczne występowanie obu przyrostków *-ni* i *-ny*: *beźmierni* || *beźmierny*, *cudni* || *cudny*, *dolni* || *dolny*, *groźni* || *groźny*, *kościelni* || *kościelny*, *mitosierni* || *mitosierny*, *nocni* || *nocny*, *omylni* || *omylny*, *południ* || *połudny*, *rodni* || *rodny*, *smutni* || *smutny*, *śmierni* || *śmierny*, *tajemni* || *tajemny*, *ważni* || *ważny*, *zachodni* || *zachodny*, *żądni* || *żądny* (ogółem 188).

3. Poświadczone występowanie obu przyrostków *-ni* i *-ny* w obrębie gniazd słowotwórczych znacznie poszerza możliwość występowania formantu *-ni* nawet tam, gdzie nie możemy tego stwierdzić na podstawie zapisu: *bytni*, *bytny*, *niezbytny*, *zbytni*, *zbytny*, *dolni*, *dolny*, *nadolny*, *duszni*, *duszny*, *przezduśny*, *zaduśny*, *godni*, *godny*, *niegodny*, *przygodny*, *niezgodny*, *letni*, *letny*, *czwartoletni*, *dwuletni*, *trzechletni*, *mylny*, *nieomylni*, *nieomylny*, *nocni*, *nocny*, *północny*, *wielkinocny*, *przywielikonocny*, *pełni*, *pełny*, *nadpełny*, *niepełny*, *spętny*, *polni*,

² Podaję dla porządku, gdyż nie zmienia to naszych rozważań.

polny, opolny, środopolny, przeczni, przeczny, poprzeczny, rodni, rodny, nierodny, przerodny, przyrodny, urodny, pirworodny, równorodny, silny, nasilny, przesilny, usilni, usilny, tajemni, tajemny, potajemny, ucieszni, ucieszny, pocieszny, wdzięczni, wdzięczny, niewdzięczny, przedzięczny, przedzięczny, wdziesięczny, wyszni, wyszny, zmysłni, zmysłny, niezmysłny, domysłny, umysłni, zamysłny, niewymysłny, bogomyślny, długomyślny, wielkomyślny (ogółem 84).

4. Poświadczona forma przypadku zależnego w wyrazie współrdzennym wskazuje na to, że przymiotnik został utworzony za pomocą przyrostka *-ny*: *bezsenny, celny, fryjowny, górny, nagórny, jajeczny, kramny, liczny, przeliczny, przezliczny, rozliczny, miesięczny, nędzny, pamiętny, przychylny, różany, słony, przesłony, świetny, trudny, użyteczny, nieużyteczny, wodny, niewodny, przewodny, zawodny, ziemny, żyzny (ogółem 750).*

5. Nie można ustalić, czy przymiotniki zostały utworzone za pomocą przyrostka *-ni* czy *-ny*, ponieważ w materiale nie występują te przypadki zależne, na podstawie których można by stwierdzić miękkość *-n-*: *blawatny, czelny, dziesięcistruny, fortelny, gnuśny, jarzany, karczemny, lesny, murny, niszczoćny, ołowiany, potny, rżany, sadlny, uczynny, wetniany, zaskórny, żywiołny (ogółem 312).*

6. Gniazda słowotwórcze pozwalają na poszerzenie listy przymiotników z formantem *-ny*: *brzeźny, pobraźny, chwalny, przechwalny, górny, nagórny, podgórny, zagórny, krwawny, okrwawny, niekarny, skarny, nieobtudny, obtudny, ubtudny, nieobronny, bronny, niebronny, ochopny, pochopny, wychopny, piwniczny, nadpiwniczny, rozumny, nierozumny, przezrozumny, przezumny, stany, niestany, wstany, zwyczajny, niezwyczajny (ogółem 35).*

Złożone zagadnienia niezłożonej odmiany przymiotnika

1. Wprowadzenie

Artykuł ten powstał z dwóch powodów. Przede wszystkim jest komentarzem do sposobu prezentacji materiału przymiotnikowego w BLŚP. Baza umożliwia bowiem nowe spojrzenie na ów materiał – pozwala na bezpośrednie wyróżnienie form odmiany prostej (w Sstp było to przedstawiane w pewnym stopniu, pośrednio, o czym dalej)¹. Każda taka forma jest oznaczona w odpowiedniej tabeli, co od razu pozwala na odnalezienie i wyodrębnienie tych form. To z kolei umożliwia dostrzeżenie prostego typu odmiany jako części systemu fleksyjnego, a nie tylko krótkiego dodatku do rozdziału o przymiotnikach; umożliwia też badania ilościowe, jak badanie stosunku liczbowego i procentowego dwóch typów odmian przymiotników. Łatwy i bezpośredni dostęp do informacji o sposobie odmiany pozwala zestawiać i obserwować dwa typy odmian w obrębie tych samych leksemów, a dalej wykorzystywać te informacje do badań i (współ z innymi danymi i narzędziami) poszukiwać odpowiedzi na pytania, dlaczego dane formy posiadają poświadczenia w odmianie prostej lub złożonej.

Po drugie, w tym tekście chciałbym przywołać nieco więcej różnych przykładów form odmiany prostej niż to robiono w dotychczasowych publikacjach. W piśmiennictwie językoznawczym wiele z przywoływanych form to wyrazy podawane jeszcze przez Jana Łosia²; przykłady takie jak z *Adamowa boku* powtarzają się też w późniejszych publikacjach. Ten artykuł może stanowić okazję, aby nieco poszerzyć liczbę egzemplifikacji krążących w obiegu naukowym. W szeregach form staram się wybierać takie, które raczej nie (lub rzadziej) występowały we wcześniejszych opracowaniach na temat przymiotników. Podaję zatem mniej przykładów z *Biblii królowej Zofii*, *Psalterza floriańskiego* czy *Kodeksu Działyńskich*, ponieważ te wyekscerpowane z wymienionych utworów pojawiały się już w pismach Aleksandra Brücknera czy J. Łosia i były omawiane wielokrotnie. Staram się za to pokazywać formy

---

¹ Jednak i w BLŚP niemożliwe było, podobnie jak dotychczas, oznaczenie niektórych form odmiany prostej – tych, które zakończone były na tę samą samogłoskę co w odmianie złożonej, ale o innej długości.

² Mam tu na myśli głównie trzeci tom gramatyki jego autorstwa (Łoś 1927).

z tekstów wydawanych po raz pierwszy lub wydawanych ponownie, a więc te pojawiające się w formułach rot (zwłaszcza wielkopolskich), księgach miejskich, w *Rozmyślaniu przemyskim*, zbiorach kazań czy zbiorach glos i zapisków, a nawet w tekstach łacińsko-polskich, w których niekiedy przymiotnik w odmianie prostej jest wyrazem wplecionym w kontekst łaciński. Nie oznacza to jednocześnie, że faworyzuję formy z tych źródeł. Jeżeli przykład z wymienionych wcześniej źródeł (*BZ, Fl, Dział*) lepiej obrazuje materiał, to tę formę przytaczam. Niektóre z lekcji przedstawionych w Sstp zostały w opracowaniu w BLŚP podane w wątpliwość – albo w wyniku autonomicznej decyzji redaktorów, albo na podstawie nowego wydania danego źródła. Przykładem może być forma we wcześniejszych opracowaniach cytowana jako *prorokowie żenie* (*BZ IV Reg 22, 14*), a w BLŚP zapisana – zgodnie z najnowszą edycją – *prorokowye* (pro *prorokini?*) *zenye*, w transkrypcji: **prorokowie żenie*. Tego typu dyskusyjnych przypadków raczej nie cytuję w ilustracji tez i uwag niniejszego artykułu.

BLŚP pozwala zaprezentować w kontekście określonej części mowy dziesiątki i setki nowych przykładów, dotychczas „skrytych” w ciągnących się we dwunastu tomach szpaltach tekstu Sstp. Różne były powody przedstawiania tych samych przykładów na przestrzeni wydań kolejnych prac. Niektóre formy od dziesiątek lat znajdowały się w katalogu kartkowym Sstp i czekały na pełne opracowanie w odpowiednim tomie. Rolę odegrał też zapewne autorytet J. Łosia, a potem trzech autorów gramatyki z poł. XX w. (GHJP, I wydanie w 1955 r.), którzy przytaczali wiele podobnych przykładów (jak *siemię Abrahamowo, Adamowo plemię, imieniu panowu*). Istotne pozostawało również zagadnienie rodzaju tekstu: łatwiej, a i pewniej (ze względu na kontekst zdania i funkcję przymiotnika) było wybrać formy odmiany prostej z tekstu ciągłego (*BZ, Fl, Rozm*) niż z tekstów krótszych czy glosowanych. Ponadto obszerniejsze zabytki analizowano dość wcześnie, więc i materiał wcześniej mógł znaleźć się w pracach historyków języka. Inne przykłady zostały dodane do Aneksu Sstp dopiero po czasie, w miarę wydawania kolejnych źródeł i ich ekscerpowania. Niektóre z nich trafiły do S I i S II. Wśród przykładów jest także grupa, która została włączona bezpośrednio do Słownika BLŚP jako wynik najnowszych ekscerpacji bądź poprawek, uzupełnień czy nowych odczytań w stosunku do lekcji z Sstp.

W niniejszym tekście zostanie zaprezentowanych także kilka dodatkowych zagadnień związanych z odmianą prostą, które zostały dostrzeżone podczas prac nad BLŚP. Są to jednocześnie przykłady tematów i zagadnień, które można badać z wykorzystaniem bazy. Same te zagadnienia warto by zapewne poszerzyć w osobnych, bardziej rozbudowanych pracach.

Odmianie niezłożonej przymiotnika poświęcono w badaniach nad gramatyką historyczną przynajmniej kilka znaczących pozycji. Swoją – zasłużoną – rolę odegrał w nich także Sstp, gromadząc i porządkując wyrazy staropolskie, w tym i przymiotniki. BLŚP jest kolejnym krokiem; pozwala dokładniej i w bardziej zniuansowany sposób opisać fleksję przymiotników w staropolszczyźnie.

2. Terminologia

W zagadnieniu typów odmiany przymiotników zwraca uwagę wykorzystywana terminologia. Dwa rodzaje odmiany określano na kilka sposobów, nierzadko wymiennie: prosta i złożona, pierwotna i złożona, imienna i złożona, niezłożona i złożona, rzeczownikowa i zaimkowa.

W BLŚP kategorii te oznaczone są jako „typy” odmiany: „prosty” i „złożony”. W tej rozprawie także posługując się głównie określeniami „prosty” i „złożony” typ odmiany przymiotnika, czasami – jak w tytule – również określeniem „niezłożony” typ odmiany przymiotnika.

3. Stan badań

Różnice w odmianie przymiotników dostrzegano już w najstarszych tekstach, z których kilka tu przywołam. W *Traktacie o ortografii polskiej* (ok. 1440) Jakuba Parkosza wymienionych jest kilka przymiotników w odmianie prostej we fragmentach poświęconych długości samogłosek: *biał* (*byaal*, Park 4v), *łys* (*lisz*, Park 4r), *szad* (*schaad*, Park 8v), *zdrów* (*zdrow*, Park 6v). Akapit w swoim traktacie gramatycznym poświęca przymiotnikom w odmianie prostej Piotr Satorius:

Moventur adiectiva quaedam duabus terminationibus, quod in comparatione non fuit omittendum, ut pełny/pefen, wdzięczny/wdzięczen, szczęśny/szczęcien, proźny/prožen/[et] pražen, godny/godzien, wolny/wolen, pożyteczny/pożyteczen. Alia efferuntur per apocopen, ut srogi/srog, mdły/medł et alia in quibus usus erit observandus dicendi magister smętny/smęcien, syt/syty (Satorius 1568: C5v).

Obecność odmiennego paradygmatu dostrzega także współautor polskiej terminologii gramatycznej – Onufry Kopczyński. W podręczniku dla klasy drugiej gramatyk pisze na temat przymiotników:

Zakończenie rodzaju nijakiego jest dwoiste: na *é* pospoliej, a na *o* rzadziej. Zbierzmy te, co się kończą na *o*, wszakże ich nie jest najwięcej: to, owo, ono, jedno, samo, wszystko, rado, warto, kontento, a nie kończmy ich nigdy na *é* np. *té, owé* etc., bo jest przeciw zwyczajowi języka naszego; ani tu mylić się mamy owemi wyrazami, które są rzeczownikami albo przysłówkami na *o* zakończonemi np. *dobro, snadno, trudno* etc., ponieważ albo się nie przypadkują, co jest cechą przysłówków, albo mają drugi przypadek nie na *go*, wzorem przymiotników, ale na *a* wzorem rzeczowników np. *dobro, dobra, mało, mała*. [...] Zakończenie na *d, k, ł, m, n, w, z* przynajmniej w imionach i imiesłowach jest oczywistą wyrzutnią, czyli skróceniem przymiotników kończących się pospolicie na *i* lub *y*, ponieważ po dziś dzień jeszcze dwoisto mówimy winien lub winny, zabit lub zabity, zdrów lub zdrowy. Inne w skróceniu tylko swoim, a nie w całości mogą być używane, jako to *rad, wszystkich, sam, ten, ów, nasz, wasz* etc. (Kopczyński 1780: 15–16 [„Przypisy”]).

Z późniejszych opracowań wspomnieć warto *Gramatykę historyczno-porównawczą języka polskiego* Antoniego Małeckiego, która zawiera dość obszerny opis poszczególnych przypadków przymiotnika, jego obu odmian oraz charakterystykę pozostałości we współczesnym języku (1879: 228–338).

Wśród nowszych opracowań można wskazać zarówno obszerniejsze prace o charakterze podręczników, jak również specjalistyczne monografie oraz artykuły. Popularnym opracowaniem jest praca Stanisława Szobera, w której autor dość dokładnie omawia zagadnienie

przymiotników (1923: 223–229). Za szczególnie wartościowe uważane są prace J. Łosia, najpierw rozdział dotyczący fleksji w gramatyce (1923: 266), a w 1927 r. samodzielna publikacja – trzeci tom *Gramatyki polskiej* (1927: 135–141). Praca wspomnianego badacza jest inaczej zorganizowana niż późniejsze rozprawy. Dwa typy odmian przymiotników omówione są w odpowiednich miejscach wywodu: „imienna deklinacja przymiotników” w części dotyczącej deklinacji imiennej, natomiast „złożona deklinacja przymiotników i zaimków” po omówieniu deklinacji imiennej, zaimka i liczebnika. Typy odmian przedstawione są dokładnie, autor omawia stan prasłowiański, a następnie poszczególne liczby, przypadki i rodzaje. J. Łoś czerpie przykłady przede wszystkim z tekstów obszernych, w których syntaksa jednoznacznie wskazuje na typ odmiany. Przykłady są liczne, niekiedy opatrzone krótkimi uwagami, czasami aż do „zatarcia przejrzystości opisu” (Bajerowa 1996: 8 i nn.). Niektóre z nich powtarzają się w kolejnych gramatykach i podręcznikach. Opracowanie J. Łosia jest wnikliwe i zawiera wiele niuansów oraz pobocznych uwag. Nie ma w wydaniu tabel fleksyjnych, a oba typy odmian są omawiane osobno w rozdziałach o rzeczownikach i zaimkach.

Nowszym i bardziej przystępnym opracowaniem gramatyki historycznej jest publikacja Zenona Klemensiewicza, Tadeusza Lehra-Spławińskiego i Stanisława Urbańczyka (GHJP: 324–326). W rozdziale dotyczącym przymiotnika autorzy przedstawiają krótko stan prasłowiański, a potem omawiają obie odmiany w dobie staropolskiej (łącznie z zagadnieniem występowania określonych typów odmian w konkretnych miejscach w zdaniu) oraz przedstawiają pozostałości odmiany prostej we współczesnym języku. Prezentują przykłady w tabelach, zwracają też uwagę na stan z XVI w. i stopniowe zanikanie tego typu odmiany. Sporą część przykładów czerpią ze wspomnianego opracowania J. Łosia. Gramatyka autorstwa Krysiny Długosz-Kurczabowej i Stanisława Dubisza (2006: 239–248) opisuje odmiany przymiotnika dość zwięźle, podając przy tym niewiele przykładów. Mniej obszerne fragmenty poświęcają przymiotnikom w odmianie prostej (lub ogólniej typom odmiany przymiotnika), kładąc przy tym akcent w nieco innych miejscach, także autorzy krótszych opracowań dotyczących gramatyki historycznej: Bronisław Wieczorkiewicz i Roxana Sinielnikoff (1959: 116–123)³, Władysław Kuraszewicz (1970: 134–137), Stanisław Rospond (1971: 284–289; 2009: 158–162), Daniela Podlaska (2003: 112–117) i Janusz Strutyński (2007: 120–122).

Odmiana prosta stała się również tematem kilku prac monograficznych i artykułów. Zagadnieniem tym obszernie zajmował się Jan Petr w monografii *Niezłożone formy przymiotników w historii i dialektach języka polskiego* (1969; por. także Petr 1966). Jest to praca z lat 60. XX w., w której autor korzystał z materiału z opublikowanych tomów oraz kartoteki Sstp. Badacz dokładnie i w nowoczesny sposób opisuje oba typy odmiany przymiotników, omawia też dopuszczalne pozycje w zdaniu. W pewnym stopniu wykorzystuje dane liczbowe. Nie skupia się w pracy na genezie prasłowiańskiej przymiotników, opisując zagadnienie w historii języka polskiego. Tym tematem dokładniej zajmowała się Maria Honowska, która badała pochodzenie prostego typu odmiany w polszczyźnie, opisując także odmiany przymiotnika w języku staro-cerkiewno-słowiańskim (1963). Krótsze prace na temat odmiany prostej opublikowało jeszcze przynajmniej kilku autorów, z których szczególnie warto wymienić

³ Autorzy przedstawiają przejrzyste tabele, wiele z przykładów pochodzi z *Psalterza floriańskiego*.

Z. Klemensiewicza (1927; por. także 1999: 109) i Stanisława Szobera (1932)⁴. Praca pierwszego z nich powstała już niemal sto lat temu, więc choćby z tego powodu warto na nowo spojrzeć na ten temat. Autor rozważa powody istnienia różnych typów odmiany przymiotników – czy istnieje „typ słowotwórczy” przymiotników, które mają tendencję do częstszego występowania w odmianie prostej lub złożonej? Badacz poświęca też trochę miejsca – co jest wyjątkowe na tle innych prac z tego czasu – statystyce, przedstawiając wyliczenia i zestawienia procentowe poświadczeń z kilku najważniejszych dla średniowiecza źródeł w obydwu typach odmian oraz w odpowiednich pozycjach w zdaniu (orzecznik lub przydawka). Tego rodzaju dane i zestawienia można teraz z łatwością projektować z pomocą BLŚP. Do artykułu Z. Klemensiewicza odwołuje się S. Szober, próbując szukać uogólnionych odpowiedzi na pytania stawiane przez poprzednika. Obaj w swoich tekstach odwołują się również do funkcjonowania przymiotników w polszczyźnie wieków późniejszych oraz współczesnej.

Mniej miejsca odmianie prostej poświęcono w pracach skupiających się prymarnie na innych zagadnieniach. Uwagi na ten temat można odnaleźć w publikacjach dotyczących przymiotników dzierżawczych (por. Szlifersztejnowa 1960; Zembaty-Michalakowa 1963; por. także Bartnicka 1999; Zareński 2013; Skrzypek 2016), w tekstach porównawczych z innymi językami (Kuryłowicz 1968; Stieber 1989: 160–177; Moszyński 2006: 272–276) czy ogólniejszych spostrzeżeniach dotyczących fleksji przymiotnika (np. Mańczak 1975: 92–98). Źródłem wiedzy o typach odmian przymiotnika, zwłaszcza odmianie prostej oraz jej cechach i warunkach występowania, są też wydawnictwa źródłowe oraz w dużym stopniu słowniki: Sstp oraz SXVI. W niektórych tekstach z XV w. da się ją odróżnić nawet bez kontekstu (jak w cytowanym *Traktacie o ortografii* Parkosza), natomiast w XVI w. ciągle jeszcze formy te zaznaczano w drukach, choć już nie zawsze poprawnie (GHJP: 324).

4. Odmiana prosta przymiotników w języku polskim

Typy odmiany prostej i złożonej funkcjonowały już w dobie prasłowiańskiej. Istnieją dwie teorie tłumaczące pochodzenie prostego typu odmiany: teoria rodzajnika określonego (najczęściej przytaczana) oraz teoria morfologiczna (Moszyński 2006: 273–276). W języku polskim oba typy odmiany występowały bardzo wcześnie. Odmiana prosta jednak stopniowo zanikała w XV w. i już w XVI w. jej formy były ograniczone w większości do przymiotników dzierżawczych. Ich liczbę w przybliżony sposób obrazuje indeks *a tergo* do *Słownika staropolskich nazw osobowych* – same formy zakończone na *-ow* to pięć stron wyrazów zapisanych w czterech kolumnach (Cieślakowa, Malec red. 1993: 230–235)⁵.

Formy w odmianie prostej i złożonej mogły występować w różnych funkcjach w zdaniu. Ogólnie przymiotniki w odmianie prostej występowały jako orzeczniki i przydawki

⁴ Z innych prac – por. np. Papierkowski 1972.

⁵ Sam słownik uwzględnia „[...] przymiotniki od nazw osobowych najczęściej przy pomocy przyrostków *-ów, -owa, -owo* oraz *-in, -ina, -ino* urobione” (Taszycki 1965–1967: IX) – por. także Kuraskiewicz (1951). Przymiotniki dzierżawcze notuje również *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych*: „Formy o relacji wyłącznie antroponimicznej, które wskazują na tworzącą się kategorię nazwisk, a więc formy derywowane od głównego nosiciela: określenia żon, córek, synów wydzielamy i umieszczamy po średniku (;) i przerywniku (-)” (Cieślakowa 2000a: VIII).

(głównie dzierzawcze), a przymiotniki w odmianie złożonej występowały tylko jako przydawki⁶. Formy proste przybierały końcówki odpowiedniej odmiany rzeczownikowej:

- męskie i nijakie twar-dotematowe – końcówki męskie i nijakie tematów na *-o*, męskie i nijakie miękko-tematowe – końcówki męskich i nijakich tematów na **-jo*,
- żeńskie twar-dotematowe – końcówki żeńskich tematów na **-a*, żeńskie miękko-tematowe – żeńskich tematów na **-ja*.

Poniżej prezentowane są przykładowe zachowane formy przymiotników w odmianie prostej, jednak tylko te, co do których można mieć pewność i które znajdują się już w BLŚP:

liczba pojedyncza

	rodzaj męski	rodzaj żeński	rodzaj nijaki
Mianownik	<i>może cał być na ręką lewą jest chrom bych był mał siostrzyn brat silen</i>	-	<i>biesowo gowno było cało nieľubo jest wam święto bądź valeat będzie płatno</i>
Dopełniacz	<i>aż do dzisia dnia do faraonowa dworu hoćcowa długu macierzyna żywota plebanowa człowieka</i>	<i>biały skrzynki przestąpić kaźni boży dzisiejszy godziny z osoby macierzyny od ręki nieprzyjacielski</i>	<i>koń z cisawa pleśniwy z dawna wszech swych sług serca głupia przykazania otcowa ani macierzyna podług sędzina skazania od lica nieprzyjacielowa</i>
Celownik	<i>po gotowu stłodze krolowu po racku a wesolu być niźli żywu być</i>	<i>dając... ziele służbie ludzkie kaję się oczu i miłe Marie ku gorze oliweckie niewieście... albo wdowie dłużej żywie być</i>	<i>gospodarsku... niosący po krakowsku krokwu przeciw krolewstwu krolowu po leku po polsku</i>
Biernik	<i>babin posag porąbiw dąb cudz dziwna uczynił Gospo- dzin świętego zdrowa i radostna puś- cił ji udatna ji uczynił</i>	<i>chlebojedźcowę winę komendorowę dziedzinę zagrodę krolowę na siostrzankowę część o wojtowę stryjowiznę</i>	<i>dajcie cesarzowi cesa- rzowo w zastawie dłużnikowo nie wziął Piotrkowa drewna, ale kmieciewo stad owczych pełno pusto uczynili</i>

⁶ Kilku autorów poszukiwało odpowiedzi na pytanie, czy istnieje jakaś zależność albo wyraźny powód, że konkretny przymiotnik posiadał obie formy odmiany albo tylko jedną – czy są więc różnice znaczeniowe pomiędzy oboma typami odmian jednego przymiotnika – na ten temat zob.: Klemensiewicz 1927: 125–128; Szober 1932: 110–115. Por. także Petr 1969: 11–31.

Narzędnik	-	-	-
Miejscownik	<i>na krolowe stolcu po małym czasie w księdza opatowie w włodarzowie domu</i>	<i>po małe chwili w ócwoe wsi na południe stronie we wczorajsze Ewanjelie w pamięci wiekuje</i>	<i>po krolewie wyjechaniu na lewie mając miasto</i>
Wołacz	-	<i>o przewyborno</i>	<i>pokolenie żmijowo, jako możecie...?</i>

liczba mnoga

	rodzaj męski	rodzaj żeński	rodzaj nijaki
Mianownik	<i>radzi Syna Bożego słuszali (sc. krole) nieradzi bychom respondere ad agros qui dicuntur piarszowoy łany prawdziwy są twoje sądy importuni, wsporni, ludzie</i>	<i>gesi nożki glisty gnojny piwnice jich pełny zdrowy bądźcie (sc. Maria Magdalena et alia Maria) wszystki księgi Starego Zakonu były jej znajomy</i>	-
Dopełniacz	-	-	-
Celownik	-	-	-
Biernik	<i>equos ambulatores et gończy kraje korczakowoy dni na dni krolowoy woły pana podsędkowoy wszytki zły duchy</i>	<i>owce księdza kanclerzewoy weźmicie pełny ręce popioła głowy smokowoy trudny męki</i>	-
Narzędnik	-	-	-
Miejscownik	-	-	-
Wołacz	<i>Boga prośmy, nabożni błogostawcie Panu, wszystcy sługi panowoy accedite morbidi, wrzedliwi, ad Christum!</i>	-	-

Wyjaśnienia wymagają formy rodzaju nijakiego liczby mnogiej. W gramatyce S. Rosponda końcówka *-a* mianownika oraz biernika jest identyfikowana z odmianą prostą, podczas gdy końcówka *-e* z odmianą złożoną (Rospond 1971: 288; 2009: 162). W BLŚP przyjęto jednak – za GHJP – interpretację odmienną. Autorzy piszą bowiem:

Ponieważ niezłożonej formy przymiotnika innego, niż dzierżawczy, można było ostatecznie użyć tylko w orzecniku, przeto zachowane przykłady występują przede wszystkim w formie M. Spośród nich wybierzemy tylko takie przykłady, których końcówka wskazuje niewątpliwie na formę niezłożoną, a więc M l. p. r. m., l. p. r. n. twar-dotematowych, l. mn. r. ż. twar-dotematowych. W innych bowiem wypadkach końcówki formy niezłożonej i złożonej były bardzo zbliżone i przeciwstawiały się sobie zrazu krótkością i długością, później jasnością i pochyleniem. Tak było w M l. p. r. ż. i M l. mn. r. n., **gdzie forma niezłożona miała jako końcówkę -a krótkie, jasne, forma złożona -ā długie, później ā pochylone** [pogrubienie moje – T.K.]. Tak było w M l. p. r. n. miękkotematowych i w M, B, W l. mn. r. ż. miękkotematowych, gdzie forma niezłożona kończyła się na -e, złożona na -ē ≥ -ē. Ale właśnie ani różnicy iloczasu, ani jasności i pochylenia rękopisy wcale nie oznaczają, a druki oznaczają niekiedy tylko i nieściśle (GHJP: 324).

i dalej:

M r. n. ma już w średniowieczu dwie końcówki: -ā oraz -ē. Końcówka -ā wywodzi się ze ściągnięcia *-aja w prasłowiańskich formach typu *staraja, *pěšaja. Pospolita w w. XIV, w następnym stuleciu wychodzi z użycia, np. *książęta ludzka, zwierzęta leśna (lesnaa), drwa polna, wrota wiekują, polna ziola, okna niebieska, ista słowa, rozmaita cuda*.

Druga końcówka -ē > -é > -e jest wprowadzona w wieku XV na wzór końcówki M męskiego nieżywoтного i żeńskiego, a od XVI stulecia wchodzi w użycie wyłącznie, co trwa niezmiennie dotąd (GHJP: 334).

Podobnie traktowana jest liczba podwójna (GHJP: 337).

Zgodnie z zasadą wyartykułowaną w powyższym cytacie – „wybierzemy tylko takie przykłady, których końcówka wskazuje niewątpliwie na formę niezłożoną” – w BLŚP opisyje się jedynie te formy odmiany niezłożonej, które są pewne. W wypadku, gdy końcówki są synkretyczne bądź pisownia nie pozwala rozróżnić typu odmiany, przyjmuje się, że dane poświadczenie zalicza się do typu odmiany złożonej.

W niektórych drukach XVI w. odpowiednie długości były zaznaczane poprawnie, w innych nie, dlatego dokładne wskazanie, które formy były proste, a które złożone, nastęrcza trudności, a czasem jest niemożliwe (GHJP: 324)⁷.

5. Pozostałości odmiany prostej we współczesnej polszczyźnie⁸

We współczesnym języku polskim typ prosty odmiany przymiotnika zachował się rzeczywiście szczątkowo. Część form jest bowiem tożsama z formami rzeczowników czy przysłówków,

⁷ Przykładem są cytaty z *Sądu Parysa* w wydaniu Hieronima Wietora. Na temat takich pozostałości por. także Zieniukowa 1962, Pisarkowa 1962, Kuryłowicz 2002, Migdał 2005.

⁸ Szerzej na ten temat piszą autorzy wymienianych powyżej gramatyk i podręczników (na przykład GHJP: 326); przejrzyste zestawienie przedstawia także Leszczyński (2000: 77–80).

część można wymiennie używać w funkcji predykatywnej⁹. Wspomniany typ stosowany jest jednak w kilku grupach wyrazów, w różnych kontekstach i rodzajach tekstu:

1. Przymiotniki. Zachowały się w języku przymiotniki funkcjonujące tylko albo również w odmianie prostej, jak: *rad, wart, kontent, pełen, wesół, zdrow, winien, gotów, łaskaw*; rzadko oraz regionalnie używane przymiotniki dzierżawcze typu *Beacin, Olin, Kazimierzów*.

2. Przysłówki. Dawne mianowniki lub bierniki rodzaju nijakiego liczby pojedynczej zakończone na *-o* (*młodo, boso, cicho*) oraz dawne miejscowniki liczby pojedynczej lub formy utworzone pod wpływem mianownika liczby pojedynczej rodzaju nijakiego stopnia wyższego zakończone na *-e* (*dobrze, źle, dokładnie*)¹⁰; dawny miejscownik rodzaju nijakiego liczby pojedynczej z przyimkiem (*wkrótce, wcale*); wyrażenia z dopełniaczem liczby pojedynczej, celownikiem liczby pojedynczej bądź dopełniaczem liczby mnogiej: *po polsku, z cicha, z dawien*¹¹.

3. Rzeczowniki. *Abstracta* zakończone na *-o* jak *dobro, zło*. Określenia kobiet od nazwisk czy urzędów zakończone na *-yna* lub *-ina* (*Sroczyzna, staroscina*), nazwy miejscowości na *-ów, -owo, -owa, -in, -yn, -ina, -sk, *-jś* (*Kraków, Lublin*).

4. Niektóre formy imiesłowów. Imiesłowy czasu przeszłego czynne II (*umarł*) oraz imiesłowy biernie rodzaju nijakiego – zleksykalizowane formy bezosobowe czasowników (*zrobiono, wydobyto*).

5. Inne pojedyncze formy. Wśród nich na przykład: *samotrzeć, półtora*.

W przypadku istnienia obydwu form (*winien–winny*) forma prosta występuje tylko w orzeczniku, forma złożona w przydawce, a czasami także w orzeczniku. Również kontekst czy rodzaj tekstów mają znaczenie – przymiotniki o odmianie prostej używane są niekiedy w tekstach archaizowanych i religijnych.

6. Odmiana prosta przymiotników w Sstp i BLŚP

Należy w tym miejscu podkreślić, że BLŚP, podobnie jak Sstp, jest pracą nieukończoną. I tak jak Sstp jest znacznie bardziej zaawansowaną inicjatywą – a właściwie bliską ukończenia w pewnym kształcie – tak BLŚP jest ciągle w trakcie prac, aczkolwiek zachowane są proporcje wprowadzania danych (części mowy, rodzajów źródeł). Dane z BLŚP, które próbuje się

⁹ Więcej na ten temat pisze J. Petr (1969: 86–93).

¹⁰ Na ten temat pisze K. Kleszczowa: „Zróżnicowana postać przysłówek odprzymiotnikowych jest niewątpliwie reliktem ich genezy. Nie ma zgody co do źródła zakończeń *-o* i *-e*. Mówi się, że *-o* to pierwotne formy mianownika bądź biernika odmiany prostej przymiotników rodzaju nijakiego. Materiał staropolski skłania do przyjęcia tezy, że to dziedziczenie formy nominatywu. Argumentem jest siła odmiany prostej tego przypadku także w innych rodzajach w historii polszczyzny, czego przykłady znajdziemy w monografii Jana Petra (1969), a i dziś można usłyszeć *jest zdrow, wesół*. Jeszcze ważniejszy wydaje się fakt, że w materiale staropolskim częste są użycia przysłówka na *-o* w funkcji orzecznika [...]” (2021: 249 i nn.). Por. także Dobrzycki (1907).

¹¹ Te formy zostały zresztą w nieco inny sposób zapisane w Sstp: „Skostniałe formy odmiany rzeczownikowej przymiotników, mające znaczenie przysłówek, podajemy jako hasła osobne, jeżeli je zaś poprzedza przyimek, wówczas przyimka nie uwzględniamy przy ustalaniu porządku alfabetycznego i drukujemy przyimek drukiem nietłustym, np. bez **mała**. W zasadzie jednak rzeczownikowe formy przymiotników będą podane wraz z przymiotnikami pod jednym hasłem” (Urbańczyk 1953–1955: VIII). Na ten temat por. także Leszczyński (2000).

interpretować, należałoby jednak opatrywać datą, mogą one bowiem się zmieniać, zwłaszcza gdy dotyczy to niuansów.

6.1. Przymiotniki w odmianie prostej w Sstp

W Sstp obecność starszej odmiany przymiotników została w pewnym stopniu zaznaczona. Główki artykułów hasłowych leksemów, w obrębie których zachowała się choćby jedna forma odmiany prostej, oznaczane są odpowiednim zapisem końca wyrazu, jak *Kanclerzow(y)*, *Kanclerzew(y)*, *Oczywistnion(y)*, *Panow(y)*, czy w innych konfiguracjach, uwzględniających odmianki, jak *Królow(y)*, *Królew(y)*, *(Siostrzyny) Siostrzyn(y)*. W niektórych przypadkach forma w odmianie prostej stanowi jedyne zachowane poświadczenie – wtedy główka artykułu hasłowego zapisana jest tylko w tej formie, jak: *(Jaskółczyn) Jaskółczyn*, *Kowalów*, *Nierad*, *Plebanów*, *Rad*, *(Rządczyn) Rządczyn*, *Rządczyn*, *Szatwin*, *(Żonin) Żenin*. W BLŚP sposób zapisu główek hasel z literą -y w nawiasach został zmieniony, hasła zapisane są w podstawowej formie odmiany złożonej, jak: *Kanclerzowy*, *Kanclerzowy*, *Panowy*, *Królowy*, *Królewy*, *(Siostrzyny) Siostrzyny*¹².

Formy odmiany niezłożonej zamieszczane są także w katalogach form, przy odpowiednim przypadku, osobie i liczbie, niezależnie od tego, czy są starsze czy młodsze od form niezłożonych.

6.2. Przymiotniki w odmianie prostej w BLŚP

Przymiotniki w odmianie prostej w BLŚP prezentują się nieco inaczej. Główki hasel nie są, jak już powiedziano, zbudowane jak w Sstp. Poświadczenia przedstawia się razem z całym kontekstem, z całym zdaniem, co, jak wiadomo, może mieć znaczenie przy rozpoznawaniu typu odmiany (przydawka, orzecznik).

Formy odmiany prostej wyróżniają się nie tylko wśród przymiotników, ale także liczebników przymiotnikowych, imiesłowów przymiotnikowych czynnych i biernych oraz imiesłowów czasu przeszłego czynnego II¹³. Formy imiesłowów – jakkolwiek wiele z nich w Sstp traktowanych było jako osobne hasła – w BLŚP opisywane są pod hasłami czasownikowymi.

Wśród wymienionych wyżej innych części mowy znajdują się proste formy liczebników takich jak *Szósty (na sąd godziny szosty, Kałużn 290)*, cała grupa rozpoczynająca się od *pół-* jak *Półtora (trzydzieści i półtora grzywny, AKPr VIIIa 155)* i *Półtrzecia (był półtrzecia sta lat, Gn 184v)* czy cała grupa rozpoczynająca się od *samo-*: *Samowtór (wziął kmietowica samowtor, Kościan nr 128)*, *Samopiąty (ale nie samopięta, ZapWarsz nr 416)* czy *Samodziesiąt (samodziesiąt z tako dobrymi, MacPam II 346)*. Wśród zaimków analizowane były formy proste, jak w leksemach *Mój (w moje dziedzinę opolu, Pozn nr 413)*, *Nasz (naszę przysięgę, Pozn nr 196)*, *Twój (drogę twoję, Fl 66, 2)* czy *Ten (tę to świętą i dziewicę Katerzynę, Kśw br)*. Ogromną większość stanowią jednak przymiotniki¹⁴.

¹² Tak też te wyrazy zapisane są w indeksie *a tergo* do *Słownika staropolskiego* (Eder, Twardzik 2007).

¹³ Tożsamą charakterystykę fleksyjną jak przymiotniki mają zaimki przymiotnikowe. Z kolei zaimki liczebne opisywane są podobnie jak liczebniki przymiotnikowe. Więcej na ten temat w rozdziale dotyczącym zaimka.

¹⁴ Osobnym zagadnieniem są imiesłowy bierne, które również podlegały odmianom niezłożonej i złożonej (por. Oesterreicher 1926: 4). Dłużej, nawet do dzisiaj, występują w polszczyźnie formy nieużywane w codziennej komunikacji, ale wciąż zrozumiałe przez użytkowników, a obecne na przykład w modlitwach

7. BLŚP o przymiotnikach w odmianie prostej

Baza dostarcza nowych możliwości prezentowania wprowadzonych danych, pozwala dostrzec, badać i przedstawiać różne dane na temat przymiotników w odmianie prostej:

1. Dane liczbowe. Publikacje przedstawiają przymiotniki proste jako rzadką pozostałość dawnego sytemu: „[...] do końca XV w. były one w użyciu [formy odmiany prostej – T.K.], jakkolwiek trafiają się w ówczesnych tekstach już stosunkowo rzadko” (Łoś 1927: 136), „Już w najdawniejszej epoce niezłożone formy przymiotników w przydawce są zjawiskiem raczej rzadkim i wyjątkowym” (GHJP: 325). Jest to prawda, ale też należy dobrze zrozumieć, co znaczy w tym przypadku „rzadkość”. Aoryst w staropolszczyźnie zachował się w bardzo niewielkiej, policzalnej liczbie, często także określa się go mianem szczątkowego (Deptuchowa 2008: 44–52)¹⁵. Jednak poświadczeń przymiotników w odmianie prostej zanotowanych jest w BLŚP (na podstawie Sstp oraz źródeł dodanych) 539 (stan na 24 kwietnia 2024 r.)¹⁶; przymiotników w odmianie złożonej 11 422. Widzimy więc, że odmiana prosta stanowi 4,67% wszystkich poświadczeń oznaczonych jako przymiotniki wprowadzonych do tego dnia do BLŚP¹⁷. Należy w tym miejscu zaznaczyć, że dane te mogą być zaburzone – BLŚP jest bowiem cały czas uzupełniana, poprawiana i modyfikowana. Ten procent ma jedynie uzmysławiać, jak wiele poświadczeń w odmianie prostej się zachowało, pozostając przy tym niewielkim odsetkiem wszystkich poświadczeń przymiotnikowych.

2. BLŚP umożliwia przeglądanie i układanie form według rodzaju źródła. Pozwala to na potwierdzenie pewnych ogólnych założeń w większej skali. W tekstach ciągłych form w odmianie prostej będzie więcej niż w tekstach nieciągłych (nawet pomijając różnice w liczbie i obszerności tekstów), ponieważ większa liczba pełnych zdań pozwala na stosowanie form – lub tego wymaga – w odmianie niezłożonej w funkcji orzecznika. Nie sposób jednakże wyszukiwać form według ich znaczenia ani indeksu *a tergo* – nie takie były założenia BLŚP – dlatego na przykład przymiotniki dzierżawcze należy rozpoznawać, przeglądając główki haseł.

Większość form odmiany prostej pojawia się więc w dłuższych tekstach narracyjnych (*BZ*, *Rozm*, *Sul*, tłumaczenia kanonu Mszy), tekstach modlitewnych (*Fl*) oraz w tekstach rot przysięg sądowych. Na 539 poświadczeń przymiotnika w odmianie prostej 450 form pochodzi z tekstów ciągłych (w tym na przykład 103 z *BZ*). Niewiele form znajduje się w glosowanych tekstach łacińskich, ale i takie się zdarzają (niektóre cytowane są w tabelach).

Nie sposób, niestety, równie łatwo dostrzec rozkładu form na przestrzeni lat. Wynika to jednak z przyjętego sposobu datowania źródeł, które nierzadko – po przejrzaniu i weryfikacji

---

(*umęczon*, *ukrzyżowan*, *pogrzebion*, *błogosławion*). Warto zwrócić uwagę, że w Sstp znajduje się osobne hasło *Nieumęczon*.

¹⁵ „[...] zachowane w zabytkach staropolskich w stanie szczątkowym [...]”. Można by powiedzieć, że stosowanie form odmiany niezłożonej było rzadkie, ale systemowe.

¹⁶ Wszystkie dane liczbowe odzwierciedlają stan z 24 kwietnia 2024 r. Liczby wprowadzonych i analizowanych poświadczeń mogą się różnić, stosunki procentowe powinny pozostać podobne – a przynajmniej tak można prognozować na podstawie innych wyliczeń (por. poniżej).

¹⁷ Jest to zresztą wartość bliska tej, którą podaje J. Petr: „Nawet najbardziej żmudne obliczenia nie przyniosłyby rewolucyjnych odkryć i przypuszczalnie potwierdziłyby nasze pobieżne obliczenia, że frekwencja N [niezłożonych – T.K.] w XIV–XV w. wahała się w granicach 5–6%, w XVI w. obniżyła się do 4%, w XVII w. wynosiła 2% i od XVIII w. do dziś waha się poniżej 1%” (1969: 10).

podczas prac nad BLŚP względem Sstp – składają się z kilku części datowanych różnie. Niekiedy, jak w przypadku rot, glos czy fragmentów zdań, osobno datowana jest każda zapiska.

3. Z dotychczasowych badań wynika, że większość form powinna być zachowana w M. I rzeczywiście, dla przykładu w liczbie pojedynczej (ograniczam się do tej liczby ze względu na problemy z określeniem form w liczbie mnogiej) na 440 form aż 255 (niecałe 60%) to formy M., 81 (18,4%) D., 21 (4,7%) C., 59 (13,4%) B. W formach dominuje liczba pojedyncza (440 form, ponad $\frac{3}{4}$ form) oraz rodzaj męski i nijaki¹⁸.

4. Dublety fleksyjne (morfologiczne). W wypadku wielu przymiotników poświadczono są formy obu typów odmiany. BLŚP pozwala opisać oba paradygmaty w wygodny sposób oraz przyjrzeć się bliżej stosunkom liczbowym i procentowym form prostych i złożonych, a także badać, które z form przypadków występują częściej. Należy w tym miejscu dodać, że BLŚP jest stale uzupełniana o „nowe” poświadczenia, więc w niniejszym kontekście badania i wnioski należy ograniczyć nie do liczby form w ogóle, a jedynie do uwag na temat liczby przypadków, w których zachowały się formy odmiany prostej. Ale i to, już na obecnym etapie, pozwala nam dostrzec pewną grupę przymiotników.

Większość leksemów w odmianie prostej reprezentuje jedna lub kilka form. Znajdujemy jednak grupę wyrazów, w której formy proste stanowią znaczącą część form w BLŚP. Wyrazistym przykładem jest leksem *Królowy, Królewcy*, w którego obrębie w BLŚP notowanych jest 18 form prostych i 16 złożonych. Inne przymiotniki, w których dostrzegamy większe niż przeciętnie występowanie form odmiany prostej, to *Ojcowy, Opatowy, Panowy* czy *Wójtowy*.

*Królowy, Królewcy*¹⁹

	liczba pojedyncza		liczba podwójna	liczba mnoga	
	odmiana prosta	odmiana złożona	odmiana złożona	odmiana prosta	odmiana złożona
Mianownik	<i>krolew</i> <i>krolewo</i> <i>krolowo</i>	<i>krolowa</i>			
Dopełniacz	<i>krolowa</i> <i>krolowy</i> <i>krolowa</i>	<i>krolowej</i>			<i>krolowych</i>
Celownik	<i>krolowu</i> <i>krolowu</i>				<i>krolowym</i>

¹⁸ Gdy uwzględnimy formy mianownika i biernika liczby mnogiej rodzaju nijakiego (odpowiednio 57 i 47 form) – co robili niektórzy z badaczy – liczby te prezentują się następująco: 645 form w odmianie prostej, co stanowi 5,64% wszystkich przymiotników wprowadzonych, jak dotychczas, do BLŚP.

¹⁹ W tabelach tego podrozdziału podaję tylko te formy, które są notowane, bez podziału na rodzaje – istotą jest liczba poświadczeń. Dyskusyjna pozostaje także kwestia związana z liczbą podwójną: „Czy dana forma [liczby podwójnej – T.K.] należy do odmiany niezłożonej czy też złożonej, nie zawsze można rozstrzygnąć, ponieważ stanowi o tym często tylko iloczys samogłoski końcówki, a tego pismo staropolskie nie oznacza” (GHJP: 336–337).

Biernik	<i>krolow krolowa krolowę krolowo</i>	<i>krolewą</i>	<i>krolowie</i>	<i>krolowy krolowy</i>	
Narzędnik		<i>krolowym krolową</i>			<i>krolowymi</i>
Miejscownik	<i>krolowie krolowie krolowie</i>	<i>krolowem krolowem krolowiem krolowy krolewej</i>			<i>krolowych krolowych</i>
Wołacz					

*Ojcowy, Hoćcowy, Ocowy, Otcowy, Oćcewy, Oćcowy*²⁰

	liczba pojedyncza		liczba mnoga	
	odmiana prosta	odmiana złożona	odmiana prosta	odmiana złożona
Mianownik	<i>ojcowo oćcow oćcowo otcowo</i>	<i>ojcowa oćcowa</i>		
Dopełniacz	<i>ojcowa ojcowy oćcowa oćcowy oćcowa otcowa hoćcowa</i>	<i>oćcowego oćcowej oćcowego oćcewego ocowej</i>		<i>oćcowych</i>
Celownik		<i>oćcowej</i>		
Biernik	<i>oćcowę oćcowo otcowę otcowo oćcewy ocow</i>			<i>otcowy</i>
Narzędnik				
Miejscownik	<i>oćcowie otcowie ocowie</i>	<i>oćcowej otcowej</i>		
Wołacz				

²⁰ Główka tego hasła w Sstp brzmi: *Ojcow(y), Hoćcow(y), Ocow(y), Oćcew(y), Oćcow(y), Otcow(y)*.

Panowy

	liczba pojedyncza		liczba mnoga	
	odmiana prosta	odmiana złożona	odmiana prosta	odmiana złożona
Mianownik	<i>panow</i>	<i>panowa</i>	<i>panowy</i>	
Dopełniacz	<i>panowa</i>	<i>panowej</i>		
Celownik	<i>panowu</i>			
Biernik	<i>panow</i> <i>panowo</i>	<i>panową</i>	<i>panowy</i> <i>panowa</i>	
Narzędnik				
Miejscownik	<i>panowie</i>	<i>panowem</i> <i>panowej</i> <i>panowem</i>		<i>panowych</i>
Wołacz			<i>panowy</i>	

Wójtowy

	liczba pojedyncza	
	odmiana prosta	odmiana złożona
Mianownik	<i>wojtow</i> <i>wojtowo</i>	
Dopełniacz		
Celownik		
Biernik	<i>wojtow</i> <i>wojtowę</i>	
Narzędnik		<i>wojtowym</i> <i>wojtowym</i>
Miejscownik		
Wołacz		

Można próbować poczynić pewne uogólnienia. Przymiotniki dzierżawcze stanowiły sporą część przymiotników w odmianie prostej. Kiedy ich popularność zaczęła spadać, zaczęła spadać także ogólna liczba takich przymiotników w języku. Niektóre z nich się zleksykalizowały i zachowały nawet do dzisiaj (jak *maminsynek*). Część z powyższych leksemów i poświadczeń związana jest z hierarchią i władzą. Wiele z nich pochodzi z tekstów religijnych oraz prawnych, więc być może są to skostniałe formuły, ale to należałoby dokładniej przebadać. Interesujący jest jeszcze także przymiotnik *Wójtowy*, w Sstp *Wójtow(y)*, gdyż w ilustracji

materiałowej zachowało się więcej form prostych niż złożonych: M. i B. l.poj., r.m.; *wojtow*, B. l.poj. r.ż.; *wojtowę*, M. l.poj. r.n.; *wojtowo* wobec: N. l.poj. r.m., i r.n.; *wojtowym* (wszystkie formy pochodzą z tekstów urzędowych i prawnych, orytyli oraz rot).

5. Nazwy własne i ich pochodne, podobnie jak w Sstp, tak i w BLŚP, nie były odnotowywane²¹, ale jednocześnie to te przykłady tworzą część materiału w tradycyjnych badaniach (jak przytaczane często z *Adamowa boku* czy *brodę Aaronową*). Tak jak to jest opisywane w cytowanych wcześniej publikacjach, wiele spośród form przymiotników w odmianie prostej w Sstp, a także w BLŚP, to przymiotniki dzierżawcze²². Poniżej przykładowe przymiotniki: *podług świadectwa apostołowa* (GlKazB IV 141); *Ananiasz, syn aptekarzow* (BZ Neh 3, 8); *dobytę księdza jardziekanow* (Pyzdr nr 790); *babin posag* (Kal nr 559); *lapis lincis bazyliżskow* (Rost nr 5318); *biesowo gowno* (Rost nr 2024); *jeden siwy kopijniczny bratow* (GórsJaz 6r); *dajcie cesarzowy cesarzowo* (Rozm 792); *jego chlebojecowę winę* (RtKon nr 131); *czartowo ziele* (Rost nr 7204); *w zastawie dłużnikowo* (Sul 97); *księdza dziekanow* (Kal nr 725); *zastępy faraonowy* (BZ Ex 14, 28); *gadowo ziele* (Rost s. 151); *dziecię jaskółczyno* (Fl Ez 6); *księdza kancelrzewy* (Pyzdr nr 747); *księdza kantorowa* (HubeZb 105); *syn Aaronow kapłanow* (BZ Num 3, 32); *w dom Mikołajow karczennikow* (AKPr VIIIa); *nie wziął Piotrkowa drewa, ale kmieciewa* (Pozn nr 237); *pro kniaziow fratre* (AGZ XV 179); *hec figura pige komorowo* (CatCod-Jag IV 299); *komendorowę dziedzinę gwałtem* (Pozn nr 729); *kraje korczakowy* (GlKazB IV 137); *wasze sługi kościołowy* (BZ Num 18, 6); *Wasył Kowalow* (AGZ XI 203); *koźłowa mąda* (Rost nr 3707); *koźki krolikowy* (PF IV 663); *krolew sąd* (Kościan nr 232); *institoris kupcowa* (MamLub 141); *nagabała o macierzyn posag* (Pozn nr 361); *nie czekając mężowa wrocenia* (Rozm 243); *miał mu przynieść mistrzow list* (Pozn nr 996); *potestatum moczowow* (PF III 287); *dwa rogi motylowa* (MPKJV 432); *w ojcowe wsi* (ZapWarsz nr 1598); *do lasu opatowa* (AKPr VIIIa 166); *na panowę dziedzinę* (JA VI 214); *w dom księdza pisarzow* (ZapWarsz nr 3007); *bić Macieja, plebanowa człowieka* (TPaw VII nr 3315); *sierocino imienie* (OrtOssol 83, 4); *nie za siostrzynny pieniądze* (Kal nr 415); *żyta... pana skarbnikowa* (TPaw nr 576); *złamał jeś głowy smokowy* (Fl 73, 15); *jako list starościny mowi* (Pozn nr 350); *Andreas Tarnowski, filius stolnikow* (Czrs 182); *Oćcowo, Synowo i Duchu Świętego jedno jest bostwo* (MW 109r); *szatwino nasienie* (Rost nr 2884); *Caspar monezer filius Johannis szrotmistrzow* (CracArt nr 1357); *pro debito athawo wlg. ćciow Dzethkonis* (AGZ XII 88); *cum domino Laurencio w włodarzewie domu* (RtKon nr 393); *jakośm wojewodziny ludzie połapał* (Pozn nr 426); *Fedko de Obelnicze, filius wojewodziny* (AGZ XII 106); *tedy wojtow poseł* (OrtMac 56r); *Melchias syn złotnikow* (BZ Neh 3, 30); *jad zmijow pod wargami jich* (Fl 139, 3); *jimienie żenino* (OrtOssol 73rb).

²¹ „Słownik nasz nigdy nie miał zamiaru ogarniać imion własnych, nie obyło się jednak bez pewnych wań. Łoś chciał włączyć doń także imiona przezwiskowe, jak Wrona, Jaskułka, Brzoza, oraz przymiotniki od imion, np. Stanisławów, Agnieszczyn. Szło mu o to, że niekiedy wyraz pojawia się znacznie wcześniej jako imię własne, a u przymiotników chciał zdobyć przykładu na odmianę” (Urbańczyk 1953–1955: VI). Odnotowywane były jednak przymiotniki dzierżawcze pochodzące od rzeczowników pospolitych (jak *panowy* czy *wojtowy*).

²² J. Petr w swojej monografii wyłącza przymiotniki dzierżawcze z rozważań o przymiotnikach (1969: 11–13).

Zebrane uwagi przedstawiają krótko możliwości korzystania z BLŚP i projektowania badań. Dane, które potwierdzają uwagi i tezy stawiane w wielu pracach, dają jedynie pobieżny przykład, co można uzyskać, korzystając z BLŚP. Dane liczbowe, nawet przy kilku zastrzeżeniach, stanowią ilustrację do powtarzanych w publikacjach uwag. Są też przykładem badań, jakie można prowadzić, korzystając z BLŚP. Celem tworzenia BLŚP nie jest przecież tylko porządkowanie materiału badawczego, ale także stworzenie zbioru, który może stanowić podstawę dalszych badań, dostrzegania praw czy konstruowania hipotez w oparciu o dane liczbowe.

Dorota Kołodziej

Zaimki w *Bazie leksykalnej średniowiecznej polszczyzny*

1. Wstęp

W klasyfikacji części mowy przyjętej w Słowniku BLŚP uwzględnia się głównie właściwości morfosyntaktyczne poszczególnych leksemów oraz ich odmian. Dla każdego leksemu zaimkowego, w związku z przypisanym mu na podstawie jego budowy morfologicznej, charakterystyki fleksyjnej i funkcji składniowej wzorcem odmiany (realizowanym przez odpowiedni fleksem), został skomponowany układ relewantnych elementów opisu gramatycznego adekwatny dla średniowiecznej polszczyzny. Opis ten stanowi sekcję formularza służącego zbieraniu danych na temat wartości fleksyjnych właściwych poświadczonej formie w trakcie jej opracowania w Słowniku BLŚP. Zestaw kategorii gramatycznych ustalony osobno dla zaimków wyróżnionych dla historycznej doby języka polskiego zmienia się w sposób automatyczny po przyporządkowaniu formy wyrazu będącej przedmiotem opracowania do jednego z fleksemów. Klasę zaimków reprezentują w Słowniku BLŚP¹ następujące jednostki podane niżej wraz z przykładami wyrazów mieszczących się w ich zakresie:

zaimek osobowy (nietrzecioosobowy)

ja, ty, my, wy

zaimek osobowy (trzecioosobowy)

jen, jenž

zaimek zwrotny (siebie)

siebie, sobą, sobie

zaimek zwrotny (się)

się, sie

---

¹ Ze względu na dążenie do utrzymania spójności opisu z innymi korpusami języka polskiego (KorBa, NKJP) w Korpusie BLŚP zrezygnowano z fleksemów zaimkowych zastępujących części mowy, stąd wyrazy reprezentujące takie jednostki oznaczane są jako: rzeczownik, przymiotnik, liczebnik główny I, liczebnik zbiorowy I, liczebnik zbiorowy II, liczebnik przymiotnikowy, liczebnik przysłówkowy.

zaimek rzeczowny

kto, ktoćkoli, któż; co, cóż; nikt, nikty, niktyż; niekto, nic, nicej

zaimek przymiotny

mój, twój, nasz, wasz, swój, czyj,

ten, on, sam, ów,

który, jaki, kaki,

pewny, żadny, inszy,

każdy, wszytek

zaimek przysłowny

czegodla, dotąd, gdykoli, gdziekole, kak

zaimek liczebnika głównego I (zaimek liczebnny)

kilo, kilka, kilkonaście, wiele, tyle, tyleż

zaimek liczebnika zbiorowego I (zaimek liczebnny)²

brak przykładu

zaimek liczebnika zbiorowego II (zaimek liczebnny)

brak przykładu

zaimek liczebnika przymiotnikowego (zaimek liczebnny)

kilkie

zaimek liczebnika przysłówkowego (zaimek liczebnny)

ile, ilekroć,

kilkokoli, kilokroć, kilkokroć, kilkokolikroć

Opracowanie funkcjonalnego modelu opisu jednostek reprezentujących klasę zaimków w BLŚP było możliwe na podstawie analizy materiału leksykalnego w Sstp w powiązaniu z jego opisem gramatycznym (uzupełnionego o starsze w stosunku do występujących w Sstp poświadczenia danej formy pobrane z Aneksu do Sstp).

Pomocne były katalogi form, którymi opatrywano hasła Sstp poświadczone co najmniej czterema różnymi formami gramatycznymi. Szczegółowe wartości określone w ramach właściwych kategorii fleksyjnych (i selektywnych) w odniesieniu do danej formy wprowadzanej do Słownika BLŚP ustala się bądź weryfikuje (w wypadku poświadczeń udokumentowanych w Sstp) na podstawie kontekstu, w jakim znajduje się forma gramatyczna będąca przedmiotem opisu.

2. Elektroniczna Karta Ekscerpcyjna dla zaimka

Zindywidualizowana charakterystyka danej formy w BLŚP polega na przypisaniu jej wartości szczegółowych znajdujących się na rozwijalnych listach Opisu gramatycznego w karcie

² Ponieważ klasyfikacja zaimków liczebnnych w BLŚP uzależniona jest od typów liczebnika wyróżnianych w najstarszej polszczyźnie, dlatego w wykazie fleksmów (wzorców odmian) każdy liczebnik ma reprezentację w odpowiednim typie zaimka. Stąd wyróżnione liczebniki: zbiorowy I w haśle *Dwój* (w BLŚP hasło 10602) i zbiorowy II w haśle *Dwoje* (w BLŚP hasło 10587) mają paralelne odpowiedniki, pierwszy w odmianie zaimka liczebnika zbiorowego I, drugi w formach zaimka liczebnika zbiorowego II, mimo że śladów użycia takich leksemów dotąd nie odnaleziono.

elektronicznego formularza służącej rejestracji formy wraz z jej poświadczeniem z konkretnego zabytku. Wszystkie zaimki odmienne są określone co do przypadku (M.–W.), dla większości z nich istotne jest oznaczenie liczby (l.poj., l.mn., l.podw.), tu wyjątkiem są zaimki zwrotne *się* i *siebie*; także rodzaju (r.m., r.ż., r.n., r.nieznany/wspólny) z pominięciem zaimków nietrzeciosobowych oraz zaimków zwrotnych *się* i *siebie*. Wśród pozostałych wartości znajdujących się w wykazie właściwości niektórych zaimków sprecyzowanych przy opisie formy jest nosowość (nos., nienos., nie dotyczy) jako kategoria istotna dla zaimków nietrzeciosobowego i zwrotnego *się*, akcentowość (akc., nieakc., niereg., nie dotyczy) oznaczana w odniesieniu do zaimków nietrzeciosobowego i trzeciosobowego, poprzyimkowość (poprz., niepoprz., niereg., nie dotyczy) przypisana do zaimka trzeciosobowego, następnie stopień jako kategoria dotycząca zaimków przymiotnych oraz typ odmiany (prosta, złożona) obejmujący zaimki przymiotne oraz przymiotnikowe zaimki liczebne.

Zasady opracowania haseł zaimkowych w BLŚP na ogół nie różnią się od obowiązujących w Sstp. Pewne elementy, wprowadzone do opisu fleksyjnego zaimka w Słowniku BLŚP, takie jak: nosowość, akcentowość, poprzyimkowość są sygnalizowane w Sstp w części definicyjno-materiałowej haseł za pomocą symbolu ~ (por. w Sstp hasła *Ja*, *Ty*, *Mi*, *Wy* oraz *I. Jen*). W ten sposób w obrębie znaczenia przykłady były dzielone na mniejsze grupy, por. fragment hasła *Ja* (Sstp III 80).

Element struktury hasła w Sstp	Zilustrowana kategoria zaimka	Przykładowy cytat z materiału Sstp
d. ac. mnie	forma akcentowana (przy czasowniku)	<i>Nie jemiej Boga jinnego jedno mnie Tworca samego (Dek V 1).</i>
~	forma akcentowana (nie przy czasowniku; zwł. po przyimku)	<i>Zastoniciel moj i wen jeśm pwał, jenż poddasz lud moj pod mnie (Fl 143, 3).</i>
~ mię	forma nieakcentowana nosowa (przy czasowniku)	<i>Raczy mię mych grzechow pozbawić (Aleksy w. 5).</i>
~	forma nieakcentowana nosowa (nie przy czasowniku; zwł. po przyimku)	<i>I podbił jeś wstające na mię pod mię (Fl 17, 43).</i>
~ mie	forma nieakcentowana nienosowa (przy czasowniku)	<i>Aby Bog... mi był nie pomógł, snadź by mie był nago od siebie puścił (BZ Gen 31, 42).</i>
~	forma nieakcentowana nienosowa (nie przy czasowniku; zwł. po przyimku)	<i>Boże, złośni powstali na mie (Puł 85, 13).</i>

Wśród form B. zaimka *ja* wyodrębniono w ten sposób akcentowaną formę *mnie* oraz nieakcentowane *mię* i *mie* (różniące się nosowością). Cytaty dokumentujące poszczególne formy dodatkowo podzielono znakiem ~, wyodrębniając użycia przy czasowniku oraz przy innych częściach mowy, zwłaszcza po przyimku.

Wariantywność akcentowości i poprzyimkowości zaimka trzeciosobowego można zaobserwować w strukturze hasła *I. Jen* (Sstp III 160).

Element struktury hasła w Sstp	Zilustrowana kategoria zaimka	Przykładowy cytat z materiału Sstp
A. zaimek anaforyczny 'on'; 1. użyty samodzielnie; a. użycia bez przyimka	forma akcentowana niepoprzyimkowa	<i>Toć jest matuchna twoja, a ty bądź synem je, aby się ją ty opiekął i teże ją ty we ści miał (Gn 180v).</i>
-	forma nieakcentowana niepoprzyimkowa	<i>Szedł jeśm, i owa nie było go (Fl 36, 38).</i>
- (tematń-)	forma akcentowana niepoprzyimkowa	<i>Adversatus wzgardził jest nimi (ecce David misit nuntios de deserto, ut benedicerent domino nostro, et adversatus est eos I Reg 25, 14) (ca 1470 MamLub 69).</i>
b. użycia z przyimkiem	forma akcentowana nieregularnie poprzyimkowa	<i>Tedy więc naprzeciw jemu niżadny człowiek nie jest ci on wyszedł był (Gn 4v).</i>
- (tematń-)	forma akcentowana poprzyimkowa	<i>Krol twój idzie tobie, iżby ty s nim na wieki wiekom krolewał (Kżw cv 14).</i>

Wśród form zaimka *jen* wyodrębniono użycia bez przyimka oraz z przyimkiem, uwytłaczając opozycję form poprzyimkowych, niepoprzyimkowych i nieregularnie poprzyimkowych. Cytaty dokumentujące poszczególne formy dodatkowo podzielono znakiem -, wyodrębniając formy akcentowane i nieakcentowane.

Z kolei dwie inne kategorie, stopnia i typu odmiany (niewyróżniane w Sstp), wprowadzone zostały w BLŚP z zastrzeżeniem, że obie przypisane są do zaimków przymiotnych, ewentualnie przymiotnikowych zaimków liczebnich (w tym wypadku istotna jest tylko kategoria typu odmiany) ze względu na ich charakterystykę fleksyjną typową dla przymiotników. Ponieważ jednak w pewnych szczegółach opis leksemów zaimkowych wymienionych grup odbiega od wzorca przymiotnikowego, konieczne są zastrzeżenia, czego przykładem jest kategoria stopnia przypisywana zaimkowi przymiotnemu, jednakże w zakresie ściśle ograniczającym się do stopnia równego.

Należy podkreślić, że przykłady form w BLŚP zaczerpnięte zostały ze wszystkich dostępnych kontekstów danego leksemu zaimkowego. Charakterystyka fleksyjna formy w opisie gramatycznym na karcie zbierającej dane dotyczące jej jest opracowywana niezależnie od funkcji semantyczno-składniowych, które w wypadku leksemów zaimkowych są nieraz bardzo liczne (por. „Układ znaczeń” pod hasłem *Jenż* w Sstp). Jednakże wystąpienia określonej formy realizującej funkcję składniową odnotowane zostają w części definicyjno-materiałowej hasła w Słowniku BLŚP. Z reguły są to użycia niepowodujące zmian w klasyfikacji danego leksemu zarówno względem pozostałych zaimków (por. w hasle nr 73 *Się* forma zaimka zwrotnego *się, sie* w funkcji B. zaimka zwrotnego *siebie*), jak i leksemów innych klas (por. hasła nr 1560 – 1. *Jen* i nr 3881 – 2. *Jen*, o których jest mowa w dalszej części artykułu).

W ten sposób wyodrębniono formy, sygnalizując pod danym leksemem zaimkowym ich użycie w funkcji innej części mowy.

Formy wyrazu w funkcji innych części mowy

tobie (partykuła)

por. Sstp

- Yde tobe vboky, izbi ty wbostue (leg. w ubostwie) ne stiscoual XIV med. KŚw – cr 23

II. 1. Forma C. l.poj. zaimka nietrzeciosobowego z oznaczeniem funkcji semantyczno-składniowej w haśle *Ty* (hasło nr 1559) w BLŚP

Informacja ta wyświetla się przy danym haśle zarówno w widoku podstawowym, jak i zaawansowanym modułu Fleksja BLŚP.

W Sstp w wypadku zaimków rzadko, choć jednak, występują hasła mające identyczną postać, opatrzone cyframi arabskimi, por. np. 1. *Jen*, 2. *Jen*. W ten sposób rozdzielano w Sstp leksemy mające status homonimów syntaktycznych, podkreślając ich przynależność do różnych części mowy. W BLŚP te jednostki wyrazowe również stanowią odrębne hasła numerowane, z tą różnicą w porównaniu z Sstp, że, jak w przypadku każdego wyrazu hasłowego, określa się część mowy, do której należą. Zgodnie z przyjętą klasyfikacją w BLŚP 1. *Jen* to zaimek trzeciosobowy, 2. *Jen* to spójnik.

Podstawą do wyodrębniania wyrazów hasłowych w BLŚP i Sstp dla zaimków są obok jednostek mających równą co do postaci formę podstawową (homonimy syntaktyczne) także leksemy ujawniające różnice słotwórcze. Osobne wyrazy hasłowe stanowią więc jednostki, takie jak: pośród zaimków trzeciosobowych 1. *Jen* i *Jenż* z dołączoną partykułą sufiksalną *-ż*; podobnie, na przykład w zaimku rzeczownym *kto*, osobnym hasłem jest *Kto*, jak i wszystkie pochodne od niego leksemy z partykułami sufiksalnymi: *-ś*, *-le*, *-kole*, *-koli*, *-kolwie*, *-kolwiek*, czyli *Ktoś*, *Ktole*, *Ktokole*, *Ktokoli*, *Ktokolwie*, *Ktokolwiek*. Wszystkie stanowią wyrazy słownikowe BLŚP umieszczone w główce hasła jako reprezentacje poszczególnych leksemów, do których odnoszą się formy wyrazów odnotowane w zabytkach językowych najstarszej doby.

3. Widok podstawowy hasła w Słowniku BLŚP

W widoku podstawowym hasła w Słowniku BLŚP po postaci głównej hasła, podanej na pierwszym miejscu (forma podstawowa wyrazu hasłowego), wymienia się jego warianty fonetyczne również w formie podstawowej. W obu przypadkach dla zaimków rodzajowych jest to postać M. l.poj. r.m., czyli dla zaimka *jenż* po postaci głównej *Jenż* w główce hasła podaje się warianty *Jenże*, *Jeż*, *Jeże*, *Jiż*... etc., natomiast dla zaimka bezrodzajowego, np. *ja*, w główce hasła po *Ja* wymienia się wariant *Jaz*. Warianty fonetyczne głównej postaci danego hasła odnotowane w BLŚP w jego widoku podstawowym (moduł Fleksja) znajdują się w dwóch miejscach. Pierwszym jest główka hasła z formami podstawowymi zarówno wariantów fonetycznych, jak i postaci głównej hasła poprzedzającej je, drugim – zbiorczy wykaz (katalog) wszystkich form fleksyjnych poświadczonych w zabytkach i uporządkowanych według określonych wartości odnoszących się do podstawowych kategorii gramatycznych (przypadek, liczba, rodzaj).

Część z form znajdujących się w katalogu odnosi się do postaci głównej wyrazu hasłowego, pozostałe stanowią jego warianty fonetyczne poświadczane w zabytkach w konkretnej formie. Stąd wynika podstawowa różnica w prezentacji materiału leksykalnego opisanego pod względem gramatycznym, który jest dostępny w dwóch widokach w Słowniku BLŚP. W module fleksyjnym – w widoku podstawowym – przedstawione są poszczególne formy fleksyjne, które mają, w zależności od leksemu, w konkretnym przypadku różne realizacje (fonetyczne, morfologiczne), we wspólnym katalogu z formami związanymi już to z postacią główną wyrazu hasłowego, już to ze znajdującymi się w główce hasła jego wariantami fonetycznymi.

I. Ja, Jaz ← postać główna leksemu 1. *Ja* i forma podstawowa wariantu fonetycznego w hasle, czyli *Jaz* nr hasła: 1558
[w opracowaniu](#)

Fleksja

Semantyka

Zapozyczenie

Uwagi

Bibliografia

Odsyłacze

Sstp

Errata

Jak cytować

Fleksja

zaimek Widok zaawansowany →

osoba: I

liczba: pojedyncza

przypadek	forma
mianownik	ja jaz
dopełniacz	mie

→ fragment katalogu form 1. *Ja* (w widoku podstawowym modułu Fleksja)

Il. 2. Fragment hasła 1. *Ja* w widoku podstawowym (modułu Fleksja) BLŚP (hasło nr 1558)

Katalog, na który składają się wszystkie formy gramatyczne danej jednostki wyrazowej, znajduje się w innym układzie w widoku zaawansowanym hasła w Słowniku BLŚP.

4. Widok zaawansowany hasła w Słowniku BLŚP

Część definicyjno-materiałowa hasła, która zawiera m.in. skrócony opis gramatyczny form danego leksemu zaimkowego, umożliwia dostęp do widoku zaawansowanego. Głównka hasła z rozszerzonym opisem form zawiera wszystkie elementy z widoku podstawowego, tj. postać główną wyrazu hasłowego oraz warianty fonetyczne. Ponadto mieści się w nim zbiorcze przedstawienie (katalogi) form fleksyjnych opatrzonych szczegółowymi wartościami w ramach przypisanych kategorii gramatycznych dla zaimka należącego do określonego wzorca odmiany. Zsyntetyzowany opis gramatyczny obejmuje zarówno formy odnoszące się do postaci głównej leksemu, jak i jego różnych realizacji fonetycznych. W widoku zaawansowanym hasła BLŚP w oddzielnych katalogach form prezentuje się całościową charakterystykę fleksyjną każdej formy poświadczonej w wariantie fonetycznym. Osobny katalog tworzą

natomiast wyrazy będące realizacją postaci głównej wyrazu hasłowego udokumentowane w zabytkach średniowiecznych w konkretnej formie.

I. Ja

liczba: pojedyncza

przypadek	akcentowość	nosowość	forma	poświadczenie
mianownik	nie dotyczy	nie dotyczy	ja-ø	ca 1270 KsHenr (11) - 24r
	akcentowana	nie dotyczy	-	-
	nieakcentowana	nie dotyczy	-	-
		nienosowa	-	-
	nosowa	-	-	
nieregularna	nie dotyczy	-	-	
dopelniacz	nie dotyczy	nie dotyczy	-	-
	akcentowana	nie dotyczy	mni-e mieni-e	1404 Pozn - nr 575
	nieakcentowana	nie dotyczy	-	-
		nienosowa	mi-e	1393 Pozn - nr 156
	nosowa	mi-ę	ca 1409 Gn - 174v	
	nieregularna	nie dotyczy	-	-

Il. 3. cz. 1. Fragment hasła 1. *Ja* w widoku zaawansowanym (modułu Fleksja) BLŚP: katalog części form (M. i D.) od postaci głównej hasła

Jaz (wariant)

liczba: pojedyncza

przypadek	akcentowość	nosowość	forma	poświadczenie
mianownik	nie dotyczy	nie dotyczy	jaz-ø	ca 1400 Fl - 108, 3
	akcentowana	nie dotyczy	-	-
	nieakcentowana	nie dotyczy	-	-
		nienosowa	-	-
	nosowa	-	-	
nieregularna	nie dotyczy	-	-	
dopelniacz	nie dotyczy	nie dotyczy	-	-
	akcentowana	nie dotyczy	-	-
	nieakcentowana	nie dotyczy	-	-
		nienosowa	-	-
	nosowa	-	-	
	nieregularna	nie dotyczy	-	-

Il. 3. cz. 2. Fragment hasła 1. *Ja* w widoku zaawansowanym (modułu Fleksja) BLŚP: katalog części form od wariantu fonetycznego leksemu

W zależności od liczby pozyskanych zabytków średniowiecznych form w niektórych hasłach ich poświadczenia w BLŚP mają liczniejszą reprezentację; są katalogi, w których jest ich w sumie ponad sto (zawierają szerszy wachlarz obocznych postaci formy danego przypadku, por. 1. *Jen* hasło BLŚP nr 1560 lub *Jenž* hasło BLŚP nr 3885), natomiast część leksemów o mniejszej frekwencji wypełnia tylko niektóre miejsca w katalogu form. Wśród zaimków zdarzają się również hasła z pojedynczą reprezentacją formy.

Widok zaawansowany hasła zapewnia także dostęp do komentarzy, którymi opatrywane są niektóre formy fleksyjne. Wprowadza się je w polu Uwagi w Opisie gramatycznym karty służącej rejestracji poświadczenia, np. w wypadku zapisów niedających się jednoznacznie zinterpretować, które są istotne przy ustalaniu formy.

Ważnym punktem charakterystyki gramatycznej leksemów znajdujących się w BLŚP (przyjętym do realizacji zgodnie z założeniami projektu) jest uwzględnienie w opisie fleksyjnym wyrazów odmiennych ich budowy morfologicznej. Formy w widoku zaawansowanym prezentowane są z podziałem na temat i końcówkę z dołączonym wykazem alternacji.

W ramach trójelementowego podziału złożone formy leksemów zaimkowych, np. zaimek rzeczowny *cokolwiek*, wymagały wyodrębnienia w nich części odmiennej należącej do zaimka z podziałem na temat i końcówkę (tym samym oddzielenia jej od partykuły sufiksальной; w podanym przykładzie cząstka *-kolwiek*), następnie wskazania tematu fleksyjnego i końcówki całej formy oraz zachodzących w temacie alternacji: *co-ø-kolwiek-ø*.

Warto zauważyć, że w wypadku wielu form zaimka, poświadczonych w średniowiecznych zabytkach językowych, jak i jego funkcji, utrzymuje się z niewielkimi modyfikacjami stan jeszcze z epoki prasłowiańskiej. Stąd zagadnienie podziału morfologicznego polegającego na wyodrębnieniu tematu i końcówki, zwłaszcza w odniesieniu do niektórych form zaimków osobowych, wydaje się na tyle problematyczne, że brakuje dotąd rozwiązań, które w kwestii podziału ich mogłyby pogodzić stanowisko historyków języka i badaczy współczesnej polszczyzny.

Przykładami, którym z pewnością należy poświęcić więcej uwagi, są formy M. zaimków rzeczownych oraz zaimków osobowych (zwłaszcza niertrećciosobowych). Zaimki *to*, *co* (i od nich pochodne, np. *któż*, *któzkole*, *któzkoli*; *cóż*, *cożkole*, *cożkoli*), podobnie jak: *ja*, *ty*, *my*, *wy* w formie M. w BLŚP opatrzone są końcówką *-ø*. Rozwiązanie to odbiega od podziału przyjmowanego dla polszczyzny współczesnej. Zdecydowana większość opracowań opisujących zaimki pod kątem gramatycznym nie wprowadza podziału na temat i końcówkę. Wyjątkiem są hasła EWOJP autorstwa Romana Laskowskiego poświęcone zaimkowi zwrotnemu, zaimkom osobowym oraz pytajno-względny³. Autor wymienia w nich tematy oraz końcówki form M. i wybranych przypadków zależnych. Dla zaimka zwrotnego podaje tylko tematy *sob-*: *sieb-*. Z kolei przy zaimkach osobowych 1. i 2. os. *ja*, *my*; *ty*, *wy* formy M., w odróżnieniu od form pozostałych przypadków, w których uwzględniono podział tematów i końcówek (por. EWOJP: 387–389; i w wyd. następnych tak samo, por. EJP: 437–439), pozostawione są bez jakichkolwiek wskazówek odnoszących się do ich struktury, z czego

³ W BLŚP zaimki te są określane odpowiednio jako: zaimek zwrotny *siebie*, zaimki niertrećciosobowe oraz rzeczowne.

można wnioskować, że traktuje się je jako morfologicznie niepodzielne⁴. Formy M. zaimków pytajno-względnych R. Laskowski podaje z podziałem na temat i końcówkę: *kt-o*, *c-o*.

Uzasadnieniem podziału form M. przyjętego dla zaimków rzeczownych, tak samo jak dla zaimków nietrzecioosobowych w BLŚP, jest historyczne pochodzenie tych leksemów. W związku z tym w odniesieniu do form M. zaimków rzeczownych *kto*, *co*, mających postać samego tematu, jak rzeczowniki l.poj. r.m. (Szober 1953: 226–227), ustala się końcówkę *-o*.

Analogiczne stanowisko zgodne z przesłankami historycznojęzykowymi⁵ przyjmuje się w BLŚP względem formy M. zaimka l. os. (singulare tantum) *ja*⁶, jak i wszystkich pozostałych leksemów tej grupy zaimkowej *ty*, *my*, *wy*, w których wyodrębnia się końcówkę *-o*. Cechą relewantną, która pozwala odróżnić zaimki nietrzecioosobowe *ja*, *ty*, *my*, *wy* od pozostałych zaimków, jest różnorodność rdzeni w ich formach przypadkowych, *ja* : *mnie*; *my* : *nas* (Szober 1953: 227⁷), czyli ujawniający się supletyvizm tematu M. i pozostałych przypadków wchodzących w zakres jednego paradygmatu.

Z tego wynikający, przyjęty dla ogółu leksemów w BLŚP, trójelementowy podział wyróżniający temat, końcówkę (i ewentualne alternacje) dla form M. zaimków nietrzecioosobowych wygląda następująco:

Formy M. zaimków nietrzecioosobowych *ja*, *ty*, *my*, *wy* w BLŚP

OPIS GRAMATYCZNY			
Forma (w transkrypcji):	ja		
	Temat	Końcówka	Alternacja
	ja	-o	
Leksem:	zaimek osobowy		
Fleksem:	zaimek nietrzecioosobowy		
Liczba:	pojedyncza		
Przypadek:	mianownik		
Osoba:	1.		
Akcentowość:	nie dotyczy		
Nosowość:	nie dotyczy		

⁴ Stanowisko to eksplicytnie zostało wyrażone przez R. Laskowskiego w gramatyce języka polskiego, w której pogląd ten uogólniono na wszystkie formy zaimków bezrodzajowych (Grzegorzcykowa i in. 1984: 279).

⁵ Na pochodzenie form M. zaimków *ja*, *ty* oraz *my* i *wy*, czyli ich bezpośredni związek z prasłowiańską podstawą paradygmatyczną, zwraca uwagę J. Łoś (1927: 159, 165), choć nie podaje żadnych wskazówek co do podziału form M. dla najstarszej polszczyzny.

⁶ Ewolucja leksemu *ja*, dzięki której podział formy M. zaimka nietrzecioosobowego przyjęty w BLŚP (podany w tabeli) wydaje się uzasadniony, znajduje się w gramatyce historycznej (Łoś 1927: 159).

⁷ Autor zwraca również uwagę na występowanie w zaimkach nietrzecioosobowych w przeważającej większości form końcówek przypadkowych niespotykanych gdzie indziej.

Forma (w transkrypcji):	ty		
	Temat	Końcówka	Alternacja
	ty	-∅	
Leksem:	zaimek osobowy		
Fleksem:	zaimek nietrzecioosobowy		
Liczba:	pojedyncza		
Przypadek:	mianownik		
Osoba:	2.		
Akcentowość:	nie dotyczy		
Nosowość:	nie dotyczy		
Forma (w transkrypcji):	my		
	Temat	Końcówka	Alternacja
	my	-∅	
Leksem:	zaimek osobowy		
Fleksem:	zaimek nietrzecioosobowy		
Liczba:	mnoga		
Przypadek:	mianownik		
Osoba:	1.		
Akcentowość:	nie dotyczy		
Nosowość:	nie dotyczy		
Forma (w transkrypcji):	wy		
	Temat	Końcówka	Alternacja
	wy	-∅	
Leksem:	zaimek osobowy		
Fleksem:	zaimek nietrzecioosobowy		
Liczba:	mnoga		
Przypadek:	mianownik		
Osoba:	2.		
Akcentowość:	nie dotyczy		
Nosowość:	nie dotyczy		

W przypadkach zależnych formy zaimków omawianych grup: zaimki 1. i 2. os. (singulare tantum) *ja, ty* oraz zaimki 1. i 2. os. (plurale tantum) *my, wy* tworzone są kolejno od tematów takich, jak: *ja* od tematu *mn-*, *ty* od tematu *tob-/cieb-*; następnie *my* od tematu *na-* i *wy* od tematu *wa-*⁸.

5. Zakończenie

Charakterystyka fleksyjna klasy zaimków w BLŚP dzięki wykorzystaniu zaawansowanych narzędzi służących gromadzeniu różnorodnych danych dotyczących języka przyjmuje nową formę. Opis gramatyczny leksemów zaimkowych dokonywany na podstawie charakterystyki form fleksyjnych odnotowanych w zabytkach najstarszej polszczyzny we wszystkich szczegółach jest zgodny z aktualnym stanem wiedzy historycznojęzykowej, zwłaszcza skoncentrowanej na morfologii. Pozwala uwzględnić zarówno cechy typowe, z którymi zaimek był od zawsze związany na gruncie polszczyzny, jak i określać jego specyficzne właściwości i funkcje możliwe do identyfikacji w najstarszym okresie rozwoju języka.

---

⁸ Tematy *na-* i *wa-* w BLŚP określone na podstawie ustaleń J. Łosia (1927: 165). Te i pozostałe tematy dla zaimków nietrzeciosobowych wymienia również R. Laskowski (por. EWOJP: 387–389).

Mariusz Frodyma

Kontynuanta prasłowiańskiego zaimka *vbchъ w języku polskim

Jednym z bardziej interesujących zaimków staropolskich jest kontynuanta prasłowiańskiego *vbchъ. W polszczyźnie nie zachowała się postać M. l.poj. r.m., co tłumaczy peryfrastyczne nazywanie tego leksemu w tytule i w tekście niniejszego opracowania. W artykule ów zaimek został przedstawiony głównie w języku staropolskim, ale ukazany na tle indoeuropejskim i słowiańskim, z odniesieniami do polskich gwar. Pokróćce przedstawiono też dzieje tego zaimka do czasów współczesnych. Zostały omówione przekształcenia nagłosowej grupy *vš-* w temacie. Poddano szczegółowej analizie formy fleksyjne w języku staropolskim, porównując z opisami w gramatykach historycznych; m.in. dzięki bogatszemu materiałowi można było wykazać braki i niekonsekwencje w niektórych fragmentach tych opisów.

O polskim kontynuantcie zaimka *vbchъ znajdujemy informacje rozproszone w różnych miejscach, m.in. w słownikach etymologicznych oraz w słownikach języka polskiego. W mniejszym lub większym zakresie piszą o naszym zaimku autorzy gramatyk historycznych. Jan Rozwadowski (1923: 185) wspomina postać *wszego*; tamże (1923: 193) wymienia nagłosową grupę *vš-*, podając przykład przestawki (metatezy) *wsz-* || *szw-* *wszytek* || *szwytek*. Jan Łoś (1922: 111, 117, 152, 196), omawiając zagadnienia fonetyczne, w kilku miejscach podaje przykłady interesującego nas zaimka. Ponadto pisze (1923: 265): „Z innych zaimków trzeba jeszcze wspomnieć o odpowiadającym prasłowiańskiemu *vbshъ” i podaje kilka krótkich uwag o jego fleksji. Ten sam autor w innej pracy (1927: 203–205) bardziej szczegółowo omawia formy fleksyjne naszego zaimka. GHJP: 312–320, zajmując się deklinacją zaimków rodzajowych, tylko o nim wspomina. Władysław Kuraszkiewicz (1970: 134) w kilku wersach pisze o interesującym nas zaimku. Stanisław Rospond (1971: 170, 207) nie wymienia go jako osobnego leksemu, tylko przytacza jako element złożenia (np. *wszechmogący*, nazwy osobowe *Wszeciech*, *Wszerad*). Krystyna Długosz-Kurczabowa i Stanisław Dubisz (2006: 143, 237, 381, 390, 392) piszą o grupie nagłosowej *vš-* w związku z III palatalizacją, o formie *čego* utworzonej „na wzór innych form zaimkowych, por. *j-ego*, *moj-ego*, *vš-ego* itp.”, o *wsze-* *Wsze-* jako członach wyrazów złożonych. Z artykułów wymienimy pracę Mieczysława Karasia (1957) o nagłosowej grupie spółgłoskowej *vš-* i jej wariantach. Z. Klemensiewicz (1962: 323) wspomina

o archaizującej funkcji stylistycznej form *wszem*, *wszym*. Więcej publikacji dotyczy wyrazów złożonych z pierwszym członem *wsze(ch)*-, które nie są przedmiotem niniejszego opracowania.

Z praindoeuropejskiego **ui-so-* ‘powszechny, ogólny’ wywodzi się prasłowiańskie *vьchъ (z wcześniejszego **vīšī-*), które po III palatalizacji dało w językach zachodniosłowiańskich *vьšъ (por. staroczeskie *veš* ‘każdy, cały’), a w południowsłowiańskich i we wschodniosłowiańskich *vьsъ ‘wszystek, cały’ (por. staro-cerkiewno-słowiańskie *vьsъ* ‘cały, wszystek, każdy’, w dawnych i dialektalnych formach chorwackich i serbskich *vās* ‘wszystek, każdy, cały’, rosyjskie *ves* ‘cały’). W językach bałtyckich odpowiednio: staropruskie *wissa-* ‘cały’, litewskie *visas*, łotewskie *viss* ‘cały, wszystek’. Z innych języków indoeuropejskich wymieńmy jeszcze staroindyjskie *vīśva-* oraz awestyjskie *vispa* ‘każdy, cały’ – pochodzące z praindoeuropejskiego **ui-kuo-* (zob. SeBo 2005: 714; Stieber 1979: 151–152; Łoś 1927: 203; SeMach 1957: 563–564).

Omawiany przez nas leksem jest zaimkiem odmiennym (odmienia się według przypadków, liczb i rodzajów), przymiotnym, określającym (zob. EJP: 436–439); wskazuje na „kompletność danego zbioru elementów” (EJP: 438). Można go też określić mianem: kwantyfikujący, tak jak *wszystek*, *każdy*, *żaden* (zob. Gramatyka 1984: 35). W BLŚP hasło *Wsze* jest opisane w następujący sposób: część mowy – zaimek; leksem – przymiotnik (zaimek przymiotny); we fleksji: stopień równy i podział na liczby, rodzaje, przypadki. Ponadto są wyróżnione w BLŚP połączenia wyrazowe (cytaty podane w transkrypcji):

przede wszym: Ktorykole chce zbawion być, przede wszym (ante omnia) potrz<e>bizno jest, aby dzierzał krześci<j>ańską wierę (Fl Ath 1);

szwszech dniow: Widz dobra Jeruzalem szwszech dniow żywota twego (videas bona Ierusalem omnibus diebus vitae tuae 127, 5) (Fl 127, 6), por. oglądaj dobra Jeruzalem po wszystkie dni żywota twego (WujBib Ps 127, 5);

po wsze czasy: Widząc Bog, iże jest... jich (sc. ludu)... myślenie serdeczne snażne ku złemu po wsze czasy (ad malum omni tempore) (1455 BZ Gen 6, 5);

po wszy dni: Iugiter po wszy dni (ut... maneat, sc. infans, ibi iugiter I Reg 1, 22) (1471 Mam-Kal 63);

na wsze strony: Plurimum, po częstokroć, ingemiscens per universas mundi partes, po szwytkiem świecie na wsze strony, pueros suos misit, qui eum inquirerent diligenter (XV p. pr. ŚIPolW (6) 14).

Dokładne przedstawienie opisu zaimków w BLŚP – zob. Dorota Kołodziej, *Zaimki w BLŚP* (s. 167–177).

W języku polskim nie zachowała się postać M. l.poj. r.m. W M. l.poj. r.m. używano leksemów: *wszyciek* (w Sstp najstarsze poświadczenie M. l.poj. r.m. z *Kśw* ar 4, a więc *ca* 1380), *wszytek* (najstarsze poświadczenie M. l.poj. r.m. 1400 *Pozn* nr 422), *wszystek* (najstarsze poświadczenie M. l.poj. r.m. *Fl* 66, 3, tj. *ca* 1400), *wsztek* (m.in. poświadczenie 1407 *JA* X (3) 389). Witold Mańczak pisze o *wszy(s)tek*: „derywat od niezachowanego p.[olskiego] *wiesz (<zach[odnio]sł.[owiańskie] *vьšъ, zob. *wszego*) z przyrostkiem *-ytek* || *-ystek*”. (SeMań s.v. *wszystek*).

Z faktu, że dla kontynuanta zaimka *vьchъ nie zachowała się w języku polskim forma M. l.poj. r.m., wynikają problemy leksykograficzne dotyczące ustalenia postaci hasła słownikowego.

SeBo, SeMań i SDor przyjmują hasło *wszego*, czyli D. l.poj. r.m., a więc w paradygmacie pierwsza forma po M. l.poj. r.m.

SeBr s.v. *wszegdy* i *węzdy* pisze: „**wiesz, wsza, wsze...*; chociaż samo **wiesz* i **wszy* liczby mnogiej dla rodzaju męskiego wcale nie istnieje, mamy jednak za to: *wszego, wszemu, wszech*, zastępywane coraz częściej przez *wszystek, wszytek...*”. O postaci **wiesz* wspomina też SeMań (zob. wyżej).

W Sstp postać hasła (wraz z wariantami) wygląda następująco: *Wsz(e)-, Sz(e)-, Szw(e)-, Szwsz(e)-, Wszw(e)-*. Na końcu artykułu hasłowego znalazła się uwaga: „~ Jako hasło słownika przyjmują też postaci *wiesz, wsz-, wsze, wszen*”. Hasło *Wsz(e)-* przyjął również SKoch; SGPK notuje hasło *Wsze* (bez dywizu).

Jak wiadomo, w SXVI nie został na razie opracowany artykuł hasłowy dotyczący interesującego nas zaimka. W indeksie haseł, zamieszczonym na stronie internetowej Pracowni Słownika Polszczyzny XVI wieku IBL PAN, znajdujemy postać **Wszzen* (z frekwencją 4795) z uwagą: **rekonstrukcja*. Także w MączInd przyjęto hasło *Wszzen*. W. Kuraszkiewicz (1970: 134) pisze: „Do form zależnych zaimka: *wsza, wsze, wszego, wszej, wszym* itp. brak formy męskiej mianownika l.poj. i biernika l.poj., przypuszczamy tylko, że brzmiała ona *wszen*, podobnie jak *ten*” (zob. też SeBo s.v. *wszego*). W SXVII–XVIII znajduje się hasło *Wszzen* „załączek artykułu hasłowego”, a w nim *Związki frazeologiczne: broń nas Panie ode wszego złego* z cytatem i uwagą: [więcej cytatów w Korpusie Barokowym]. Również w SMick jest hasło [Wszzen].

SXVII–XVIII ma obok hasła *Wszzen* także *Wszem* „załączek artykułu hasłowego”, gdzie są *Ustabilizowane połączenia wyrazowe: wszem wobec (i każdemu z osobna)* z odpowiednimi cytatami. Następnie jest odesłanie do korpusu barokowego, a tam cytaty pod *Wszystek*; w cytatach m.in. formy: *wszego, wszech*.

Jeszcze inną postać hasła przynosi SL: **Wszy, wsza, wsze*; przypomnijmy, że w tym słowniku „* jedna gwiazdeczka u góry pierwszej litery słowa oznacza, że słowo to lub wcale nie, lub przynajmniej w przytoczonym kształcie albo znaczeniu dziś nie jest używane” (SL t. I: LXXIV). Widzimy tutaj potraktowanie naszego zaimka jak przymiotnik (z końcówkami rodzajowymi *-y, -a, -e*). Podobnie sprawa przedstawia się w SWil: *Wszy, a, e* (zresztą ze specyfikacją gramatyczną: p.[rzymiotnik]) oraz w SW: 1. *Wszy, wsza, wsze a. [usio]*.

W WSJP PAN hasłami są: *wszech czasów; wszem (i) wobec (i każdemu z osobna); na (po) wsze czasy*.

W Cn znajdziemy hasło *Wszech świętych dzień*.

Cechą charakterystyczną omawianego tutaj zaimka jest duża wariantywność postaci tematu. Sstp podaje w główce hasła formy: *Wsz(e)-, Sz(e)-, Szw(e)-, Szwsz(e)-, Wszw(e)-*. Tego typu wariantywność (nagłosowej grupy spółgłoskowej *vš-*) występuje też przy niektórych innych hasłach Sstp, np.: *Wszako, Szwako, Szako; Wszakoż, Szwakoż, Szakoż, Wszwakoż; Wszelki, Szwelki, Wszwelki; Wszystek, Szwystek, Szystek; Wszytek, Szwytek, Szytek, Szwszytek, Wszywytek*.

J. Rozwadowski (1923: 193), pisząc o nagłosowej grupie *vš-*, podaje przykład przestawki (metatezy) *wsz-* || *szw-* *wszytek* || *szwytek*. J. Łoś (1927: 204), omawiając deklinację interesującego nas zaimka, wymienia m.in. formy: *szwemu*, *szwem*, *szwemi*. S. Rospond (1971: 128), poruszając zjawisko metatezy, wspomina o *szwytek* ‘wszytek’.

W swoim obszernym artykule poświęconym temu zagadnieniu M. Karaś pisze, iż dla nagłosowego *vš-* formy z przestawką oraz uproszczone występują w językach południowosłowiańskich (serbo-chorwackim, bułgarskim) i zachodniosłowiańskich (polskim, czeskim, dolnołużyckim, górnołużyckim) (Karaś 1957: 135–136).

Na gruncie języka polskiego powodem przekształceń była, zdaniem M. Karasia, „tendencja do usunięcia rzadkiej... grupy *vš-*” (1957: 141); (w polszczyźnie nagłosowe *vš-* występowało głównie właśnie w rodzinie zaimka *wsze-*). Jednak „metateza... *vš-* > *šv-* wytwarzała również grupę izolowaną, oczywiście w odniesieniu do okresów wcześniejszych. W późniejszej epoce grupa ta była już dość żywotna, wzbogaciły ją bowiem liczne pożyczki z języków obcych, np. *szwel*, *szwagier* itp. ... jej istnienie nawet dziś ograniczone jest do języka kulturalnego; potocznie i w gwarach bardzo często tu *šw-*” (1957: 140).

W swoim materiale (dotyczącym głównie leksemu *wszy(s)tek*) M. Karaś (1957: 120–122) wydziela trzy grupy wyrazów z nagłosem innym niż *vš-*: a) z metatezą, b) uproszczone, c) hiperpoprawne czy też kontaminowane.

W naszym zestawieniu form deklinacyjnych omawianego w niniejszym artykule zaimka występują następujące przykłady wariantywnych postaci tematu:

Metateza *vš-* > *šv-*

l.poj.

D. r.m. *szwego* ca 1500 *OrtMac* 70r; **r.ż.** *szwej* ca 1500 *OrtOssol* 54vb; **r.n.** *szwego* ca 1500 *OrtMac* 6v

C. r.m. *szwemu* XVI in. *Rozm* 61; **r.ż.** *szwej* ca 1470 *MamLub* 93; **r.n.** *szwemu* XV in. *RXXIV* (1.8) 71

B. r.ż. *szwę* ca 1420 *RXXV* (2.8.2)

N. r.m. *szwem* XVI in. *Rozm* 716; **r.ż.** *szwą* XVI in. *Rozm* 22; **r.n.** *szwem* XVI in. *Rozm* 53

Ms. r.m. *szwem* XVI in. *Rozm* 11; **r.ż.** *szwej* XVI in. *Rozm* 697; **r.n.** *szwem* 1455 *BZ* Gen 3, 1

l.mn.

M. r.ż. *szwe* ca 1408 *Bogur* B

C. r.m. *szwem* XVI in. *Rozm* 139

B. r.ż. *szwe* ca 1420 *RXXV* (2.8.2); **r.n.** *szwe* XVI in. *Naw* 54r

N. r.m. *szwemi* XV in. *RXXIV* (1.8) 76

Ms. r.m. *szwych* 1455 *BZ* Deut 28, 40

Najwięcej przykładów przejścia *vš-* > *šv-* pochodzi z *Rozm*.

Uproszczenie   *vš-* > *š-*

l.poj.

Ms. r.n. *szem ca 1400 Fl 118, 58*

l.mn.

C. r.ż. *szem XVI in. Rozm 44*

N. r.ż. *szemi 1526 Bogur E*

Wszystkie trzy przykłady form uproszczonych są stare – również te z szesnastowiecznych odpisów *Rozm* i *Bogur* (wcześniejsze wersje tych zabytków są znacznie starsze).

Formy kontaminowane *šv-* > *všv-*; *šv-* > *švš-*

l.poj.

D. r.m. *wszwego XVI in. Rozm 763*; **r.ż.** *wszwe XVI in. Rozm 18, wszwej XVI in. Rozm 502*; **r.n.** *wszwego XVI in. Rozm 522, szwszego 1428 Pozn nr 1495*

C. r.m. *wszwemu XVI in. Rozm 481*

Ms. r.m. *wszwem ca 1409 Gn 4r*

l.mn.

D. r.m. *szwszech ca 1400 Fl 127, 6*

C. r.m. *wszwem XVI in. Rozm 839, szwszem ca 1400 Fl 144, 19*

Ms. r.n. *szwszech ca 1500 OrtOssol 94rb*

Zauważmy, że w *Rozm* (skąd pochodzi większość przykładów form kontaminowanych) występuje wyłącznie typ *šv-* > *všv-*.

Przejście *šv-* > *všv-* oraz *šv-* > *švš-*, a więc procesy zmierzające w kierunku restytucji postaci z *vš-* (por. Karaś 1957: 142), znajdujemy – jak już wspomniano – przede wszystkim w *Rozm* (podstawa szesnastowiecznego odpisu jest znacznie starsza), a także (poza jednym przykładem z oryli) w źródłach z początku XV w. Skoro przykłady prób restytucji postaci z *vš-* są udokumentowane już na początku XV w., potwierdza to tezę M. Karasia (sformułowaną głównie na podstawie materiału onomastycznego, starszego niż wyrazy pospolite), że przekształcenia grupy *vš-* są stare: „rozpoczynają się gdzieś po wieku X” (1957: 133).

SeBr s.v. *wszegdy* i *weždy* pisze: „Jak u Serbów tak i u nas przestawiano *wsze-*, *wszy-*, *wsze-*, *szwy-*, więc w psalterzu: *szwytki* (ze *wszytki*), ale tylko w ostatniej, trzeciej jego części (z początku 15. wieku, pięć razy tak w psalmie 148.), tak po licznych innych zabytkach z końca 14. wieku i przez cały 15. wiek; w 16. wieku ginie to zupełnie...”. M. Karaś (1957: 134) uważa: „... od XVI wieku w języku literackim niepodzielnie i bezwyjątkowo panują formy typu *wszy(s)tek*”. Badacz pisze, iż o zwycięstwie grupy *vš-* w języku literackim być może zdecydowały: analogia do form typu *szedt* || *wszedt*, a także czynniki geograficzne (metateza w grupie *vš-* objęła Wielkopolskę i Mazowsze, natomiast w minimalnym stopniu Małopolskę,

co przy uznaniu decydującego znaczenia Małopolski w procesie powstawania polskiego języka literackiego tłumaczy, zdaniem M. Karasia, zwycięstwo grupy *vš-*).

Materiał z BLŚP oraz szesnastowieczny i nowszy (zob. poniżej zestawienie form fleksyjnych) potwierdza, że formy z przekształconą grupą *vš-* zaniknęły na przełomie w. XV i XVI. Dodajmy, iż postać z *vš-* była, w stosunku do jej wariantów, wyraźnie liczniejsza w XV w., co poświadcza materiał Sstp w odniesieniu do różnych haseł na *Wsz-*; to też mogło mieć znaczący wpływ na jej ostateczne, bezwyjątkowe w języku literackim zwycięstwo. W gwarach zachowały się (przynajmniej do niedawna) formy z uproszczoną nagłosową grupą *vš-*: *šytko, šytek* (głównie w postaci zamazurzonej: *sytko, sytek*) – przede wszystkim w Małopolsce i na Mazowszu (Karaś 1957: 116–119).

Poniżej znajduje się zestawienie form fleksyjnych omawianego w niniejszym artykule zaimka.

Przykłady z okresu do początku XVI w. włącznie pochodzą z Sstp (są to najstarsze lokalizacje dla danych form fleksyjnych spośród tych, które znajdują się w Sstp) i z *ŚlPolW* (w Sstp nie wykorzystano materiału z tego źródła). Interesującym zagadnieniem jest zbadanie zmian, jakim podlegały po okresie staropolskim (zwłaszcza w bezpośrednio następującym XVI w.) formy zaimka kontynuującego prasłowiańskie **vbchb*. Jak wiadomo, haseł na literę *W* w SXVI na razie nie opracowano. W tym artykule przykłady szesnastowieczne wyekscerpowano z całości następujących źródeł: *OpecŻyw*, *BartBydż*, *FalZioł*, *WróbŻołt*, *MurzNT*, *Leop*, *Mącz*, *SKoch*, *WujiNT*. Wybór takich a nie innych źródeł szesnastowiecznych nie jest przypadkowy. Obejmują one okres od początku lat 20. (*OpecŻyw* 1522 r.) do lat 90. (*WujiNT* 1593 r.) XVI w. Zostały również sprawdzone teksty szesnastowieczne starsze niż *OpecŻyw*. W *BierRaj* (1513), w zachowanym do dzisiaj fragmencie starodruku (osiem kart), nie ma form typu: *wszego, wszech, wszem* (są wcale liczne formy: *wszytkiego, wszytkich, wszytkim*). W *March* (1521) również nie ma form typu: *wszego, wszech, wszem* (są np. formy: *wszytkiej, wszytkich, wszytkim*). Szesnastowieczne źródła wykorzystane w tym artykule zostały zróżnicowane także pod względem tematycznym. Znajdują się tutaj teksty o charakterze religijnym (jak wiadomo przechowują one nieraz różne stare formy językowe oraz stare słownictwo); w naszym artykule są to: *OpecŻyw*, *WróbŻołt* (1539), *MurzNT* (1551), *Leop* (1561), *KochPs* (2. wydanie z 1583), *WujiNT*. Z tekstów o charakterze niereligijnym: słowniki (*BartBydż* 1532; *Mącz* 1564), *FalZioł* (1534) oraz zdecydowana większość utworów Jana Kochanowskiego (od lat sześćdziesiątych do osiemdziesiątych XVI w.); materiał z tekstów czarnoleskiego poety został wyekscerpowany z *SKoch*.

Zbadano również występowanie naszego zaimka w następnych stuleciach. Źródła, które uwzględniono: Cn, SXVII–XVIII, SL, SMick, SWil, SDor, WSJP PAN (SW przy hasle *I. Wszy* nie podaje żadnych cytatów); przykłady gwarowe zaczerpnięto z SGPK.

W obrębie poszczególnych przypadków podano w dalszej części zebrane końcówki fleksyjne (lub informację, że brak poświadczeń) występujące w materiale BLŚP, a następnie *in continuo*, poprzedzone średnikiem, informacje zawarte w gramatykach historycznych języka polskiego; uwagi J. Łosia (1923; 1927), które poniżej są przywoływane, odnoszą się prawie wyłącznie do końcówek zaimka będącego kontynuantem prasłowiańskiego **vbchb*. GHJP: 312–320 podaje końcówki fleksyjne ogólnie dla zaimków rodzajowych (wyjątkowo wspomina interesujący nas zaimek, co każdorazowo zaznaczono poniżej).

Liczba pojedyncza				
Przypadek	Rodzaj męski	Rodzaj żeński	Rodzaj nijaki	
Mianownik	brak poświadczeń	wsz- a	XV in. R XXXV (2.2)	wsz- e XV p. pr. R XXXII (3.2.2) 177rb, SL (1670)
	tak też Łoś (1923: 265; 1927: 203–204); GHJP: 312; dla zaimków rodzajowych końcówka <i>o</i> , <i>ten</i> i <i>jen</i> poszerzone o <i>-en</i> . Kuraszkiewicz (1970: 134): „brak formy męskiej mianownika l.poj. .... przypuszczamy tylko, że brzmiała ona <i>wszem</i> , podobnie jak <i>ten</i> ”. Por. staroczeskie formy M. i B. l.poj. t.m. <i>ves lid</i> , <i>ves svēt</i> Staročeská textová banka (cas.cz), zob. też SeMach	wsi- á	SGPK (Mazury pruscy)	- e ; Łoś (1927: 204) podaje tutaj dwa błędne przykłady, które w rzeczywistości są M. l.mn. t.m.; GHJP: 312; dla zaimków rodzajowych w tematach twar-dych <i>-o</i> (<i>ovo</i> , <i>to</i> , <i>ono</i>), w tematach miękkich <i>-e</i> (<i>naše</i> , <i>moje</i>)
Dopelniacz	wsz- ego ca 1400 Fl 53, 7, <i>Opeczŷw</i> , <i>FalZioł</i> , <i>MurzNT</i> , <i>Leop</i> , <i>Mqcz</i> , <i>WujNT</i> , SXVII–XVIII, SL (1697), SWil		1415–1427 <i>BiblWarsz</i> 1861 III 39, <i>Opeczŷw</i>	wsz- ego 1388 <i>Pozn</i> nr 47, <i>Opeczŷw</i> , <i>BartBydŷ</i> , <i>FalZioł</i> , <i>MurzNT</i> , <i>Leop</i> , <i>Mqcz</i> , SL (1566, 1567), <i>WujNT</i> , SXVII–XVIII, SMick, SWil, SGPK (Cieszynskie)

Liczba pojedyncza					
Przypadek	Rodzaj męski	Rodzaj żeński	Rodzaj nijaki		
Dopełniacz	wsz- ého	wsz- ej	ca 1400 <i>Fl</i> 46, 7, <i>OpecZyw</i> , <i>Leop</i> , SKoch	wsz- ého	<i>OpecZyw</i> , <i>MurzNT</i> , SKoch
	szw- ego	szw- ej	ca 1500 <i>OrtMac</i> 70r	szw- ego	ca 1500 <i>OrtMac</i> 6v
	wszw- ego	wszw- e	XVI in. <i>Rozm</i> 763	wszw- ego	XVI in. <i>Rozm</i> 522
	wsi- ego	wszw- ej	SGPK (Mazurzy pruscy)	szwsz- ego	1428 <i>Pozn</i> nr 1495
	- ego ; (tak też Łoś 1927: 203, 204) – ten sam przykład; tak też GHJP: 312–313 (bez przykładów dla <i>wsz-</i>)	- e , - ej ; (Łoś 1927: 204) – przykład (ten sam co w BLŚP), ale tylko na końcówkę - ej ; GHJP: 314: star- sza jest końcówka - e , ale też stara, choć młodsza, jest koń- cówka - ej , powstała »w wyniku upodob- nienia D do C i Mc... <i>wszej ziemię</i> »	- ego ; (tak też Łoś 1927: 203–204) – w BLŚP starszy przykład		
Celownik	wsz- emu	wsz- ej	XV p. pr. <i>ŚIPolW</i> (5.1), <i>OpecZyw</i> , <i>FalZioł</i> , <i>Leop</i> , SKoch, <i>Mącz</i> , SL (1572), <i>WujNT</i>	wsz- emu	ca 1400 <i>Fl</i> 135, 26, <i>OpecZyw</i> , <i>Leop</i> , SKoch, <i>Mącz</i> , <i>WujNT</i> , SMick

	szw-emu	XVI in. <i>Rozm</i> 61	szw-ej	ca 1470 <i>Mam-Lub</i> 93	szw-emu	XV in. <i>R XXIV</i> (1.8) 71
	wszw-emu	XVI in. <i>Rozm</i> 481	-ej; tak też (ten sam przykład) Łoś 1927: 204; GHJP: 315: -ej, -e (w BLŚP nie ma przykładów na <i>wsz-e</i>)		wsi-emu	SL (1620): „Ryba woda, chleb trawa, mięso *wsiemu *hołowa [z <i>rusk.</i> 2] <i>Sak.</i> [łowicz Kasjan Kallikst] <i>Probl.</i> [emata... o przyrodzeniu człowieczym z łacińskiego na polski język przełożone przez Kallikstego [sic! -MF] Sakowicza...] 151. (wszystkiemu głowa, wszystkiego głowa, wszystko celuje, głową jest wszystkiego)”. K. K. Sakowicz, syn księdza prawosławnego, pisał po polsku i po rusku.
	-emu; (tak też GHJP: 313 (bez przykładów dla <i>wsz-</i>))				-emu; tak też (ten sam przykład) Łoś (1927: 204)	
Biernik	wsz-ego	1455 <i>BZ Deut</i> 29, 2	szw-ę	ca 1420 <i>R XXV</i> (2.8.2)	wsz-e	ca 1400 <i>FI</i> 144, 13

Liczba pojedyncza			
Przypadek	Rodzaj męski	Rodzaj żeński	Rodzaj nijaki
Biernik -ego: <i>Y zvolu Moyzes wszego Israhela (omnem Israel), y pouwe gim;</i> „ <i>Wysze vidzeli uszitko, czosz...</i> ” (1455 BZ Deut 29, 2); w BLSP tylko ten jeden przykład pod B. l.poj. r.m. (w Sstp tylko ten jeden przykład pod <i>ac. sg. m.</i>). Łoś (1927: 203) pisze, że nie ma w języku polskim formy biernika l.poj. r.m. „st[aro]sł.[owiańskiego]” za- <i>imka v66b</i> (podobnie pisze Łoś (1923: 265)). GHJP: 313 (bez przykładów dla <i>uszcz-</i>); „Biernik równy M.[ianownikowi]... Już w najdawniejszych za- bytkach forma D r.m. występuje w funkcji B r.m., jeśli zaimek odnosi się do męczyzny lub jest składniowo	-ę; (tak też Łoś 1927: 203, 204) – w naszej BLSP jest starszy przykład; Łoś (1927: 204) pisze: „forma rzadko używana, przeto nie wiadomo, od jak dawna wprowadzono formę <i>uszcz-</i> ”; GHJP: 315: - <i>ę</i> , „Dopiero w drugiej połowie XIX w. ustala się w B końcówka - <i>ę</i> przejęta z żeńskiego B odmiany przymiotnikowej”.	-e; tak też (ten sam przykład) Łoś 1927: 204	

	związany z rzeczownikiem męskosobowym...”. Kuraszkiewicz (1970: 134); „brak formy męskiej... biernika l.poj., przypuszczamy tylko, że brzmiała ona <i>wszem</i> , podobnie jak <i>ten</i> ”. Por. staroczeskie formy M. i B. l.poj. r.m. <i>veš lid</i> , <i>veš svět</i> (Staročeská textová banka (cas.cz))	1424 <i>Msza</i> III 4rb	wsz-ą		ca 1400 <i>Fl</i> 44, 18	wsz-ym	ca 1400 <i>Fl</i> Ath 1
Narzędnik	wsz-ym	1455 <i>BZ</i> – Num 27, 22; <i>OpecZywu</i> , <i>Mqcz</i>	szw-ą		XVI <i>in. Rozm</i> 22	wsz-em	ca 1380 <i>Kšw</i> av 12, <i>OpecZywu</i> , <i>FalZtoł</i> , <i>Leop</i> , <i>Mqcz</i> , <i>WujNT</i>
	szw-em	XVI <i>in. Rozm</i> 716	-q; tak też (tak samo datowany przykład) Łoś 1927: 204; GHJP: 315: -q (ten sam przykład co w BLSP z ca 1400 <i>Fl</i> 44, 18).			wsz-ém	SMick

Liczba pojedyncza			
Przypadek	Rodzaj męski	Rodzaj żeński	Rodzaj nijaki
Narzędnik	<p>-ym, -em; Łoś (1923: 265) pisze: „N. i Ms. l. p. zawsze <i>wszem</i>”; (Łoś 1927: 203): <i>-em</i>; (Łoś 1927: 204): <i>-em</i> (w BLSP jest starszy przykład) „wznieście ulega wpływowi analogii do tematów miękkich, przeto oprócz formy pierwotnej, która też i do dziś w języku się utrzymała, tj. <i>wszem</i>, ukazuje się też dość często w w. XIV i XV forma <i>wszym</i>”. Tak też GHJP: 313 (bez przykładów dla <i>wsz-</i>): „W najstarszej dobie (do poł. XV w.) panuje uogólniona na wzór miękko tematowych końcówka <i>-im</i> lub <i>-ym</i>... W XV w. zaczyna się mieszanie końcówki N z końcówką Mc <i>-em</i>”.</p>		<p>szw-em</p> <p>XVI in. Rozzm 53</p>

Liczba pojedyncza			
Przypadek	Rodzaj męski	Rodzaj żeński	Rodzaj nijaki
Miejscownik	Tak tedy N i Mc, które w najstarszej formie wyraźnie się różniły końcówkami, spływały od drugiej połowy XV w. w jednej formie z chwijną końcówką <i>-im, -ym</i> albo <i>-em</i> .		
Wołacz		<i>-ej, -e; -ej</i> tak też (tak samo datowany przykład) (Łoś 1927: 204); <i>-e</i> (w BLŚP jest starszy przykład); także s. 204: „Rodzaj żeński w w. XV miała formy na <i>-ej</i> i na <i>-e</i> ”. GHJP: 315: <i>-ej, -e</i> .	<i>-em</i> ; tak też (tak samo datowany przykład) Łoś 1927: 204
brak poświadczeń			
GHJP: 312, podając zestawienie prasłowiańskich form fleksyjnych zaimków rodzajowych, pisze: „W od czasów przedhistorycznych równy M”			
Liczba podwójna			
	Rodzaj męski	Rodzaj żeński	Rodzaj nijaki
	brak poświadczeń		

Liczba mnoga					
Przypadek	Rodzaj męski		Rodzaj żeński		Rodzaj nijaki
Mianownik	wsz- e	ca 1420 R XXIV 79	wsz- e	1456 <i>Bogur C</i>	brak poświadczeń
	- e ; Łoś (1923: 265): „M. l.mn. r.m. nieznany”; Łoś (1927: 203) stwierdza, że w języku polskim brak poświadczeń na M. l.mn. r.m.; GHJP: 316–317: - <i>i</i> , - <i>y</i> , - <i>e</i>		szw- e	ca 1408 <i>Bogur B</i>	GHJP: 317: - <i>a</i> , - <i>y</i> , - <i>i</i> , - <i>e</i>
			- e ; (tak też Łoś 1927: 203); GHJP: 317: - <i>e</i> , - <i>y</i> , - <i>i</i>		
Dopełniacz	wsz- ech	ca 1400 FI I Prol 7, <i>OpecZyw</i> , <i>MurzNT</i> , <i>Leop</i> , SKoch, <i>Mącz</i> , <i>WujNT</i> ; Cn, SXVII–XVIII, SL (1563, 1566, 1732), SMick, SWil, SDor (1939), WSJP PAN, SGPK (Galicja)	wsz- ech	1400 <i>TPaw</i> IV nr 734, <i>OpecZyw</i> , <i>FalZiot</i> , <i>MurzNT</i> , <i>Leop</i> , SKoch, <i>Mącz</i> , <i>WujNT</i> , SXVII–XVIII, SL (1607, 1639), SMick, SWil, SDor (1792– 1951), SGPK (Górny Śląsk)	ca 1400 FI I Prol 8, <i>FalZiot</i> , <i>MurzNT</i> , <i>Leop</i> , SKoch, <i>Mącz</i> , <i>WujNT</i> ; SDor (1861)

Liczba mnoga				
Przypadek	Rodzaj męski	Rodzaj żeński	Rodzaj nijaki	
Dopełniacz	szwz- ech ca 1400 Fl 127, 6	-ech ; (tak też Łoś 1927: 203); s. 204; podobnie datowany przykład; GHJP: 318; podaje tylko: <i>-ych, -ich</i>	-ech ; (tak też Łoś 1927: 203); GHJP: 318; podaje tylko: <i>-ych, -ich</i>	
	-ech ; (tak też Łoś 1927: 203; s. 204; przykład tak samo datowany); Łoś (1923: 265): „... utrzymuje się stale <i>e</i> : ... <i>wszecz...</i> ”; GHJP: 318; podaje tylko: <i>-ych, -ich</i> . Kuraszkiewicz (1970: 134): „W liczbie mnogiej ten zaimek ma końcówkę odrębną: <i>wszecz...</i> wobec <i>tych, ..., jich, ..., naszych...</i> ”			
Celownik	wsz-em ca 1380 Kśw br 14, <i>Opeczygu, Leop, SKoch, Mącz, WójNT, SXVII-XVIII, SL (1791-1792), SMick, SWil, WSJP PAN</i>	wsz-em ca 1400 Fl 19, 3, <i>Leop, SKoch, Mącz</i>	wsz-em -em ; tak też Łoś (1927: 203); GHJP: 318; podaje: <i>-ym, -im, -em</i> ;	XV <i>med. R XXII (2) – 225v</i>

Liczba mnoga				
Przypadek	Rodzaj męski	Rodzaj żeński	Rodzaj nijaki	
Celownik	GHJP: 318: podaje: -ym, -im, -em; „spora- dycznie notowana jest chwijność samogłoski i, y lub e przed m”. Ku- raszkiewicz (1970: 134): „W liczbie mnogiej ten zaimek ma końcówkę odrębną: ... <i>uszem wo- bec... tym, ..., jim, ..., naszym</i> ”.			
Biernik	wsz-e 1455 BZ Gen 6, 5, <i>Opeczęyw, Wróbb- Żoht, Mącz, SL</i> (1597, 1636), SDor (1902–1904, 1939), WSJP PAN	wsz-e XV p. pr. <i>ŚlPolW</i> (6) 14, SKoch, SL (pocz. XIX w.), SDor (1869, 1931, 1946, 1948)	szw-e XVI in. <i>Naw</i> 54r	
	wsz-ech ca 1400 <i>Fl</i> 5, 6, <i>WujNT</i> , SXVII– XVIII	szw-e ca 1420 R XXXV (2.8.2)	-e; GHJP: 319: -a, -y, -e	
	wsz-y 1471 <i>MamKál</i> 63			
	wsz-e SGPK (Mazurzy pruscy)			

Liczba mnoga				
Przypadek	Rodzaj męski	Rodzaj żeński	Rodzaj nijaki	
Narzędnik	- <i>emi</i> , - <i>yimi</i> ; (Łoś 1927: 203, 204: - <i>emi</i> (ten sam przykład)); Łoś (1923: 265): „... utrzymuje się stale <i>e</i> : ... <i>wszemi</i> ”; GHJP: 319; podaje: - <i>yimi</i> , - <i>imi</i> , - <i>emi</i> ; s. 318: „sporadycznie notowana jest chwijność samogłoski <i>i</i> , <i>y</i> lub <i>e</i> przed <i>m</i> ”			
Miejscownik	<i>wsz-ech</i> ca 1400 Fl 103, 32, FalZiol, Leop, Mqcz	<i>wsz-ech</i> ca 1400 Fl 90, 11, OpecZyw, MurzNT, Leop, SKoch, Mqcz, SXVII–XVIII	<i>wsz-ech</i> ca 1400 Fl 76, 12, MurzNT, Leop, Mqcz	
	<i>szw-ych</i> 1455 BZ Deut 28, 40	<i>wsz-ych</i> XV med. SKJ I (1.1) 62	<i>szwsz-ech</i> ca 1500 OrtOssol 94rb	
	- <i>ech</i> , - <i>yech</i> ; (Łoś 1927: 203, 204: - <i>ech</i> (tak samo datowany przykład)); Łoś (1923: 265): „... utrzymuje się stale <i>e</i> : ... <i>wszech</i> ...”; GHJP: 318; podaje tylko: - <i>yech</i> , - <i>ich</i> ; Kuraszkiewicz (1970: 134):	- <i>ech</i> , - <i>yech</i> ; (Łoś 1927: 203, 204): - <i>ech</i> (tak samo datowany przykład); Łoś 1927: 204–205: - <i>yech</i> (podobnie datowany przykład), „Uchylenia od tych norm, wywołane wpływem analogii	- <i>ech</i> ; tak też Łoś (1927: 203); Łoś 1927: 204: - <i>ech</i> (ten sam przykład); GHJP: 318; podaje tylko: - <i>yech</i> , - <i>ich</i>	

	„W liczbie mnogiej ten zaimek ma końcówkę odrębną: <i>wszech...</i> wobec <i>tych, ..., jich, ..., naszych...</i> ”		do deklinacji tematów na <i>-ŋ</i> , są bardzo nieliczne: <i>we wszystkich ziemiach...</i> ”); GHJP: 318; podaje tylko: <i>-ych, -ich</i>		
Wolacz	brak poświadczeń				
	Łoś (1927: 192), omawiając formy zaimków dzierżawczych, pisze, że W. l.mn. jak M. l.mn. i podaje przykłady: <i>synowie moi, nie mieszkaćcie!</i> (BZ II Par 29, 11); GHJP: 316, przedstawiając zestawienie prasłowiańskich form fleksyjnych zaimków rodzajowych, pisze: „W równy M”		GHJP: 316, podając zestawienie prasłowiańskich form fleksyjnych zaimków rodzajowych, pisze: „W równy M”		

Analiza form naszego zaimka (według rodzajów gramatycznych, liczb i przypadków) ukazuje, że w stosunku do opisów znajdujących się w gramatykach historycznych języka polskiego BLŚP notuje występowanie nieznanymi tym opisom:

– form (cytaty w transkrypcji): B. l.poj. r.m. *wszego*: *I zwoła Mojżesz wszego Israhela (omnem Israel), i powie jim: „Wście widzieli wszystko, coż...”* (1455 BZ Deut 29, 2) – J. Łoś (1923: 265, 1927: 203) i W. Kuraszkiewicz (1970: 134) piszą, że dla kontynuanta *vъchъ nie ma w języku polskim formy B. l.poj. r.m., natomiast GHJP: 313 mniej radykalnie: „Już w najdawniejszych zabytkach forma D r.m. występuje w funkcji B r.m., jeśli zaimek odnosi się do męczyzny lub jest składniowo związany z rzeczownikiem męskoosobowym...”; M. l.mn. r.m. *wsze*: *Ociec, Syn, Duch Święty, wsze jeden Gospodzin (ca 1420 RXXIV 79)* – w stosunku do Łoś 1923: 265 i 1927: 203 (Sstp notuje ten przykład pod M. l.poj. r.n.); M. l.poj. r.ż. *wsza*: *Wierzymy, iż cię (!) wysłusza Ten..., Jego wsza twarz słusza (XV in. R XXV (2.2))* – w stosunku do Łoś 1927: 204, GHJP: 314;

– innych końcówek: Ms. l.poj. r.m. w stosunku do GHJP: 313; D. l.mn. r.m. w stosunku do GHJP: 318; C. l.mn. r.m. w stosunku do Łoś 1923: 265, 1927: 203–204; B. l.mn. r.m. w stosunku do Łoś 1923: 265 i 1927: 203, GHJP: 318; N. l.mn. r.m. w stosunku do Łoś 1923: 265, 1927: 203, 204; Ms. l.mn. r.m. w stosunku do Łoś 1923: 265, 1927: 203, 204, GHJP: 318; D. l.poj. r.ż. w stosunku do Łoś 1927: 204; C. l.poj. r.ż. w stosunku do GHJP: 315; D. l.mn. r.ż. w stosunku do GHJP: 318; C. l.mn. r.ż. w stosunku do Łoś 1927: 203, 204; Ms. l.mn. r.ż. w stosunku do GHJP: 318; D. l.mn. r.n. w stosunku do GHJP: 318; Ms. l.mn. r.n. w stosunku do GHJP: 318;

– starszych przykładów: N. l.poj. r.m.; C. l.mn. r.m.; B. l.poj. r.ż.; Ms. l.poj. r.ż.; B. l.mn. r.ż.; D. l.poj. r.n.

Dodajmy jeszcze, że w tym artykule są dwa poświadczenia starsze w stosunku do materiału hasła *Wsz(e)*- w Sstp (w pierwszym przykładzie dotyczy to C. l.poj. r.m.; cytaty w transkrypcji): *Początek zbawienia naszego, to jest rodzaju człowieka był tedy, a tedy sie ukazał wszemu św<iatu>, gdy Stworzytel wszego świata pożałował upadu, jakoż to upadł był otec nasz Ad<a>m i tudzież materz nasza Jewa (XV p. pr. ŚlPolW 11 (rkps papierowy I Q 465, k. lv – kazanie w języku polskim, zawierające bohemizmy, o grzechu pierworodnym)); *Plurimum, po częstokroć, ingemiscens per universas mundi partes, po szwytkiem świecie na wsze strony, pueros suos misit, qui eum inquirerent diligenter (XV p. pr. ŚlPolW 14 (rkps papierowy I F 607, k. 112va, tekst łaciński z polskimi glosami))*.*

Jeszcze kilka uwag o formach omawianego zaimka po XV w. W XVI w. pojawia się oznaczenie *e* pochylonego w końcówkach, np. *wszého* w D. l.poj. r.m. i r.n., *wszěj* w Ms. l.poj. r.ż., *wszém* C. l.mn. r.ż. (też dziewiętnastowieczne przykłady *wszém* w N. i Ms. l.poj. r.n., *wszěj* w Ms. l.poj. r.ż.).

Ustalenia normatywne:

Kopczyński wprowadza w sposób dowolny rozróżnienie rodzajów bez względu na przypadki w miejsce starego rozróżnienia przypadków bez względu na rodzaj i ustala *-im*, *-ym* w formie N i Mc r.m., *-em* w formie tychże przypadków rodzaju nijakiego. Ostatnia piśmownia z r. 1936 zaleca końcówkę *-im*, *-ym* w obu przypadkach obu rodzajów (GHJP: 313–314); zob. też Łoś (1927: 188).

SDor opatruje hasło *Wszego* kwalifikatorem *przestarz.[ały]* i odsyła w sprawie znaczeń do hasła *Wszystek*; s.v. *Wszego* (oprócz niezbyt licznych cytatów niezwiązanych z połączeniami wyrazowymi) znajdujemy następujące połączenia (niektóre poprzedzone kwalifikatorem *fraz.[eologia]*) i uwaga: *Dziś używane utarte wyrażenia (wyrażenie utarte): Wszem wobec, Na wsze strony, Ze wszech stron, Ze wszech miar, Po wsze czasy.*

W WSJP PAN hasłami są: *wszech czasów, wszem (i) wobec (i każdemu z osobna), na (po) wsze czasy.*

Ponadto we współczesnym języku polskim funkcjonują wyrazy złożone z członem *wszech-* (np. *wszechmogący, wszechstronny, wszechświat*); M. Karaś (1957: 130) podaje też nazwy miejscowe (np. *Siepraw, Sieradz*).

Kilka słów o gwarach. Na podstawie naszego zestawienia form fleksyjnych odnotujemy za SGPK: M. l.poj. r.ż. *usi-á* (Mazurzy pruscy); D. l.poj. r.m. *usi-ego* (Mazurzy pruscy); D. l.poj. r.n. *usz-ego* (Cieszyńskie); D. l.mn. r.m. *usz-ech* (Galicja); D. l.mn. r.ż. *usz-ech* (Górny Śląsk); C. l.mn. r.m. *usz-ym* (Górny Śląsk), *us-em* (Mazowsze czerskie); B. l.mn. r.m. *usi-e* (Mazurzy pruscy). J. Rozwadowski (1923: 185) pisze: „... *wszego* obok dial.[ektałnego] ... *wsiego*...”.

Mariusz Frodyma

Z badań nad staropolskimi i szesnastowiecznymi liczebnikami kilkutematowymi

Zgodnie z semantycznymi definicjami części mowy liczebniki są leksemami autosemantycznymi, symbolicznymi, szeregującymi (por. Gramatyka 1984: 27–28). „... I.[liczebnikami] są wyrazy określające liczbę przedmiotów (zdarzeń, właściwości), miejsce przedmiotu w szeregu” (EJP: 212). Pod względem znaczeniowym tradycyjnie wydziela się liczebniki: główne (np. *trzy*), zbiorowe (np. *troje*), porządkowe (np. *trzeci*), ułamkowe (np. *dwie trzecie*), wielokrotne o funkcji składniowej przymiotnika (np. *trzykrotny*), wielokrotne o funkcji składniowej przysłówka (np. *trzykrotnie*, *trzykroć*), wielorakie (np. *trojaki*), mnożne (np. *potrójny*); dla materiału staropolskiego dodajmy jeszcze tutaj liczebniki zespołowe (np. *samostrzeć*, *samo-trzeci* ‘sam z dwoma innymi, w trzy osoby’).

Według innego kryterium wydziela się liczebniki określone (np. *trzy*, *troje*, *trzykrotny*, *trojako*) i nieokreślone (np. *kilka*, *wiele*, *kilkoro*, *wieloraki*) (zob. EJP: 212).

Morfologiczne definicje części mowy stwierdzają, że liczebniki są leksemami odmiennymi; odmieniają się przez przypadki, rodzaje, nie odmieniają się przez liczby (np. przymiotniki odmieniają się przez przypadki, rodzaje, liczby) (Gramatyka 1984: 28–29).

Na podstawie syntaktycznych definicji części mowy (Gramatyka 1984: 29 i nn.) twierdzi się, iż „Syntaktycznie definiowalna klasa liczebników obejmuje jedynie liczebniki główne i zbiorowe. Spełniają one w grupie imiennej funkcję jej członu zależnego... liczebnik determinuje przypadek i liczbę związanego z nim syntaktycznie rzeczownika (zaimka), natomiast rodzaj gramatyczny liczebnika jest zdeterminowany przez rzeczownik” (Gramatyka 1984: 36). Powyższa definicja zawęży rozumienie liczebników do głównych i zbiorowych, które pod względem semantycznym wskazują liczbę przedmiotów; pod względem morfologicznym cechują się tym, że nie odmieniają się przez liczby i mają charakterystyczne końcówki fleksyjne; pod względem syntaktycznym podlegają dystrybucji: „przy szyku neutralnym występują one w grupie nominalnej przed wszystkimi innymi określeniami rzeczownika poza zaimkiem wskazującym: *te trzy nasze przemiłe bułgarskie znajome*”; liczebniki główne i zbiorowe odróżniają się „ostro od wszystkich pozostałych tzw. liczebników” (EJP: 212). Część liczebników-określeń adnominalnych (porządkowe, a także wielokrotne, wielorakie, mnożne o funkcji

przymiotników) może być traktowana jako podgrupa przymiotników dzięki swoim cechom morfologicznym (odmiana przymiotnikowa; oprócz liczebników porządkowych – możliwość tworzenia od nich przysłówków).

Liczebniki ułamkowe mogą być traktowane jak rzeczowniki oznaczające miarę.

Nieodmienne liczebniki będące określeniami adwerbialnymi można uznać za podgrupę przysłówków (por. EJP: 212).

Liczebnik w BLŚP

Leksem	Fleksem	Oznaczenie	Przykłady
liczebnik główny	liczebnik główny I	num	<i>jedenaste</i>
	liczebnik główny II	num2	<i>tysiąc, sto</i>
	liczebnik główny III	num3	<i>pięć</i>
liczebnik zbiorowy	liczebnik zbiorowy I	numcol	<i>dwoj</i>
	liczebnik zbiorowy II	numcol2	<i>dwoje</i>
liczebnik przymiotnikowy	liczebnik przymiotnikowy (porządkowy, wielokrotny, wieloraki, zespołowy)	adnum	<i>czwarty, siedmynaste, stokrotny, ośmioraki, samowtóry, samowtor, jeden</i>
liczebnik przysłówkowy	liczebnik przysłówkowy (wielokrotny, wieloraki, zespołowy)	advnum	<i>dwanaściekroć, dwojako, samosiodmo</i>

W BLŚP liczebniki kilkutomatowe przeważnie mają po dwa tematy (np. *piętnaste*, *dziewiętnaste* ‘dziewiętnasty’, *czworonaste* ‘czternaścioro’, *półczwarta* ‘trzy i pół’, *stokrotny*, *samoczwart(y)* ‘sam z trzema innymi, w cztery osoby’), ale są też liczebniki o trzech tematach (np. *półczwartanaste* ‘trzyście i pół’, *półdziewiętnaste* ‘osiemnaście i pół’, *półjednogonaste* ‘dziesięć i pół’).

W niniejszym artykule zostanie przedstawiona fleksja liczebnika głównego, określonego, dwutomatowego *piętnaste* w okresie staropolskim i w XVI w. W BLŚP został on scharakteryzowany w sposób następujący: część mowy – liczebnik, leksem – liczebnik główny, fleksem – liczebnik główny I.

W języku staro-cerkiewno-słowiańskim istniało zestawienie *petb na desęte* złożone z liczebnika *petb* i wyrażenia przyimkowego *na desęte* (forma *desęte* była Ms.). „W językach słow.[iańskich] to zestawienie zrastało się w jedną całość (z jednym akcentem), w związku z czym następowało skracanie członu *-desęte*” (SeBo s.v. *piętnaste*). Liczebnik *piętnaste* wyróżnia się wśród staropolskich liczebników największą liczbą wariantów fonetyczno-morfologicznych oraz bogatą, różnorodną deklinacją. Oto wariantywne postaci interesującego nas liczebnika w materiale staropolskim:

Piętnaste, Piętnadzieście, Piętnadzieści, Piętnadzieścia, Piętnacie, Piętnaście, Piętnacie, Piętnacie, Piętnaście, Piętnaście, Piętnajście, Piętnaści, Piętnadzieście, Piętnadzieścia, Pietnadzieścia, Piętnadzieścia, Piętnadzieścia, Piętnaście, Piętnacie, Piętnacie, Pietnaście, Piętnaści.

O odmianie dawnych liczebników kilkutematowych pisali (współ)autorzy gramatyk, m.in. Jan Łoś (1923; 1927), Zenon Klemensiewicz (1955), Władysław Kuraszkiewicz (1970), Stanisław Rospond (1971), Zdzisław Stieber (1979). Obszerne studium poświęcił m.in. historii fleksji liczebników głównych Zenon Klemensiewicz (1930). Praca Henri Grappina (1950) dotyczy w pewnym zakresie również fleksji liczebnika w dawnej polszczyźnie. Tadeusz Skulina (1963) zajął się w swoim artykule słowiańskimi liczebnikami *11–19*. Praca Władysławy Książek-Bryłowej (1994) dotyczy wariantywności fleksji m.in. w historii języka polskiego. Mirosława Siuciak (2008) poświęciła część swojej monografii fleksji liczebników. Agnieszka Słoboda (2012), pisząc o semantyce i składni liczebników w grupie nominalnej średniowiecznej polszczyzny, podaje w materiale egzemplifikacyjnym m.in. różne formy fleksyjne liczebników złożonych.

Poniżej znajduje się zestawienie form fleksyjnych liczebnika *piętnaście* w materiale staropolskim i szesnastowiecznym.

W obrębie poszczególnych przypadków (w odniesieniu do osób rodzaju męskiego, do zwierząt, do pozostałych) przykłady ułożone są chronologicznie (poczynając od najstarszych), co pozwala obserwować zmiany fonetyczne i morfologiczne (w tym fleksyjne). W rubryce „Bez określenia rodzaju” mamy jeden przykład słownikowy z *Mącz*, gdzie polski wyraz występuje w izolacji, jedynie jako odpowiednik łacińskiego *quindecim*. W odniesieniu do materiału staropolskiego za Sstp przytacza się uwagę: „Z powodu trudności w interpretacji ortografii nie uwzględniono podziału na postaci z *q* i *ę* w odmianie *pięć-*”, przyjmując postać z *-ę-*.

W analizowanych liczebnikach wydzielono tematy i końcówki.

Skróty nazw źródeł za BLŚP i SXVI.

Przypadek	W odniesieniu do osób rodzaju męskiego	W odniesieniu do zwierząt	W odniesieniu do pozostałych	Bez określenia rodzaju
Mianownik	pięć-ø-naści-e 1560 <i>KrowObr</i> 3lv	pięć-ø-naści-e 1573 <i>Strum</i> O4	pięć-ø-nadzieści-e 1352 <i>MMAe</i> I 249	pięć-ø-naści-e 1564 <i>Mącz</i> 342c
	pięć-ø-naści-ø 1565 <i>LustrMaz</i> I 60		pięć-ø-nadzieści-ø 1363 <i>KodMazL</i> 77	
			pięć-ø-nadzieści-a 1384 <i>KodWP</i> III 552	
			pięć-ø-naści-e 1409 <i>Kościan</i> nr 455	
			pięć-ø-nadzieści-a 1409 <i>LubZiem</i> 57	
			pięć-ø-nadzieści-a 1417 <i>RTH</i> III nr 38	

Przypadek	W odniesieniu do osób rodzaju męskiego	W odniesieniu do zwierząt	W odniesieniu do pozostałych	Bez określenia rodzaju
			<p>piet-ø-nadzieści-a 1418 <i>SiPPP</i> II (2) nr 1575</p> <p>pięt-ø-naści-ø 1424 <i>Pyzdr</i> nr 975</p> <p>pięt-ø-nadzieści-e 1434 <i>AKPr</i> IV (1.10) 376</p> <p>pięc-ø-naści-e 1434 <i>Pozn</i> nr 1568</p> <p>pię-ø-nadzieści-a 1450 <i>RTH</i> III nr 127</p> <p>pięt-ø-naści-e 1455 <i>BZ</i> I Par 24, 14</p> <p>pięt-ø-naści-e 1456–1470 <i>Dział</i> 14r, 1534 <i>FalZioł</i> V 76a</p> <p>pięt-ø-naci-e 1456–1470 <i>Dział</i> 28r</p> <p>piet-ø-naści-e 1496 <i>RocznKraK</i> XVI 64, 1534 <i>FalZioł</i> I 31b</p>	
Dopełniacz	pięt-ø-naści-e SXVI	brak poświadczeń	<p>pięc-i-naści-e 1398 <i>HubeZb</i> 74</p> <p>pięc-i-naci-e 1402 <i>Pozn</i> nr 542</p> <p>pięc-ø-naści-e 1405 <i>HubeZb</i> 112</p> <p>pięc-i-natci-e 1415 <i>Pyzdr</i> nr 433</p> <p>pięc-i-naści-e 1416 <i>KsMaz</i> I nr 2648</p>	brak poświadczeń

			<p>pięc-i-naści-e 1425 <i>Pyzdr</i> nr 798</p> <p>pięc-i-naśc-i 1434 <i>Pozn</i> nr 1567</p> <p>piąc-i-naści-e 1542 <i>ZapWar</i> nr 2499, 1564 <i>Mącz</i> 200c, 1582 <i>StryjKron</i> 447</p> <p>pięt-ø-naści-e 1561 <i>UstPraw</i> H3v</p> <p>piec-i-naści-e 1564 <i>Mącz</i> 54b</p> <p>piąci-u-naści-e 1575 <i>CzechRozm</i> 148v</p> <p>pięt-ø-nast-u 1592 <i>LatHar</i> 492</p> <p>piąc-i-naści-a 1597 <i>BielKron</i> 715</p>	
Celownik	brak poświadczeń	brak poświadczeń	<p>pięc-i-naści-e 1564 <i>BielKron</i> 261</p> <p>pięt-ø-naści-e 1564 <i>BielKron</i> 327v</p> <p>piąci-am-naści-e 1582 <i>StryjKron</i> A6</p>	brak poświadczeń
Biernik	<p>pięc-i-naści-e 1400 <i>HubeZb</i> 98</p> <p>pięc-i-naci-e 1403 <i>Pozn</i> nr 729</p> <p>piet-ø-naści-e 1563 <i>BibRadz</i> 2. Reg 9, 10</p>	brak poświadczeń	<p>pięc-ø-naści-e 1393 <i>HubeZb</i> 67</p> <p>pięc-ø-naści-e 1393 <i>Pozn</i> nr 147</p> <p>pięc-ø-naci-e 1401 <i>Pozn</i> nr 519</p> <p>pięc-ø-nadzieści-e 1404 <i>AKH</i> III (4) 294</p>	brak poświadczeń

Przypadek	W odniesieniu do osób rodzaju męskiego	W odniesieniu do zwierząt	W odniesieniu do pozostałych	Bez określenia rodzaju
			<p>pięc-ø-nadzieści-a 1410 <i>KsMaz</i> I nr 761</p> <p>pięt-ø-nadzieści-e 1420 <i>Czrs</i> 234</p> <p>pięc-ø-naści-e 1420 <i>Pozn</i> nr 1009</p> <p>pięc-i-najści-e 1425 <i>Kościan</i> nr 1265</p> <p>pięt-ø-naci-e 1427 <i>AKPr</i> VIIIa (2) 169</p> <p>pięt-ø-naści-e 1428 <i>Kościan</i> nr 1354, 1564 <i>BielKron</i> 129</p> <p>pięt-ø-naści-e 1449 <i>Sul</i> (1.1) 13</p> <p>piet-ø-nadzieści-a 1498 <i>MacPraw</i> VI (6) 275</p> <p>piet-ø-naści-e (1282) 1570 <i>KodWP</i> I 475, 1500–1547 <i>LibLeg</i> 10/97</p> <p>piąc-i-naści-e 1587 <i>PaprUp</i> K2v, 1593 <i>WujNT</i> Ioann 11, 18, Act 27, 28</p>	
Narzędnik	pięci-ą-nacie 1424 <i>Kościan</i> nr 1100	brak poświadczeń	<p>pięci-ą-nadzieści-a 1400 <i>Leksz</i> II nr 963</p> <p>pięt-ø-nadzieści-ą 1438 <i>AGZ</i> XII 34</p>	brak poświadczeń

			pięci-ą-naści-e 1551 <i>KromRozm</i> I E4v, 1564 <i>BielKron</i> 248v pięc-i-naści-e 1564 <i>Mącz</i> 342d pięt-ø-naści-e 1564 <i>KwiatKsiąż</i> N4v	
Miejscownik	brak poświadczeń	brak poświadczeń	pięc-i-naści-e 1398 <i>StPPP</i> VIII nr 7608 pięt-ø-naści-e 1522 <i>OpecŻyw</i> 15 pięc-i-naści-e 1546 <i>LibMal</i> 114v, 1564 <i>BielKron</i> 273, 1593 <i>WujNT</i> 525 pięcz-ø-naści-e 1564 <i>KwiatKsiąż</i> N4v pięci-u-naści-e 1577 <i>StryjPocząt</i> 429 pięt-ø-nast-u 1592 <i>LatHar</i> 496	brak poświadczeń
Wołacz	brak poświadczeń			

Kilka uwag na temat drugiego członu liczebnika *piętnaście*. Człon ten ulegał skróceniu, uproszczeniu, upodobnieniom.

W naszym materiale: *... *na dziesięcie* > *-nadzieście* 1352 *MMAe* I 249 (*-nadzieścia* 1384 *KodWP* III 552 > *-nadziesia* 1417 *RTH* III nr 38) > *-nacie* 1415 *Pyzdr* nr 433 > *-nacie* 1393 *HubeZb* 67 > *-nacie* 1401 *Pozn* nr 519, *-naście* 1398 *HubeZb* 74, *-naście* 1393 *Pozn* nr 147. W trzysylabowych postaciach członu *-nadzieście*, *-nadzieścia*, *-nadziesia* akcentowana była sylaba trzecia od końca, a to sprzyjało uproszczeniom sylaby przedostatniej. W tym akapicie, powyżej, podajemy wyłącznie najstarsze poświadczenia danych postaci. Zdecydowanie najstarsza jest, częściowo tylko skrócona, forma *pięćnadzieście* z poł. XIV w. Wśród następnych przykładów widzimy gdzieś tam pozorne niekonsekwencje dotyczące chronologii form. Pamiętajmy jednak, że przy poświadczeniach średniowiecznych dużą rolę odgrywa kwestia

zachowania i dostępności rękopisów; wiele z nich nie dotrwało do naszych czasów; wiele innych nie jest zbadanych, a mogą kryć rozmaite formy wyrazowe zapisane wcześniej niż te znane badaczom obecnie. Ponadto – przez dłuższy czas funkcjonowały równolegle formy nowsze obok starszych, aż wreszcie przewagę uzyskała i zwyciężyła postać nowsza z *-naćcie*. Dla obserwowania procesów językowych przydatne będzie podanie (obok wymienionych powyżej najstarszych poświadczeń) również najnowszych (ostatnich) wystąpień danych form: dla członu *-nadzieście*: *pięćnadzieście* XV *ex. AKPr* IV 625; dla *-natcie* jest w ogóle tylko jeden przykład z *Pyzdr*, wymieniony powyżej; dla *-naćcie*: *pięćnaćcie* 1472 *ZapWarsz* nr 2970. 3069. 3071; dla *-nacie*: *piętnacie* XV *p. post. AKPr* IV 554. Jak widzimy, wszystkie mieszczą się w XV w.

W naszym materiale znalazły się mianownikowe formy *pięćnadzieści* 1363 *KodMazL* 77, *pięćnaści* 1424 *Pyzdr* nr 975, 1565 *LustrMaz* I 60; wygłosowe *-i* możemy tłumaczyć podwyższeniem artykulacji nieakcentowanego wygłosowego *-e*.

Z innych zjawisk fonetycznych odnotujemy antycypację miękkości w formie *pięcinajście* 1425 *Kościan* nr 1265.

W pierwszym członie zwróćmy uwagę na stwardnienie *-ć- > -t-* spowodowane sąsiedztwem twardej głoski *-n-* oraz zgodnością co do miejsca artykulacji – przedniojęzykowych *-n-* i *-t-*. Kuraszkiwicz stwierdza: „To stwardnienie zaszło w XV wieku” (1970: 139). Dla postaci z *-ć-* najstarsze poświadczenie *pięćnadzieście* pochodzi z 1352 r. *MMaE* I 249. W BLŚP najstarsze poświadczenie przejścia *-ć- > -t-* jest z 1409 r.: *pięćnadzieścia* *LubZiem* 57; następne są z lat: 1417, 1418, 1420 itd. W XVI w. w M. i B. występowały tylko postaci z *-t-*: *pięćnaście*, *pięćnaści*; w D. z *-ć-* np. *pięcinaście*, *pięcinaścia* oraz z *-t-*: *pięćnaście*, *pięćnastu*; w C. z *-ć-*: *pięciamnaście*, *pięcinaście* i z *-t-*: *pięćnaście*; w N. z *-ć-*: *pięcianaście*, *pięcinaście*, z *-t-*: *pięćnaście*; w Ms. z *-ć-* np. *pięcinaście*, z *-t-* np. *pięćnaście*.

Zauważmy, że jeszcze w ostatnim dwudziestoleciu XVI w. notujemy postaci: *pięcinaście* 1582 *StryjKron* 447, 1587 *Paprup* K2v, 1593 *WujNT* Ioan 11, 18. Act 27, 28. 525, *pięcinaścia* 1597 *BielKron* 715. SXVI podaje, że hasło *Pięćnaście* o frekwencji (228) występuje w postaciach: z *-t-* (188), *-ć-* (39), *-cz-* (1). Widzimy wyraźną przewagę form z *-t-*, ale 39 przykładów z *-ć-* w XVI w. może zaskakiwać. Są źródła, w których występują wyłącznie formy z *-ć-*: 1551 *KromRozm* I, 1552 *KromRozm* II, 1553 *KromRozm* III, 1568 *RejZwierc*, 1575 *CzechRozm* (3), 1587 *Paprup*. Nie ma żadnego źródła, w którym występowałyby wyłącznie formy z *-t-*. Opozycję *-t-* : *-ć-* mamy np. w 1564 *Mącz* (7:5), 1566 *GrzepGeom* (4:7), 1593 *WujNT* (2:3). O ile w *Mącz* niewielką przewagę ma postać z *-t-*, w dwóch pozostałych wymienionych tu źródłach przeważają formy z *-ć-*, a są to zabytki z drugiej poł. XVI w. (podobnie jak te podane nieco wyżej). W *WujNT* (z końca XVI w.!) liczniejsze są przykłady z *-ć-* niż z *-t-*, ale może tłumaczy się to archaizacją języka w tłumaczeniu Nowego Testamentu oraz w dostosowanym do tego tłumaczenia języku komentarzy ks. Jakuba Wujka.

Wyjątkowa jest postać *pięcnaście* 1564 *KwiatKsiąż* N4v z głoską *-č-*, pod względem miejsca artykulacji znajdującą się między środkowojęzykowym *-ć-* a przedniojęzykowym *-t-*.

Zwraca uwagę postać *pięćnadzieścia* 1450 *RTH* III nr 127, powstała z uproszczenia grupy spółgłoskowej.

Denazalizacja widoczna m.in. w następujących przykładach: *pięćnaście* 1496 *RocznKrac* XVI 64, 1563 *BibRadz* 2. Reg 9, 10, *pięćnadzieścia* 1498 *MacPraw* VI (6) 275, 1534 *FalZioł* I 31b, *pięcinaście* 1564 *Mącz* 54b tłumaczy się dążeniem do łatwiejszej wymowy.

Oto jak przedstawiają się formy omawianego liczebnika w poszczególnych przypadkach.

M. O postaciach obu członów M. doby staropolskiej zob. wyżej, przy omawianiu procesów fonetycznych i morfologicznych. SXVI zarówno w odniesieniu do osób rodzaju męskiego, jak i do zwierząt oraz do pozostałych notuje formę *piętnaście* (dla osób rodzaju męskiego także *piętnaści*).

D. W odniesieniu do osób rodzaju męskiego mamy tylko szesnastowieczną formę *piętnaście*. W najstarszych przykładach (z lat 1398–1425), które nie odnoszą się ani do osób rodzaju męskiego, ani do zwierząt, odmienia się tylko pierwszy człon, przyjmując postać *pięci-* (np. *pięcinaście*; *pięci-* jak *kości*, czyli jak rzeczowniki rodzaju żeńskiego zakończone na spółgłoskę miękką, np. por. też niżej w N. *pięciąnaście*; *pięcią-* jak *kością*); przypomnijmy, iż „w scs. odmieniał się tylko pierwszy człon (*jedynogo na desęte, jedynomu na desęte* itd.)” (Stieber 1979: 183). Z 1405 r. pochodzi przykład *pięcnaście*, w którym nie odmienia się żaden z członów; w przykładzie z 1434 r. odmieniają się oba człony: *pięcnaści*. W XVI w., w przykładach, które nie odnoszą się ani do osób rodzaju męskiego, ani do zwierząt, odmienia się pierwszy człon (*pięcinaście, pięcinaście*; też z końcówką *-u pięciu-naście*), odmieniają się oba człony (*pięcinaścia*), odmienia się drugi człon (*piętnastu*), wyraz się nie odmienia (*piętnaście*).

(Łoś 1923: 261): „Liczebniki: *jedennaście* (potem *jedenaste*), *dwanaście* itd. odmieniały się początkowo tylko w pierwszej części...” (GHJP: 345): D.: „Przed wiekiem XVI... w... pierwszym członie znajduje się D. liczebników 1–9, a w drugim – nieodmienne *-naście*... *pięcinaście* (w. XV); jeszcze w XVI w. dość często, np. ... *do pięcinaście tysięcy*”. W w. XVI jest np. *-naścia*, jakby z końcówką D. rzeczowników, np. ... *więcej pięciu-naścia tysięcy*. ... człon pierwszy jest albo nieodmienny, albo też przybiera formę D. Pod wpływem starego D. liczebników 5–10 ukazują się z rzadka nowotwory z drugim członem *-naści*, np. *ze dwanaści dziatek*... (w. XVI). ... formy z końcówką *-u*, na wzór *dwu*, np. ... *oprócz trzynaściu wsi*... Forma z drugim członem *-nastu* ukazuje się w XVI w.”

C. Brak przykładów staropolskich. W XVI w. odmienia się pierwszy człon (*pięcinaście, pięciamnaście*) albo wyraz się nie odmienia (*piętnaście*).

(GHJP: 345): C.: przed XVI w. np. „*dwie-ma-naście apostołom*”. Od XVI w. np. „*pięci-ma-naście* z członem pierwszym w C. l.mn. r.ż.; *pięciomnaście* – z C. l.mn. r.m.”.

B. W odniesieniu do osób rodzaju męskiego w starych przykładach (z przełomu XIV i XV w.) odmienia się pierwszy człon (*pięcinaście, pięcinacie*); w szesnastowiecznym przykładzie występuje forma *pietnaście*. W innych sytuacjach (ani w odniesieniu do osób rodzaju męskiego, ani w odniesieniu do zwierząt) postaci B. są równe M. (z wyjątkiem przykładów *pięcinaście* 1398 i *pięcinajście* 1425, w których pierwszy człon się odmienia). W XVI w. postać B. równa M. (z wyjątkiem *pięcinaście* 1587, 1593, w którym odmienia się pierwszy człon).

Klemensiewicz stwierdza, że w B. przy r.mos. do w. XVII używało się formy takiej jak w M. r.nmos., np. „*dwanaście mężów*,... *dwanaście knechtów* (w. XV i XVI). Już w XVI w. zaczyna się tu szerzyć forma D. na *-u* w funkcji B., np. ... *ośmnastu braci*” (GHJP: 346).

N. W przykładzie odnoszącym się do osób r.m. odmienia się pierwszy człon (*pięciąnacie* 1424). W innych sytuacjach (ani w odniesieniu do osób r.m., ani w odniesieniu do zwierząt) odmienia się albo pierwszy człon (*pięciąnadzieścia* 1400), albo drugi (*piętnadzieścią* 1438). W przykładach z XVI w. odmienia się człon pierwszy (*pięcianaście, pięcinaście*) albo wyraz się nie odmienia (*piętnaście*).

(Kuraszkiewicz 1970: 139): „Dopóki te formy były luźnymi zestawieniami, odmieniano tylko część pierwszą, np. ... z *siedmią naście kmiot*, z *dwiema naście*; ... odmieniano przez pięć czasu obie części, np. ... *dwiema naściema*, *czterma naścioma*, najczęściej *dwunastu*, *dwunastoma* itp. Od XVI wieku odmieniano coraz częściej tylko część końcową, np. *jedennaścią*, *trzyością* obok *jedennastą*, *trzynastą*. Uogólniło się zakończenie *-u* we wszystkich przypadkach na wzór formy *dwu*, w narzędniku też *-oma*, np. *piętnastoma* jak *dwoma*”. (GHJP: 346): N: „w pierwszym członie jest N liczebnika 1–9, w drugim *-naście*, np. ... z *pięćnaście tysięcy*... Forma ta ma przewagę przed wiekiem XVI, a w XVI stuleciu jest częsta. Obok niej powstaje jednak w XVI w. szereg nowotworów, np. ... *dwunastoma* – gdzie człon drugi przybiera końcówkę na wzór... *dwoma*; *dwiemanaściemi*, jakby z końcówką N odmiany zamkowej; *dziewięćnaścią* – gdzie oba człony przybierają końcówkę N żeńskiej odmiany *-q*; ... *siedmnaścią* ze zniechęconym członem pierwszym, a odmieniającym się na wzór żeńskich rzeczowników i liczebników 5–10 członem drugim”. „Sporadycznie w XVI w. ... trafia się nowotwór typu... *szesnastu*”. Łoś (1927: 157) podaje przykłady odmiany obu członów: „przykładów takiej odmiany jest stosunkowo niewiele: *se dwiemanaściema panicoma* 1398 *Leksz* II nr 2112... W narzędniku drugi człon w XVI w. przybierał formę *-naścią*: ... *trzyością*, *dwanaścią*...”.

Ms. W przykładzie z końca XIV w. odmienia się pierwszy człon (*pięcinaście* 1398). W XVI w. odmienia się człon pierwszy (*pięcinaście*; też z końcówką *-u* *pięćnaście*), odmienia się drugi człon (*piętnastu*) albo wyraz się nie odmienia (*pięćnaście*, *pięcnaście*).

Łoś (1927: 157) podaje przykłady: *był we trzyości leciech* (BZ Gen 17, 25), z XVI w.: *na dwanaście tablicach*. Kuraszkiewicz (1970: 139): „Dopóki te formy były luźnymi zestawieniami, odmieniano tylko część pierwszą, np. *w czterech naście grzywnach*... Od XVI wieku odmieniano coraz częściej tylko część końcową, np. ... *po piętnastu niedzielach*”. GHJP: 346: Ms: „używano zrazu tradycyjnej formy, np. *we trzechnaście grzywnach*... W XVI w. powstają dwa nowotwory. Jeden – to forma typu *we dwunastu*, gdzie drugi człon przybiera końcówkę *-i* liczebników 5–10. Drugi – to rzadsza forma typu *dwunastu* i coraz częstsza, a od XVIII w. jedyna forma typu *dwunastu*; obie z końcówką *-u*...”.

W. Brak poświadczeń.

Analiza materiału pod kątem grup: w odniesieniu do osób rodzaju męskiego, w odniesieniu do zwierząt, w odniesieniu do pozostałych, ukazuje brak zróżnicowania form fleksyjnych.

Natomiast te ze spostrzeżeń, które odnoszą się do analizy materiału w tabeli, w obrębie poszczególnych przypadków gramatycznych, wyraźnie wskazują na różnorodność postaci fleksyjnych, często występujących równolegle przez długi okres. Gramatyki nieraz upraszczają ów obraz, a więc nierzadko przedstawiają go w sposób nieprawdziwy, np. Klemensiewicz: „człon pierwszy pierwotnie się odmieniał, człon drugi był nieodmienny. Rozwój polskiej odmiany idzie w odwrotnym kierunku: ku zniechęconiu członu pierwszego, a nadaniu fleksyjności członowi drugiemu” (GHJP: 344). Rospond: „Człon drugi *-naście* zniechęconiał, czyli był nieodmienny, natomiast odmieniał się tylko pierwszy według właściwej odmiany: *jednejnaście kopy*... Od XVI w. na odwrót – zniechęconiał człon pierwszy, człon drugi zaś przybrał końcówki liczebnika *dwa*, tj. *-u*, *-oma*: *czternastu*, *piętnastu* itp. Jedyne liczebnik *dwunastu* ma obie części odmienne” (1971: 292).

To prawda, że w syntetycznych opracowaniach ważne jest przedstawianie pewnych tendencji w rozwoju języka, ale niejedno sformułowanie bywa zbyt kategoriyczne i nie wytrzymuje konfrontacji z materiałem językowym. Np. w D. w l. 1398 oraz 1402 notujemy formy *pięcinaście* i *pięcinnie* (z odmiennym pierwszym członem), ale już z 1405 r. znamy w D. postać *pięcnaście* (z pierwszym członem, który się nie odmienia), podczas gdy jeszcze w r. 1582 występuje (z pierwszym członem odmiennym) *pięcinaście* *StryjKron* 447 (w dodatku źródło to nie jest tekstem religijnym, skłonny zachowywać archaiczne formy językowe). Tego typu przykładów w materiale, który przedstawiono w tym artykule, znaleźć można wiele.

W monografii M. Siuciak część rozdziału trzeciego *Procesy unifikacyjne w zakresie fleksji*, zatytułowana *Przebieg procesów wyrównawczych w zakresie liczbowym 5–900* (2008: 110–139), może nas interesować w stosunkowo niewielkim stopniu, ponieważ owe procesy wyrównawcze zachodziły głównie po w. XVI.

Jednocześnie zaznaczmy, iż dla części liczebników od *jedenaste* do *dziewiętnaste* czasem są podawane przez autorów gramatyk formy, których nie ma w znanym nam materiale w odniesieniu do omawianego w tym artykule liczebnika *piętnaste*.

Na koniec dodajmy, że wśród naszych przykładów w M. (w rubryce: „w odniesieniu do pozostałych”), dla wariantu *Piętnadzieścia*, znalazł się przykład starszy niż w Sstp: *Iacussius... mansit quindecim vlg. pentnadzescza* (1409 *LubZiem* 57).

Katarzyna Jasińska-Różycka

Ewa Deptuchowa

Opracowanie czasowników w *Bazie leksykalnej średniowiecznej polszczyzny*

1. Wstęp

W hasłach czasownikowych, podobnie jak w wypadku pozostałych odmiennych części mowy, redaktorzy Sstp przyjęli zasadę, że katalogi form będzie się opracowywać dla haseł mających poświadczenia od czterech różnych form wzwyż. Wykonawcy projektu opracowujący flexję czasownika stanęli zatem przed zadaniem weryfikacji haseł Sstp, przy których podano katalogi form, oraz określenia wszystkich form w pozostałych hasłach, nie ograniczając się jednak do materiału już wydanego. Ponieważ do *Bazy leksykalnej średniowiecznej polszczyzny* miały wejść zasoby dodatkowe gromadzone w Pracowni Języka Staropolskiego IJP PAN (Aneks do Sstp), konieczne było sprawdzenie i tych cytatów pod kątem występowania w nich nowych bądź starszych form leksemów znanych Sstp. Niezbędne było zatem dokonanie szeregu uzupełnień i szczegółowych analiz, aby uzyskać możliwie jak najpełniejszy katalog form przy danym haśle.

O ile zaprojektowanie elektronicznych formularzy dostosowanych do warunków polszczyzny średniowiecznej, np. dla rzeczownika, nie nastroczało wielu problemów, o tyle kwestia przygotowania formularzy dla fleksji staropolskich czasowników wymagała bardziej intensywnych i czasochłonnych prac koncepcyjnych. Trudności te wynikały z kilku czynników, spośród których na pierwsze miejsce wysuwa się wielość tworzonych przez czasowniki form. Wszystkie formy czasownikowe zawarte w tekstach źródłowych traktowaliśmy jako możliwe. Staraliśmy się nie rozsądzać, które z dzisiejszego punktu widzenia wymagałyby poprawy albo które są po prostu błędnym zapisem pisarza czy kopisty (np. *jestci był darował był*¹). Nie bez znaczenia była także liczba ich różnorodnych funkcji.

Mając zatem na względzie specyfikę fleksji staropolskiego czasownika, konieczne było dostosowanie do niej elektronicznego formularza, w którym opracowywane są poszczególne formy, a także ustalenie efektywnego sposobu prezentacji materiału w module fleksyjnym przy każdym haśle czasownikowym.

---

¹ Por. BLŚP, forma nr 24416.

2. Elektroniczna Karta Ekscerpcyjna dla czasownika

Jak już wspomniano, informacje gramatyczne na temat poszczególnych form umieszczaliśmy w tzw. Elektronicznych Kartach Ekscerpcyjnych². Pod cytatem w transliteracji z wybranego tekstu staropolskiego, ilustrującym daną formę, podawaliśmy jej opis gramatyczny. Ze względu na fakt, że informacje o wyrazie zawarte w EKE są wykorzystywane przy tagowaniu korpusu tekstów, każdy element konstrukcji czasownikowej (pokrywający się z fleksemem) musiał być opracowany osobno. Dodatkowo określana była cała forma czasownikowa. Tym samym każda informacja gramatyczna w EKE dla czasownika składa się z co najmniej dwóch części: pierwszej, zawierającej opis/opisy poszczególnych elementów składowych formy, i drugiej, zawierającej omówienie całej formy.

Rubryki formularza przewidzianego do opisu elementów konstrukcji czasowników oprócz podstawowych informacji, tj. przyporządkowania do główki hasła, ewentualnego podania wariantu fonetycznego, podania formy w transkrypcji wraz z podziałem na temat i końcówkę, mieszczą także adekwatne dla wybranego fleksemu kategorie fleksyjne i selektywne³. Tabela podsumowująca jest jednakowa w każdej EKE dla czasownika – podobnie jak w opisach elementów składowych znajdują się w niej rubryki przeznaczone na podstawowe informacje odnoszące się do całej, często kilkuelementowej formy, ale również jest tam miejsce na określenie wartości takich, jak: osoba, liczba, rodzaj, typ formy/konstrukcji czasownikowej, tryb, strona, czas, typ (przy formach imiesłowów)⁴.

Przykładowa forma – *był weźrzał*⁵ – została opracowana w następujący sposób (por. *Il. 1, 2, 3*)⁶:

Hasło:	I. Być (czasownik)						
Forma:	był						
Analiza fleksyjna:	<table border="1"> <thead> <tr> <th>Temat</th> <th>Końcówka</th> <th>Alternacja</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>był</td> <td>o</td> <td></td> </tr> </tbody> </table>	Temat	Końcówka	Alternacja	był	o	
Temat	Końcówka	Alternacja					
był	o						
Leksem:	czasownik						
Fleksem:	forma przeszła BYĆ (SKC)						
Liczba:	pojedyncza						
Rodzaj:	męski						
Aspekt:	niedokonany						

*Il. 1. Opracowanie elementu *był* (fleksem: forma przeszła BYĆ (SKC⁷))*

² Dalej skrót: EKE.

³ Zestaw kategorii fleksyjnych i selektywnych poszczególnych fleksemów znajduje się na s. 276–278.

⁴ Informacje gramatyczne tabeli podsumowującej były uzupełniane półautomatycznie. Na podstawie zestawu możliwych kombinacji fleksemów automatycznie generowane były rubryki dotyczące trybu, czasu i strony z możliwością ręcznej zmiany wartości. Wartości odnoszące się do osoby, liczby i rodzaju wybierane były ręcznie.

⁵ Por. BLŚP, forma nr 32693.

⁶ W wersji BLŚP widocznej dla użytkownika zewnętrznego zaprezentowano najpierw omówienie całej konstrukcji czasownikowej, a następnie jej poszczególnych elementów składowych.

⁷ Składowa konstrukcji czasownikowej.

Hasło:	Wejrzeć (czasownik)						
Wariant:	Weźrzeć						
Forma:	weźrzał						
Analiza fleksyjna:	<table border="1"> <thead> <tr> <th>Temat</th> <th>Końcówka</th> <th>Alternacja</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>weźrzał</td> <td>o</td> <td></td> </tr> </tbody> </table>	Temat	Końcówka	Alternacja	weźrzał	o	
Temat	Końcówka	Alternacja					
weźrzał	o						
Leksem:	czasownik						
Fleksem:	imiesłów cz. przesz. czynny II						
Liczba:	pojedyncza						
Przypadek:	mianownik						
Rodzaj:	męski						
Aspekt:	dokonany						
Zanegowanie:	niezanegowana						
Typ odmiany:	prosta						

II. 2. Opracowanie elementu *weźrzał* (fleksem: imiesłów czasu przeszłego czynny II)

Konstrukcja czasownikowa

Hasło:	Wejrzeć (czasownik)									
Wariant:	Weźrzeć									
Forma:	był weźrzał									
Analiza fleksyjna:	<table border="1"> <thead> <tr> <th>Temat</th> <th>Końcówka</th> <th>Alternacja</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>był</td> <td>o</td> <td></td> </tr> <tr> <td>weźrzał</td> <td>o</td> <td></td> </tr> </tbody> </table>	Temat	Końcówka	Alternacja	był	o		weźrzał	o	
Temat	Końcówka	Alternacja								
był	o									
weźrzał	o									
Osoba:	3.									
Liczba:	pojedyncza									
Rodzaj:	męski									
Forma lub konstrukcja czasownikowa:	forma osobowa									
Tryb:	oznajmujący									
Strona:	czynna									
Czas:	zaprzeszy									

II. 3. Zbiorcze opracowanie konstrukcji czasownikowej *był weźrzał*

3. Moduł Fleksja haseł czasownikowych

Z każdej EKE dane pobierane są do modułu Fleksja, czyli części gramatycznej pokazywanej przy poszczególnych hasłach Słownika BLŚP, reprezentujących odmienne części mowy. Dla haseł czasownikowych przyjęliśmy układ form biorący za podstawę elementy uznawane w gramatykach za właściwe czasownikowi, wychodząc od jego formy podstawowej, czyli bezokolicznika. Następnie prezentowane są: formy osobowe, formy niesobowe, imiesłowy i composita. W ich obrębie podawane są: strony dla bezokolicznika, tryby, czasy, strony dla form osobowych oraz typy odmiany, liczby, rodzaje i przypadki dla imiesłówów.

Możliwe jest przeglądanie zebranych danych gramatycznych na dwa różne sposoby, tj. w widoku podstawowym oraz w widoku zaawansowanym. Widok podstawowy gromadzi formy wszystkich wariantów fonetycznych w jednym miejscu, widok zaawansowany – rozdziela je⁸. Dodatkowo w drugiej opcji przeglądania danych formy podawane są z podziałem na temat i końcówkę (wraz z alternacją w temacie, jeśli taka występuje); przy formach znajdują się też daty i sygnatury źródeł wraz z lokalizacją, identyfikujące cytaty ilustrujące najstarsze poświadczenie danej formy.

Dla objaśnienia, jak w praktyce wygląda opis czasowników, niech posłużą wybrane formy w module Fleksja (widok zaawansowany) przy hasle *Wejrzeć*⁹.

W główce hasła jako pierwsza umieszczona została główna forma czasownika – *Wejrzec*, po niej wyliczone są warianty fonetyczne w kolejności alfabetycznej: *Werzieć*, *Weźreć*, *Weźrzeć*. W informacji ogólnej podane jest przyporządkowanie do części mowy (czasownik).

Następnie przedstawione są zestawy tabel z odmianą czasownika, przy czym elementem nadrzędnym każdego z nich jest główna forma hasłowa i poszczególne warianty w takiej kolejności, w jakiej pojawiają się w główce hasła. I tak pierwszą opracowaną w module Fleksja formą jest bezokolicznik w stronie czynnej pod główną formą *Wejrzeć* (por. *Il. 4*). Podano przy niej sygnaturę źródła, w którym znajduje się najstarsze poświadczenie omawianej formy – to *Spow (3)* z przypisaną mu datacją (XV). Dodatkowo w widoku zaawansowanym modułu fleksyjnego czasowników znajduje się informacja o schemacie konstrukcji¹⁰, który dana forma realizuje, wraz z wyszczególnionymi jej elementami; istota tego rozwiązania najwyraźniej uwidacznia się w opisie form osobowych.

Kolejne wiersze tabeli bezokolicznika (tj. bezokolicznik w stronie biernej i zwrotnej) pozostają w module fleksyjnym pod formą główną nieuzupełnione, co implikuje, że w zebranych materiałach źródłowych nie udało się znaleźć poświadczenia takich form. Sytuacja, w której pewne pola pozostają puste, nie jest rzadka ze względu na to, że bazujemy tylko na formach poświadczonych¹¹.

Następnie przedstawione są: formy osobowe – tryb oznajmujący, strona czynna, czas teraźniejszy; czas przyszły; czas przeszły; czas przeszły niedokonany (imperfectum); czas przeszły dokonany (aoryst); czas zaprzeczony; tryb oznajmujący, strona bierna, czas teraźniejszy; czas przyszły; czas przeszły; tryb oznajmujący, strona zwrotna, czas teraźniejszy; czas przyszły; tryb oznajmujący, strona zwrotna, czas przeszły; czas zaprzeczony; tryb rozkazujący, strona czynna, strona bierna, strona zwrotna; tryb przypuszczający, strona czynna, strona bierna, strona zwrotna; formy nieosobowe; imiesłowy: przymiotnikowe, przysłówkowe; composita: tryb oznajmujący, strona czynna, czas teraźniejszy; czas przyszły; czas przeszły.

⁸ Przykładowo w widoku podstawowym formy *chwali* i *fali* (3.os. l.poj. cz.ter. tr.ozn.) zostały pokazane pod zbiorczym hasłem *Chwalić*, natomiast w widoku zaawansowanym forma *chwali* jest przedstawiona pod hasłem głównym *Chwalić*, a forma *fali* – pod wariantem *Falić*, por. BLŚP, hasło nr 21063.

⁹ Por. BLŚP, hasło nr 7542.

¹⁰ Schemat ten jest odnotowywany za pomocą tagów, co umożliwia odnalezienie jej w Korpusie. Por. *Wykaz konstrukcji czasownikowych w Bazie leksykalnej średniowiecznej polszczyzny*, s. 279–286.

¹¹ W wersji BLŚP widocznej dla użytkownika zewnętrznego puste pola zostały ukryte celem poprawienia czytelności zestawienia form.

Wejrzeć

BEZOKOLICZNIK

Bezokolicznik, strona czynna

forma	poświadczenie	schemat konstrukcji
wejrzeć	XV Spow (3)	inf wejrzeć

Bezokolicznik, strona bierna

BRAK

Bezokolicznik, strona zwrotna

BRAK

Il. 4. Bezokolicznik w module fleksyjnym hasła *Wejrzeć*

Bezokolicznik, formy nieosobowe, imiesłowy przysłówkowe i composita są prezentowane w jednakowy, opisany wcześniej, sposób. Natomiast tabele dla form osobowych i imiesłówów przymiotnikowych mają bardziej rozbudowaną strukturę, uwzględniającą przypisane im kategorie selektywne i fleksyjne.

Przykładowo dla form trybu oznajmującego strony czynnej czasu przeszłego zaprojektowano tabelę uwzględniającą podział na: liczbę (pojedyncza, podwójna, mnoga), rodzaj (męski, żeński, nijaki, nieznanzy/wspólny) i osobę (pierwsza, druga, trzecia). W hasle *Wejrzeć* liczne poświadczenia tych form znajdują się pod wariantem *Weźrzyć* (por. Il. 5). Widoczny jest w nich podział na temat i końcówkę poszczególnych części formy (np. 3.os. l.poj. cz.przeszł. str.czyn. tr.ozn. *weźrzał-ø jest-ø*), a także alternacje zachodzące w temacie (a:e, ł:l w formie 3.os. l.mn. cz.przeszł. str.czyn. tr.ozn. *weźrzeli-i*). Alternatywne formy podawane są w kolejnych wierszach, jak np. 2.os. l.poj. cz.przeszł. str.czyn. tr.ozn. *-eś weźrzał-ø* i *weźrzał-ø je-ś*. Jak zaznaczono wcześniej, przedstawiony jest również schemat konstrukcji czasownikowych realizowany przez daną formę, zapisany skrótami (tożsamymi z tagami używanymi w Korpusie). W przypadku 1.os. l.poj. cz.przeszł. str.czyn. tr.ozn. *je-śm weźrzał-ø* jest to schemat *jest* (forma terazniejsza czasownika *być* – SKC) i *ppraetact2* (imiesłów czasu przeszłego czynny II). Obok powtórzone są poszczególne elementy konstrukcji z odnotowaniem podziału na temat i końcówkę¹².

¹² Nie zawsze podział na temat i końcówkę omawianej formy jest tożsamy z podziałem jej elementów składowych. Przykładowo całą formę 3.os. l.podw. r.ż. cz.przeszł. str.zwr. tr.ozn. *bralesta się* należy analizować jako *brale-sta się*, a jej poszczególne elementy składowe jako: *bral-e* (imiesłów czasu przeszłego czynny II),

Forma osobowa, tryb oznajmujący, strona czynna, czas przeszły

liczba pojedyncza									
	rodzaj męski			rodzaj żeński			rodzaj nijaki		
osoba	forma	poświadczenie	schemat konstrukcji	forma	poświadczenie	schemat konstrukcji	forma	poświadczenie	schemat konstrukcji
1.	je-śm weźrzał-o	ca 1500 Puł - 65, 17	jest + ppraotact2 je-śm + weźrzał-o	-	-	-	-	-	-
2.	-eś weźrzał-o weźrzał-o je-ś	1455 BZ (f) - Gen 16, 13 ca 1400 FI - 30, 9	ogit + ppraotact2 eś + weźrzał-o ppraotact2 + jest weźrzał-o + je-ś	-	-	-	-	-	-
3.	weźrzał-o weźrzał-o jest-o	ca 1400 FI - 32, 13 ca 1400 FI - 13, 3	ppraotact2 weźrzał-o ppraotact2 + jest weźrzał-o + jest-o	weźrzał-o weźrzał-o jest-o	1455 BZ (f) - Judith 10, 20 ca 1400 FI - 84, 12	ppraotact2 weźrzał-o ppraotact2 + jest weźrzał-o + jest-o	-	-	-
liczba podwójna									
	rodzaj męski			rodzaj żeński			rodzaj nijaki		
osoba	forma	poświadczenie	schemat konstrukcji	forma	poświadczenie	schemat konstrukcji	forma	poświadczenie	schemat konstrukcji
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	-	-	-	-	-
liczba mnoga									
	rodzaj męski			rodzaj żeński			rodzaj nijaki		
osoba	forma	poświadczenie	schemat konstrukcji	forma	poświadczenie	schemat konstrukcji	forma	poświadczenie	schemat konstrukcji
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3.	weźrzal-i (a.o, ti)	1455 BZ (f) - Ex 16, 10	ppraotact2 weźrzal-i	-	-	-	-	-	-

Il. 5. Formy cz.przeszł. str.czyn. tr.ozn. czasownika *Weźrzeć*4. Czasownik *być* i jego funkcje

Wśród haseł czasownikowych na szczególną uwagę zasługuje opracowanie czasownika *być*¹³. W materiale staropolskim występuje on w znaczeniu samodzielny i wówczas jest opisywany jak pozostałe czasowniki¹⁴. Do dzisiaj jest znane występowanie czasownika *być* w funkcji słowa posiłkowego, jednak w polszczyźnie średniowiecznej możemy zaobserwować znacznie więcej form czasownika *być* jako elementu składowego form analitycznych i aglutynacyjnych

sta (aglutynant czasownika *być*, bez podziału na temat i końcówkę) oraz *się* (zaimek zwrotny, bez podziału na temat i końcówkę); por. BLŚP, forma nr 10496.

¹³ Por. BLŚP, hasło nr 485.

¹⁴ Np. forma 3.os. l.poj. cz.ter. str.czyn. tr.ozn. *jeśm*, por. BLŚP, forma nr 40340.

niż obecnie. W opracowanym przez nas modelu leksem *być* w funkcji słowa posiłkowego pojawia się w następujących formach: przyszłej, teraźniejszej, przeszłej, rozkaznikowej oraz w postaci aglutynantu i aglutynantu aorystycznego. Odpowiednie formy czasownika *być* tworzą np. poszczególne czasy strony czynnej i biernej, jak jest to w przypadku *będę baczyć* (l.os. l.poj. cz.przyszl. str.czyn. tr.ozn.¹⁵) czy *być baczony* (bezokol. l.mn. r.ż. str.bier.¹⁶).

Czasownik *być* może występować kilkakrotnie w jednej formie analitycznej. Tak jest m.in. w przypadku form czasu zaprzeszłego. Forma 3.os. l.poj. r.m. cz.zaprzeszl. str.czyn. tr.ozn. *jest był dał*¹⁷ zawiera czasownik *być* w formie teraźniejszej – *jest* oraz przeszłej – *był*; głównym elementem konstrukcji jest imiesłów czasu przeszłego czynnego II czasownika *dać*, czyli *dał*.

Wskazaną kwestię należało odpowiednio przedstawić w bazie danych pod hasłem *Być*. W Sstp pod odpowiednimi formami czasownika wydzielono najpierw formy dla *być* z samodzielnym znaczeniem, a w kolejnych punktach pokazano *być* jako część składową różnych form czasowników. W Słowniku BLŚP mogliśmy się zainspirować tym rozwiązaniem. Tym samym w głównej części naszego katalogu form umieściliśmy tylko te formy, które są ilustracją samodzielnego znaczenia czasownika *być*.

Być w funkcji słowa posiłkowego jest natomiast opracowywane dla poszczególnych czasowników, z którymi tworzy formę analityczną lub występuje jako aglutynant. Jest ono umieszczane w osobnej tabeli z odpowiednimi formami, np. osobowymi lub bezokolicznikiem. W module Fleksja hasła *Być* umieszcza się pod formami reprezentującymi czasownik w funkcji samodzielnej komentarz informujący o tym, że dana forma *być* występuje także jako składowa konstrukcji czasownikowej i odsyła do odpowiedniego czasownika głównego (w EKE), do którego przypisana jest prymarnie cała forma analityczna bądź aglutynacyjna. Odesłanie stanowi sygnaturę tekstu źródłowego, w którym znajduje się cytat poświadczająca daną formę.

***

Dzięki drobiazgowemu opracowaniu poszczególnych czasowników pod kątem ich odmiany możliwe będzie w przyszłości prowadzenie szerszych badań nad fleksją werbalną, dotyczących np. form, które wyszły lub wychodzą z użycia (czas zaprzeszły, dualis, tworzenie imiesłowów typu *patrząc* ‘patrzący, patrzącego, patrzącemu’ w funkcji imiesłowu przymiotnikowego czynnego, tworzenie imiesłowów przymiotnikowych czasu teraźniejszego od czasowników dokonanych, np. *umiękczać*), albo które dopiero krystalizują się w języku (jednoelementowe formy czasu przeszłego, np. *widziałem*).

¹⁵ Por. BLŚP, forma nr 6562.

¹⁶ Por. BLŚP, forma nr 6679.

¹⁷ Por. BLŚP, forma nr 23365.

Kacper Kardas

Identyfikacja predykatywów w materiale historycznym języka polskiego

1. Definicja klasy predykatywów

W języku polskim istnieją wyrazy, które fundują strukturę tekstową o charakterze zdaniowym jako jej człon podstawowy, a jednocześnie nie posiadają szeregu kategorii typowych dla czasownika, tj. klasy prymarnie wypełniającej tę funkcję, np.:

Trzeba zająć się tym zagadnieniem.

Można przedstawić kilka uwag na jego temat.

Wiadomo, że nie będzie to łatwe.

Przywołane leksemy są zneutralizowane pod względem kategorii osoby: nie posiadają formalnych wykładników paradygmatycznych dlań, nie podlegają także fleksji syntetycznej w tym zakresie. Nie derywują form na *-no* || *-to* ani imiesłowów. Nie łączą się nigdy z mianownikową grupą imienną, konotować mogą bezokolicznik lub frazę dopełniaczową. Niepodstawowe wartości kategorii trybu i czasu (tj. formy spoza czasu teraźniejszego i trybu oznajmującego) realizowane są dla nich analitycznie, por.:

czas przeszły: *Wiadomo było, że Jan nie dotrzyma terminu oddania pracy.*

tryb przypuszczający: *Brak byłoby dobrego poparcia dla tez Jana.*

Cechuje je wyłącznie aspekt gramatyczny niedokonany (*imperfectiva tantum*). W aspekcie formalnym wykazują podobieństwo do elementów klas, które nie posiadają prymarnego potencjału zdaniotwórczego. W niniejszym studium posługuję się wobec nich nazwą „predykatywów (nieczasownikowych nieosobowych)” (za Laskowski 1984: 33–34)¹.

---

¹ W literaturze przedmiotu funkcjonuje wiele innych określeń na ten typ wyrazów: mówi się np. o „(wtórnych) czasownikach niewłaściwych” (Saloni, Świdziński 1998: 97–98, 103–104; Bańko 2002), „czasownikach niefleksyjnych” (Jodłowski 1971), „czasownikach nieosobowych” (Milewski 1952: 81), „supletywnych czasownikach (elementach) posiłkowych” (Pisarkowa 1984: 31).

Jest to klasa zamknięta, która – jak wspomniano – w przeważającej części składa się z jednostek homonimicznych względem innych wyrazów lub też przypominających budową czy substancją formalną inne części mowy, por. (przykłady za SGJP):

Czas wyjść z pracy i jeść poziomki.
Czuć, że Jan lubi palić papierosy.
Dość powiedzieć, że Jan lubi poziomki.
Grzech nie spróbować takich dorodnych poziomek.
Można się zastanawiać, czy Jan lubi poziomki.
Nie dziw, że Jan tak lubi poziomki.
Nie sposób wytrzymać z Janem.
Niepodobna narzekać na to, że Jan lubi poziomki.
Pora jeść poziomki.
Potrzeba więcej drewna, aby dokończyć taras.
Słyszać, że Jan mocno chrapie.
Stać Jana na to, żeby codziennie jadł poziomki.
Strach ugryźć taką sliwkę.
Szkoda wydawać pieniądze na takie poziomki.
Trzeba uważać na Jana.
Warto porozmawiać na ten temat.
Wiadomo, że Jan nie lubi poziomek.
Widać, że Jan lubi poziomki.
Wolno przypuścić, że Jan lubi poziomki.
Wstyd nie znać Mozarta.
Znać po Janie, że lubi poziomki.
Żal zostawiać takie dorodne poziomki.

Obecność w niej wyrazów wyspecjalizowanych, które nie występują w innych kontekstach niż w roli centrum zdania (np. *trzeba* czy *można*), potwierdza, że mamy do czynienia z samodzielną klasą gramatyczną, nie zaś z wtórną cechą użytkową jednostek o innej funkcji prymarnej. Duży stopień podobieństwa elementów klasy z wyrazami, które stanowią ich podstawy, sugeruje mocne związki diachroniczne między nimi. Dobór jednostek, które w toku ewolucji leksykalnej weszły w jej skład, nie jest zatem przypadkowy. Można wstępnie domniemywać, iż klasa uzupełnia swój zasób na drodze regularnego procesu, którego detale wymagają identyfikacji.

2. Drogi rozwojowe rozszerzające zasób klasy predykatywów

Przegląd literatury w zakresie dotychczasowych badań nad zagadnieniem (zob. Kałkowska 1976; Pisarkowa 1984: passim; Bronikowska 2013, 2017, 2021a, 2021b; zob. też niżej) pozwala stwierdzić, że ogólny mechanizm tworzenia się predykatywów niewłaściwych (nieczasownikowych) wymaga spełnienia dwóch warunków:

a) musi istnieć w leksykonie **jednostka wyjściowa** o określonych właściwościach leksykalnych;

b) jednostka ta musi funkcjonować w ramach określonej **konstrukcji predykatywnej** (zob. niżej, o jakie konstrukcje chodzi).

Spełnienie ich jest konieczne, by zaistniał potencjał zmiany leksykalizacyjnej w opisywanym kierunku. Jednocześnie warunki te nie implikują konieczności zmiany – może ona zajść lub nie. Predykatyw nieosobowy wytwarza się na skutek reinterpretacji przypisania wartości zdaniotwórczej w obrębie konstrukcji wyjściowej. I tak w konstrukcji predykatywnej ośrodkiem zdania jest jej drugi element, najczęściej formy czasownika *być* lub jednostek podobnych mu funkcjonalnie. W wyniku zmiany funkcja ta przenosi się na element będący dotychczas nośnikiem innego komponentu znaczeniowego (bazę leksykalną). W konsekwencji dochodzi do zmian zależności leksykalnych na obu osiach funkcjonowania jednostki, tj. na osi paradygmatycznej (np. zmiana przypisanych wyrazowi kategorii gramatycznych) oraz syntagmatycznej (np. zmiana wymogów konotacji składniowej). Należy zauważyć, że pod względem funkcji konstrukcja predykatywna etapu II i predykatyw etapu III są w zasadzie jednakowe.

Opisany proces można zilustrować przypadkiem stpol. *nie lza*, budując schemat o następującej postaci:

etap I		etap II		etap III
baza leksykalna	→	konstrukcja predykatywna z określonym użyciem bazy	→	predykatyw
psł. * <i>lbza</i> (Zubaty 1945: 61)	→	psł. * <i>lbza jestb</i> (Machek 1968: 346)	→	stpol. (<i>nie</i>) <i>lza</i> (właśc. <i>nie ldza</i> , postać <i>lza</i> zapożyczona do polszczyzny jako bohemizm; zob. Basaj, Siatkowski 2006: 128)

Jak zwykle w podobnych wypadkach, zajście zmiany nie oznacza automatycznego wyrugowania z uzusu pozostałych użyć. Stąd współczesny leksykon polski przechowuje różne etapy ewolucyjne procesu w różnych konfiguracjach. Por. np. współistnienie wszystkich trzech typów użyć (synchroniczne refleksy etapów rozwojowych) dla wyrazu *brak*:

<i>brak</i>	→	<i>brak jest</i>	→	<i>brak</i>
-------------	---	------------------	---	-------------

etap I: *Z braku pieniędzy nie mógł pisać wierszy.* (NKJP: B. Świdorski, *Słowa obcego*)

etap II: *Brak jest zewnętrznych cech świadczących o wieku zająca.* (NKJP: S. Godlewski, *Vademecum myśliwego*)

etap III: *Brak byłoby tam miejsca dla parków narodowych i rezerwatów poza parkami.* (NKJP: *Wikipedia.pl*).

Wiadomo przechowuje obecnie dwa ostatnie etapy układu:

*wiadomo	→	wiadomo jest	→	wiadomo
----------	---	--------------	---	---------

etap I: współcześnie nieobecny, historycznie zob. np. *Wszem wobec, i każdemu wiadomo to czynię, Że lubo moje serce daję Podstolinie.* (KorBa: F. Zabłocki, *Fircyk w zalotach*).

etap II: *Gdybym ci powiedział teraz i tutaj wszystko, co mi o tej sprawie jest wiadomo, nie uwierzyłbyś mi.* (NKJP: A. Sarwa, *Strzyga*).

etap III: *Gdyby nie stracone dwa lata, już dzisiaj byłoby wiadomo, czy ten pomysł ma sens i szanse w naszych warunkach.* (NKJP: *Powyżej możliwości, poniżej potrzeb*, „Gazeta Wyborcza”).

Trzeba występuje tylko w ostatniej formie łańcucha ewolucyjnego:

*trzeba (rzecz)	→	*trzeba jest	→	trzeba
-----------------	---	--------------	---	--------

etap I: [nierejestrowany w materiale historycznym polszczyzny]²

etap II: [nierejestrowany w materiale historycznym polszczyzny]³

etap III: *Cóż, moi drodzy, zmarnowało się czasu wiele, trzeba go nadrabiać.* (NKJP: S. Dygat, *Jeziro Bodeńskie*).

Szczegółowa analiza podstaw, które historycznie fundują predykatywy nieosobowe, czy też konstrukcji, które stanowią kontekst pomostowy dla wykształcenia predykatywów, nie jest celem niniejszego tekstu. Wydaje się, że w dużej mierze rolę tę wypełnią zdania egzystencjalne z rzeczownikiem abstrakcyjnym, por. np.:

aby się dokonało oprawienie domu bożego na wszystkich rzeczach, na ktore by była potrzeba nakładać ku oprawie domu bożego (BZ IV Reg 12, 12);

lub zdania, w których zestawia się ze sobą dwa elementy, wskazując ich równoważność, niekiedy nawet bez stosownego wykładnika leksykalnego, por. np.:

Aby tedy do takiej Konfuzzej kiedykolwiek nie przychodziło: słuszną jest zaniechać wszystkim takich Tytułów (KorBa: J. Bielejowski, *Obrona tytułów książęcych...*);

Falsz zaś, aby Leszno zrabować Polacy mieli (przykład za Pisarkowa 1984: 60).

Do innych typów podstaw wstępnie można zaliczyć formy bezokoliczników w użyciu z odcieniem modalnym, w konstrukcji z celownikiem i formą przeszłą *być* (zob. Pisarkowa 1984: 31–32) lub bezosobowe użycia formy trzeciej osoby czasu teraźniejszego czasownika (zob. Pisarkowa 1984: 30). Na tym założeniu oprą się niektóre rozwiązania części szczegółowej studium. Ustalenie postaci dalszych kontekstów wyjściowych jest tematem do podjęcia

² O jego istnieniu na etapie wcześniejszym świadczy np. scs. *и не трѣбѣ имашу* (J 16,30 Sav 140b).

³ O jego istnieniu na etapie wcześniejszym świadczy np. scs. *о мьнѣ бо нѣсть трѣбѣ плакатиса* (Supr 102,15).

przy innej okazji i, co istotne, może wówczas pozwolić na korektę zaproponowanych niżej kryteriów (zob. podrozdział IV). Podobnie, tekst nie jest – co do zasady – poświęcony detalicznym rozważaniom nad rozwojem każdego pojedynczego elementu klasy ani przeobrażeniom jej sumarycznego zasobu w historii języka polskiego⁴. Innymi słowy, nie dąży do syntezy ilościowej ani jakościowej.

3. Komentarz metodologiczny do badania predykatywów w materiale języka dawnego

Z. Saloni oraz M. Świdziński w tzw. niebieskiej składni piszą:

Rozstrzygnięcie, czy w danym kontekście danemu słowu [...] przysługuje interpretacja rzeczownikowa [...] czy też czasownikowa [...] jest sprawą trudną, ponieważ mianownik każdego rzeczownika może być użyty przy formie czasownika BYĆ w różnych czasach (1998: 97).

Trudno się nie zgodzić z tym stwierdzeniem, a odnosi się ono „tylko” do sytuacji, gdy językoznawca pracuje na materiale językowym sobie współczesnym, czyli dostępnym do badania poprzez operacje z użyciem kompetencji natywnej. Dla badacza sięgającego do tekstów niebędących współczesną produkcją językową sytuacja komplikuje się w dwójnasób: to, co synchronicznie należy rozpatrywać jako alternatywne interpretacje gramatyczne, w aspekcie diachronicznym z siebie wynika (etap II → etap III), nie przedstawiając przy tym stabilnego obrazu. Aby pokonać owe komplikacje, przed przystąpieniem do badania właściwego konieczne jest sformułowanie reguł, które pozwolą na możliwie adekwatne odtworzenie właściwości języka dawnego. Ze względu na naturę podejmowanych zagadnień nigdy nie będzie ono dawało tak dużej pewności we wnioskach badawczych, jak wspomniane instrumentarium współczesne. Nie zwalnia to jednak językoznawcy historycznego z obowiązku dążenia ku podobnym rozwiązaniom. Stwierdzenie, że u podstaw wszelkich badań dających ogólny ogląd systemu językowego (w tym np. badań ilościowych) muszą leżeć odpowiednio ugruntowane jakościowo rozstrzygnięcia i interpretacje konkretnych wystąpień tekstowych, zakrawa na wstydlivy truizm.

4. Ogólna charakterystyka kryteriów diagnostycznych dla identyfikacji predykatywów w materiale języka dawnego

Niniejszy szkic poświęcony jest próbie konfrontacji metod identyfikowania predykatywów, które są typowe dla językoznawstwa synchronicznego, z dawnym materiałem tekstowym oraz uzupełnieniu tychże metod o inne możliwości wynikające ze specyfiki materiału. Ze względu na naturę przedmiotu, przed jakim staje podczas badania historyk języka, próba ta musi być karkołomna. Z pewnością wymaga kilku słów wstępnego komentarza. Na potrzeby szkicu przyjmuję, że ogólne warunki definicyjne klasy predykatywów są uniwersalne. To założenie

⁴ Wątki tego typu zawarte są m.in. w pracy B. Hansena (1998).

pozwała na formułowanie paralel funkcjonowania predykatywów współczesnych i historycznych. Dalej, wysunięte niżej kryteria nie są względem siebie komplementarne: stanowią mieszanekę, która bierze pod uwagę zjawiska z różnych poziomów języka i tekstu. Nie oddzielają jednoznacznie aspektu synchronicznego i diachronicznego branych pod uwagę potencjalnych elementów klasy. Przeciwnie, połączenie tych dwu aspektów w obserwacji dawnej produkcji tekstowej leży u podstaw ich potencjalnej skuteczności (por. odtworzony wyżej schemat rozwojowy). Zaproponowane diagnostyki mają charakter wspomagający, warsztatowy, tym samym nie mają przynieść jednoznacznej, bezspornej identyfikacji, gdyż ta jest zwyczajnie niemożliwa – interpretacja gramatyczna wystąpień jednostek niewspółczesnych pozostanie zawsze mniej lub bardziej prawdopodobną hipotezą. Przedstawione kryteria zazwyczaj mają zresztą charakter warunków negatywnych, tj. wskazują na to, że danego użycia wyrazu nie można rozpatrywać jako predykatywu w danym miejscu. Co do zasady dotyczą konkretnych, jednostkowych wystąpień tekstowych, biorą jednak pod uwagę także aspekt systemowy danego wyrazu.

5. Kryteria diagnostyczne dla identyfikacji predykatywów w materiale języka dawnego

Wydaje się, że do podobnych kryteriów (wskazówek diagnostycznych) można zaliczyć następujące zjawiska w obrębie języka i tekstu:

1. Zbieżność z regularną drogą rozwojową – kryterium to wynika z założenia, że proces leksykalizacji predykatywów jest procesem regularnym: jednostka o danych właściwościach używana w danym kontekście ma potencjał zmiany w danym kierunku. Odpowiednia identyfikacja cech jednostek bazowych oraz kontekstów, w których zmiana zachodzi, pozwala wskazać, dla jakich typów wyrazów istnieje potencjał rozwoju w kierunku predykatywów. Dzięki temu umożliwia niejako przewidzenie zmiany i dostrzeżenie jej realizacji w produkcji tekstowej. W ten sposób można np. powiedzieć, że wśród wystąpień tekstowych wyrazów z gniazda słowotwórczego **trzeb**⁵ znajdą się takie, które podlegają interpretacji jako predykatywy. Skuteczność tego kryterium jest bezpośrednio związana z wiedzą na temat funkcjonowania elementów na poszczególnych etapach procesu. Pamiętać należy także, że poza rozwojem regularnym jednostki języka mogą ewoluować pod wpływem czynników jednostkowych (np. etymologizacji lub analogii).

2. (Nie)występowanie w leksykonie wyrazu pełnoznaczne, którego forma jest imitowana przez predykatyw – konstrukcja wyjściowa, jak powiedziano, wymaga zastosowania elementów składowych spełniających określone warunki. Tym samym wymaga istnienia podobnych jednostek w zasobie leksykalnym. Najczęściej chodzi chyba o rzeczowniki, przymiotniki lub przysłówki, por. poświadczenia:

reczownika: *ale rzeczie, iż pan tego potrzebiznę ma* (SXVI: SprChęd 12);

reczownika w konstrukcji predykatywnej: *jilekroć będzie jemu potrzebizna przysięgać* (Ort-Mac 44r);

⁵ Obok raczej niebudzącego wątpliwości gramatycznych *trzeba*_{PRED} pojawiają się tu: *potrzeb*, *potrzeba*, *potrzebizna*, *potrzebizno* i *potrzebno* (*potrzebny*), które wymagają bliższej uwagi.

przymiotnika: *Otożci korona twego królestwa dostojna!* (Rozm 829);

przymiotnika w konstrukcji predykatywnej: *dostojno jest, bych spadł od moich nieprzyjaciół proznych* (Fl 7, 4);

przysłówka: *Anna święta, z pokolenia kapłańskiego, a z matki królewskiego słusznie jest rzeczona łaską bożą obdarzona* (MW 58v-59r);

przysłówka w konstrukcji predykatywnej: *nie jest słusznie, aby większe a mocniejsze osoby niżli panowie tych wsi [...] byli przyjęci* (Sul (1.1) 52).

Zupełny brak podobnej bazy w leksykonie danego rejestru czasowego może sugerować, że mamy do czynienia z predykatywnym, gdyż ten na drodze ewolucji zerwał dawne związki motywacyjne, a wyraz podstawowy zanikł (lub jego znaczenie), jak np. dla (*nie*) *ldza* (zob. wyżej) czy *trzeba*. Najważniejszym problemem w wykorzystaniu tego kryterium jest niereprezentatywność dawnego materiału tekstowego względem stanu języka *in toto*. Korpus zachowanych tekstów dawnych mimo całościowego charakteru może być wszak zbyt szczupły, by objąć ten czy inny wyraz. Tym samym nie naświetli pełnych stosunków leksykalnych żywego języka swojego czasu.

Uczciwość naukowa nakazuje zadać pytanie, czy możliwe jest, by w skład konstrukcji wyjściowej wchodził segment wyspecjalizowany w tej roli, nie mający motywacji poza nią. Zawężenie kontekstowe występowania jednostek jest zjawiskiem obecnym, a wręcz powszechnym, w historii języka. Nie ma więc przeszkód, by do podobnej sytuacji doszło, choć jedynym w miarę pewnym przykładem, który można tu przytoczyć, jest niewystępujące współcześnie poza etapem II i III *wiadomo*⁶.

3. Obserwowane odstępstwa od typowej charakterystyki paradygmatycznej predykatywu – zgodnie z przywołanymi na początku cechami definicyjnymi klasy predykatywy odznaczają się wybranymi kategoriami typowymi dla czasowników. Stąd należy założyć, że jeśli w materiale tekstowym pojawia się ślad związany z inną kategorią, dane wystąpienie nie może być zinterpretowane jako predykatywu właściwy. Przywołać tu można np. poświadczenia z formami stopnia wyższego i najwyższego przysłówka, por. np.:

pozytyw ***pilno** || **pilnie**: Wiedzcie wszyscy i pospolici, jimże pilno jest* (PFI (5.1) 481);

⁶ Mam tu na myśli rozwój na drodze osiągania kolejnych opisanych etapów. Niemniej na tym tle wybiła się nietypowy przypadek formy *słusza*, o ile powstała przez leksykalizację nieosobowego użycia osobowej formy czasownika *słuszać* (zob. niżej). Nie mogła zatem przejść ewolucji przez etap konstrukcji predykatywnej. Tymczasem materiał tekstowy zawiera podobne konteksty użycia, zob.:

nie słusza jest, wziąć chleb własnych dzieci i rzucić je szczęniętum (Mt 15, 26; przekł. St. Murzynowskiego, Królewiec 1551).

Mogą one być wynikiem odtworzenia przez użytkowników języka poprzedniego etapu rozwojowego przez analogię do innych podobnych jednostek i ich układów. W tym wypadku rekonstrukcja nie pokrywa się z rozwojem, który zaszedł w rzeczywistości. Alternatywne wytłumaczenie nakazywałoby rozpatrywać formę *słusza* jako rzeczownikowy derywat mutacyjny od *słuszać* i w ten sposób pozwoliłoby włączyć ją w regularny schemat rozwojowy. SL notuje rzeczownikowe *słusz || słusza* 'słuszność, należność, przyzwoitość', a nawet z przeczeniem *niesłusz* 'krzywdą, niesprawiedliwość'.

komparatyw **pilniej**: *snac, czy by pilniej doktora, Bo wiem żeć już głowa chora* (SXVI: Rej-Kup e6v);

superlatyw **najpilniej**: *Tam zgoła o kościele ani o Bogu nie myślą, kiedy go było najpilniej* (SXVI: PowodPr 51).

W obserwacji konieczne jest jednak szersze spojrzenie. Niekiedy bowiem kategoria „stopnia” może być imitowana na skutek zleksykalizowania konstrukcji, w której skład wszedł przysłówki w stopniu wyższym lub najwyższym (bądź inne wyrazy). W rozwoju predykatywu taki stosunek paradygmatyczny ulega zatraceniu, por. niegramatyczne formy „stopni” w języku współczesnym dla pierwotnie przymiotnikowego *można*:

można tu usiąść : *możniejsza tu usiąść : *najmożniejsza tu usiąść.

Na ogół jednak jego wykładniki w substancji formalnej nie zanikają⁷, por. może stpol. parę leksemów *podobno* i *podobniej*⁸:

podobno: *Tako są poczęli jego pytać, rzekąc, jeśli podobno w sobotę uzdrawiać* (Rozm 326);

Co ludziom niepodobno, Bogu podobno (KorBa: Anonim, *Wielkie zwierciadło przykładów*);

podobniej: *Wy nic nie wicie ani myślicie, iż wam podobniej uczynić, aby jeden człowiek umarł z luda, niżli wszystkim lud umarł albo zginął* (Rozm 440);

Podobniej jednemu człowiekowi umrzeć za wszystkie lud (Rozm 670);

podobniej by wam uciekać od tego kropienia co nadalej (SXVI: KrowObr 72v).

Użyteczny dla rozróżnienia, czy w danej sytuacji dochodzi do „żywej” zmiany paradygmatycznej, może być utarty charakter formy: jej szersza lub dłuższa notowana obecność w tekstach.

Odwrotnie, wystąpienie formy mieszczącej się w paradygmacie leksemu a nietypowej dla bazy jest mocną przesłanką, iż mamy do czynienia w danym miejscu z predykatywnym. Przykładem tu mogą być rejestrowane w tekstach dawnych formy trybu przypuszczającego z formą *być*, która występuje typowo z rodzajem nijakim tam, gdzie reprezentuje kategorie osoby i rodzaju, por. np.:

trzeba byłoby mu kilka atakować fortec (KorBa: J. Bakałowicz, *Zdanie o pożytku i potrzebie fortec...*);

zamiast ****trzeba byłaby** przy interpretacji rzeczownikowej;

⁷ Zbliżone podobieństwa formalne są obserwowane zresztą także na płaszczyźnie synchronicznej, np. dla jednostek funkcyjnych fundowanych przez bazy komparatywne (zob. Grochowski 2011) czy superlatywne (zob. Danielewiczowa 2022).

⁸ Na podstawie formuł obecnych w *OrtOsol* i *OrtMac*, między którymi zachodzi niekiedy wymiennosc *podobno* || *podobnie* i *podobniej*, zgodnie z kryterium 7. (zob. niżej), można podejrzewać przynajmniej częściową równoznaczność wszystkich tych form.

por. współczesne:

predykatywne: *Żeby był inny zapach, potrzeba byłoby zerwać części elementów i wymienić je na nowe* (NKJP: *Sieć blisko torów*, „Gazeta Wrocławska”);

w konstrukcji predykatywnej: *rzeczywiście chyba byłaby potrzeba te nieprawidłowości w ten sposób regulować* (NKJP: *Sprawozdanie stenograficzne z obrad Sejmu RP z dnia 18.03.2004, 4 kadencja, 71 posiedzenie, 2 dzień*).

Osobnym problemem są przypadki, w których predykatyw kontynuujący syntetyczną formę czasownikową (np. *ślusza*_{3OS.PRAES} → *ślusza*_{PRED}) dziedziczy niektóre niepodstawowe formy fleksyjne bazy, por.:

by nie śluszało dłużej (*ZabUPozn* (1) 108).

De facto łamią one tym ścisły warunek przynależności do klasy, czyli opisową realizację form trybu i czasu. Jednakże, jak się zdaje, sytuacje te dotyczą tylko przypadków, w których potencjalny predykatyw wywodzi się z formy czasownikowej (zob. wyżej). Poza tym podobne nietypowe dla predykatywów syntetyczne uzupełnienia paradygmatu mogą powstawać na drodze analogii, por. obecne w uzusie współczesnym warianty trybu przypuszczającego dla *warto*_{PRED}:

Późno już, warto by coś przekąsić (NKJP: S. Mrozek, *Tango*),

ale:

Może wartaloby rozważyć, czy nie uruchomić kursów autobusów dowożących amatorów zabawy do lokalu i z powrotem do miejsc zamieszkania (NKJP: „Gazeta Krakowska”).

Zagadnienie to wymaga dalszych dociekań.

4. Obserwowane odstępstwa od typowej charakterystyki syntagmatycznej predykatywu – jak wspomniano na początku, predykatywy odznaczają się kategoriami typowymi dla czasowników (z pominięciem wybranych). Należy zatem zakładać, że jeśli w materiale tekstowym pojawia się refleks kategorii innego typu (np. nominalnej), forma w danym wystąpieniu nie może być zinterpretowana jako predykatyw właściwy. Tu jako przykłady można przytoczyć konteksty, w których wyraz występuje jako część grupy nominalnej z apozytywem (np. przymiotnikiem), por. np.:

Siana tego niewielka potrzeb bywa (SXVI: *LustrMalb* I 116).

Odwrotnie, potwierdzeniem predykatywnego charakteru danej formy będą świadectwa współwystępowania typowego dla czasowników (np. z przysłówkami typu *ogromnie* || *strasznie* || *bardzo szkoda*). Ponownie należy zwrócić uwagę, czy problematyczne w interpretacji

ciągi nie mają charakteru zleksykalizowanych fraz i, ponownie, wskazówką może tu być rozpowszechnienie danego ciągu w tekstach.

5. Obligatoryjne bądź zablokowane współwystępowanie danej formy ze standardową formą *być* i pokrewnymi funkcjonalnie – dla konstrukcji wyjściowych standardowa forma *być* (tj. *jest*) jest elementem konstytutywnym. Nawet jeśli podlega elipsie, to ona jest nośnikiem potencjału predykatywnego. Predykatywy w drodze ewolucji inkorporują tę cechę do swojej substancji, przejmując w pełni rolę składnika zdaniotwórczego. Zestawienie dwóch składników zdaniotwórczych w jednym zdaniu z definicji nie jest możliwe i prowadzi do dewiacji. Stąd współcześnie konteksty typu:

*trzeba jest się napić

czy:

*można to to sprawdzić⁹

są jednoznacznie niegramatyczne. Kryterium tego nie da się bezpośrednio przełożyć na przeszłość, a teksty źródłowe nie są na ogół konsekwentne w poświadczaniu obecności elementu *jest* w innych formach, por.:

Niżadnemu człowiekowi potrzebizno ukazanie albo świadecztwa jinego ku bliskości przyrodzenia (OrtOssol 79ra),

ale:

Ktorykole chce zbawion być, przede wszym potrz<e>bizno jest, aby dzierzał krześci<j>ańską wierę (FlAth 1);

Ale potrzebizno jest ku wiecznemu zbawieniu, aby opłcenie albo ciała przyjęcie też Pana naszego Jezu Krysta wiernie wierzył (FlAth 27),

czy:

niepodobno ją słusznym skutkom małżeńskim przyłączyć (SKJ V (1) 278),

ale:

niepodobno jest, by ty był moim nauczycielem (Rozm 131).

Niemniej zdarzają się sytuacje, gdy dana forma w dostępnym materiale historycznym (tu: staropolskim) konsekwentnie pojawia się w standardowej, terażniejszej, niezaprzeczonej formie, czy to w otoczeniu formy *być*, por. np.:

⁹ Z pierwszym *to* jako wykładnikiem tożsamości składników (łącznikiem), drugim zaś deiktycznym.

*Pisarza dźierzć jest wolno, komu go trzeba (OrrOssol 94ra);
dostojno jest, bych spadł od moich nieprzyj<a>ciół proznych (Fl 7, 4);
dostojno to jest, iż mam być smęcien a takiego męża płakać (Rozm 134);*

czy to, przeciwnie, bez niej, por. np.:

*śłuszno krolewskiej wielmożności zakazać, aby jadąc z wojny... nie mają nics gwałtem brać
(Dział 297r).*

Niekiedy zresztą, jak się zdaje, obraz tego aspektu wyrazu może ulec zakłóceniom wynikłym chociażby z wpływu obcojęzycznego wzorca, por. chyba kalkowane z łaciny:

jeszcze nie jest tobie ldza wywiedzieć (MPKJ V (2) 2ra).

6. Miejsce i postać negatora w formie zanegowanej – kryterium to jest poniekąd konsekwencją poprzedniego: w języku polskim, także w stanach dawnych, standardowy szyk podstawowej cząstki negującej jest bezpośrednio antepozytywny. Oznacza to, że negatora *nie* należy spodziewać się przed składnikiem zdaniotwórczym. Zależnie od tego, z którym z etapów procesu mamy do czynienia w danym wystąpieniu tekstowym z przeczeniem, będzie on występował albo w postaci standardowej przed predykatywnym, por. np.:

*Bez nieszczęścia nielza żyć żadnemu (SXVI: RybGęśli D);
przyrodzoni jej męża mówią, iż jej nie trzeba wrocić tych pieniędzy (OrrOssol 58vb);
Najada sie mleka dosyć, nie potrzeb mu go z targu nosić. (SXVI: March' A3v);*

albo w ramach zaprzeczenia elementu konstrukcji predykatywnej, por. np.:

z symetrycznie negowanym *nie jest* → *niest* (po kontrakcji):

*jej nie jest potrzebizna (KsMaz II nr 674);
Niest podobno ten ślub przestąpić (Rozm 26);*

z asymetrycznie negowanym *nie ma*:

nie ma potrzeby co dzień wprzod za własne grzechy ofiarować (KorBa: J. Szlichtyng, Na antapologią ks. Daniela Clementinusa o potwarzach odpowiedź...).

Różnica ta ma ogromną wartość diagnostyczną. Predykat poddany operacji negowania jest bowiem realizowany przez formę niepodstawową, a zatem taką, w której nie może wystąpić elipsa.

Z interpretacją form zaprzeczonych wiąże się dodatkowy problem właściwy dla strategii negowania w historii języka polskiego. Negator standardowy w języku polskim przyjmuje

postać *nie* niezależnie od kontekstu, w jakim występuje. Oznacza to, że jeżeli pojawi się w takiej konstrukcji wyjściowej, która tworzy układ logicznie opozycyjny względem innej, może zostać „wciągnięty” w tok ewolucji i włączony do jednostki jako jej składowa, por.:

śropol. *można jest : niemożna jest* (zamiast np. ***nie jest można*)

lub:

podobno jest : niepodobno jest.

Sprawę komplikują konwencje pisowni łącznej i rozłącznej *nie* na tle interpretacji morfotaktycznej ciągów z negacją. Tak np. współczesna pisownia *nie można jest* konsekwencją odrzucenia przez kodyfikatorów dawnej bazy przymiotnikowej (*niemożny* (r.m.) : *niemożna* (r.ż.)), komplementarnej w układzie ASERCJA (*można*) : NEGACJA (*niemożna*), na rzecz stosunku NEGANDUM (*można*) : NEGATUM (*nie można*) opartego na formie predykatywu. Inne wątpliwości interpretacyjne dla tekstów języka dawnego może nastęrczyć tożsamość formalna negatora standardowego *nie* i wykładnika negacji egzystencjalnej *nie* ‘nie ma’, por.:

Bo nie w jich uściech prawdy (Fl 5, 10).

7. Możliwość substytucji wyrazu w danym kontekście przez jednostkę o pewniejszym w obserwacji statusie gramatycznym – kryterium to odnosi się głównie do operowania na tekście za pomocą kompetencji własnej badacza, a zatem zakres jego stosowania w pracy z tekstami dawnymi może się wydawać ograniczony. Jednakże występują przypadki, gdy w ramach różnych przekazów tego samego tekstu lub obecności w tekście różnych wariantów danej formuły językowej zdarzają się podmiany wyrazu na wyraz lub konstrukcji na konstrukcję. Sugeruje to, że twórcy odczuwali możliwość wzajemnego zastępowania jednostek, nawet jeśli nie da się wskazać precyzyjnych granic substytucji. Jako przykłady zapisów wspomagających interpretację można tu przywołać np. konfiguracje:

ślusza (Sul (1.1) 61) ↔ *śluszno* (Dział 297r);
potrzebno jest (Fl Ath 27) ↔ *potrzebno jest* (MW112r).

Jednocześnie występują w materiale kontrprzykłady na skuteczność tego kryterium, które poświadczają wzajemną zastępowalność konstrukcji predykatywnej i predykatywu (uzasadnioną funkcjonalnie), por. np.:

nie jest ślusznie (Sul (1.1) 52) ↔ *nie ślusza* (Dział 286v);
potrzebno jest (Sul (1.1) 71) ↔ *śluszno* (Dział 297r).

8. Występowanie pokrewnej funkcjonalnie jednostki w materiale ekwiwalentnym językowo – w sytuacji, gdy wyraz jest częścią tekstu przekazanego w więcej niż jednym

języku, jego właściwości gramatyczne może rozjaśnić charakterystyka translandum. Np. jeśli w tekście źródłowym pojawia się łacińskie *decet*, *licet*, *oportet* (i ich warianty fleksyjne), można się spodziewać, że odpowiednik polski będzie reprezentował klasę predykatywów, por. np.:

decet: *dostojno i podobno* (R XXIV (2.8) 361);

licet: *podobno* (PFIV (1.3) 569); *ślusza* (Sul (1.1) 78); *ślusze* (BZ Tob 2, 21);

oportet: *potrzeb* (EwZam 7r); *potrzebno* (ZabUPozn (1) 105); *ślusznno* (EwZam 7r).

Nie jest to kryterium absolutne, gdyż zdarza się, iż w ramach ekwiwalencji przywoływana jest konstrukcja predykatywna, por. np.:

debet: *niepodobno jest* (Rozm 131);

oportet: *potrzebno jest* (R XXIV (1.8) 73) i *GI*Dom 58).

Jak widać z przywołanego materiału ilustracyjnego, zaproponowane kryteria mają charakter pomocniczy. Nie istnieje jeden, prosty, pewny wyznacznik statusu gramatycznego wyrazów. Mimo ich niezupełnie pewnego charakteru zebranie podobnych diagnostyków wydaje się pomocne samo w sobie w sytuacji, gdy każda odpowiedź co do właściwości lek-yki dawnej warta jest walizki banknotów.

6. Wstępna aplikacja kryteriów do materiału staropolskiego

Naturalną konsekwencją wysunięcia instrumentarium teoretycznego jest próba zastosowania go w praktyce. Pewne obserwacje cząstkowe zostały już odnotowane podczas omawiania materiału ilustracyjnego. Zachowawszy wszystkie wspomniane zastrzeżenia co do pewności interpretacji gramatycznej, można się pokusić o zarysowanie granic zasobu klasy predykatywów (nieczasownikowych nieosobowych) w obserwowalnym języku staropolskim w formie następującego zestawu:

nie lza

†*podobno*

†*niepodobno*

†*potrzeb*

†*potrzebno*

†*ślusza* (być może dopiero śrpol.)

†*ślusznno*

trzeba.

Krzyżykiem (†) oznaczono te jednostki, które zanikły w historii języka polskiego. Jak widać, takie przypadki stanowią zdecydowaną większość zbioru. Jednocześnie zasób współczesnego języka – jak wynika z zestawienia przywołanego w podrozdziale I – nie wykazuje niskiej

liczby predykatywów. Ta prosta obserwacja, nawet jeśli oparta na chwiejnych podstawach dla przeszłości, daje podstawę do dwóch ogólnych wniosków dotyczących rozwoju perspektywicznego klasy. Po pierwsze: zbiór elementów wchodzących w jej skład jest bardzo **dynamiczny**. Klasa nieustannie zyskuje nowe jednostki, inne zaś wychodzą z użycia. Ze względu na jej zamknięty charakter oraz niewielką liczebność zmienność ta prowadzi do przeobrażeń o wiele mocniej wpływających na jej całościowy kształt, niż ma to miejsce podczas rozwoju gramatycznych klas otwartych. Po drugie: jej ogólne granice pozostają **stabilne**. Zmiany obejmują poszczególne elementy zasobu, ale nie typową dlań charakterystykę funkcjonalną.

Magdalena Klapper

Przysłówki i ich homonimy w polszczyźnie do ok. 1500 r.

1. Wprowadzenie

Wśród tradycyjnie rozumianych części mowy polszczyzny przysłówek zajmuje pozycję podrzędną wobec czasownika, rzeczownika, a szczególnie przymiotnika. Jego opis formalny w zasadzie nie mieści się w dziale fleksja, jest jednak istotny dla całościowego obrazu systemu gramatycznego ze względu na położenie przysłówka na styku autosemantycznych i synsemantycznych klas leksemów oraz zdolność migracji między nimi. Przysłówki są nieodmienne, ale w strukturze wielu z nich zostały zachowane elementy budowy wyrazów podlegających deklinacji, od których zostały utworzone – końcówki fleksyjne pozbawione pierwotnej funkcji określania zależności między poszczególnymi wyrazami w zdaniu. Przysłówki są określeniami czasownika, ale niekiedy zaczynają wchodzić w związek z rzeczownikiem bądź stają się wykładnikami formalnych relacji między składnikami wypowiedzenia. Wszystko to sprawia, że występujący w zdaniu wyraz o kształcie przysłówka nie zawsze może być identyfikowany jako przysłówek – bywa, że jest wyrazem odmiennym albo jednostką funkcyjną.

Rozważania na temat przysłówek nieuchronnie będą dotyczyć zagadnień poruszonych w innych rozdziałach niniejszej monografii – zaimków, imiesłówów oraz predykatywów, a także odmiany niezłożonej przymiotników. Nieco uwagi zostanie również poświęcone jednostkom funkcyjnym¹. W omówieniach poszczególnych leksemów punktem odniesienia będzie sposób ich opracowania w Sstp i S I, gdyż te publikacje zawierają interpretację

---

¹ Za M. Grochowskim przyjmuję, że: „Jednostki funkcyjne to jednostki leksykalne (jedno- i wielosegmentowe) niemające odniesienia do rzeczywistości pozatekstowej. Współtworzą one relacje syntaktyczne i semantyczne między składnikami tekstu (wewnątrz wypowiedzenia i między wypowiedzeniami) albo również między składnikami tekstu a mówiącym” (Grochowski i in. 2018: 191). Do jednostek funkcyjnych należą następujące klasy gramatyczne: partykuła, spójnik, przyimek, włącznik, operator metapredykatywny, modyfikator deklaratywności, relator, zaimek pytajny, komentarz metatekstowy (por. Grochowski 2014b: 18). Tylko trzy pierwsze spośród wymienionych terminów były używane w Sstp.

semantyczną i funkcjonalną największej liczby przysłówków poświadczonych przed ok. 1500 r., sporządzoną na podstawie największej dostępnej dotąd bazy źródłowej.

1.1. Przysłówek jako część mowy

W systemie klasyfikacji syntaktycznej polskich leksemów przysówek jest określony jako leksem nieodmienny, niefunkcjonujący samodzielnie jako wypowiedzenie, niemający funkcji łączącej, mający zmienną pozycję linearną w wypowiedzeniu, niezdolny do wchodzenia w relację syntaktyczną z rzeczownikiem innym niż dewerbalny (por. Grochowski 1997: 24). Po uwzględnieniu w klasyfikacji kryteriów semantycznych, związanych z opozycją przedmiotowego i metatekstowego poziomu języka, definicja ta przyjęła postać:

Przysłówek jest jednostką poziomu przedmiotowego języka, służącą do tworzenia związków składniowych *sensu stricto*, otwiera pozycję dla czasownika jako jego podrzędnik i wchodzi z czasownikiem w dwustronną relację składniową. Jest to więc pozycja gramatycznie nacechowana, nie mogą jej bowiem zajmować jednostki dowolnej klasy. Wyrażenia otwierające pozycję dla przymiotnika i stanowiące jego podrzędnik... nie są... przysłówkami (Grochowski 2014a: 142).

Przysłówki nie odmieniają się przez liczbę, rodzaj czy przypadek. Jedyne przejawy różnicowania form przysłówków, czyli stopniowanie, dotyczy tylko wąskiej grupy derywatów odprzymiotnikowych i może być traktowany jako zjawisko fleksyjne bądź słowotwórcze (por. Łoś 1925: 162; Grzegorzczkowska 1984: 464) będące echem stopniowania przymiotników.

1.2. Granice klasy

Przysłówki w systemie polszczyzny stanowią w znacznej mierze klasę wtórną, tzn. częściej pochodzą od leksemów należących do innych klas, niż tworzą derywaty². Adwerbializacja nie musi się objawiać zmianą formy wyrazu-podstawy jak podczas typowych procesów słowotwórczych³. W związku z tym te same leksemy mogą być opisywane w różny sposób, np. przysłówki odzaimkowe są równocześnie zaimkami przysłownymi, a przysłówki odprzymiotnikowe mogą być traktowane jako zneutralizowane formy przymiotników⁴. Swoista bezkształtność przysłówka (brak wymagań co do formy) umożliwia pełnienie jego funkcji jako określnika czasownika nie tylko pojedynczym leksemem, ale też jednostkom wielosegmentowym ulegającym leksykalizacji (por. Kubicka 2013: 97). W związku z tym do przysłówków

² Dwudziestowieczne wyjątki od tej zasady omawia R. Grzegorzczkowska, podając przykłady przymiotników odprzysłówkowych w rodzaju *często* -> *częsty* (*gość* 'który przychodzi często' (por. 1984: 457)). Staropolskie przymiotniki odprzysłówkowe to np. *dzisiejszy*, *jutrzejszy*, *niniejszy*, *podlejszy*, *wczorajszy*.

³ A. Bogusławski określa tego typu jednostki języka mianem operacji (por. 2005). E. Kubicka ocenia, że to, czy produkty operacji są przysłówkami „w sensie części mowy, a więc kształtów, zależy od przyjętej klasyfikacji. Na pewno jednak są przysłówkami w sensie kategorii mowy, a więc pełnią funkcję przysłówka w wypowiedzi” (2013: 97).

⁴ „Możemy powiedzieć, że przysłówka odprzymiotnikowego nie uważamy za odrębną część mowy, lecz za szczególną formę przymiotnika, formę neutralną pod względem przypadku, liczby i rodzaju i używaną przy czasowniku (lub rzadziej przy innym przymiotniku)” (Saloni 1974: 11).

często zalicza się nie tylko jednostki jednosegmentowe, ale również wyrażenia przyimkowe czy nawet całe frazy pełniące w zdaniu funkcję okolicznika. Stopień leksykalizacji takich luźnych konstrukcji składniowych jest często trudny do ustalenia⁵.

W odniesieniu do polszczyzny dwudziestowiecznej Zygmunt Saloni zaproponował traktowanie jako jednolitych jednostek ciągów „typu *na schwał, z nienacka*... Innymi słowy, będą to połączenia przyimków z formami nie dającymi się włączyć do paradygmatu żadnego wyrazu występującego oprócz tych połączeń we współczesnej polszczyźnie” (1974: 98). Nie są natomiast, jego zdaniem, niepodzielnymi jednostkami połączenia przyimków z wyrazami nieodmiennymi (np. *na zawsze*) ani też zestawienia typu *po polsku, bez mała*, tj. połączenia „z nieużywanymi dziś poza tymi połączeniami formami żywych wyrazów polskich” (Saloni 1974: 98). Tym bardziej w opracowaniu opisującym polszczyznę w okresie, w którym formy takie były żywe, celowe jest ich traktowanie jako połączeń wyrazowych, a nie jako odrębnych jednostek słownikowych⁶.

Heterogeniczność tradycyjnie rozumianej klasy przysłówków jako określeń „cech cech” powodowała potrzebę jej uściślenia, dlatego prace badawcze prowadzone w ostatnich dziesięcioleciach miały na celu precyzyjne ustalenie miejsca przysłówka w klasyfikacji części mowy (w odróżnieniu od rzeczownika, przymiotnika i jednostek funkcyjnych)⁷. Szczegółowe studia pozwoliły zawęzić przysłówki do określeń czasownika, dla nieodmiennych wyrazów o tej samej postaci wchodzących w relację z rzeczownikiem, przymiotnikiem, liczebnikiem czy zaimkiem utworzono osobną klasę operatorów metapredykatywnych, por. *blisko (stać)* – przysłówek; *blisko (rok, tuzin)* – operator metapredykatywny⁸. Homonimy syntaktyczne przysłówków zidentyfikowano również m.in. wśród przyimków, spójników, włączników, relatorów, partykuł, a także predykatywów, np. *niepodobno (jest)*.

2. Stan badań

Przysłówki w systemie językowym polszczyzny XX–XXI w. doczekały się bogatej literatury przedmiotu. W tym miejscu nie sposób przytoczyć wszystkich, ograniczam się zatem do tych, które dotyczyły problematyki poruszanej w niniejszym artykule.

⁵ „Przeprowadzenie granicy między przysłówkiem jako jednostką słownikową i żywą konstrukcją składniową (połączeniem przyimka z formą fleksyjną rzeczownika) jest kwestią ostatecznie konwencjonalną” (Grzegorzczkowska 1984: 456).

⁶ W Sstp oraz w indeksach niektórych zabytków staropolskich, np. *Rozmyślania przemyskiego*, „przysłówki mające postać skostniałych wyrażeń przyimkowych złożonych z przyimka i przymiotnika z końcówką dawnej odmiany krótkiej uznane zostały za odrębne wyrazy hasłowe” (Keller, Twardzik 2004: 19; por. też Urbanczyk 1953–1955: VIII). Mowa o połączeniach wyrazowych typu *z wrona, za dawna, po polsku*. W Słowniku BLŚP zamieszczamy je pod hasłami przymiotnikowymi (tu odpowiednio: *Wrony, Dawny, Polski*), jako wyrażenia przyimkowe w funkcji przysłówka. Tego typu formy są podobnie opisywane w SXVI, por. np. hasło *Pelny* (XXIII 372, zn. 10). W opisie fleksyjnym formy D. l.poj. r.n. *pełna i piotna* (notowane w połączeniach z *pełna, z pietna*) zostały sklasyfikowane jako skostniałe.

⁷ Przegląd poszczególnych koncepcji opisu przysłówka w polszczyźnie nie wchodzi w zakres niniejszego opracowania. Zagadnienie to zostało szczegółowo omówione m.in. przez E. Kubicką (2013, 2015).

⁸ Inne użycia przytoczonego w przykładzie wyrazu pozwalają klasyfikować go także jako przyimek, np. *blisko (domu, południa)*.

2.1. Opracowania monograficzne

Budowę słowotwórczą przysłówków we współczesnej polszczyźnie przedstawił Władysław Cyran (1967)⁹, zaś ich funkcje semantyczne i składniowe zaprezentowała Renata Grzegorzczkowska (1975). Osobne opracowania dotyczyły pojedynczych leksemów oraz ich grup (np. Kubicka 2010, 2013, 2015) czy też funkcjonowania przysłówków w gwarach (np. Stamirowska 1969).

Jeśli chodzi o ujęcia historyczne, pierwsze studium dotyczące staropolskich przysłówków odprzymiotnikowych na *-o* i *-e* opublikował Stanisław Dobrzycki (1907), na temat przysłówków pochodnych od form przypadkowych rzeczowników wypowiedział się Zygmunt Rysiewicz (1937), a przysłówki pochodzące od przymiotników na *-ski*, *-cki* analizował Henryk Wróbel (1968). Formacje przysłówkowe z sufiksalnymi *-j* i *-k* były tematem rozprawy doktorskiej Józefa Bala (1974). Analizę słowotwórczą staropolskich przysłówków podjęła Krystyna Kleszczowa (2015, 2021). Piotr Sobotka problemowi pochodzenia przysłówków i procesowi adverbializacji w językach słowiańskich poświęcił artykuł (2018).

2.2. Ujęcia kontrastywne: przysłówki a inne części mowy

Badacze często omawiają przysłówki wraz z przymiotnikami. Taką strukturę mają zwłaszcza opracowania poświęcone kategorii stopnia. Dystrybucja przedrostków stopnia najwyższego *na-* i *naj-* przymiotników i przysłówków w dawnej polszczyźnie była przedmiotem badań Marii Jędrzejewskiej (Jędrzejewska, Stieber 1951), ich wyniki zweryfikował W. Cyran (1969: 149–151). Sławistyczne opracowania poświęcone problematyce kategorii stopnia przymiotników i przysłówków zebrano w pięciotomowej serii zatytułowanej *Zagadnienia kategorii stopnia w językach słowiańskich* (por. Orzechowska red. 1967–1990). Wśród zamieszczonych tam artykułów na uwagę zasługuje praca Haliny Rybickiej dająca wgląd we frekwencję stosowania form komparatywu i superlatywu w prozie biblijnej XVI w. (1976).

Funkcjonowaniem kategorii stopnia i wykładnikami intensyfikacji w najdawniejszej polszczyźnie zajmowali się również m.in. Stanisław Urbańczyk (1966, 1972), Maria Karpluk (2000), K. Kleszczowa (2004), Dagmara Bałabaniak (2014) czy Barbara Mitrenga (2018).

Kolejnym ważnym zagadnieniem dotyczącym przysłówków w systemie polszczyzny było ustalenie ich stosunku do jednostek funkcyjnych. Rozwój badań nad tymi ostatnimi w 2. poł. XX w. wpłynął na sformułowanie bardziej precyzyjnej definicji przysłówka w stosunku do tradycyjnych klasyfikacji (por. Grochowski 1997, Grochowski i in. 2018). Prace Jadwigi Wajszczuk (2005, 2010) i Magdaleny Danielewiczowej (2012) doprowadziły do wyłączenia z klasy przysłówków operatorów metapredykatywnych.

Warto wspomnieć tom *Przysłówki i przyimki* pod red. Macieja Grochowskiego, w którym zebrano studia poświęcone kryteriom wyróżniania tych dwóch części mowy i ich semantyce (2005). Rolę przysłówków w kształtowaniu się polskich partykuł omówiła K. Kleszczowa (2013, 2014, 2015), zaś w tworzeniu przyimków wtórnych – Aleksandra Janowska (2015). Homonimie przysłówków i intensyfikatorów w ujęciu diachronicznym analizowały D. Bałabaniak i B. Mitrenga (2015). M. Grochowski sformułował kryteria pozwalające na odróżnienie przysłówków od partykuł (2014a) czy relatorów (2020).

⁹ Monografia ma charakter przekrojowy, badacz przytacza materiał od końca XIV w.

2.3. Gramatyki historyczne

Opis przysłówka zwykle nie zajmuje zbyt wiele miejsca w syntetycznych opracowaniach z zakresu gramatyki historycznej polszczyzny, a jeśli już, to znajduje się w dziale słowotwórstwo. Jan Łoś omówił mechanizm tworzenia przysłówek od rzeczowników, zaimków, przymiotników i imiesłów (1925: 132–134). Krótka wzmianka o przysłówkach pojawiła się również w omówieniu semantyki poszczególnych części mowy i jej zmian w dziejach polszczyzny (*pewnie, powoli, darmo, dobrze, prawie*) (1925: 249–250). Badacz podkreślił, że stopniowanie przysłówek jest jedynie pochodną stopniowania przymiotników (1925: 162).

Przyrostkowe formanty przysłówkowe, w tym formant *-e(j)* służący do tworzenia form stopnia wyższego przysłówka, omówiono w *Gramatyce historycznej języka polskiego* Zenona Klemensiewicza, Tadeusza Lehra-Spławińskiego i S. Urbańczyka (GHJP: 238–239). Opis słowotwórstwa przysłówka w gramatyce historycznej Stanisława Rosponda (1971) powstał na podstawie monografii W. Cyrana.

2.4. Słownik staropolski

Zgodnie z konwencją przyjętą przez redaktorów artykuły hasłowe opisujące leksemę nieodmienne, w tym przysłówki, w Sstp zasadniczo nie zawierają informacji o tym, do jakiej części mowy należą, chyba że źródła poświadczają ich użycie jako homonimów syntaktycznych¹⁰ bądź ich różnicowanie funkcjonalne czy etymologiczne, np.

Odjadże 1. przysłówek zaimkowy względny...; 2. przysłówek zaimkowy wskazujący (V 452).

Okolo I. przysłówek...; II. przyimek (V 556).

1. *Zimno* 'chłód' (XI 371).

2. *Zimno* 'chłodno' (XI 372).

Odnutowywano formy stopnia wyższego i najwyższego, co wraz ze sposobem sformułowania definicji pośrednio wskazywało na to, jaką częścią mowy jest dany wyraz hasłowy, np.

*Blisko posit.*¹¹ blisko; *comparat.* bliżej, bliże, blisze; *superlat.* nablížej, nabliszej (I 101).

W główce hasła poza postacią główną (poświadczoną w materiale lub zrekonstruowaną) notowano warianty fonetyczne, a także alternatywne formy komparatywu bądź superlatywu, np.

¹⁰ Odbiegające od tradycyjnych klasyfikacje części mowy, oparte na kryteriach syntaktycznych i semantycznych, biorące pod uwagę rygorystyczne kryteria dystrybucji klas, zostały opracowane w latach 80. XX w. i były udoskonalane przez kolejne dziesięciolecia, nic więc dziwnego, że opis gramatyczny przyjęty w Sstp, wydawanym w latach 1953–2002, im nie odpowiada. Wielotomowe słowniki z natury rzeczy nie wykorzystują w pełni najnowszych teorii językoznawczych, byłoby to zresztą niekorzystne dla spójności i przejrzystości struktury tych opracowań.

¹¹ W kolejnych tomach Sstp nie stosowano tego skrótu. Formy stopnia równego zamieszczano na początku katalogu form, po nich zaś formy pozostałych stopni (ze skrótami *Comparat.* i *Superlat.*). Niekiedy formy stopnia równego były wyszczególnione tylko w główce hasła.

Czeladnie, Czelednie (I 363).
Drzewiej, Drzewie (II 204).

Formy komparatywu przysłówków mających warianty na *-o* i *-e* zamieszczano pod jednym z hasel (zwykle tym na *-e*), opatrując drugie odsyłaczem, np.

Pilnie, Pielnie formy: *comparat. pilniej* (VI 132).
Pilno formy: *comparat. pilniej cf. Pilnie* (VI 133).

Nakładanie się różnych elementów opisu oznaczonych w tej samej konwencji graficznej spowodowało, że w Sstp można natrafić na następującą sekwencję hasel (por. VI 103–104)¹²:

1. (*Pierwe*) *Pirwe, Pirzwe, Napirwe, Napirzwe* ‘poprzednio, dawniej, przedtem, wcześniej’.
  2. (*Pierwe*) *Pirwe, Pirzwe* ‘po pierwsze’.
- Pierwej, Pirwej, Pirzwej, Napierwej, Napirwej, Napirzwej* ‘poprzednio, dawniej, przedtem, wcześniej’.

W powyższych seriach form oznaczono:

- warianty fonetyczne: (*pierwe*), *pirwe, pirzwe*;
- formy stopnia wyższego (z formantem *-e* lub *-ej*): *pirwe, pirzwe, pierwej, pirwej, pirzwej*;
- formy stopnia najwyższego: *napierwej, napirwe, napirzwe, napirwej, napirzwej*¹³.

Z analizy kontekstów wynika, że forma stopnia równego nie jest poświadczona, co zapewne wynika z semantyki przysłówka *pierwe*.

Biorąc pod uwagę, że sufiksy *-e* oraz *-ej* mogły być używane wymiennie do tworzenia form komparatywu przysłówków, hasła 1. *Pierwe* i *Pierwej* można połączyć w jedno¹⁴. Użycie form *pierwej* i *napierwej* w kilku różnych zabytkach z kanonu Sstp jest wystarczające do uznania wariantu *pierwe* za poświadczony, zatem główka scalonego hasła ma postać: *Pierwe, Pirwe, Pirzwe*. Analogicznie scalono dwa podobne hasła: (*Pierwie*) *Pirwie, Pirzwie* z (*Pierwiej*) *Pirzwej* (VI 106).

3. Charakterystyka polskich przysłówków do ok. 1500 r.

Podobnie jak w wielu innych językach słowiańskich, przysłówki w polszczyźnie są tworzone od rzeczowników, zaimków, liczebników, przymiotników oraz zadiektywizowanych imiesłów (por. Sobotka 2018: 318–319). Ze względu na pochodzenie możemy wyróżnić:

¹² Hasło (*Pierw*) *Pirzw* (VI 103), poprzedzające cytowany fragment Sstp, zostało usunięte w erracie, gdyż opracowano je na podstawie błędnej interpretacji uszkodzonego tekstu roty. Informacja ta nie została opublikowana w Sstp, ale uwzględniamy ją w BLŚP.

¹³ W ilustracji materiałowej poświadczona jest również forma *najpirwej*, nieuwzględniona w główce hasła *Pierwej*.

¹⁴ Cytaty wydrukowane w Sstp pod hasłami 1. *Pierwe* i *Pierwej* trafiły zatem w BLŚP pod hasło 1. *Pierwe* (hasło 17614). Materiał zamieszczony w Sstp pod hasłem 2. *Pierwe* dokumentuje użycie liczebnika przymiotnikowego *pierwy*. W BLŚP cytaty spod tego hasła przeniesiono zatem pod hasło *Pierwy*.

- przysłówki odzaimkowe (*wtem, przedsię*);
- przysłówki odrzeczownikowe (*jutro, jesionki*);
- przysłówki odliczebnikowe (*drugdy, dwojc, wielokroć*);
- przysłówki odprzymiotnikowe (*mile, miło*);
- przysłówki odczasownikowe (*niedbale, skrycie, nieprzewłoczenie*).

Do najstarszych przysłówek należą te utworzone od prasłowiańskich zaimków **jb, *sb, *vbšb, *tb, *kь* (też z sufiksem *-torь*, por. *ktory*), **inь, *onь, *ovь*, przy użyciu sufiksów *-dzie, -am, -ędy, -ąd, -ędzie, -dy* || *-da, -gdy* || *-gda* oraz *-gi* w różnych konfiguracjach (por. Cyran 1967: 17–18), np. *indzie, owdzie, sam, jam, tędy, kąd, wszędzie, gdy, wżda, wszędy, onegda, wżgi*. Mogą być dodatkowo modyfikowane przez dodanie przedrostków (np. *zjąd, niegda*) i partykuł (*-kolwiek, -le, -ś, -si, -ż, -że, -ć, -ci*) ulegają też innym przekształceniom (por. Cyran 1967: 33–55). Przysłówki odzaimkowe¹⁵ łatwo przechodzą do innych klas (np. partykuł, relatorów, przyimków, spójników).

Przysłówki odrzeczownikowe powstawały ze skostniałych form przypadków (D., B. i Ms. l.poj. oraz N. l.poj. i l.mn., np. *wczora, precz, blizu, pojedynkiem, pieszkami*), często wraz z poprzedzającym je przyimkiem, zaimkiem, partykułą lub ich kombinacją, np. *wręcz, tymczasem, niceż, dotychmiast, wondrous*.

Przysłówki odliczebnikowe tworzy się od form liczebników głównych, zbiorowych i przymiotnikowych (porządkowych, wielorakich), w tym od ich skostniałych form przypadkowych i wyrażen przyimkowych.

Przysłówki odprzymiotnikowe pochodzą od przymiotników rodzaju nijakiego w odmianie niezłożonej: formy M.-B. l.poj. dały początek przysłówkom na *-o*, zaś formy Ms. l.poj. – przysłówkom na *-e*. Przysłówki pochodzące od wyrażen przyimkowych z przymiotnikiem w odmianie niezłożonej zachowują jego końcówkę – D. bądź C. l.poj. Są to połączenia wyrazowe, które przyjęły funkcję zleksykalizowanych fraz przysłówkowych (np. *bez mata, z dawna, z lekka, po gotowu, po polsku*) bądź zrosły się w przysłówki (np. *niespełna, pospołu, znowu*). Na podobnej zasadzie tworzy się przysłówki odczasownikowe, ściślej, pochodzące od zadiektywizowanych imiesłowów czasu przeszłego czynnych II na *-l-* (np. *doufale, zamieszkałe*), imiesłowów przymiotnikowych czynnych (np. *gorąco*)¹⁶ i biernych (np. *wywinienie*).

W efekcie doszło do zaskakującego przesunięcia przymiotników jako określników rzeczownika do klasy przysłówek jako określników czasownika. Objasnienie tego mechanizmu przedstawił P. Sobotka:

Tworzeniu przysłówek odprzymiotnikowych jako adiunktywnych wyrażen na drodze leksykalno-semantycznej kondensacji atrybutywno-nominalnych grup wyrazowych w funkcji okoliczników towarzyszyły procesy demorfologizacji fleksyjnej, substancywizacji pierwotnych przymiotników, a następnie zrywania związków zgody, a po substancywizacji – przekształcenie rządu w wiązania konotacyjno-kategorialne, analogiczne do

¹⁵ Ta nazwa podklasy jest charakterystyczna dla omówień przysłówek pod kątem słowotwórczym. W opisach poświęconych zaimkom w ujęciu semantycznym mówi się raczej o zaimkach przysłownych (wyrazach zastępujących przysłówki).

¹⁶ Poza tym jednym przykładem przysłówki utworzone od imiesłowów przymiotnikowych czynnych nie są reprezentowane w polszczyźnie XIV–XV w.

tych, które zachodziły w wypadku przysłówków odrzeczownikowych. Procesom tym towarzyszyło powstawanie złożonej odmiany przymiotnika, służącej m.in. morfologizacji przymiotnika jako atrybutu w grupie imiennej, a sprzyjał im predykatywny charakter przymiotnika prostego (stanowiły one dodatkową predykcję nadbudowaną na zdaniu), który, podobnie jak przydawki predykatywne, określał zarówno wykonawcę czynności, jak i samą czynność (2018: 321–322).

Ogólny kierunek rozwoju przysłówków w systemie językowym polszczyzny można zatem przedstawić następująco: część została odziedziczona z języka prasłowiańskiego, w kolejnych wiekach ich zasób był powiększany przy użyciu ustalonych mechanizmów słowotwórczych oraz przez analogię. Do powstawania przysłówków dochodziło również na drodze leksykalizacji rzeczowników (zwłaszcza w przypadkach zależnych), przymiotników czy zaimków oraz wyrażeń przyimkowych pełniących w zdaniu funkcję orzecznika. Możliwe było także przechodzenie przysłówków z grupy jednostek autosemantycznych do wyrażeń funkcyjnych, takich jak partykuła czy przyimek (por. Cyran 1967: 202–203; Kleszczowa 2015; Janowska 2015: 42–63).

Zasadniczy etap ewolucji przysłówków odrzeczownikowych, tzn. ich ostateczne funkcjonalne odseparowanie od przymiotników i stopniowa leksykalizacja większości form odmiany niezłożonej, miał miejsce w XVI w. Adverbializacja przymiotników jest nadal najbardziej produktywnym sposobem tworzenia nowych przysłówków.

W wypadku przysłówków odrzeczownikowych leksykalizacja form typu *raptem*, *trochę*, *dotychczas* oraz reinterpretacja skostniałych końcówek przypadkowych jako przyrostków służących do tworzenia nowych przysłówków (zwłaszcza *-em*) nastąpiły pod koniec XVIII w. (por. Cyran 1967: 177). Dlatego dwa okresy – od 2. poł. XVI w. do początków XVII w. oraz od 2. poł. XVIII w. do początków XIX w. – wskazywane są jako „decydujące o losach większości przysłówków” (Cyran 1967: 202), co wiąże się z działalnością wybitnych pisarzy poszukujących nowych środków stylistycznych i popularyzujących ich użycie w polszczyźnie literackiej.

Jak już wspomniano, najbardziej charakterystyczne dla klasy przysłówków są te pochodzące od przymiotników oraz od imiesłówów, z sufiksem *-o* lub *-e* w stopniu równym (oraz *-e* i *-ej* w stopniu wyższym). W polszczyźnie do ok. 1500 r. tworzą one liczną serię dubletów (np. *cale*, *cało*; *mile*, *miło*; *nierownie*, *nierowno*; *silnie*, *silno*), które z czasem mogą różnicować się pod względem semantycznym. Możliwa jest też zmiana charakterystyki składniowej jednego z pierwotnych wariantów słowotwórczych, a w konsekwencji przejście jednego z przysłówków do innej klasy, np. operatorów metapredykatywnych, por. *wysoko*, *daleko* w opozycji do *wysoce*, *dalece*¹⁷, najczęściej jednak jeden z wariantów wychodzi z użycia jako zbędny (por. Kleszczowa 2021: 248–249).

¹⁷ Zjawisko to nie ma charakteru regularnego i niekoniecznie daje trwałe efekty w postaci leksykalizacji wariantów w zmodyfikowanych znaczeniach. Jak zauważyły D. Bałabaniak i B. Mitrenga: „w przypadku pary *silnie* i *silno* to przede wszystkim forma z końcówką *-o* ustaliła się w najdawniejszej polszczyźnie jako jednostka funkcyjna zbliżona do *bardzo*. Jest to sytuacja odwrotna niż w parach *wysoce* – *wysoko*, *wiel(i)ce* – *wiel(i)ko*, *dalece* – *daleko*, w których to jednostki *wysoce*, *wiel(i)ce* i *dalece* uzyskały status intensyfikatora.

4. Homonimia przysłówków

System gramatyczny polszczyzny dopuszcza użycie niektórych części mowy w funkcji innych (np. przymiotników w funkcji rzeczowników) oraz ich przechodzenie z jednej klasy w drugą (np. przymiotników w przysłówki). W pierwszym wypadku wyraz użyty w nowej funkcji zachowuje swoją pierwotną charakterystykę fleksyjno-składniową, gdy jednak dochodzi do zmian tej charakterystyki (np. do utraty odmienności przez przypadki), jak w drugim omówionym wypadku, mamy do czynienia z homonimią syntaktyczną (por. Saloni 1974: 6). W staropolskich zabytkach językowych, podobnie jak współcześnie, występują użycia wyrazów o tej samej postaci graficznej, lecz innej charakterystyce składniowej, przez co przyporządkowanie poszczególnych poświadczeń tekstowych do konkretnych haseł słownika wymaga szczegółowej analizy.

4.1. Przysłówek a rzeczownik

W zabytkach średniowiecznej polszczyzny trafiają się przykłady przysłówków o postaci identycznej z mianownikiem bądź którymś z przypadków zależnych rzeczownika.

Stosunkowo rzadko spotykana jest homonimia przysłówka odprzymiotnikowego na *-e* lub *-o* z formą M. l.poj. rzeczownika (przeważnie odsłownego lub odprzymiotnikowego). Jej obecność sygnalizowano w Sstp, numerując hasła bądź ich części, np.

Błogo I. rzeczownik ‘dobro, szczęście’...; II. przysłówek ‘dobrze’ (por. I 109).

1. *Doświadczenie* 1. ‘przeprowadzenie dowodu, udowodnienie’...; 2. *Doświadczenie* ‘dowodnie, wiarygodnie’ (por. II 160).

1. *Gorąco* 1. ‘upał, spiekota, ciepło’...; 2. *Gorąco* ‘żarliwie, gorliwie’... (por. II 458).

1. *Ściśnienie* ‘zagrożenie, obawa, lęk przed niebezpieczeństwem’...; 2. *Ściśnienie* ‘dokładnie, ściśle’... (por. IX 9).

1. *Zdrowie* 1. ‘dobry stan fizyczny, też duchowy’...; (por. XI 296). 2. *Zdrowie* ‘w pełni sił, w dobrym stanie’... (por. XI 298).

Jednak wyodrębnienie homonimów syntaktycznych nie zawsze odbywało się na tym poziomie. Przykładowo, wszystkie poświadczenia leksemu *Jutro* (Sstp III 204) zostały zebrane pod jednym hasłem rzeczownikowym z wydzielonymi czterema znaczeniami i w obrębie drugiego z nich (‘dzień dzisiejszy’) wyróżniono użycia przysłówkowe. Na taką decyzję redaktorów miały prawdopodobnie wpływ poświadczenia połączeń wyrazowych z *jutra*, *za jutra* w znaczeniu ‘nazajutrz’, świadczące o słabej adverbializacji rzeczownika *jutro*¹⁸. Dla porównania w SXVI hasło 1. *Jutro* to rzeczownik, zaś 2. *Jutro* to przysłówek; w SXVII–XVIII, SDor, WSJP PAN kolejność homonimów jest odwrotna.

Co ciekawe, stan ten był przejściowy, gdyż do dzisiaj w języku istnieje jednostka *silnie* w znaczeniu... ‘intensywnie, bardzo’..., natomiast jednostka *silno* wycofała się” (2015: 132–133).

¹⁸ W Sstp notowane są ponadto hasła *Jutrze* i *Jutrza*, które w BLŚP zostały sklasyfikowane odpowiednio jako przysłówek i rzeczownik *plurale tantum*.

Częstsze są przykłady homonimii przysłówków z formami przypadków zależnych rzeczowników, która powstaje jako skutek uboczny procesu unieruchamiania i kostnienia form fleksyjnych. W skrajnych przypadkach adverbializacja może doprowadzić do całkowitego usunięcia rzeczownika z systemu leksykalnego. W Sstp tego typu wyrazy były rozmaicie traktowane – niektóre opracowano jako odrębne hasła, inne opisywano jako specyficzne użycia rzeczownika w funkcji przysłówka, część zamieszczono pod hasłami rzeczownikowymi bez komentarza.

Status jednostek słownikowych w Sstp mają formy przypadków zależnych rzeczownika w funkcji przysłówka, które we współczesnej polszczyźnie literackiej są traktowane jako zleksykalizowane przysłówki, np. *wczora(j)*, *społu*, *społem*, jak również obecnie nieużywane, np. *toni* ('zeszłego roku'), *pieszczem* ('piechotą, na własnych nogach'). W wyliczonych przykładach rzeczowniki, od których pochodzą przysłówki, nie są poświadczane w materiale XIV–XV w. i nie zachowały się w systemie leksykalnym polszczyzny, nie ma zatem wątpliwości, że przysłówki należy lematyzować w postaci skostniałej.

Nieco inaczej przedstawia się sytuacja przysłówków współistniejących w staropolszczyźnie z rzeczownikami, od których pochodzą. W Sstp zamieszczono np. parę haseł (*Pojedynek* 'ktoś występujący sam' i (*Pojedyńkiem*)¹⁹ 'pojedynczo, oddzielnie'²⁰, por.

*Notarius singulorum castrorum et terrarum... pro suo inscriptuali seu nota... ab uno vero teste, qui per se iurat, vlg. pojedzinek, medium grossum tollet*²¹ (*JurMas* 1105).
Kiedym miał świadki wodzić i też sam pojedzinkiem przysięgać (*Pozn* nr 1314).

W obu cytatach mamy do czynienia z przysłówkowym użyciem rzeczownika *pojedynek*, nic nie stoi na przeszkodzie, by wszystkie poświadczenia bez względu na formę przypadkową zamieścić pod jednym hasłem (*Pojedynek*) w funkcji innej części mowy – przysłówka.

Niekiedy formy rzeczownika i pochodzącego odeń przysłówka różnicują się i usamodzielniają na tyle, że nie ma wątpliwości co do ich hasłowania. Przesłanką do opracowania w Sstp hasła *Doma* niezależnie od *Dom* była niewątpliwie nieprzystawalność formy przysłówka *doma* do paradygmatu odmiany rzeczownika pochodząca już z czasów prasłowiańskich²².

Poświadczenia innych rzeczowników w Ms. l.poj. w funkcji przysłówka określającego czas zdarzenia zwykle zamieszczano w Sstp pod odpowiednim hasłem rzeczownikowym, najczęściej bez osobno zdefiniowanego użycia w funkcji innej części mowy²³, np.

¹⁹ Leksemy w takiej postaci nie są poświadczane w materiale, dlatego główki haseł ujęto w nawias. Udokumentowano tylko odmianki, odpowiednio: *Pojedzinek* (por. S I 58) i *Pojedzinkiem* (por. Sstp VI 305).

²⁰ Przysłówkowe użycie formy *pojedynkiem* notuje jeszcze SDor (VI 816). Współcześnie w tej funkcji występuje fraza przysłówkowa *w pojedynkę* pochodząca od pokrewnego rzeczownika *pojedynka* (por. WSJP PAN).

²¹ Tłum.: *Pisarz poszczególnych miast i ziem... za swój wpis lub notę... od jednego świadka, który przysięga sam, pospolicie pojedzinek, weźmie półgroszek*.

²² W. Cyran, objaśniając to zagadnienie, powołuje się na stanowisko S. Szobera: „Na skutek drugorzędnych wyrównań analogicznych w formach deklinacyjnych uogólniła się końcówka *-u*, a forma z końcówką *-a* zachowująca znaczenie miejscownika znalazła się poza granicami systemu deklinacyjnego i na skutek tej formalnej izolacji otrzymała charakter przysłówka” (1967: 181).

²³ Na wyraźny przysłówkowy charakter form *lecie*, *zimie*, *poście* zwracali uwagę m.in. Z. Rysiewicz (1937: 119–120) i W. Cyran (por. 1967: 179–180).

lecie (por. hasło *Lato* IV 7)

To było lecie albo letnego czasu (eratque vernum tempus) (BZ Gen 48, 7).

poście (por. hasło 1. *Post* VI 450)

Jeżus... przyszedł do one studnie, jako o tem bywa ewangelija poście (MPKJ II (2.2) 2r).

wieśnie (por. hasło *Wiosna* X 237)

Każdy kmieć... dwa morgi na zimę, a trzeci morg wieśnie (in vere) wykopać będzie winowat (Sul (1.2) 92).

Tylko pod hasłem *Zima* poświadczenia formy Ms. l.poj. *zimie* wydzielono znakiem -, podając osobne znaczenie (może właśnie ze względu na większą frekwencję niż w wypadku wyżej wymienionych form):

- *zimie* 'zimą, w zimie' (por. hasło *Zima* XI 370)

Każdy sędzia ciężą... lecie dwie niedzieli, a zimie (hiemali tempore) hośm dni cato schować ima (Sul (1.1) 7).

Co ciekawe, w polszczyźnie brak analogicznego przysłówkowego określenia oznaczającego 'jesienią'. W zabytkach staropolskich udokumentowany jest natomiast przysłówek *jesionki*, który można interpretować jako N. l.mn. rzeczownika *jesionka* (niepoświadczonego w innych formach przed końcem XV w.)²⁴.

Debet sibi excidere robora, et debet idem terminare... ad jesionki proxime instans²⁵
(*ZapRpWarsz* 1, 42v).

W zabytkach polszczyzny do ok. 1500 r. pojawiają się także poświadczenia zleksykalizowanych wyrażen przyimkowych zawierających rzeczowniki, które pełnią funkcję przysłówka, np. *natenczas*, *dotychmiast*, *wręcz*. W Sstp są one przeważnie zapisywane łącznie i lematyzowane jako osobne hasła (*Natenczas*, *Dotychmiast*, *Wręcz*). Nawet przy założeniu niepełnej leksykalizacji takich przysłówek ich zamieszczanie pod hasłami *Czas*, *Miasto*, *Ręka* nie jest praktycznym rozwiązaniem z uwagi na wysoką frekwencję zarówno całych połączeń, jak i ich członów²⁶. Ustalenie – czy materiał lepiej przedstawić w postaci osobnych haseł, czy też w postaci użyć wyróżnionych w obrębie jednego artykułu – ostatecznie zależy od oceny poświadczeń konkretnego leksemu oraz od konwencji przyjętej w danym opracowaniu leksykograficznym.

4.2. Przysłówek a przymiotnik

Genetyczny związek przysłówek z przymiotnikami sprawia, że niekiedy przysłówki odprzymiotnikowe traktowane są jako specyficzny rodzaj przymiotników, o czym była już

²⁴ Por. hasła *Jesionka* i *Jesionki* w SXVI. Być może polski zapis w cytowanej zapisce warszawskiej powinien być uzupełniony o przyimek i mieć formę *na jesionki* (por. S I 21). Liczne przykłady przysłówek zakończonych na *-ki*, pochodzących z akuzatywnych wyrażen przyimkowych, opisał J. Bał, w tym poświadczone XV w.: *w niemnimaczki*, *na pożyczki*, *w śpiączki*, *na przeki* (por. 1974: 52–60, 99).

²⁵ Tłum.: *Ma sobie wyciąć dęby i ma to zakończyć możliwie najszybciej.*

²⁶ To samo odnosi się do przysłówek pochodzących od wyrażen przyimkowych z zaimkami, np. *przedtem*, *zasię*, które trudno byłoby wychwycić w obszernym materiale haseł *Ten*, *Siebie*.

mowa w podrozdziale 1.2., zwłaszcza w badaniach nad historycznym rozwojem przymiotników w polszczyźnie korzystne wydaje się rozszerzenie granic tej klasy. Jan Petr, opisujący formy odmiany niezłożonej przymiotników, zaliczył do nich również „nieodmienne formy na *-o*||-*‘e* typu *wesoło, dobrze*, sygnalizujące cechę cechy”²⁷ (1969: 11), a zatem przysłówki, które się stopniają.

Badacze wydają się zgodni co do tego, że zanikanie odmiany niezłożonej przymiotnika było główną przyczyną leksykalizacji przysłówków na *-o* i że proces ten (hamowany częściowo przez względy stylowe) postępował już od późnego średniowiecza. Najbardziej odporne na zanikanie odmiany prostej okazały się M. i B. l.poj. r.m. przymiotników – niektóre skostniałe przymiotniki w tej formie używane są do dziś (np. *zdrów, wesół, godzien*). Istotniejsze dla niniejszych rozważań formy M. i B. l.poj. r.n. stopniowo uległy całkowitej leksykalizacji jako przysłówki.

Przykłady z piętnastowiecznych słowników dwujęzycznych wyraźnie pokazują, że dla ówczesnych tłumaczy odprzymiotnikowe przysłówki na *-o* były naturalnymi, choć nie jedy-
nymi możliwymi, odpowiednikami łacińskich przysłówków:

Clandestine cicho (PFI (5.4) 496).

Circiter refertur ad numerum et ad tempus blisko albo około (WokLub 27v).

Magnopere id est valde diligenter wielice albo wieliko (WokLub 78v).

Adwerializacja przymiotników w odmianie niezłożonej w funkcji predykatywnej objawiła się brakiem dopasowania końcówki przymiotnika do liczby i przypadku oraz rodzaju stojącego obok rzeczownika, czyli zerwaniem związku zgody między nimi, por. dwa użycia wyrazu *żywo*:

przymiotnik:

Cso żywo jest, toć dawam na pokarm... kromie tego, abyście mięsa ze krwią nie jedli, boć bych tego pewno pomścił (BZ Gen 9, 4).

przysówek:

Złodzieja... nie przepuszczać żywo być na ziemi (Rozm 810).

Pojawia się wobec tego pytanie, czy istnienie dwóch typów odmiany przymiotnika w piętnastowiecznej polszczyźnie można traktować jako systemowe. Zdaniem J. Petra:

N [formy odmiany niezłożonej przymiotników – MK] od czasu pierwszych zabytków języka polskiego przedstawiają przeżywające się resztki kategorii językowej, które poza sporadycznymi wyjątkami, nie miały specyficznej funkcji gramatycznej i mogły być zastępowane przez inne środki językowe. Kategorię gramatyczną... przestały tworzyć już wtedy,

²⁷ Ponadto uwzględnił przymiotniki imiesłowowe i liczebniki porządkowe, pominał natomiast m.in. przymiotniki dzierżawcze, traktowane przezeń jako derywaty odrzeczownikowe (Petr 1969: 11–12).

kiedy w funkcji orzecznika (a dawniej także przydawki) zaczęto używać Z [form odmiany złożonej przymiotnika – MK] (1969: 36).

W wypadku przymiotników repartycja form odmiany niezłożonej w funkcji predykatywnej i form odmiany złożonej w funkcji przydawki rzeczywiście nie jest wyraźnie zaznaczona²⁸, wydaje się jednak, że przynajmniej w niektórych wypadkach średniowieczni pisarze mieli świadomość możliwości wyboru spośród dwóch zróżnicowanych funkcyjnie form przymiotnika, por.

Jako to siedlisko nie jest kościelne, cerekwiane, co ksiądz Michał żałował na Klarę, ale jest jej z d[z]awnego, z d[z]awna (Kal nr 106).

Ostatecznie decyzja, czy i w jakich sytuacjach klasyfikować formy na -o poświadczone w orzeczniku (np. *jawno, użyteczno, zgodno*) jako przymiotniki czy już jako przysłówki, jest arbitralna. W Sstp częściej wybierano to drugie rozwiązanie²⁹ jako odzwierciedlające ogólną tendencję rozwojową polszczyzny, por.

Przymiotniki, występujące w orzeczniku..., formalne nie różniły się niczem od... postaci przysłówkowych.... Tożsamość formalna pociągnęła za sobą utożsamienie znaczeniowe. Utożsamienie to odbyło się na korzyść przysłówka (Szober 1931: 86).

Projektując model opisu fleksyjnego polskiej leksyki w BLŚP, uznaliśmy, że traktowanie przynajmniej części tego typu form jako przymiotników służy dokumentowaniu cennych pozostałości wychodzących z użycia form i kategorii gramatycznych polszczyzny.

Przegląd materiału w hasłach Sstp zdaje się wskazywać na to, że niektóre poświadczenia zaklasyfikowane jako przysłówki mogłyby równie dobrze trafić pod hasła przymiotnikowe, zasilając ich paradygmaty w rzadkie formy odmiany niezłożonej M. i B. l.poj. r.n., np.

Bo nie jest zgodno ani się widzi dostateczno (non enim consonum et sufficiens videtur) za tako znamienitą szkodę lekki zakład wziąć (Sul (1.1) 81).

Mojżesz, toć ja tobie powiedam..., aby ty... ludu israhelskiemu to przykazał..., abyć oni teże swoje odzienie uprali i czysto je mieli (Gn 174v).

Identyfikując formy typu *czysto, dostateczno, zgodno*, można przyjąć, wzorem J. Petra (1969: 48), że jeśli w zdaniu wyrazy określający i określane (rzeczownik) mają uzgodnione końcówki, formy na -o w orzeczniku mogą być potraktowane jako przymiotniki, jeśli końcówki są niezgodne albo nie ma polskiego wyrazu określanego (jak w wypadku glos) – jako przysłówki.

²⁸ Zupełnie inaczej przedstawia się sytuacja odmiennych imiesłowów, a szczególnie imiesłowów czasu przeszłego czynnych II. Formy odmiany niezłożonej niewątpliwie mają w ich wypadku specyficzną funkcję gramatyczną i to głównie ze względu na nie zdecydowaliśmy się, by w BLŚP nadać typowi odmiany charakter kategorii fleksyjnej.

²⁹ Por. np. hasła *Dostateczno* (II 147), *Zgodno* (X 339).

Analizując omawiane formy poświadczone w tekstach tłumaczonych, można też brać pod uwagę, czy łacińska podstawa przekładu jest przymiotnikiem czy przysłówkiem bądź czasownikiem, nie jest to jednak kryterium rozstrzygające. Nie we wszystkich staropolskich zapisach możliwe jest jednoznaczne odróżnienie przymiotników od przysłówków, ale w takich wypadkach warto przynajmniej zaznaczyć możliwość alternatywnej interpretacji w komentarzu w opisie fleksyjnym, por.

Już przyszedł był trzeci dzień, a rano światło było (iamque advenerat tertius dies, et mane inclaruerat) (BZ Ex 19, 16).

Identyfikację przysłówków na *-o* dodatkowo komplikuje ich homonimia z predykatywnymi, występująca również we współczesnej polszczyźnie³⁰. Będzie o niej mowa w podrozdziale 4.3.

Zwykle sklasyfikowanie danego wyrazu poświadczonego w tekście dawnym jako przymiotnika czy też przysłówka nie ma znaczącego wpływu na interpretację treści analizowanego zabytku. Zdarza się jednak, że taka decyzja ma poważne konsekwencje. Z opisaną sytuacją mamy do czynienia w wypadku listu miłosnego o incypicie *Pokłonienie, moj nade uszytki namilejszy*. Oto kluczowy fragment w transliteracji:

*Moy namyleyschy, nade uszytky gyne w navkach **nauczonye**, <w> przyrodzenyv czvdne, **mocznye, mądrze** y thesch **wymownye**, nawybornyeyschy! (Zab (35)).*

W cytowanym przekazie (jedynym zachowanym), w rękopisie 7534 Biblioteki PAU i PAN w Krakowie, pojawiło się kilka wątpliwych zapisów (wyróżniłam je wytuszczeniem), które dla zachowania spójności zdania należałoby emendować.

W Sstp w hasłach przymiotnikowych, w których wykorzystano ten cytat, widać rozmaite kombinacje znaków wyrzucenia i gwiazdek przy poszczególnych wyrazach.

<p><i>Cudny</i> (Sstp I 335)</p>	<p>wielmi cudne <i>Rozm</i> 150; ~ Moy namyleyschy, nade uszytky gyne w navkach *nauczonye, <w> przyrodzenyv czvdne, mocznye, mądrze y thesch wymownye nawybornyeyschy 1447—62 <i>Zab</i> 544; ~ twarz cudna 'pleć piękna':</p>
<p><i>Mądry</i> (Sstp IV 175) <i>Mocny</i> (Sstp IV 312) <i>Wyborny</i> (Sstp X 432)</p>	<p>1457 <i>R</i> XXII 57; Nusch, moy namyleyschy, nade uszytky gyne w navkach nauczøn[y]e, ... moczn[y]e, mądr[z]e y thesch wymown[y]e nawybornyeyschy! 1447—62 <i>Zab</i> 544; Wyborną</p>

³⁰ Szczegółowe omówienie tego zagadnienia znajduje się w artykule autorstwa K. Kardasa, s. 223–236.

Wymowny (Sstp X 506)	Nusch, moy namyleyschy, nade wszytky gine w navkach nauczon[y]e, <w> przyrodzenyv czvdne, *mocnye, *mądrze y thesch *wymownye nawybornyeyschy, bo thy szwą <nauk>a Aristhothelyscha... przewyszasz 1447—62 Zab 544; Vymovni (war. kal.: vmowny) disertus
-------------------------	--

II. 1. Fragmenty haseł Sstp *Cudny*, *Wyborny* i *Wymowny*.

W dostępnych transkrypcjach także widoczne są różne interpretacje tych zapisów. Wiesław Wydra i Wojciech Ryszard Rzepka w *Chrestomatii staropolskiej* (2004: 222–223) zaproponowali konstrukcję z czterema przysłówkami, na portalu *Staropolska.pl* widnieje wersja z czterema przymiotnikami.

<i>Chrestomatia staropolska</i>	<i>Staropolska.pl</i>
Moj Namilejszy, nade wszytki jine w naukach nauczony[e], <w> przyrodzeniu cudnie , mocnie , mądrze i też wymownie , nawyborniejszy!	Moj namilejszy, nade wszytki jine w naukach nauczon[y]e, <w> przyrodzeniu cudne , mocn[y]e , mądr[z]e i też wymown[y]e , nawyborniejszy!

W obu wypadkach poprawiono również końcówkę imiesłowu biernego *nauczyć*, ale na różne sposoby: w *Chrestomatii* na W. l.poj. r.m. (zatem: *nad jine... nauczony... cudnie, mocnie, mądrze i wymownie nawyborniejszy*), w *Staropolskiej.pl* na B. l.mn. r.m. (zatem: *nad... jine... nauczone, cudne, mocne, mądre i wymowne nawyborniejszy*).

Sięgnijmy do następnego zdania tego listu miłosnego. Początki wierszy w rękopisie są uszkodzone, więc przytaczam transkrypcję:

Bo ty swą <nauk>a Arystotelisza z filozofow i też z chytrcow wybranego przewyszasz, <Ab>solona i Parysza cudnością, Samsona mocnością, Salomona mądrością, <T>ulijusza i też Marona wymownością... i wszytki jinne jim w przyrodzeniu <row>ne i <p>odobne (Zab (35)).

Zestawienie elementów obu zdań ukazuje kunsztowną konstrukcję utworu:

jine w naukach nauczone	swą <nauk>a Arystotelisza z filozofow i też z chytrcow wybranego
<w> przyrodzeniu cudne	<Ab>solona i Parysza cudnością
mocne	Samsona mocnością
mądrze	Salomona mądrością
i też wymowne	<T>ulijusza i też Marona wymownością

Adresat listu przewyższa pod każdym względem innych mężczyzn, w tym znane postaci historyczne, biblijne i mitologiczne. Rozbudowany ciąg porównań świadczy o tym, że w poprzednim zdaniu powinny wystąpić przymiotniki w B. l.mn. r.m., a nie przysłówki³¹.

Omówiony przykład pokazuje możliwość wystąpienia homonimii między przysłówkami odprzymiotnikowymi na *-e* a przymiotnikami zakończonymi na *-ni* (w przypadkach zależnych), np. *mocnie, wymownie*³².

W zabytkach XIV–XV w. mamy też do czynienia z innym, jeszcze rzadszym rodzajem homonimii między przysłówkiem i przymiotnikiem. Trafiają się w nich pojedyncze poświadczenia przysłówków o identycznej postaci graficznej, co przymiotniki na *-ski, -cki*, tyle że nieodmienne, por.

przymiotnik:

Tu sie dokonawa prolog łaciński, polski i niemiecki (Latinus, Polonicus et Teutonicus)
(*FLI Prol* 15).

Jednacz albo składacz przyjacielski (Sul (1.1) 35).

przysłówek:

Tedy Senwicowie pokazali swe winy wypisane niemiecki (Pozn nr 187).

O tego konia... przyjacielski (amicabiliter) się zjednać ma (Sul (1.1) 39).

Przysłówki tworzone od przymiotników z sufiksem *-sk-, -ck-* najwcześniej przyjmowały formę ich N. l.mn., tj. *-ski, -cki*³³. Już w XV w. pojawiły się obok nich formy z zakończeniem *-skie, -ckie*, zapewne analogicznie do innych przysłówków odprzymiotnikowych z *-e* (por. Cyran 1967: 126–130). W związku z tym w zabytkach sprzed 1500 r. trafiają się dublety: *dworski – dworskie, kupiecki – kupieckie, łaciński – łacińskie, złodziejski – złodziejskie*. Ze względu na mało wyrazistą formę (homonimiczną z przymiotnikiem) ten model tworzenia przysłówków wygasł w polszczyźnie w 2. poł. XVII w. (por. Cyran 1967: 127), ale funkcjonuje nadal w niektórych językach słowiańskich, np. rosyjskim, chorwackim czy bułgarskim (por.: Kleszczowa 2015: 38). We współczesnej polszczyźnie używane są wyłącznie formy na *-sko, -cko*, niepoświadczone w zabytkach XV w. Przetrwiała za to znana od średniowiecza

³¹ W transkrypcji *Staropolskiej.pl* usunięto zbędne litery z imiesłowu i przymiotnika *mądry*, ale i z pozostałych form przymiotników, zatem zostały wyrównane do postaci z *-ny*. Ponieważ SXVI notuje przymiotnik *Mocny* (z odmianką *Mocni* – por. XIV 523), w transkrypcji przygotowanej na potrzeby Korpusu BLŚP postanowiono uwzględnić możliwe warianty z *-ni* przymiotników *mocny* i *wymowny*, a poprawić tylko dwa ewidentnie zepsute wyrazy (*nauczony, mądry*), choć nie da się wykluczyć że wszystkie zapisy z literą *y* są błędne. Możliwe, że kopista odczytał zapis *czudne mocznye* jako *cudnie, mocnie* zamiast *cudne, mocnie*, potraktował oba jako przysłówki i przekształcił pozostałe przymiotniki w przysłówki. Transkrypcja zabytku zamieszczona w *Chrestomatii* zdaje się zatem oddawać rozumienie tekstu przez kopistę, transkrypcja *Staropolskiej.pl* jest bliższa zamysłowi autora.

³² W niniejszym tomie przymiotnikom zakończonym na *-ny* i *-ni* poświęcony jest artykuł J. Duskiej, s. 145–150.

³³ Pierwotnie końcówka N. l.mn. r.m. różniła się długością od końcówki M. l.poj. r.m. przymiotnika, ale po zaniku iloczasu obie formy stały się nieodróżnialne (por. Cyran 1967: 161–162).

konstrukcja złożona z przyimka *po* i przymiotnika w C. l.poj. r.n. odmiany niezłożonej, np. *po niemiecku, po przyjacielsku* o znaczeniu zbliżonym do przysłówka.

4.3. Przysłówek a predykatyw

Omawiając problemy z interpretacją homonimów syntaktycznych podczas opracowywania słownika frekwencyjnego języka polskiego, Z. Saloni zaproponował test umożliwiający odróżnienie predykatywów od rzeczowników (np. *brak, potrzeba, szkoda*): mamy do czynienia z predykatywnym, gdy analizowany wyraz w zdaniu da się uzupełnić o człon „było nam” (por. 1974: 6). Podobny tekst, sformułowany przez Romana Laskowskiego, służy do odróżniania predykatywów od przysłówek:

Nieczasownikowe predykatywy [...] determinują formę gramatyczną związanego z nimi syntaktycznie wyrażenia argumentowego: wymagają one grupy imiennej w celowniku (*Ojcu było nieprzyjemnie*) lub wyrażenia lokalizującego (*W Krakowie będzie pochmurno*). Mamy tu pełną paralelę z czasownikiem, również determinującym formę gramatyczną związanej z nim syntaktycznie grupy imiennej (1984: 34).

Zatem wyrazy nieodmienne, które wchodzą w konteksty typu *był/jest...*, nie należą już do przysłówek (będących syntaktycznie zależnymi od czasownika), ale są predykatywami (por. też Kleszczowa 2015: 38). Podobne przykłady przysłówkowych i predykatywnych użyć wyrazu o tej samej postaci można także wskazać w zabytkach polszczyzny sprzed ok. 1500 r.³⁴, por. użycia wyrazów *śluszenie* i *śluszenie*:

przysłówkowe:

Śluszenie, Chryste, na nas się gniewasz (*MacDod* (11.2)).

<W> *pościu[o] dziewica Maryja była silno śmierna a barzo poczesna.... Posztali albo chodziła, a śluszenie, poczesnie (decenter et honeste), podniowszy się nadobnie, a głowę maluczko schyliła* (*Rozm* 22).

predykatywne:

Gdyż urząd sółtyski zawżdy służebny..., nie jest śluszenie (indecens est), aby więcsze a mocniejsze persony niżli panowie tych wsi, w ktora sółtystwa byli przyjęci (*Sul* (1.1) 52).

Przetoż nie jest śluszenie żadnemu człowiekowi tego naszego napisania, ustawienia tej reguły i zrzędzenia, i poćwierdzenia złamać (*Reg* 17v).

Przysłówkowe określenia związane z odczuwaniem emocji czy zjawisk atmosferycznych również można by interpretować jako nieczasownikowe predykatywy:

Namiecili ogień śród sieni śludzy tych istych biskupow ksiąźęcia i stali u <o>gnia, grzejąc sie, nie przeto, iżby zima była, ale iż zimno było, jako bywa wiosną (*Rozm* 688).

³⁴ W wypadku analizy słownictwa z tekstów dawnych współczesne poczucie językowe może być niewystarczające do jednoznacznego rozstrzygnięcia, czy zdanie z dodanym członem *było* brzmi naturalnie.

Dodatkowe kryteria diagnostyczne, wykorzystujące wszystkie dostępne poświadczenia analizowanego wyrazu, a nie pojedynczy kontekst, przedstawił w swoim artykule Kacper Kardas, s. 223–236.

4.4. Przysłówek a przyimek

W klasyfikacji części mowy różnica między przysłówkami a przyimkami jest zasadnicza. Te pierwsze z założenia nie wchodzą w relacje z rzeczownikami (innymi niż odczasownikowe) i nie mają rzędu przypadkowego. Te drugie natomiast wchodzą w skład frazy nominalnej, akomodując przypadek (por. Grochowski 1997: 16–17, 24–25; Zaron 2005: 49). Niekiedy mogą wystąpić pozorne anomalie – „przysłówek z rekcją” (w związku rzędu z rzeczownikiem, np. *blisko sąsiada*) bądź „stopniujący się przyimek” (tj. w postaci identycznej z komparatywem przysłówka, np. *niżej łokcia*). Ponadto niektóre wyrazy o kształcie identycznym z przysłówkiem mogą być określeniami z poziomu metatekstowego, nie zaś przedmiotowego, co zmienia je w operatory metapredykatywne, o czym będzie mowa w podrozdziale 4.6.

A. Janowska, badając historyczny rozwój przyimków złożonych, wyróżniła kilkanaście leksemów mających „dwoistą naturę” (2015: 59). Te z nich, które są poświadczone w zabytkach polszczyzny XIV–XV w., najczęściej występują albo wyłącznie jako przysłówki, albo jako przyimki. Dwuklasowość jako przysłówek i przyimków dotyczy leksemów: *blisko* (w tym *bliżej*), *niedaleko*, *nisko* (tylko forma *niżej*), *wysoko* (tylko forma *wyżej*), *wnątrz*, *wokół*. Dla porównania przytoczę kilka poświadczeń spod hasła *Niedaleko* (Sstp V 169):

przysłówek:

Tam istne niedaleko pasiono stado wieprzow (Rozm 219).

Były niedaleko od muru jine studnice (BZ Judith 7, 7).

przyimek:

Betanija była niedaleko Jerusalem (Rozm 436).

Jednego dnia dziecię miły Jesus wyszedł na pole, a za nim dzieci naśladowały... Poczęli igrać każdy swoje igre, ktora sie komu widziata, a Jesus siedział niedaleko ich, przyglądając (Rozm 125).

Dwa pierwsze przykłady ilustrują użycie wyrazu *niedaleko* jako typowego określnika czasownika (przysłówek), w kolejnych wchodzi on w relację w związku rzędu odpowiednio z rzeczownikiem i zaimkiem.

W wypadku przysłówek i przyimków typu *blisko*, *wokół* uwzględnianie homonimii syntaktycznej w opisie leksykograficznym wydaje się zatem nieuniknione³⁵. W Sstp

³⁵ Zdaniem Z. Zaron „nie ma różnic semantyczno-składniowych między wyrażeniami typu „*obok/blisko...* i *obok/blisko [czegoś]*. Oba typy konstrukcji przekazują informację o usytuowaniu przestrzennym zdarzenia w sposób identyczny: oceniając odległość miejsca zdarzenia od miejsca mówienia lub od innego punktu, znanego odbiorcy (wskazanego wcześniej przez mówiącego)” (2005: 50). Ów punkt odniesienia – w konstrukcjach identyfikowanych jako przysłówkowe – ulega elipsie. W różnych kontekstach podobne do siebie wykładniki lokalizacji mają raz charakter przysłówkowy, raz przyimkowy. Badaczka mimo to postuluje wydzielenie homonimicznych konstrukcji przysłówkowych i przyimkowych – na podstawie subtelnych kryteriów semantycznych (z wykorzystaniem testów substytucji) (por. Zaron 2005: 52–53). W odniesieniu do

stosowano różne strategie opisu takich jednostek. Pod niektórymi hasłami przysłówkowymi materiał jest ułożony tylko zgodnie z kryterium semantycznym (np. *nisko*, por. V 273), niekiedy w obrębie znaczeń wyodrębniono graficznie przykłady użycia leksemu w związkach syntaktycznych z rzeczownikiem w przypadku zależnym (np. *blisko, wyżej* z D., por. I 101, X 566). Pod innymi hasłami jednak uwydatniono przynależność leksemu do dwóch różnych klas:

Wokół I. przysłówek...; II. przyimek z gen. rzeczownika (por. X 285).

W zabytkach XIV–XV w. konstrukcje złożone z „komparatywnego” przyimka i rzeczownika w D. występują rzadko – odnotowano kilka przykładów z formami *niżej* i *wyżej* oraz jeden wątpliwy z formą *bliżej*. Łatwość modyfikacji konstrukcji porównawczych opisujących akcję lub stan w konstrukcje odnoszące się do konkretnego obiektu wyraźnie sprzyjała zachowywaniu przez przyimek struktury przysłówka:

przysłówek:

Chce się sam posadzić wyżej, potem siądzie wielmi niżej (Słota 206r).

przyimek:

Jakom ja nie zwabił Mikołaja... w dom moj... anim jemu zadał trzech ran... jenej w łokieć ręki lewej, a drugiej niżej łokcia teje to ręki (AKPr VIII a 59).

Semantyczny komponent gradacji, wyrażonej w stopniu przysłówka, zostaje zachowany w strukturze pochodzącego odeń przyimka przez leksykalizację jego formy. Jednak obecność zakończenia na *-ej* nie świadczy o tym, że przyimek „stopniuje się”, podobnie jak przysłówek *tymczasem* nie ma funkcjonalnej formy narzędnika.

Możliwe, choć rzadsze, są też przesunięcia od przyimka do przysłówka, np.

Podle jest Gospodzin tym, cso są zamąconego sierca (Fl 33, 18)³⁶.

Już w czasach staropolskich określenia czasownika mogły mieć formę analityczną, tj. wyrażeń przyimkowych o charakterze przysłówkowym, np. *po rząd* ‘po kolei’:

Sara... nigdy była oddana po rząd siedmi mężom (BZ Tob 3, 8).

W dalszych etapach rozwoju polszczyzny kosztownie tego typu konstrukcji doprowadziło do leksykalizacji znacznej liczby fraz przysłówkowych, np. *bez ogródek, do utraty tchu, gołym okiem, na umór*.

tekstów dawnych skuteczność takiej metody jest ograniczona. Skoro efektem i tak ma być wyodrębnienie homonimów syntaktycznych, pewniejsze wydaje się skupienie na tym, czy analizowany wyraz nieodmienny faktycznie wchodzi w wypowiedzeniu w związek rządu z rzeczownikiem/zaimkiem, czy też nie.

³⁶ T. Brajerski podaje ten cytat jako przykład przysłówkowego użycia przyimka *podle* (por. 1957: 298). W Sstp formę tę zinterpretowano nieco inaczej, wyodrębniając połączenie wyrazowe *być podle* ‘być w pobliżu, blisko’ (VI 247a). Nietypowa rekcja frazy *być podle komuś* (z celownikiem, a nie dopełniaczem) zbliża wyrażenie do predykatywu.

4.5. Przysłówek a partykuła

Na wyraźną odrębność klas przysłówek i partykuł w polszczyźnie wskazywało wielu językoznawców 2. poł. XX w., co doprowadziło do sformułowania kryteriów odróżniania tych części mowy³⁷.

Partykuła to operator metatekstowy (jednostka leksykalna mająca referencję do mówiącego i do użytych w wypowiedzeniu wyrażeń): (1) otwierający jedną pozycję dla rematu wypowiedzenia, nienacechowaną gramatycznie (to znaczy zarówno dla wyrazów reprezentujących różne części mowy, jak i dla grup syntaktycznych i zdań) ani semantycznie (czyli niewymagający danego komponentu treści), (2) współwystępujący (kookurujący) z wyrażeniami wypełniającymi tę pozycję, ale niewchodzący z nimi w zależność syntaktyczną, (3) niewchodzący samodzielnie na pozycje otwierane przez jednostki innych klas gramatycznych, (4) komentujący remat wypowiedzenia. Większość partykuł nie jest akcentowana niekontrastywnie i nie podlega negacji (w sposób niecytacyjny) (SGPP 26).

Zatem podstawowa różnica między przysłówkiem a partykułą polega na tym, że należą one do dwóch różnych poziomów języka – przysłówek do przedmiotowego, zaś partykuła do metatekstowego. Partykuły mają znacznie szerszą łączliwość niż przysłówki, mogą zajmować pozycje nie tylko przy czasowniku. Co istotne dla rozważań o homonimii syntaktycznej obu klas, znaczna część polskich partykuł pochodzi od przysłówek.

Oczywisty wydaje się kierunek przemian: od przysłówka do partykuły, choćby ze względu na funkcjonowanie przysłówek w planie przedmiotowym, który jest nieodzownym warunkiem pojawiania się jednostek metatekstowych (bez planu przedmiotowego mówienie o elementach metatekstowych byłoby bezzasadne) (Kleszczowa 2015: 37).

W Sstp homonimia przysłówek i partykuł zwykle nie była oznaczana wprost (przy użyciu numeracji haseł cyframi arabskimi), w niektórych hasłach odzwierciedla ją numeracja części składowych artykułu, np. *Tako* (IX 100):

I. przysłówek zaimkowy wskazujący³⁸:

Błogosławiony mąż, jen jest nie szedł po radzie niemiłościwych..., wszystko, csokoli uczyni, prześpieje. Nie tako niemiłościwi, nie tako (non sic impii, non sic), ale jako proch, jenże rzuca wiatr od oblicza ziemie (Fl 1, 1–5).

³⁷ Zagadnienie to szczegółowo referuje M. Grochowski (por. SGPP 19–26). Kryteria umożliwiające odróżnianie homonimicznych przysłówek od partykuł zaadaptowała do potrzeb badań historycznojęzykowych K. Kleszczowa (por. 2015: 42–45). Opisała również genetyczne związki przysłówek i partykuł oraz mechanizmy umożliwiające przechodzenie leksemów z jednej klasy do drugiej (2015: 47–65).

³⁸ W strukturze tej części hasła wyodrębniono użycia *tako* przy czasownikach, przymiotnikach i przysłówkach, co jest sygnałem, że w wypadku części przykładów mamy do czynienia z operatorem metapredykatywnym gradacji (zwłaszcza w zn. 2: wskazuje na intensywność czynności, stanu lub właściwości ‘do tego stopnia, tak bardzo’).

II. spójnik:

A krwie wszelikiego zwierzęcia nie będziecie jeść w karmi, tako z ptastwa, jako z dobytku (tam de avibus quam de pecoribus) (BZ Lev 7, 26).

III. partykuła:

Ktoż sprzedał dom swój w murzech miastkich, będzie mieć odpuszczenie wyplaty, dojad się jedno lato nie napelni. Pakliby nie wypłacił a rok by przebiegł, kupiec dzierżać ma *je i będący jego eż na wieki a wypłacić się nie będzie moc tako i miłościwym latem (redimi non poterit etiam in iubilaeo)³⁹ (BZ Lev 25, 29–30).

Niekiedy w obrębie pojedynczego hasła przysłówkowego Sstp przejście z poziomu przedmiotowego na metatekstowy można dostrzec, analizując strukturę definicji hasel, np. *Jednako* (III 150):

1. ‘jednakowo, tak samo, równo’

Łacinnicy..., mają mówić za jutrznią ony psalmy, które mówią i pełnią kapłani..., albo jednako mają mówić swoje godziny jako inszy nieliteratowie, <co czyść>ć nie umieją (Reg 9r).

2. ‘jednak, przecież’

W tę dobę Saul pofacił oszczep, aby ji uderzył. A urozumiaw Jonata, iż jednako umyślił jego ociec (quod definitum esset a patre suo), aby zabił Dawida (BZ I Reg 20, 33).

Między przytoczonymi definicjami *jednako* zachodzą istotne różnice, prawdopodobnie przekraczające granice polisemii. W cytacie z *Reg* przysłówek *jednako* występuje w znaczeniu nawiązującym do jego przymiotnikowej podstawy słowotwórczej, określając ekwiwalentność zestawionych działań pod względem konkretnej właściwości. W cytacie z *BZ* pojawiła się natomiast partykuła koncesywna, sygnalizująca rozbieżność między założeniami a faktami (por. SGPP 169–171). Współczesnym odpowiednikiem tej jednostki jest partykuła *jednak*⁴⁰. Podobnie można by spojrzeć na znaczenia innych hasel Sstp, np. *Nierychło* (V 228) czy *Tyło* (IX 252).

Opisane przypadki są stosunkowo rzadkie, w nieustrukturyzowanych wewnętrznie hasłach Sstp „partykułowe” definicje dotyczą zwykle mniejszej liczby poświadczeń niż „przysłówkowe”. Także w hasłach trójdzielnych (np. w przytoczonym wcześniej *Tako czy Takoż*) segment poświęcony partykułce zwykle jest najkrótszy, nieco inaczej wyglądają tylko proporcje w hasle *Wždy* (X 661). Zdaje się to świadczyć o tym, że w najdawniejszej polszczyźnie

³⁹ BWuj: *Kto by sprzedał dom w murze miejskim, będzie miał wolność odkupienia, aż się jeden rok skończy. Jeżeli nie wykupi, a rok minie, ten, który go kupił, będzie ji miał i potomkowie jego na wieczność, a nie będzie mógł być wykupiony ani w jubileusz.*

⁴⁰ Partykuła pochodzi od przysłówka, w którego formie zanikło wygłosowe *-o*.

tworzenie homonimicznych par przysłówków i partykuł było dopiero w fazie początkowej. Bardziej uchwytne jest homonimia syntaktyczna partykuł ze spójnikami.

Łatwość, z jaką przysówek może przyjmować rolę jednostki funkcyjnej, może sprawić, że z czasem, w miarę postępującej specjalizacji funkcjonalnej, całkowicie zaniknie w pierwotnym znaczeniu, w użyciu pozostanie tylko partykuła (np. *oczywiście*).

4.6. Przysówek a operator metapredykacyjny

Stosunkowo nowa klasa części mowy, jaką jest operator metapredykacyjny, z powodzeniem nadaje się do opisu niektórych wyrazów tradycyjnie zaliczanych do przysłówków, ale odbiegających od ich typowej charakterystyki.

Operator metapredykacyjny to syntaktem otwierający jedną pozycję nacechowaną semantycznie, dla wyrażen zróżnicowanych formalnie, niewchodzący na pozycje otwierane przez jednostki innych klas (z wyjątkiem partykuł) (Grochowski i in. 2018: 194).

Klasa operatorów metapredykacyjnych dzieli się na trzy podklasy: operatorów gradacji (należą do nich intensyfikatory), aproksymacji i limitacji. Operator metapredykacyjny „wchodzi w relację z przymiotnikiem i przysłówkiem oraz wyklucza łączliwość z *bardzo*, co sugeruje, że w wypowiedzeniach tych nie jest «zwykłym» przysłówkiem” (Bałabaniak, Mitrenga 2015: 59)⁴¹. Zatem jedną z najważniejszych przesłanek umożliwiających zaklasyfikowanie danego leksemu do operatorów metapredykacyjnych jest poświadczenie jego łączliwości z innymi częściami mowy niż czasownik, zwłaszcza z przymiotnikami i przysłówkami, także w stopniu wyższym (w tradycyjnych opisach zdolność ta przysługiwała przysłówkom stopnia). W odniesieniu do leksyki polszczyzny średniowiecznej może to być utrudnione z uwagi na niedostatki materiału oraz błędy w analizowanych zapisach, ale w wypadku niektórych leksemów właściwość ta jest na tyle charakterystyczna, że wykorzystano ją do organizacji struktury odnośnego hasła Sstp, np. *Wielmi* (X 175):

(o wielkim natężeniu działania, stanu, cechy)

1. przy czasowniku: a. ‘bardzo, mocno’...; b. ‘głośno’;
2. przy przymiotniku ‘bardzo’;
3. przy przysłówku: a. ‘bardzo’...; b. dużo, ‘wiele’⁴².

Należy pamiętać, że pewne ograniczenia łączliwości poszczególnych jednostek nakłada na nie ich semantyka, np. operatory gradacji, które otwierają pozycję dla wyrażen semantycznie stopniowalnych⁴³, zasadniczo nie łączą się z rzeczownikami (w przeciwieństwie do operatorów aproksymacji).

⁴¹ Cytowany opis odnosił się do współczesnych użyc leksemu *nieznośnie*. B. Mitrenga przytacza jednak przykłady świadczące o tym, że historycznie niektóre intensyfikatory mogły niekiedy występować obok siebie, tworząc podwójne wzmocnienie określanego wyrazu, np. *barzo wieliko, wielmi barzo, barzo silnie* (por. 2015: 98).

⁴² Por. omówienie znaczenia i losów leksemu *wielmi* w polszczyźnie B. Mitrengi (2015: 121–128).

⁴³ Operatory gradacji były „tradycyjnie uznawane za przysłówki, a czasem – błędnie – za partykuły” (SGPP 31).

Dla odróżnienia przysłówka od operatora metapredykatywnego nie mniej ważne od kryterium łączliwości, jest kryterium semantyczne

Proces przekształcania się przysłówka w intensyfikator przebiega stopniowo i polega przede wszystkim na zmianie znaczenia w taki sposób, że dane słowo zatracza podstawowe znaczenie przysłówka. Zmianie tej towarzyszy zmiana łączliwości semantycznej i składniowej jednostki. Opisane zjawisko nie następuje nagle, wydaje się, że pierwszym jego etapem są użycia metaforyczne odpowiedniego przysłówka, które dopuszczają poszerzenie znaczenia na inne obiekty (Bałabaniak 2014: 29).

Na różnych etapach rozwoju języka możliwe są zatem cztery warianty współwystępowania obu klas dla danego leksemu:

- 1) obecność wyłącznie poświadczeń o charakterze przysłówka;
- 2) okazjonalne metaforyczne użycia przysłówka w funkcji operatora metapredykatywnego;
- 3) współistnienie homonimicznej pary przysłówek – operator metapredykatywny;
- 4) zanik znaczenia przysłówkowego i przejście leksemu do klasy operatora metapredykatywnego.

W sytuacji 1), gdy jednoznaczne przykłady użycia analizowanego wyrazu są tylko określeniami czasownika w pierwotnym, przysłówkowym znaczeniu (zwykle zharmonizowanym z jego przymiotnikową podstawą słowotwórczą), pozostaje traktować leksem jak przysłówek⁴⁴.

Granice między sytuacjami opisanymi w wariantach 2) i 3) mogą być nieostre i wymagają pogłębionych studiów nad poszczególnymi jednostkami, co pokazała np. D. Bałabaniak na przykładzie przysłówek *okrutnie*, *sromotnie* i *haniebnie* (por. 2014).

Dobrym przykładem ostatniego z wymienionych wariantów jest status prototypowego intensyfikatora *bardzo*, który we współczesnej polszczyźnie nie funkcjonuje jako przysłówek. Już w XIV–XVI w. (gdy leksem *bardzo* występował wyłącznie w odmianie bez wstawnego *-d-*) jego pierwotne przysłówkowe znaczenie ‘szybko’, nawiązujące do znaczenia przymiotnika *barzy*, notowano wyjątkowo, w Sstp tylko raz:

A tak barzo i rychło (cito atque velociter) powstanie przeciw wam gniew boży (BZ Jos 23, 16).

Pozostałe, a nader liczne poświadczenia *barzo* wskazują na znaczenie intensyfikujące i przynależność do klasy operatorów metapredykatywnych (por. Bałabaniak 2015: 44–45).

Leksem *bardzo* ma w polszczyźnie wyjątkowy status, ze względu na zachowanie przezeń form odpowiadających regularnemu stopniowaniu przysłówka, które do dziś pełnią w systemie funkcję wykładników gradacji natężenia działań, stanów i cech⁴⁵.

⁴⁴ Taką zasadę przyjęły D. Bałabaniak i B. Mitrenga podczas identyfikacji intensyfikatorów w staropolskich poświadczeniach leksemów *silnie*, *silno*, *nasilnie*, *nasilno* (por. 2015: 133–136). Natomiast w wypadku leksemu *wysoce* B. Mitrenga uznała, że nie ma możliwości jednoznacznego określenia, do jakiej klasy jednostek należy, ponieważ w Sstp jest poświadczony wyłącznie cytatami zawierającymi błędne tłumaczenie wieloznacznego wyrazu łacińskiego (por. 2015: 105–108).

⁴⁵ Szczegółowe omówienie tego zagadnienia przedstawia D. Bałabaniak (2015: 43–53).

Ponieważ *bardzo* było regularnym przysłówkiem, podlegało stopniowaniu. Formy *bardziej* i *najbardziej* są jego comparativem i superlativem. W wyniku przesunięcia znaczenia stały się wyznacznikami stopnia wyższego i najwyższego, odpowiednikami morfologicznego wykładnika comparativu *-szy*. Współcześnie nie można *bardziej* uznać za comparativus *bardzo*: *bardziej szczyry* jest analitycznym stopniem wyższym od *szczyry*, nie *bardzo* (Bałabaniak 2015: 50).

W dostępnych poświadczeniach sprzed ok. 1500 r. formy *barziej*, *nabarzie* pojawiają się rzadko, przeważnie jako określenia czasowników i predykatywów:

*Toć boli, kiedy chłop kijem głowę goli, ale barziej boli, kiedy miła jinszego woli (PrzBibl I (1.1)).
A to jeno mamy..., omowce wszędy kojici, nie aby o nas nie mowili, ale by snadź ludzi ot
prawdy swą omową nie otrazili, a takoz tego samym kaznodziejam nabarzie trzeba, a potem
kaliždemu (R XXII (2) 226v).*

Audientes hoc Iudei magis convalescebant, barziej się burzyli, contra Christum⁴⁶ (GlKazBI 79).

Wydaje się, że w tych zdaniach *bardzo* ma już nowe, intensyfikujące znaczenie, ale charakterystykę gramatyczną przysłówka.

Jeśli chodzi o łączliwość *barzo* z przymiotnikami i przysłówkami, poświadczeń takich konstrukcji w Sstp jest sporo i przeważnie zawierają one połączenia obu członów w stopniu równym, zatem nieodbiegające od schematu konstrukcji typowych dla operatorów meta-predykatywnych.

W Sstp odnotowano jedno poświadczenie formy *barzo* z przymiotnikiem w stopniu wyższym:

A gdy się mu syn narodził... , ten był oćca barzo lepszy (Aleksy 55v).

Połączenia formy *barziej* z przymiotnikiem w stopniu wyższym również trafiają się sporadycznie. Jedno z nich wydrukowano w Sstp na podstawie edycji Aleksandra Brücknera, która – jak się okazało – nie oddawała precyzyjnie relacji między głosami a łacińskim tekstem bajek Gwidryna:

Digestiora barziej rozmyśleńszy (R XXIII (2) 277).

Ten sam cytat, lecz z poszerzonym kontekstem i doprecyzowany na podstawie odczytania rękopisu przez Józefa Reczka, opublikowano w Sstp (XI 497) pod hasłem *Zważyć*:

Unde premeditationis masticacio semper preponenda est in cunctis humanis actibus, si sapientia gubernatur, ut uniuersa digestiora, gl. opera, studiositates, et puriora, gl. barziej zważony, rozmyśleńszy, studia, consequantur⁴⁷ (R XXIII (2) 277).

⁴⁶ Tłum.: *Słyszac to, Żydzi bardziej się wzmogli przeciw Chrystusowi.*

⁴⁷ Tłum.: *Dlatego, jeśli kieruje się mądrością, we wszystkich ludzkich czynach należy zawsze preferować rozmyślanie (jak przeżywanie), aby dzięki przemyśleniu wszystkie sprawy stały się lepiej przyswajalne i bardziej klarowne.*

W rzeczywistości polska glosa odnosi się do *puriora* ('czystsze') i złożona jest z formy *barziej*, imiesłowu przymiotnikowego biernego w stopniu równym *zważony* ('rozważony, wzięty pod uwagę'), a także z imiesłowu biernego w stopniu wyższym *rozmyśleńszy*⁴⁸. Nie ma jasnych przesłanek, czy intensyfikator odnosi się do obu wyrazów określanych czy tylko do pierwszego z nich. Ta druga możliwość wydaje się bardziej prawdopodobna. Byłoby to zatem najstarsze poświadczenie konstrukcji będącej do dziś wykładnikiem stopniowania opisowego (*bardziej* + przymiotnik/imiesłów/przysłówek w stopniu równym).

Kolejne poświadczenie *barziej* z przymiotnikiem w stopniu wyższym nie zostało wydrukowane w Sstp, pochodzi z Aneksu:

*Christus assistens pontifex futurorum bonorum per amplius et perfeccius, barzo wi<ę>cszy dokonalej, tabernaculum, non manu factum (Hebr 9, 11) (GlKazB II 52)*⁴⁹.

W tym wypadku osobliwą łączliwość *barzo* można tłumaczyć niedoskonałością tłumaczenia glosatora, jednak obecność poświadczeń formy *barzo* i *barziej* z przymiotnikami i przysłówkami w stopniu wyższym w SXVI (por. II 21) sugeruje, że takie kombinacje nie były wykluczone również w XV w. Swoboda, z jaką formy *barzo* i *barziej* wchodziły w związki z wyrazami należącymi do różnych klas, w tym z przymiotnikami, imiesłowami i przysłówkami w formie komparatywu, potwierdza, że stopniowanie przy użyciu leksemu *bardzo* było w staropolszczyźnie jeszcze mniej sformalizowane niż stopniowanie proste, mające morfologiczne wykładniki. Pozostaje zatem ustalić, jaki status należy przypisać poświadczonym w materiale Sstp formom leksemu *bardzo* o postaciach analogicznych do form stopnia wyższego i najwyższego standardowych przysłówek, czyli *barziej* i *nabarzie* – odrębnych leksemów, wariantów czy może alternatywnych realizacji tej samej formy o specjalnych funkcjach semantycznych. W BLŚP *bardzo*, *bardziej* i *nabardziej* zostały opisane jako osobne hasła (podobnie *blisko* i *bliżej*).

B. Mitrenga zidentyfikowała przykłady operatorów metapredykatywnych, ściślej – intensyfikatorów, w kilku kolejnych przysłówkowych hasłach Sstp: *Daleko* (zn. 3a 'bardzo'), *Nasilnie*, *Przednie*, *Silnie* (zn. 3), *Silno*, *Wielce*, *Wielko*, *Wielmi* (por. 2015: 85–145). Metapredykatywny potencjał (poświadczony w materiale Sstp) mają też inne staropolskie przysłówki, np. *maluczko*, *nico* jako operatory gradacji; *blisko*, *dosyć* jako aproksymatory; *jedwa*⁵⁰, *ledwy*⁵¹

⁴⁸ Glosator podał polskie odpowiedniki w formie podstawowej, M. l.poj. r.m., niedopasowane do formy wyrazu łacińskiego.

⁴⁹ Komentarz wydawczyni: „Per *amplius* Wulgaty pisarz zrozumiał jako *peramplius*. Stopień wyższy przymiotnika [*perfeccius* – MK] pisarz zrozumiał jako przysłówek” (*GlKazB II 52*). Analogiczny fragment Listu do Hebrajczyków w przekładzie ks. Jakuba Wujka ma postać: „Ale Chrystus, stawiawszy się Najwyższym kapłanem dóbr przyszłych, przez większy i doskonalszy przybytek, nie ręką ucziwny...; ale przez własną krew wszedł raz do świątyni, nalazszy wieczne odkupienie” (BWuj).

⁵⁰ Jedyna poświadczona w materiale Sstp odmianka leksemu *Ledwa* (por. IV 14).

⁵¹ Do operatorów metapredykatywnych można też zaliczyć niektóre leksemy sklasyfikowane w Sstp jako partykuły, np. *aż* (opisany we wspólnym hasle z homonimicznym spójnikiem – por. Sstp I 44) do limitatorów czy *jeszcze* (w zn. e.: uwydatnia wyższy stopień intensywności, por. Sstp III 188) – do intensyfikatorów. Wyłącznie metapredykatywny charakter (jako operator gradacji) ma leksem *nazbyt* (por. Sstp IV 133).

jako limitatory. Zgodnie z sugestią K. Kleszczowej (por. 2007: 317) operatorów metapredykatywnych można by też poszukiwać wśród poświadczeń przysłówka *dobrze*⁵²:

operator aproksymacji:

I szli są synowie izrahelszczy s Ramessy do Sohot sześćset tysięcy dobrze mężow pieszych (sex-centa fere millia peditum virorum), kromie niewiast a dzieci (BZ Ex 12, 37).

operator gradacji:

Dobrze lepiej jest się nam wrocici do Ejipta (nonne melius est reverti in Aegyptum) (BZ Num 14, 3).

Podobnie jak przysłówki, operatory metapredykatywne mogą wchodzić w relacje homonimii z wyrazami o tej samej postaci, należącymi do innych klas, np. operatory gradacji tworzą pary homonimiczne z liczebnikami nieokreślonymi (historycznie z rzeczownikami, np. *trocha*, *nieco*). Przykłady z najdawniejszej polszczyzny można znaleźć pod hasłem *trochę*:

rzeczownik:

Trzecieć, jest on Kryst we stawie tako ubogi był, iżec on jedną dnia trochę mleka używał jest był (Gn 5v).

operator gradacji:

By mię chciała trochę słuchać, chciałbych cię nieco pytać (De morte 274r).

W Sstp powyższe przykłady zamieszczono pod osobnymi hasłami – rzeczownikiem *Trocha* w znaczeniu ‘mała ilość’ i przysłówkiem *Trochę* w znaczeniu ‘krótko, przez chwilkę’ (por. Sstp IX 186). We współczesnej polszczyźnie leksem *trochę* jest opisywany jako 1. liczebnik; 2. operator gradacji (por. Grochowski 2005: 109, WSJP PAN). Skostniała forma biernika rzeczownika *trocha* może pełnić funkcję liczebnika niewłaściwego, akomodując dopełniacz określanego rzeczownika, może też wchodzić w relacje z czasownikiem, przymiotnikiem i przysłówkiem o nieco innej charakterystyce niż w wypadku przysłówek i partykuł (por. Grochowski 2005: 105). Na skutek przesunięć w obrębie klas cytowane zdanie z *Gn* byłoby obecnie niepoprawne, bo *trochę* nie łączy się z liczebnikami. Wyraz *trochę* w cytacie z *De morte* można zinterpretować jako liczebnik nieokreślony (w domyśle *trochę czasu*) bądź operator gradacji.

⁵² Dotyczy cytatów spod hasła *Dobrze* w znaczeniach 8. ‘prawie, około’ oraz 9. ‘bardzo, dużo’ (Sstp II 97). Wymienionych w pracy K. Kleszczowej leksemów *ciężko*, *pilnie* i *twardo* nie wliczam do intensyfikatorów. Choć niewątpliwie zawierają one semantyczny komponent intensyfikacji, w zabytkach sprzed ok. 1500 r. brak przykładów poświadczających ich łączliwość z innymi częściami mowy niż czasowniki. Pozostaje zatem traktować je jako przysłówki-intensywy (por. Kleszczowa 2007: 315).

4.7. Przysłówek a spójnik, relator, włącznik i zaimek pytajny

Zasadniczą funkcją przysłówek odzaimkowych jest zastępowanie określeń konkretnych obiektów, np. *szedł tamtędy (drogą)*, ale wyrażają one również relacje czasowe, przestrzenne, ilościowo-jakościowe i przyczynowo-skutkowe między obiektami w strukturze zdania. Dlatego specjalizują się jako jednostki funkcyjne: operatory pytania bądź różnego typu łączniki między zdaniem głównym albo jego składnikiem a zdaniem podrzędnym. W tej drugiej funkcji niekiedy tworzą kilkuczęściowe konstrukcje osadzone odpowiednio w nadrzędnym i podrzędnym członie zdania, np. *skąd – stąd, kędy – tędy, poki – poty*.

Eż poto, poki było widzenie, poty jest na dziedzinie popowskiej w Zarabiu, potymiasty jest popowskie (SKJ III (2) 191).

W tradycyjnych klasyfikacjach części mowy omawiane leksemy były opisywane jako przysłówki zaimkowe (zaimki przysłowne) ze względu na nieodmienność i brak samodzielności znaczenia. Ze względu na właściwości składniowe i semantyczne stosowniejsze wydaje się opisywanie ich jako zaimków pytajnych, spójników, włączników i relatorów.

Zaimek pytajny to syntaktem otwierający miejsce dla co najmniej jednej jednostki, wraz z odpowiednią intonacją konstituuje pytanie, np. *kiedy, kto, którędy* (Grochowski i in. 2018: 193).

Spójnik to parataktem otwierający dwustronnie pozycje dla innych wyrażen, nienacechowany semantycznie ani strukturalnie (Grochowski i in. 2018: 192).

Włącznik to syntaktem otwierający pozycję dla wypowiedzenia zależnego i wprowadzający je na miejsce zdeterminowane semantycznie i składniowo nadrzędnym predykatem. Włączniki współwystępują z predykatami, w których skład wchodzi komponenty 'mówić', 'wiedzieć' i 'chcieć' (Grochowski i in. 2018: 193).

Relator to syntaktem zajmujący pozycję składnika wypowiedzenia zależnego i otwierający dwustronnie pozycje nacechowane semantycznie – przyłącza wypowiedzenie zależne do składnika wypowiedzenia głównego lub do samego wypowiedzenia głównego (Grochowski 2020: 63).

W Sstp skutecznie zidentyfikowano różnorodne jednostki funkcyjne o tej samej postaci graficznej co przysłówek, tyle że określano je przy użyciu terminów gramatycznych różniących się od przyjętych we współczesnych klasyfikacjach części mowy, np. stosowanych w WSJP PAN i częściowo w *Słowniku zapomnianych wyrażen funkcyjnych* (por. SZWF 10). Homonimiczne leksemy synsemantyczne w Sstp przeważnie opisywano łącznie w obrębie jednego hasła, zwykle daje się je jednak odnaleźć w wyraźnie rozczłonkowanej strukturze artykułu⁵³. Dzięki temu można stosunkowo łatwo powiązać niektóre określenia zamieszczone w Sstp z tymi, którymi posługują się redaktorzy WSJP PAN, np. przysłówek zaimkowy pytający z zaimkiem pytajnym, a przysłówek zaimkowy nieokreślony z przysłówkiem. Rzecz jasna, tego typu przyporządkowania nie zawsze są proste i jednoznaczne. Za przykład

⁵³ Strukturę tzw. haseł funkcyjnych Sstp budowano w oparciu o założenia składni Z. Klemensiewicza.

niech posłuży hasło *Kako* (Sstp III 221). Proponując interpretację niektórych z określeń wymienionych w tym hasle w kontekście klas jednostek funkcyjnych, zilustruję je wybranymi cytatami z materiału Sstp.

Element struktury hasła w Sstp	Kwalifikacja gramatyczna na poziomie tzw. części mowy	Przykładowy cytat z materiału Sstp
I. przysłówek zaimkowy pytający o sposób, miarę lub stopień 'jak, w jaki sposób'		
1. rozpoczyna zdanie pytajne niezawiste	zaimek pytajny	<i>Ale kako my ten to boży dar chowamy, gdyż się śmiertnego grzechu dopuszczamy? (Gn 171v).</i>
2. wprowadza zdanie wykrzyknikowe	modyfikator deklaratywności (operator wypowiedzeń wykrzyknieniowych)	<i>O, kako jeść ty to krole mile powabił, iż jim nową <gwiazdę poka>zał i zjawił (Kśw cv 37).</i>
3. rozpoczyna zdanie pytajne zawiste: a. w funkcji zdania przedmiotowego; b. w funkcji zdania podmiotowego; c. w funkcji zdania przydawkowego	włącznik	<i>Synu miły, wim, iż ty Bog i Boży syn, ale kako sie przygodziło, iże moj syn, tego owszeją nie wim (Rozm 163).</i>
II. przysłówek zaimkowy względny wyraża funkcję porównawczą wprowadzonej przez siebie treści, nadając jej charakter zdania porównawczego		
1. wprowadza zdanie sposobowe 'jak, w jaki sposób'	relator (sposobu)	<i>Kako slutawa sie albo smituwa sie ociec nad syny, tako sie jest slutował Gospodzin nad bojącymi siebie (Fl 102, 13).</i>
	włącznik	<i>Eżem ja po prawdzie wyznał między Męcimirem i gego dziećmi a Staszkiem, kakom je ujednał (ZapWarsz nr 2854).</i>
2. wprowadza zdanie okolicznikowe stopnia i miary 'jak'	relator (czasu)	<i>Tako długo ma być ciądzan..., kako ta wina nie będzie zapłacona (Sul (1.1) 69).</i>
	relator (miary)	<i>Ustawilismy..., iże ottychmiast taki pożyczacz tyle szkody ot takiego dłużnika wyciągnąć ma, acz chce, kako wiele było istnych pieniędzy (Sul (1.2) 103).</i>

3. wprowadza zdanie przyczynowe 'ponieważ'	spójnik	<i>Pomnicie na ten to dzień, w któryście wyszli s Egipta a z domu roboty, kako jest w mocnej ręce wywiodł was Pan z tego to miasta (BZ Ex 13, 3).</i>
4. wprowadza zdanie przydawkowe 'jak'	włącznik	<i>Czcienie o tem, kako dziewica Maryja... częstokroć uciechę anjelską miewała (Rozm 18).</i>
5. wprowadza zdanie przedmiotowe 'jak, co'	włącznik	<i>Tu sie pisze o tem, kako sam sie Judasz obiesił nędznie i skrzept (Rozm 761).</i>
III. przysłówek zaimkowy nieokreślony	przysłówek	<i>Azabychmy mogli kako za jutra odprosić, by sie nie oddalał na tę wieliką mękę? (Rozm 497).</i>
IV. spójnik 'że, quod': 1. wprowadza zdanie przedmiotowe; 2. wprowadza zdanie przydawkowe	włącznik	<i>Wyznawamy... , kako... Jan i Jędrzej... uczynili... prokuratora aktorem sprawcą (PFI (5.2)).</i>

Zwraca uwagę wysoka frekwencja *kako* jako włącznika. Funkcja tej jednostki polega na wprowadzaniu zdania podrzędnego zawierającego informację o tym, co jest obiektem percepcji osoby, o której mowa w zdaniu nadrzędnym. Okazuje się, że w polszczyźnie średnio-wiecznej leksem *kako* był chętnie wykorzystywany jako zapowiednik eksplikacji treści czyichś wypowiedzi, stanu wiedzy, doznań czy też zawartości tekstu pisanego. Informacji tej nie da się wyczytać z opisu leksykograficznego.

Zidentyfikowanie jednostek funkcyjnych wśród przysłówek i ich wyróżnienie jako odrębnych klas korzystnie wpływa na uspoźnienie charakterystyki poszczególnych części mowy. Kwestia ta wymaga szczegółowej analizy poszczególnych poświadczeń, zwłaszcza gdy przysłówki tworzą ciągi homonimiczne z kilkoma jednostkami funkcyjnymi.

W wypadku homonimii przysłówka z częścią mowy o odmiennej charakterystyce fleksyjnej i/lub łączliwości (zwłaszcza z rzeczownikiem, przymiotnikiem, predykatywnym, przyimkiem i operatorem metapredykatywnym) w BLŚP takie leksemy zostaną opisane jako odrębne hasła. Niekiedy homonimia może też zostać przedstawiona jako „użycie w funkcji innej części mowy”.

5. Uwagi końcowe

Ponieważ głównym celem projektu „Baza leksykalna średnio-wiecznej polszczyzny. Fleksja” była identyfikacja form leksemów odmiennych, szczegółowa analiza i klasyfikacja leksemów nieodmiennych poświadczonej do ok. 1500 r. pozostaje wyzwaniem badawczym do zrealizowania w przyszłości. Dlatego też opisów gramatycznych takich części mowy jak przysłówki i jednostki funkcyjne zamieszczonych w Słowniku BLŚP nie należy traktować jako ostatecznych. Część z nich może wymagać zmian czy doprecyzowania. Nietradycyjne klasy

gramatyczne, jak relatory, modyfikatory deklaratywności czy operatory metapredykatywne, zasadniczo nie występują w anotacji morfosyntaktycznej w korpusach dawnych tekstów polskich bądź są dopiero do niej wprowadzane (np. KorBa, Apocrypha)⁵⁴. Jednostki te jak dotąd zalicza się do partykuł⁵⁵, spójników bądź przysłówków. Na tym etapie prac podobnie traktujemy je w Korpusie BLŚP.

---

⁵⁴ Por. instrukcje dotyczące anotacji morfosyntaktycznej: Gruszczyński, Bronikowska (2024: 5); Deskur i in. (2022: 170–171).

⁵⁵ Partykuła w tagsecie wymienionych korpusów ma zatem szerszy zakres niż w najnowszych klasyfikacjach części mowy opartych na kryteriach morfosyntaktycznych motywowanych semantycznie (por. SGPP 19–26) – w praktyce klasa ta obejmuje nieodmienne wyrażenia funkcyjne inne niż spójniki, przyimki i wykrzykniki, nawiązując do kublików w NKJP (por. Szalkiewicz, Przepiórkowski 2012: 62, 74, 79).

ANEKS

Wykaz leksemów i fleksemów

Opis gramatyczny w BLŚP, podobnie jak w NKJP i KorBie, polega na przyporządkowaniu danej formy do konkretnej klasy oraz określeniu odpowiednich dla niej wartości kategorii gramatycznych. Klasy gramatyczne zostały wyróżnione z wykorzystaniem pojęć leksemu i fleksemu. Leksem odpowiada w przybliżeniu tradycyjnie rozumianej części mowy, zaś fleksem to pojęcie węższe, oznaczające zbiór form mających unikatowy zestaw kategorii gramatycznych. Fleksemy identyfikujemy skrótowo za pomocą tagów, którymi posługujemy się m.in. w opisie konstrukcji czasownikowych oraz przy przeszukiwaniu Korpusu BLŚP. Fleksemy, dla których nie odnaleziono poświadczeń w zabytkach polszczyzny sprzed ok. 1500 r., podajemy bez przykładów.

Uwagi:

– jako odrębne leksemy traktujemy liczebniki główne, zbiorowe, przymiotnikowe i przysłówkowe. W obrębie klasy liczebników głównych wydzielamy 3, a w obrębie liczebników zbiorowych – 2 fleksemy;

– jako odrębne fleksemy traktujemy wybrane formy czasownikowe różniące się nie tyle zestawem kategorii gramatycznych, ile funkcją, np. formy czasownika *być* w użyciach samodzielnych i będące elementami konstrukcji czasownikowych (słowa posiłkowe form czasów złożonych);

– zaimki rzeczowne, liczebne, przymiotne i przysłowne mają identyczny zestaw kategorii jak części mowy przez nie zastępowane, dlatego nie posiadają odrębnych tagów identyfikujących fleksemy;

– na tym samym poziomie co leksemy umieszczamy również identyfikatory pozaleksykalnych elementów tekstu, których nie uwzględniamy w Słowniku, ale opisujemy w Korpusie, np. znaków interpunkcyjnych, zapisów cyfrowych, ciał obcych (tj. wtrętów obcojęzycznych), a także wyrazów o niezidentyfikowanej funkcji i lematyzacji.

Leksem	Fleksem	Tag	Przykłady
rzeczownik	rzeczownik	subst	<i>woda</i>
rzeczownik (zaimek rzeczowny)	rzeczownik (zaimek rzeczowny)		<i>kto, co, ktoś, coś</i>
liczebnik główny	liczebnik główny I	num	<i>jedenaste</i>
	liczebnik główny II	num2	<i>tysiąc, sto</i>
	liczebnik główny III	num3	<i>pięć</i>
liczebnik główny (zaimek liczebny)	liczebnik główny I (zaimek liczebny)		<i>kilkonaście</i>
	liczebnik główny II (zaimek liczebny)		
	liczebnik główny III (zaimek liczebny)		
liczebnik zbiorowy	liczebnik zbiorowy I	numcol	<i>dwoj</i>
	liczebnik zbiorowy II	numcol2	<i>dwoje</i>
liczebnik zbiorowy (zaimek liczebny)	liczebnik zbiorowy I (zaimek liczebny)		
	liczebnik zbiorowy II (zaimek liczebny)		
liczebnik przymiotnikowy	liczebnik przymiotnikowy (porządkowy, wielokrotny, wieloraki, zespołowy)	adjnum	<i>czwarty, siedemnaście, stokrotny, ośmioraki, samowtóry, samowtor, jeden</i>
liczebnik przymiotnikowy (zaimek liczebny)	liczebnik przymiotnikowy (zaimek liczebny)		<i>kielkie, kilkie</i>
liczebnik przysłówkowy	liczebnik przysłówkowy (wielokrotny, wieloraki, zespołowy)	advnum	<i>dwanaściekroć, dwójako, samosiodmo</i>
liczebnik przysłówkowy (zaimek liczebny)	liczebnik przysłówkowy (zaimek liczebny)	advnum1	<i>ilekole, telekroć</i>
przymiotnik	przymiotnik	adj	<i>dobry, niewiadomych, (po) racku</i>
	przymiotnik przyprzymiotnikowy	adja	
przymiotnik (zaimek przymiotny)	przymiotnik (zaimek przymiotny)		<i>który, taki, czyj, moj, każdy, żadny</i>
	przymiotnik przyprzymiotnikowy (zaimek przymiotny)		

Leksem	Fleksem	Tag	Przykłady
przysłówek	przysłówek	adv	<i>bogobojnie, daleko, dale, dalej, nadelej</i>
przysłówek (zaimek przysłowny)	przysłówek (zaimek przysłowny)		<i>jakmierz, kamoć, nikakie</i>
zaimek osobowy	nietrzeciosobowy	ppron12	<i>ja, ty, my, wy</i>
	trzeciosobowy	ppron3	<i>jen, jenż</i>
zaimek zwrotny	siebie	siebie	<i>siebie, sobą, sobie</i>
	się	sie	<i>się, sie</i>
czasownik	forma nieprzeszła	fin	<i>baczę, badaję, dokonam, (czyrw) jeśm</i>
	forma aorystyczna	aor	<i>mołwich, poczęchą</i>
	forma imperfektywna	impf	<i>biechą, błogostławiachą, mołwiach, mołwiasze</i>
	forma przyszła czasownika być	fut	<i>będę (pomocnik), będziew (oba w niebieskim krolewstwie)</i>
	forma terażniejsza czasownika być (SKC)	jest	<i>mieli są, jest miał był</i>
	forma przeszła czasownika być (SKC)	był	<i>był jeśm biczowan, wysztam była</i>
	forma przyszła czasownika być (SKC)	bedzie	<i>będzie mieć, będzie czynił, mięszkala będzie</i>
	forma rozkaźnikowa czasownika być (SKC)	badz	<i>bađź wyjęt, zabit bađź</i>
	aglutynant czasownika być	aglt	<i>cośm dał, bysta mogłe, bysmy mieli</i>
	aglutynant aorystyczny czasownika być	agлтаor	<i>bych wziął, bychmy chcieli, iżbychom chcieli</i>
	wykładnik trybu przypuszczającego (condit.) by	cond	<i>by dał, dałliby</i>
	rozkaźnik	impt	<i>bacz, baczy, biegaj</i>
	bezokolicznik	inf	<i>czarować, czarowaci</i>
	imiesłów przysłówkowy czynny czasu terażniejszego	ppraesactadv	<i>mowiąc, mowię</i>
imiesłów przymiotnikowy czynny czasu terażniejszego	ppraesactadj	<i>cztący, drażniącemu, przepetniającą</i>	

Leksem	Fleksem	Tag	Przykłady
czasownik	imiesłów przymiotnikowy czynny czasu teraźniejszego w odmianie prostej	ppraesactadj2	<i>bijąc, przejdę, weselący się</i>
	imiesłów przysłówkowy czynny czasu przeszłego	ppraetact	<i>doszedw, doszedwszy</i>
	imiesłów czasu przeszłego czynny II	ppraetact2	<i>okopciały, prosito, wielmożył</i>
	imiesłów przymiotnikowy bierny	ppraetpas	<i>wzięci, wzięty, wzięt, zapłacon, zapłacony</i>
	predykatyw	pred	<i>ni, nie, niest, nietu</i>
przyimek		prep	<i>przez, we, k</i>
spójnik	współrzędny	conj	<i>aliż, aliże, lepak</i>
	podrzędny	comp	<i>aczkakole, eż, eże</i>
wykrzyknik	wykrzyknik	interj	<i>biadaż, eja, gorze</i>
partykuła		part	<i>nie, niech, niechać, niechaj, -ż, -że</i>
skrót		brev	<i>X., XP</i>
ciało obce		xxx	<i>alleluja, amen, item, Kyrieleyson</i>
hybryda		hybr	<i>podwodas</i>
leksem nieodmienny o niejasnej funkcji		ignndm	
segment o niejasnej funkcji i niejasnej lematyzacji		ign	<i>!plemy, !sodsznoly</i>
interpunkcja		interp	<i>;, ,!</i>
zapis cyfrowy (notacja arabska)		dig	<i>1, 25, 1423</i>
zapis cyfrowy (notacja rzymska)		romandig	<i>I, VI, MCCCCLXXXVI</i>

Kategorie gramatyczne i ich wartości

Liczba (3 wartości):		
pojedyncza	sg	<i>syn, brat, niewiasta, strona, lato, ucho</i>
podwójna	du	<i>M. B. W. (dwa) synu, syny, braty; (dwie) niewieście, stronie; (dwie) lecie, usze D. Msc. (dwu) synu, bratu; (dwu) niewiastu, stronu; (dwu) latu, uszu C. N. (dwie)ma synoma, bratoma; (dwie)ma niewiastama, rękama, stronoma; (dwie)ma latoma, uszyna</i>
mnoga	pl	<i>synowie, niewiasty, strony, lata, uszy, ludzie, gody</i>
Przypadek (7 wartości):		
mianownik	nom	<i>anjel, anjoł</i>
dopełniacz	gen	<i>anjola</i>
celownik	dat	<i>anjolowi</i>
biernik	acc	<i>anjela, anjoła</i>
narzędnik	inst	<i>anjolem</i>
miejscownik	loc	<i>anjele</i>
wołacz	voc	<i>anjele</i>
Rodzaj (6 wartości):		
nieznany/ wspólny	dub	<i>połec, włoczega, żąžel</i>
męski	m	<i>pan, panosza, centuryjo, chorąże, kto (wieliki) świeboda</i>
żeński	f	<i>chwata, mać, księza, krew o braciej (rodzonej) (lemat BRACIA) (uderzył w) biodrę (lemat BIODRA)</i>
nijaki	n	<i>koło, dziecię, biczowanie, co (ściejcie jedno) kredo (lemat KREDO)</i>

przymnogi osobowy	p1	<i>ludzie (ziemscy)</i> (lemat LUDZIE) <i>(chodzili) rodzicewie</i> (lemat RODZICE)
przymnogi nie-osobowy	p2	<i>(dam) cepy</i> (lemat CEPY) <i>(przyszły krwawe) gody</i> (lemat GODY)
Osoba (3 wartości):		
pierwsza	pri	<i>wiem, wiewa, wiemy</i>
druga	sec	<i>umrzesz, umrzeta, umrzecie</i>
trzecia	ter	<i>ma, mata, mają</i>
Stopień (4 wartości):		
równy	pos	<i>wysoki, żelazny</i>
wyższy	com	<i>wyszzy</i>
najwyższy	sup	<i>najwyszzy, nawyszzy</i>
nie dotyczy	n.pos. com.sup	<i>kędykole, doma, jednac, owszejki</i> (tylko przy przysłówkach nieodprzymiotnikowych)
Aspekt (3 wartości):		
niedokonany	imperf	<i>dawać</i>
dokonany	perf	<i>dać</i>
niedokonany/ dokonany	biasp	<i>kazać, rzec, znać</i>
Zanegowanie (2 wartości):		
niezanegowana	aff	<i>wiedząca, uczony, uźrzale</i> (tylko dla imiesłowów przym.: czynny i bierny cz. ter., cz. przeszł. czynny II)
zanegowana	neg	<i>niewiedząca, nieuczony, nieuźrzale</i> (tylko dla imiesłowów przym.: czynny i bierny cz. ter., cz. przeszł. czynny II)
Akcentowość (2 wartości):		
akcentowana	akc	<i>jego, tobie</i>
nieakcentowana	nakc	<i>go, -ń, ci</i>
nie dotyczy	n.akc. nakc	<i>niej, jen, jenkoli, niqż</i>
nieregularna	irakc	<i>(proszę) ciebie</i>
Poprzyimkowość (2 wartości):		
poprzyimkowa	praep	<i>niego, -ń</i>
nipoprzyimkowa	npraep	<i>jego, go</i>
nie dotyczy	n.praep. npraep	<i>jaz, wam</i>
nieregularna	irpraep	<i>(dla) jego, (przeciw) jem, (z) jim</i>

Wokaliczność (3 wartości):		
wokaliczna	wok	<i>-esmy czynili, bydlicie, daci, że, iż</i>
niewokaliczna	nwok	<i>-m czynił, bydlcie, dać, -ż, iż</i>
nie dotyczy	n.wok. nwok	<i>do, u, bowiem, daj</i>
Typ odmiany (3 wartości):		
prosta	ncom- pos	<i>cał, gniewien, niemilo, cesarzow, krolowę, znał, znan</i>
złożona	compos	<i>cały, gniewny, niemile, cesarzowy, krolewą, znali, znany</i>
Nosowość (2 wartości):		
nosowa	nas	<i>mię, cię, się</i> (zaimki nietrzecioosobowe i zwrotne)
nienosowa	nнас	<i>mie, cie, sie</i> (zaimki nietrzecioosobowe i zwrotne)
nie dotyczy	n.nas. nнас	<i>ja, my, wy</i>

Wartości fleksemów

		liczba	przypadek	rodzaj	osoba	aspekt	zanegowanie	stopień	akcentowość	poprzyimkowość	wokaliczność	typ odmiany	nosowość
rzeczownik	subst	⊕	⊕	⊖									
liczebnik główny I	num	⊖	⊕	⊕									
liczebnik główny II	num2	⊕	⊕	⊖									
liczebnik główny III	num3	⊖	⊕	⊖									
liczebnik zbiorowy I	numcol	⊕	⊕	⊕									
liczebnik zbiorowy II	numcol2	⊖	⊕	⊖									
liczebnik przymiotn.	adjnum	⊕	⊕	⊕								⊕	
liczebnik przysłówk.	advnum												
przymiotnik	adj	⊕	⊕	⊕				⊕				⊕	
przymiotnik przy- przym.	adja												
przysłówek	adv							⊕					
zaimek nietrzecioos.	ppron12	⊖	⊕		⊖				⊕				⊕
zaimek trzecioos.	ppron3	⊕	⊕	⊕	⊖				⊕	⊕			
zaimek <i>siebie</i>	siebie		⊖										
zaimek <i>się</i>	sie												⊕
forma nieprzeszła	fin	⊕			⊕	⊖							

		liczba	przypadek	rodzaj	osoba	aspekt	zanegowanie	stopień	akcentowość	poprzyimkowość	wokaliczność	typ odmiany	nosowość
forma aorystyczna	aor	⊕			⊕	⊖							
forma imperfektywna	impf	⊕			⊕	⊖							
forma przyszła czasownika <i>być</i>	fut	⊕			⊕	⊖							
forma teraźniejsza czasownika <i>być</i> (SKC)	jest	⊕			⊕	⊖							
forma przeszła czasownika <i>być</i> (SKC)	był	⊕		⊕	⊕	⊖							
forma przyszła czasownika <i>być</i> (SKC)	bedzie	⊕			⊕	⊖							
forma rozkaznikowa czasownika <i>być</i> (SKC)	badz	⊕			⊕	⊖					⊕		
aglutynant czasownika <i>być</i>	aglt	⊕			⊕	⊖					⊕		
aglutynant aorystyczny czasownika <i>być</i>	agлтаor	⊕			⊕	⊖					⊕		
wykładnik condit. <i>by</i>	cond					⊖							
rozkaznik	impt	⊕			⊕	⊖					⊕		
bezokolicznik	inf					⊖					⊕		
im. przysłówkowy czynny cz.ter.	ppraesactadv					⊖							
im. przymiotnikowy czynny cz.ter.	ppraesactadj	⊕	⊕	⊕		⊖	⊕	⊕				⊕	
im. przymiotnikowy czynny cz.ter. w odmianie prostej	ppraesactadj2					⊖							
im. przysłówkowy czynny cz.przeszł.	ppraetact					⊖							
imiesłów cz.przeszł. czynny II	ppraetact2	⊕	⊕	⊕		⊖	⊕					⊕	

		liczba	przypadek	rodzaj	osoba	aspekt	zanegowanie	stopień	akcentowość	poprzyimkowość	wokaliczność	typ odmiany	nosowość
im. przymiotnikowy bierny	ppraetpas	⊕	⊕	⊕		⊖	⊕	⊕				⊕	
predykatyw	pred												
przyimek	prep		⊖								⊕		
spójnik współrzędny	conj										⊕		
spójnik podrzędny	comp										⊕		
wykrzyknik	interj												
partykuła	part										⊕		

⊕ – kategoria fleksyjna

⊖ – kategoria selektywna

Katarzyna Jasińska-Różycka

Ewa Deptuchowa

Wykaz konstrukcji czasownikowych w *Bazie leksykalnej średniowiecznej polszczyzny*

Na BLŚP składają się dwa duże zasoby: Słownik i Korpus, dlatego też w naszym projekcie konieczne było wypracowanie założeń natury tak naukowej, jak i technicznej, które znalazłyby zastosowanie w obu internetowych aplikacjach. Przyjęty przez nas model fleksyjny z jednej strony bazuje na rozwiązaniach korpusowych¹, z drugiej – jak wielokrotnie wspomniano w artykułach zawartych w niniejszym tomie – nawiązuje do tradycyjnych gramatyk. W naszym zamyśle takie połączenie metod ma umożliwić użytkownikowi BLŚP intuicyjne poruszanie się w jej obrębie, niezależnie od eksplorowanego zasobu.

Poczynione ustalenia dotyczące opisu i prezentacji poszczególnych odmiennych części mowy mają bardzo podobny schemat, od którego w pewnej mierze odbiega czasownik². Ze względu na wspomniany wspólny dla obu aplikacji model gramatyczny formy czasownika w module fleksyjnym Słownika opracowywane były na dwóch płaszczyznach – najpierw opisano poszczególne elementy tworzące formę czasownikową (nazywaną w projekcie konstrukcją czasownikową), czyli *de facto* fleksemy. Dzięki temu możliwe było w dalszej kolejności dostarczenie danych do korpusu, w którym to tagami, tj. znacznikami zawierającymi informacje gramatyczne, opatrywane były elementy składowe form, a nie całe konstrukcje. Całe formy w Słowniku określone były w drugiej kolejności – uwzględniano przy nich wartości dotyczące trybu, czasu i strony, których nie ma przy opisie poszczególnych elementów konstrukcji.

Tymczasem użytkownik Korpusu poszukujący różnych form osobowych czasownikowych wyrażających odpowiedni tryb, czas i stronę może napotykać pewne trudności ze względu na to, że wartości te są implikowane przez zestawienie konkretnych fleksemów (konstrukcje czasownikowe). W związku z tym zamieszczamy wykaz schematów konstrukcji czasownikowych poszczególnych form osobowych ujętych w BLŚP, pozwalający z jednej

---

¹ Ustalenia znane z korpusów języka polskiego (NKJP, KorBa) zostały zmodyfikowane i dopasowane do potrzeb najstarszej poświadczonej fazy rozwoju polszczyzny – por. wykaz leksemów i fleksemów na s. 269–272 oraz zestaw kategorii fleksyjnych i selektywnych przypisanych poszczególnym fleksemom na s. 273–275.

² Więcej na ten temat – por. artykuł Katarzyny Jasińskiej-Różyckiej i Ewy Deptuchowej w niniejszym tomie, s. 215–221.

strony na sprawne poruszanie się między aplikacjami, z drugiej dający przegląd ogromnego potencjału fleksyjnego czasownika³. Zdajemy sobie sprawę, że wykaz ten może ulec rozszerzeniu wraz z postępem prac nad Korpusem – jego aktualizacje będą pojawiać się na odpowiedniej podstronie BLŚP.

Bezokolicznik, strona czynna

Schemat konstrukcji: inf

Przykład: *uczynić*, por. BLŚP, forma nr 50031

Bezokolicznik, strona bierna

1. Schemat konstrukcji: inf + ppraetpas

Przykład: *być uczyniono*, por. BLŚP, forma nr 50640

2. Schemat konstrukcji: ppraetpas + inf

Przykład: *uczyniono być*, por. BLŚP, forma nr 50639

Bezokolicznik, strona zwrotna

1. Schemat konstrukcji: inf + sie

Przykład: *bać sie*, por. BLŚP, forma nr 9588

2. Schemat konstrukcji: sie + inf

Przykład: *sie bać*, por. BLŚP, forma nr 9456

Forma osobowa, tryb oznajmujący, strona czynna, czas teraźniejszy

Schemat konstrukcji: fin

Przykłady: *wezmę*, por. BLŚP, forma nr 38323

mam, por. BLŚP, forma nr 44199

Forma osobowa, tryb oznajmujący, strona czynna, czas przyszły

1. Schemat konstrukcji: fut⁴

Przykład: *będzie*, por. BLŚP, forma nr 41293

2. Schemat konstrukcji: bedzie + inf

Przykład: *będzie mieć*, por. BLŚP, forma nr 44481

3. Schemat konstrukcji: inf + bedzie

Przykład: *mieć będzie*, por. BLŚP, forma nr 44482

4. Schemat konstrukcji: bedzie + ppraetact2

Przykład: *będzie czynił*, por. BLŚP, forma nr 19219

³ Należy zaznaczyć, że w schematach konstrukcji nie odnotowywano, o ile nie było to konieczne, partykuł, jak np. w formie *miałci jest był* (por. BLŚP, forma nr 45369) przedstawionej dalej jako *miał jest był*. Jest to związane z wysoką wariantywnością tej części mowy podczas łączenia się z poszczególnymi elementami konstrukcji. W wykazie postanowiliśmy podać użytkownikowi schemat ogólny, w który można ingerować podczas przeszukiwania Korpusu m.in. poprzez dodawanie znacznika partykuły (part) w różnych miejscach.

⁴ Tag fut odnosi się wyłącznie do form przyszłych czasownika *być*. Dla pozostałych czasowników, podobnie jak w Sstp, nie dokonujemy rozróżnienia na formy teraźniejsze i przyszłe, opisując je obie jako formy nieprzeszłe (tag fin).

5. Schemat konstrukcji: ppraetact2 + bedzie

Przykład: *mięszkała będzie*, por. BLŚP, forma nr 54304

Forma osobowa, tryb oznajmujący, strona czynna, czas przeszły

1. Schemat konstrukcji: ppraetact2

Przykład: *wziął*, por. BLŚP, forma nr 38646

2. Schemat konstrukcji: ppraetact2 + jest

Przykład: *wziął jest*, por. BLŚP, forma nr 38643

3. Schemat konstrukcji: jest + ppraetact2

Przykład: *jest wziął*, por. BLŚP, forma nr 38644

4. Schemat konstrukcji: ppraetact2 + aglt

Przykład: *wziąłem*, por. BLŚP, forma nr 38618

5. Schemat konstrukcji: aglt + ppraetact2

Przykład: *-śm wziął*, por. BLŚP, forma nr 38625

6. Schemat konstrukcji: ppron12 + ppraetact2

Przykład: *ja wziął*, por. BLŚP, forma nr 38631

7. Schemat konstrukcji: aglt + ppraetact2 + aglt

Przykład: *-m wyzywałem*, por. BLŚP, forma nr 24382

Forma osobowa, tryb oznajmujący, strona czynna, czas przeszły niedokonany (imperfekt)

Schemat konstrukcji: impf

Przykład: *motwiach*, por. BLŚP, forma nr 46152

Forma osobowa, tryb oznajmujący, strona czynna, czas przeszły dokonany (aoryst)

Schemat konstrukcji: aor

Przykład: *motwich*, por. BLŚP, forma nr 46151

Forma osobowa, tryb oznajmujący, strona czynna, czas zaprzeszyły

1. Schemat konstrukcji: ppraetact2 + jest + byl

Przykład: *miał jest był*, por. BLŚP, forma nr 45369

2. Schemat konstrukcji: jest + ppraetact2 + byl

Przykład: *jest miał był*, por. BLŚP, forma nr 45370

3. Schemat konstrukcji: jest + byl + ppraetact2

Przykład: *jest był miał*, por. BLŚP, forma nr 45371

4. Schemat konstrukcji: byl + ppraetact2

Przykład: *był wziął*, por. BLŚP, forma nr 38734

5. Schemat konstrukcji: ppraetact2 + byl

Przykład: *wziął był*, por. BLŚP, forma nr 38733

6. Schemat konstrukcji: ppraetact2 + aglt + byl

Przykład: *wysłałem była*, por. BLŚP, forma nr 53417

7. Schemat konstrukcji: aglt + byl + ppraetact2

Przykład: *-m była wzięła*, por. BLŚP, forma nr 38698

8. Schemat konstrukcji: aglt + ppraetact2 + aglt + byl

Przykład: *-m wziąłem był*, por. BLŚP, forma nr 38686

9. Schemat konstrukcji: ppraetact2 + aglt + byl

Przykład: *nawiedziłeś był*, por. BLŚP, forma nr 53414

10. Schemat konstrukcji: aor + ppraetact2

Przykład: *by ('był') wsadził*, por. BLŚP, forma nr 50245

11. Schemat konstrukcji: jest + byl + byl + ppraetact2

Przykład: *jest był był miał*, por. BLŚP, forma nr 45372

Forma osobowa, tryb oznajmujący, strona bierna, czas teraźniejszy

1. Schemat konstrukcji: jest + ppraetpas

Przykład: *jest uczynion*, por. BLŚP, forma nr 50649

2. Schemat konstrukcji: ppraetpas + jest

Przykład: *uczynion jest*, por. BLŚP, forma nr 50648

3. Schemat konstrukcji: ppraetpas + aglt

Przykład: *uczynioneśm*, por. BLŚP, forma nr 50642

4. Schemat konstrukcji: aglt + ppraetpas

Przykład: *-em uczyniona*, por. BLŚP, forma nr 50644

5. Schemat konstrukcji: fin⁵ + ppraetpas

Przykład: *bywa wzięto*, por. BLŚP, forma nr 38817

Forma osobowa, tryb oznajmujący, strona bierna, czas przyszły

1. Schemat konstrukcji: ppraetpas + będzie

Przykład: *wzięto będzie*, por. BLŚP, forma nr 38836

2. Schemat konstrukcji: będzie + ppraetpas

Przykład: *będzie wzięto*, por. BLŚP, forma nr 38837

Forma osobowa, tryb oznajmujący, strona bierna, czas przeszły

1. Schemat konstrukcji: byl + jest + ppraetpas

Przykład: *był jeśm biczowan*, por. BLŚP, forma nr 6844

2. Schemat konstrukcji: jest + byl + ppraetpas

Przykład: *jest było rzeczono*, por. BLŚP, forma nr 53357

3. Schemat konstrukcji: jest + ppraetpas + byl

Przykład: *jest męczon był*, por. BLŚP, forma nr 53358

4. Schemat konstrukcji: ppraetpas + byl + jest

Przykład: *rzeczono było jest*, por. BLŚP, forma nr 53359

5. Schemat konstrukcji: ppraetpas + byl

Przykład: *uczyniony były*, por. BLŚP, forma nr 50690

6. Schemat konstrukcji: byl + ppraetpas

Przykład: *był wytargnion*, por. BLŚP, forma nr 23340

7. Schemat konstrukcji: aglt + byl + ppraetpas

Przykład: *-m był maçon*, por. BLŚP, forma nr 53360

⁵ Dotyczy to form nieprzeszłych tylko czasownika *bywać*.

8. Schemat konstrukcji: ppraetpas + aglt + byl
 Przykład: *poniżonem byl*, por. BLŚP, forma nr 53361
9. Schemat konstrukcji: aor + ppraetpas
 Przykład: *by ('był') uczynion*, por. BLŚP, forma nr 50691
10. Schemat konstrukcji: ppraetpas + ppraetact2⁶
 Przykład: *milczano bywało*, por. BLŚP, forma nr 53364

Forma osobowa, tryb oznajmujący, strona zwrotna, czas teraźniejszy

1. Schemat konstrukcji: sie + fin
 Przykład: *się boję*, por. BLŚP, forma nr 9236
2. Schemat konstrukcji: fin + sie
 Przykład: *boję się*, por. BLŚP, forma nr 9481

Forma osobowa, tryb oznajmujący, strona zwrotna, czas przyszły

1. Schemat konstrukcji: bedzie + sie + inf
 Przykład: *będę się bać*, por. BLŚP, forma nr 9598
2. Schemat konstrukcji: sie + bedzie + inf
 Przykład: *się będę bać*, por. BLŚP, forma nr 9602
3. Schemat konstrukcji: inf + sie + bedzie
 Przykład: *bać się będę*, por. BLŚP, forma nr 9669
4. Schemat konstrukcji: bedzie + sie + ppraetact2
 Przykład: *będzie się bał*, por. BLŚP, forma nr 7445
5. Schemat konstrukcji: sie + bedzie + ppraetact2
 Przykład: *się będzie bał*, por. BLŚP, forma nr 7446

Forma osobowa, tryb oznajmujący, strona zwrotna, czas przeszły

1. Schemat konstrukcji: ppraetact2 + sie + jest
 Przykład: *bał się jest*, por. BLŚP, forma nr 9446
2. Schemat konstrukcji: ppraetact2 + jest + sie
 Przykład: *bał jeśm się*, por. BLŚP, forma nr 9673
3. Schemat konstrukcji: jest + sie + ppraetact2
 Przykład: *jeśm się bał*, por. BLŚP, forma nr 9452
4. Schemat konstrukcji: sie + jest + ppraetact2
 Przykład: *się jest bił*, por. BLŚP, forma nr 6954
5. Schemat konstrukcji: ppraetact2 + aglt + sie
 Przykład: *bałem się*, por. BLŚP, forma nr 9453
6. Schemat konstrukcji: aglt + sie + ppraetact2
 Przykład: *-ś się śmiała*, por. BLŚP, forma nr 53365
7. Schemat konstrukcji: ppraetact2 + sie
 Przykład: *bało się*, por. BLŚP, forma nr 9462
8. Schemat konstrukcji: sie + ppraetact2
 Przykład: *się bała*, por. BLŚP, forma nr 9450

⁶ Dotyczy to form imiesłowu czasu przeszłego czynnego II tylko czasownika *bywać*.

Forma osobowa, tryb oznajmujący, strona zwrotna, czas zaprzeszyły

1. Schemat konstrukcji: ppraetact2 + sie + jest + byl
Przykład: *bał się jest był*, por. BLŚP, forma nr 9463
2. Schemat konstrukcji: jest + sie + byl + ppraetact2
Przykład: *są się byli nawrocili*, por. BLŚP, forma nr 53368
3. Schemat konstrukcji: sie + jest + byl + ppraetact2
Przykład: *się jest był nawrocil*, por. BLŚP, forma nr 53371
4. Schemat konstrukcji: sie + byl + ppraetact2
Przykład: *sie byli jęli*, por. BLŚP, forma nr 53423
5. Schemat konstrukcji: aor + sie + ppraetact2
Przykład: *by ('był') się dotykał*, por. BLŚP, forma nr 33848

Forma osobowa, tryb rozkazujący, strona czynna

1. Schemat konstrukcji: impt
Przykład: *weźmi*, por. BLŚP, forma nr 38360
2. Schemat konstrukcji: part + fin
Przykład: *niechaj weźmie*, por. BLŚP, forma nr 38350

Forma osobowa, tryb rozkazujący, strona bierna

1. Schemat konstrukcji: badz + ppraetpas
Przykład: *bądź wyjęt*, por. BLŚP, forma nr 54240
2. Schemat konstrukcji: ppraetpas + badz
Przykład: *zabit bądź*, por. BLŚP, forma nr 49104
3. Schemat konstrukcji: part + bedzie + ppraetpas
Przykład: *ac będzie jęt*, por. BLŚP, forma nr 53462
4. Schemat konstrukcji: part + ppraetpas + bedzie
Przykład: *niechaj posromoceni będą*, por. BLŚP, forma nr 54244

Forma osobowa, tryb rozkazujący, strona zwrotna

1. Schemat konstrukcji: impt + sie
Przykład: *boj się*, por. BLŚP, forma nr 9518
2. Schemat konstrukcji: sie + impt
Przykład: *się boj*, por. BLŚP, forma nr 9517
3. Schemat konstrukcji: part + sie + fin
Przykład: *niechać się stanie*, por. BLŚP, forma nr 54254
4. Schemat konstrukcji: part + sie + inf + bedzie
Przykład: *ac się spowiadać będziem*, por. BLŚP, forma nr 54260

Forma osobowa, tryb przypuszczający, strona czynna

1. Schemat konstrukcji: cond + agltaor + ppraetact2
Przykład: *bych wziął*, por. BLŚP, forma nr 38738
2. Schemat konstrukcji: ppraetact2 + cond + agltaor
Przykład: *wziąłbych*, por. BLŚP, forma nr 38737

3. Schemat konstrukcji: ppraetact2 + cond + agltaor + byl
Przykład: *zabiłbych był*, por. BLŚP, forma nr 49047
4. Schemat konstrukcji: cond + aglt + ppraetact2
Przykład: *-byście wzięli*, por. BLŚP, forma nr 38746
5. Schemat konstrukcji: ppraetact2 + cond + aglt
Przykład: *wierzylibyście*, por. BLŚP, forma nr 44083
6. Schemat konstrukcji: ppraetact2 + cond
Przykład: *miałby*, por. BLŚP, forma nr 45598
7. Schemat konstrukcji: cond + ppraetact2
Przykład: *-by miał*, por. BLŚP, forma nr 45602
8. Schemat konstrukcji: cond + aglt + cond + ppraetact2
Przykład: *-bys by był*, por. BLŚP, forma nr 43501
9. Schemat konstrukcji: cond + ppraetact2 + cond + agltaor
Przykład: *by mieli bychą*, por. BLŚP, forma nr 45862
10. Schemat konstrukcji: cond + agltaor + byl + ppraetact2
Przykład: *bychą byli mieli*, por. BLŚP, forma nr 45874
11. Schemat konstrukcji: byl + cond + agltaor + ppraetact2
Przykład: *byłbych zabił*, por. BLŚP, forma nr 48382
12. Schemat konstrukcji: cond + byl + ppraetact2
Przykład: *by był miał*, por. BLŚP, forma nr 45873
13. Schemat konstrukcji: cond + ppraetact2 + byl
Przykład: *-by zabił był*, por. BLŚP, forma nr 49048
14. Schemat konstrukcji: cond + ppraetact2 + cond
Przykład: *-by miałby*, por. BLŚP, forma nr 45599
15. Schemat konstrukcji: cond + agltaor + ppraetact2 + aglt
Przykład: *bych wystąpiłem*, por. BLŚP, forma nr 23178
16. Schemat konstrukcji: cond + aglt + ppraetact2 + cond + aglt
Przykład: *byście wytargalibyście*, por. BLŚP, forma nr 24335
17. Schemat konstrukcji: cond + byl + ppraetact2
Przykład: *by był wzgardził*, por. BLŚP, forma nr 27458

Forma osobowa, tryb przypuszczający, strona bierna

1. Schemat konstrukcji: cond + agltaor + ppraetpas
Przykład: *-bych posromocon*, por. BLŚP, forma nr 54262
2. Schemat konstrukcji: cond + ppraetpas
Przykład: *-by wiedziana*, por. BLŚP, forma nr 42833
3. Schemat konstrukcji: ppraetpas + cond
Przykład: *rzeczono by*, por. BLŚP, forma nr 54263
4. Schemat konstrukcji: ppraetpas + byl + cond + aglt
Przykład: *zarzucony byłbyśm*, por. BLŚP, forma nr 54264
5. Schemat konstrukcji: byl + cond + ppraetpas
Przykład: *byłaby wzięta*, por. BLŚP, forma nr 38920
6. Schemat konstrukcji: cond + byl + cond + ppraetpas
Przykład: *-by byłby rozproszon*, por. BLŚP, forma nr 54456

7. Schemat konstrukcji: cond + byl + ppraetpas
Przykład: *-by były uczynione*, por. BLŚP, forma nr 50695
8. Schemat konstrukcji: cond + agltaor + byl + ppraetpas
Przykład: *-bych była zabita*, por. BLŚP, forma nr 48399
9. Schemat konstrukcji: cond + agltaor + ppraetpas + byl
Przykład: *bych zabił był*, por. BLŚP, forma nr 48398
10. Schemat konstrukcji: cond + ppraetpas + byl
Przykład: *-by uczyniona była*, por. BLŚP, forma nr 50692
11. Schemat konstrukcji: ppraetpas + cond + byl
Przykład: *nalezion by był*, por. BLŚP, forma nr 54265

Forma osobowa, tryb przypuszczający, strona zwrotna

1. Schemat konstrukcji: cond + agltaor + sie + ppraetact2
Przykład: *bychom się radowali*, por. BLŚP, forma nr 54450
2. Schemat konstrukcji: cond + agltaor + ppraetact2 + sie
Przykład: *bych lekął sie*, por. BLŚP, forma nr 54451
3. Schemat konstrukcji: ppraetact2 + cond + agltaor + sie
Przykład: *radowalibychom się*, por. BLŚP, forma nr 54452
4. Schemat konstrukcji: ppraetact2 + cond + sie
Przykład: *spodobiłoby sie*, por. BLŚP, forma nr 54453
5. Schemat konstrukcji: ppraetact2 + cond + aglt + sie
Przykład: *weselilibyście sie*, por. BLŚP, forma nr 54261
6. Schemat konstrukcji: cond + sie + ppraetact2
Przykład: *by się wywiódł*, por. BLŚP, forma nr 26423
7. Schemat konstrukcji: cond + ppraetact2 + sie
Przykład: *-by brali się*, por. BLŚP, forma nr 10528
8. Schemat konstrukcji: cond + aglt + sie + ppraetact2
Przykład: *-byście się bali*, por. BLŚP, forma nr 9458
9. Schemat konstrukcji: cond + aglt + ppraetact2 + sie
Przykład: *-byście bali sie*, por. BLŚP, forma nr 9459
10. Schemat konstrukcji: cond + sie + byl + ppraetact2
Przykład: *by sie był narodził*, por. BLŚP, forma nr 54454
11. Schemat konstrukcji: cond + sie + jest + byl + ppraetact2
Przykład: *by się jest był narodził*, por. BLŚP, forma nr 54455

Wykaz stosowanych skrótów i znaków

- akc. – akcentowana
- ap. – apelatyw
- B – biernik (w cytacie z innego opracowania)
- B. – biernik
- bezokol. – bezokolicznik
- BLŚP – *Baza Leksykalna Średniowiecznej Polszczyzny*
- brus. – białoruski
- C. – celownik
- cz.przeszł. – czas przeszły
- cz.przyszł. – czas przyszły
- cz.ter. – czas teraźniejszy
- cz.zaprzeszł. – czas zaprzeszczyły
- D. – dopełniacz
- dlśl. – woj. dolnośląskie
- dz. – dzielnica
- folw. – folwark
- gaj. – gajówka
- Il. – ilustracja
- im. – imiesłów
- KorBa – *Korpus Barokowy* https://korba.edu.pl/query_corpus/
- kuj.-pom. – woj. kujawsko-pomorskie
- l. mn. – liczba mnoga (w cytacie z innego opracowania)
- l.mn. – liczba mnoga
- l. p. – liczba pojedyncza (w cytacie z innego opracowania)
- l.podw. – liczba podwójna
- l.poj. – liczba pojedyncza
- leśn. – leśniczówka
- lub. – woj. lubelskie
- lubus. – woj. lubuskie
- łódz. – woj. łódzkie
- M – mianownik (w cytacie z innego opracowania)
- M. – mianownik
- maz. – woj. mazowieckie
- Mc – miejscownik (w cytacie z innego opracowania)
- młp. – woj. małopolskie
- Ms. – miejscownik
- mtó – miasto

- N. – narzędnik
 n. m. – nazwa miejscowa
 n. os. – nazwa osobowa
 nieakc. – nieakcentowana
 nienos. – nienosowa
 niepoprz. – niepoprzyimkowa
 niereg. – nieregularna
 nos. – nosowa
 ok. – około
 opol. – woj. opolskie
 os. – 1. osoba; 2. osada
 podkarp. – woj. podkarpackie
 podl. – woj. podlaskie
 poł. – połowa
 pom. – woj. pomorskie
 poprz. – poprzyimkowa
 por. – porównaj
 pośw. – poświadczenie
 pot. – potocznie
 przys. – przysiółek
 r. m. – rodzaj męski (w cytacie z innego opracowania)
 r.m. – rodzaj męski
 r.mos. – rodzaj męskoosobowy
 r. n. – rodzaj nijaki (w cytacie z innego opracowania)
 r.n. – rodzaj nijaki
 r.nmos. – rodzaj niemęskoosobowy
 r. ż. – rodzaj żeński (w cytacie z innego opracowania)
 r.ż. – rodzaj żeński
 SKC – składowa konstrukcji czasownikowych
 stpol. – staropolski
 str.bier. – strona bierna
 str.czyn. – strona czynna
 str.zwr. – strona zwrotna
 s.v. – sub verbo
 śl. – woj. śląskie
 święt. – woj. świętokrzyskie
 tr.ozn. – tryb oznajmujący
 W – wołacz (w cytacie z innego opracowania)
 W. – wołacz
 warm.-maz. – woj. warmińsko-mazurskie
 wlkp. – woj. wielkopolskie
 wś – wieś
 wyd. – wydanie
 zachpom. – woj. zachodniopomorskie
 zwł. – zwłaszcza

Bibliografia

Literatura przedmiotu

- Arumaa P. 1985: *Urslavische Grammatik*, III Band: *Formenlehre*, Heidelberg.
- Babik Z. 2017: *Glosa czy nazwa terenowa? O dwóch dyskusyjnych miejscach XV-wiecznych ksiąg ziemskich*, „Język Polski” XCVII, z. 4, s. 49–58.
- Bajerowa I. 1968: *Frekwencja form i badanie procesów historycznojęzykowych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XLI, s. 69–81.
- Bajerowa I. 1969: *Strukturalna interpretacja historii języka*, „Język Polski” XLIX, z. 2, s. 81–103.
- Bajerowa I. 1996: *Czy potrzebna jest nowa historia fleksji języka polskiego?*, [w:] *Studia historycznojęzykowe II*, pod red. M. Kucały i W.R. Rzepki, Kraków, s. 7–13.
- Bal J. 1974: *Formacje przysłówkowe z sufiksalnymi j i k typu dzisiaj, wczoraj, dzisiak, tamok w historii i dialektach języka polskiego*, „Prace Komisji Językoznawstwa”, nr 38, Kraków.
- Bałabaniak D. 2014: *O użyciu wyrażen przysłówkowych w pozycji intensyfikatora – problemy interpretacji*, „Linguarum Silva” 3, s. 29–39.
- Bałabaniak D., Mitrenga B. 2015: *Polskie intensyfikatory w ujęciu historycznym*, Katowice.
- Bańko M. 2002: *Wykłady z polskiej fleksji*, Warszawa.
- Bańkowski A. 1970: *Szadykierz*, „Onomastica” XV, s. 38–52.
- Bartmiński J. 1992: *Nazwiska obce na tle kontaktów językowych i kulturowych*, [w:] „Język a Kultura”, t. 7: *Kontakty języka polskiego z innymi językami na tle kontaktów kulturowych*, red. J. Maćkiewicz, J. Siatkowski, Wrocław, s. 9–13.
- Bartnicka B. 1999: *Przymiotniki dzierzawcze w języku polskim i czeskim*, „Prace Filologiczne” XLIV, s. 41–50.
- Bartula C. 1987: *Podstawowe wiadomości z gramatyki staro-cerkiewno-słowiańskiego na tle porównawczym*, Warszawa.
- Belcarzowa E. 2001: *Glosy polskie w tacińskich kazaniach średniowiecznych*, cz. IV, Kraków.
- Benni T., Łoś J., Nitsch K., Rozwadowski J., Ułaszyn H. 1923: *Gramatyka języka polskiego*, Kraków.
- Bernacki L. red. 1939: *Psalterz Florjański tacińsko-polsko-niemiecki. Rękopis Biblioteki Narodowej w Warszawie*, Lwów.
- Bernstein S. 1985: *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Alternacje. Tematy imienne*, Warszawa.

- Biolik M. 2009: *Homonimy onomastyczne. Różne sposoby interpretacji*, [w:] *Słowiańskie homonimy apelatywno-onimiczne i onimiczno-onimiczne w diachronii i synchronii*, pod red. S. Warchoła, M. Jastrzębskiego, Lublin, s. 33–47.
- Bogusławski A. 2005: *O operacjach przysłówkowych*, [w:] *Przysłówki i przyimki. Studia ze składni i semantyki języka polskiego*, pod red. M. Grochowskiego, Toruń, s. 15–44.
- Borawski S., Cybulski M. 2021: *Początki piśmiennictwa polskiego i jego wczesne pomniki*, [w:] *Historia języka polskiego jako doświadczenia wspólnotowe*, red. S. Borawski i M. Cybulski, t. 1, Zielona Góra, s. 51–74.
- Borek H. 1982: *Zadania i potrzeby leksykografii onomastycznej w Polsce*, „Onomastica” XXVII, s. 128–138.
- Borowiec K. 2015: *Średniowieczne teksty interferowane*, [w:] *Juwenalia historycznojęzykowe*, red. K. Borowiec, D. Masłej, O. Ziółkowska, Poznań, s. 9–24.
- Brajerski T. 1957: *O przyimkach z rdzennym -dług i -dl- w języku polskim XIV–XVI w.*, „Poradnik Językowy”, z. 7, s. 289–300.
- Brodowska-Honowska M. 1960: *Słowotwórstwo przymiotnika w języku staro-cerkiewno-słowiańskim*, Kraków–Wrocław–Warszawa.
- Bronikowska R. 2013: *Predykatywy odprzymiotnikowe i odprzysłówkowe (można, niepodobna, wiadomo, wolno) w Słowniku języka polskiego XVII i I. poł. XVIII wieku*, „Język Polski” XCIII, z. 2, s. 95–104.
- Bronikowska R. 2017: *Predykatywne konstrukcje z przymiotnikiem w rodzaju żeńskim w dawnej polszczyźnie – perspektywy badawcze*, „Prace Filologiczne” LXXI, s. 33–44.
- Bronikowska R. 2021a: *Predykatywne użycia przymiotników w rodzaju żeńskim w dawnej polszczyźnie – semantyczna charakterystyka na podstawie danych korpusowych*, „Prace Filologiczne” LXXVI, s. 49–65.
- Bronikowska R. 2021b: *Unfinished “Verbization” Process – the Development of Predicative Constructions with an Adjective of the Feminine Gender in the 17th and 18th Centuries in the Light of Corpus Data*, „Polonica” XLI, s. 97–110.
- Brückner A. wyd. 1907: *Rozmyślanie o żywocie Pana Jezusa. Z rękopisu grecko-katol[ickiego] Kapituły Przemyskiej*, Kraków.
- Brückner A. 1894: *Średniowieczna poezja łacińska w Polsce*, cz. 3, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny” XXIII, s. 268–319.
- Brückner A. 1899: *Z rękopisów petersburskich. Średniowieczne słownictwo polskie*, „Prace Filologiczne” V, s. 1–52.
- Bukowcowa Z., Kucala M. red. 1979: *Bibliografia podręczna gramatyki historycznej i historii języka polskiego*, cz. 1: *Gramatyka*, Kraków.
- BWuj – 1999: *Biblia w przekładzie księdza Jakóba Wujka z 1599 r. Transkrypcja typu „B” oryginalnego tekstu z XVI w. i wstęp ks. Janusz Frankowski*, wyd. 2, Warszawa.
- Cieślíkowa A. 1990: *Staropolskie odapelatywne nazwy osobowe. Proces onimizacji*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Cieślíkowa A. 1994: *O motywacji w onomastyce*, „Polonica” XVI, s. 193–199.
- Cieślíkowa A. 1996: *Wybrane zmiany fleksyjne i ich chronologia w świetle staropolskich nazw własnych*, [w:] *Studia historycznojęzykowe II: Fleksja historyczna*, pod red. M. Kucalę, W.R. Rzepki, Kraków, s. 63–70.
- Cieślíkowa A. 1998: *Norma i uzus we fleksji nazw własnych*, [w:] *Najnowsze przemiany nazewnicze*, pod red. E. Jakus-Borkowej, K. Nowik, Warszawa, s. 267–275.

- Cieślíkowa A. 1999: *Nazwy własne we współczesnym języku polskim*, [w:] *Polszczyzna 2000. Orędzie o stanie języka na przełomie tysiącleci*, pod red. W. Pisarka, Kraków, s. 97–114.
- Cieślíkowa A. 2000a: *Przedmowa do Słownika motywacyjno-etymologicznego staropolskich nazw osobowych*, [w:] *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych. Część I. Oda-pelatywne nazwy osobowe*, oprac. A. Cieślíkowa, przy współudziale J. Szymowej i K. Rymuta, Kraków, s. V–VIII.
- Cieślíkowa A. 2000b: *Różnice między fleksją nazw własnych a pospolitych*, „Prace Filologiczne” XLV, s. 83–90.
- Cieślíkowa A. 2005: *Nazwy własne w historii i we współczesności języka polskiego*, [w:] *Rozprawy o historii języka polskiego*, pod red. S. Borawskiego, Zielona Góra, s. 101–148.
- Cieślíkowa A. 2009: *Homonimia w świetle onimizacji i deonimizacji (apelatywizacji)*, [w:] *Słowiańskie homonimy apelatywne-onimiczne i onimiczno-onimiczne w diachronii i synchronii*, pod red. S. Warchoła, M. Jastrzębskiego, Lublin, s. 69–79.
- Cyran W. 1967: *Przysłówki polskie. Budowa słowotwórcza*, Łódź.
- Czelakowska A. 2010: *Opisy fleksyjne w gramatykach polskich lat 1817–1939*, Kraków.
- Danielewiczowa M. 2012: *W głąb specjalizacji znaczeń. Przysłówkowe metapredykaty atestacyjne*, Warszawa.
- Danielewiczowa M. 2022: *Adverbial Superlative Forms Outside the Degree System: Lexical and Operational Units*, „Studies in Polish Linguistics” XVII, s. 115–143.
- Deptuchowa E. 1985: *Odpowiedniki łacińskiego passivum w psalterzach staropolskich*, Wrocław.
- Deptuchowa E. 2008: *Odpowiedniki czeskiego aorystu w Biblii królowej Zofii*, Kraków.
- Deptuchowa E. 2001: *Problemy typu przyć/przyć, przymować/przymować*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze”, nr 7, s. 59–70.
- Deptuchowa E. red., opracowali: E. Deptuchowa, M. Frodyma, K. Jasińska, M. Klapper, D. Kołodziej, M. Leńczuk, L. Szelachowska-Winiarzowa, Z. Wanicowa. 2020: *Rozariusze z polskimi glosami*, Kraków.
- Deptuchowa E., Jasińska K., Klapper M., Kołodziej D. 2019: *O projekcie Korpusu polszczyzny do 1500 roku*, „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 7–16.
- Deskur A., Nowak-Pasterska E., Rojszczak-Robińska D., Stelmach W., Wismont M., Zalejarz K., Ziółkowska O. 2022: *Anotacja gramatyczna tekstu staropolskiego – problemy i wyzwania*, „LingVaria” XVII, nr 2, s. 163–180.
- Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S. 2006: *Gramatyka historyczna języka polskiego*, wyd. 3, Warszawa.
- Dobosz J., Matla M., Strzelczyk J. red. 2017: *Chrzest Mieszka I i chrystianizacja państwa Piastów*, Poznań.
- Dobrzycki S. 1907: *Przysłówki na -o i -ę utworzone od przymiotników w języku staropolskim na podstawie zabytków wieku XIV i XV*, „Prace Filologiczne” VI, s. 56–150.
- Dowiat J. 1985a: *Środki przekazywania myśli*, [w:] *Kultura Polski średniowiecznej X–XIII w.*, red. J. Dowiat, Warszawa, s. 193–251.
- Dowiat J. red. 1985b: *Kultura Polski średniowiecznej X–XIII w.*, Warszawa.
- Dunaj B. 1971: *Geneza końcówki -em w narzędniku liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju nijakiego typu zboże*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, nr 35, s. 115–123.
- Dunaj B. 1975: *Język polski najstarszej doby piśmiennej (XII–XIII w.)*, Kraków.
- Dunaj B. 1985: *Ogólne zasady ewolucji fleksji rzeczowników w języku polskim*, „Prace Filologiczne” XXXII, s. 109–114.

- Frodyma M. 2001: *Kłopoty z transkrypcją średniowiecznych tekstów polskich. Oboczność samogłosek nosowych w temacie*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze”, nr 7, s. 71–75.
- Gaertner H. 1931–1938: *Gramatyka współczesnego języka polskiego*, Lwów–Warszawa.
- Gala S. 1998: *Gramatyka onomastyczna a gramatyka języka*, [w:] *Najnowsze przemiany nazewnicze*, pod red. E. Jakus-Borkowej, K. Nowik, Warszawa, s. 223–230.
- Geremek B. red. 1997: *Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w.*, Warszawa.
- German J. 2022: *Czy (i jak) warto jeszcze badać staropolskie latynizmy i greczyzmy?*, „LingVaria” XVII, nr 1 (33), s. 307–317.
- GHJP – Klemensiewicz Z., Lehr-Splawiński T., Urbańczyk S. 1955; 1964; 1981: *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Górny W. 1957: *Zagadnienie polskiej gramatyki onomastycznej*, „Język Polski” XXXVII, z. 3, s. 174–178.
- Gramatyka 1984: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, pod red. R. Grzegorzyczkowej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa.
- Grappin H. 1949: *O staropolskich przymiotnikach typu imiennego miękkiego*, „Język Polski” XXIX, z. 5, s. 202–206.
- Grappin H. 1950: *Les noms de nombre en polonais*, Kraków.
- Grappin H. 1956: *Histoire de la flexion du nom en polonais*, Wrocław.
- Grochowski M. 1997: *Wyrażenia funkcyjne. Studium leksykograficzne*, Kraków.
- Grochowski M. 2005: *O cechach gramatycznych i znaczeniu jednostek o postaci trochę*, [w:] *Przystówki i przyimki. Studia ze składni i semantyki języka polskiego*, pod red. M. Grochowskiego, Toruń, s. 101–111.
- Grochowski M. 2011: *Metaoperatory o postaci komparatiwu przysłówka (we współczesnym języku polskim)*, [w:] *Грамматика и лексика у словенским језицима*, red. С. Танасић, Beograd, s. 85–94.
- Grochowski M. 2014a: *Kryteria opozycji homonimicznych partykuł i przysłówek*, [w:] *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich 9*, red. J. Sokołowski, I. Łuczaków, Wrocław, s. 141–148.
- Grochowski M. 2014b: *Pojęcie jednostki funkcyjnej. Z historii metodologii składni polskiej*, [w:] *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej*, red. K. Kleszczowa, A. Szczepanek, Katowice, s. 13–23.
- Grochowski M. 2020: *Ewolucja kryteriów podziału gramatycznego leksemów (relatory a spójniki)*, „LingVaria” XV, nr 2 (30), s. 55–65.
- Grochowski M., Kisiel A., Żabowska M. 2018: *Zasady opisu jednostek funkcyjnych w WSJP PAN*, [w:] *Wielki słownik języka polskiego PAN. Geneza, koncepcja, zasady opracowania*, red. P. Żmigrodzki, M. Bańko, B. Batko-Tokarz, J. Bobrowski, A. Czelakowska, M. Grochowski, R. Przybylska, J. Waniakowa, K. Węgrzynek, Kraków, s. 191–203.
- Grybosiova A. 1981: *Norma i uzus w powojennej fleksji nazw własnych*, „Studia Polonistyczne” IX, s. 141–148.
- Grzegorzyczkowa R. 1975: *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówek*, Wrocław.
- Grzegorzyczkowa R. 1984: *Słowotwórstwo przysłówek*, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, pod red. R. Grzegorzyczkowej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa, s. 456–466.
- Habrajska G. 1995: *Collectiva w języku polskim*, Łódź.
- Hansen B. 1998: *Powstanie i rozwój wyrazów modalnych*, „Poradnik Językowy”, z. 1–2, s. 25–42.
- Hanusz J. 1880: *Materyjały do historii form deklinacyjnych w języku staropolskim (wiek XIV i XV): I. Wykaz form przypadkowych: 1) w ułamku starożytnego kazania o małżeństwie, 2) w modlitwach kodeksu krakowskiego z r. 1375, 3) w kazaniach gnieźnieńskich z r. 1419*, „Sprawozdania Komisji Językowej” I, s. 324, 335–374.

- Honowska M. 1963: *Geneza złożonej odmiany przymiotników w świetle faktów języka staro-cerkiewno-słowiańskiego*, Wrocław.
- Honowska M. 1975: *Problemy historii fleksji słowiańskiej na tle nowszych ujęć synchronicznych*, Wrocław.
- Igartua I. 2005: *Origen y evolución de la flexión nominal eslava*, País Vasco.
- Jadacka H. 2006: *Pluralia tantum w opisie leksykograficznym*, „LingVaria” I, nr 1 (1), s. 161–169.
- Janczulewicz P. 2020: *Identyfikacja tematów na *-(j)ũ w materiale polskim i słowiańskim*, „LingVaria” XV, nr 1 (29), s. 201–212.
- Janowska A. 2015: *Kształtowanie się polskiej klasy przymiotków wtórnych*, Katowice.
- Jasińska K., Klapper M., Kołodziej D. 2018: *Polskie glosy w przekazach XV-wiecznych rozariuszy – koncepcja opracowania materiału źródłowego*, „Język Polski” XCVIII, z. 4, s. 82–93.
- Jędrzejewska M., Stieber Z. 1951: *Przedrostki stopnia najwyższego na- i naj- w dawnej polszczyźnie i starszych gwarach*, „Język Polski” XXXI, z. 4, s. 155–158.
- Jodłowski S. 1971: *Polskie czasowniki niefleksyjne*, [w:] *Studia nad częściami mowy*, Warszawa, s. 83–90.
- Kaleta Z. 1998: *Teoria nazw własnych*, [w:] *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, pod red. E. Rzetelskiej-Feleszko, Warszawa–Kraków, s. 15–36.
- Kaliszuk J. 2016: *Codices deperditi. Średniowieczne rękopisy łacińskie Biblioteki Narodowej utracone w czasie II wojny światowej*, t. 2, cz. 1, 2, Wrocław.
- Kallas K. 1984: *Słowotwórstwo przymiotników*, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego*, pod red. R. Grzegorzycowej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa.
- Kałkowska A. 1976: *Przydatkowe konstrukcje niewerbalne w historii języka polskiego*, [w:] *Studia z polskiej składni historycznej I*, Wrocław, s. 85–102.
- Karaś M. 1957: *Ze studiów nad polskimi grupami spółgłoskowymi. Nagłos zaimka wszy(s)tek*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XVI, s. 115–144.
- Karpluk M. 2000: *Intensywa przymiotnikowe typu namilosierny*, [w:] *Studia historyczne i językowe*, t. 3: *Rozwój polskiego systemu językowego*, red. K. Rymut, W.R. Rzepka, Kraków, s. 137–144.
- Keller F., Twardzik W. 2004: *Indeks wyrazów i form. Wstęp*, [w:] *Rozmyślanie przemyskie*, t. 3, *Indices: Indeks wyrazów i form, indeks frekwencyjny, indeks a tergo*, wyd. F. Keller i W. Twardzik, Freiburg im Breisgau, s. 18–28.
- Kępińska A. 2005: *Fleksja i składnia liczebników w „Rozmyślaniu przemyskim” – łączliwość z rzeczownikiem*, „Poradnik Językowy”, cz. 1, z. 3, s. 15–30; cz. 2, z. 5, s. 33–50.
- Klapper M., Kołodziej D. 2015: *Elektroniczny Tezaurus Rozproszonego Słownictwa Staropolskiego do 1500 roku. Perspektywy i problemy*, „Polonica” XXXV, s. 87–101.
- Klapper M., Kołodziej D. 2017: *Glosa w rękopisie, edycji i słowniku – na przykładzie glos polskich z „Katalogu łacińskich rękopisów średniowiecznych Biblioteki Jagiellońskiej” wykorzystanych w „Słowniku staropolskim”*, „Polonica” XXXVII, s. 53–66.
- Klemensiewicz Z. 1927: *Szczątki niezłożonej odmiany przymiotników w staropolszczyźnie*, „Prace Filologiczne” XII, s. 119–129.
- Klemensiewicz Z. 1930: *Liczebnik główny w polszczyźnie literackiej. Historia formy i składni*, „Prace Filologiczne” XV, s. 1–130.
- Klemensiewicz Z. 1974; 1999: *Historia języka polskiego*, t. I, Warszawa.
- Klemensiewicz Z. 1962: *Pisarskie słownictwo Marii Dąbrowskiej*, „Język Polski” XLII, z. 5, s. 321–330.
- Kleszczowa K. red. 1996: *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych*, Katowice.
- Kleszczowa K. 2003: *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja*, Katowice.

- Kleszczowa K. 2004: *Kategoria stopnia staropolskich przymiotników*, [w:] *Studia Linguistica Danutae Wesolowska oblata*, red. H. Kurek, J. Labocha, Kraków, s. 85–92.
- Kleszczowa K. 2007: <Bardzo> podobne, a jednak inne. *Z historii polskich wykładników intensywności cechy*, „Prace Filologiczne” LIII, s. 315–321.
- Kleszczowa K. 2012: *Tajemnice dynamiki języka*, Katowice.
- Kleszczowa K. 2013: *U źródeł superlatywnych form w klasie wyrażen funkcyjnych*, [w:] *Język – Człowiek – Społeczeństwo*, Lublin.
- Kleszczowa K. 2014: *Przeszłość w terażniejszości. Stare znaki i reguły językowe w strukturze wyrażen funkcyjnych*, [w:] *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej*, pod red. K. Kleszczowej i A. Szczepanek, Katowice, s. 169–180.
- Kleszczowa K. 2015: *U źródeł polskich partykuł: derywacja funkcjonalna, przemiany, zaniki*, Katowice.
- Kleszczowa K. 2018: *Terminy wobec przemian kategorii gramatycznych*, [w:] *Staropolskie Spotkania Językoznawcze 3: Terminy w językoznawstwie synchronicznym i diachronicznym*, red. T. Mika, D. Rojszczak-Robińska, O. Ziółkowska, Poznań, s. 49–59.
- Kleszczowa K. 2021: *Dublety słowotwórcze w studiach nad historią polskich przysłówków*, „Prace Filologiczne” LXXVI, s. 245–256.
- Knapek E. 2012: *Rękopisy średniowieczne w zbiorach Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie” LVII, s. 9–47.
- Kobylińska J. 1968: *Rozwój form dopełniacza liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju męskiego w języku polskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Kopczyński O. 1780: *Grammatyka dla szkół narodowych na klasę II*, Warszawa, s. 15–16 [część Przepisy].
- Krażyńska Z. 2000–2012: *Staropolskie konstrukcje z przyimkami*, cz. I–V, Poznań.
- Kreja B. 1977: *Fleksja polskich nazw miejscowych w aspekcie nadawcy i odbiorcy*, „Socjolingwistyka” I, s. 131–137.
- Krzyżanowski P. 1992: *Temat fleksyjny w odmianie polskich rzeczowników*, Lublin.
- Książek-Bryłowa W. 1994: *Wariantywność fleksji w historii i gwarach języka polskiego*, Lublin.
- Książek-Bryłowa W. 1996: *Osiągnięcia i potrzeby badawcze w zakresie fleksji historycznej*, [w:] *Studia historycznojęzykowe II: Fleksja historyczna*, pod red. M. Kucalą, W.R. Rzepki, Kraków, s. 15–22.
- Kubicka E. 2010: *Przysłówki na tle innych części mowy w językoznawstwie polskim i niemieckim*, „Język Polski” XC, z. 2, s. 107–115.
- Kubicka E. 2013: *Skąd się biorą przysłówki, czyli dlaczego łatwiej opisywać adverbialia niż adverbia*, „Poradnik Językowy”, z. 9, s. 89–101.
- Kubicka E. 2015: *Przysłówki reprezentujące pojęcie „granicy” we współczesnym języku polskim*, Toruń.
- Kucala M. 1955: *Znaczenie i zasięg przymiotników na -ni (przedni, letni)*, „Język Polski” XXXV, z. 1, s. 8–26.
- Kucala M. 1974: *Łacińska fleksja rzeczowników polskich w tekstach średniowiecznych*, [w:] *Studia indoeuropejskie*, red. J. Kuryłowicz, Wrocław, s. 91–96.
- Kucala M. 1976: *Tarnobrzęga czy Tarnobrzegu?*, „Język Polski” LVI, z. 2, s. 159–160.
- Kucala M. 1978: *Rodzaj gramatyczny w historii polszczyzny*, Wrocław.
- Kucala M. 2000: *Semantyzacja wariantywności fleksyjnej w języku polskim*, [w:] *Polshczyzna dawna i współczesna. Studia i szkice*, Kraków, s. 98–104.
- Kucala M., Rzepka W.R. 1996: *Studia historycznojęzykowe, II: Fleksja historyczna*, Kraków.
- Kuraszkiewicz W. 1951: *Oboczność -'ev || -'ov w dawnej polszczyźnie i w dzisiejszych gwarach*, Wrocław.
- Kuraszkiewicz W. 1970: *Podstawowe wiadomości z gramatyki historycznej języka polskiego z wyborem tekstów staropolskich do ćwiczeń*, Warszawa.

- Kuryłowicz B.I. 2002: *Niezłożona odmiana przymiotników i imiesłówów przymiotnikowych w podlaskich aktach urzędowych z drugiej połowy XVI w.*, „Białostockie Archiwum Językowe” 2, s. 71–77.
- Kuryłowicz J. 1968: *Fleksja przymiotnika w bałtyckim a słowiańskim*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN” XII, z. II, s. 444–447.
- Kuźmicki M. 2022: *Studia nad filologicznymi i historycznymi edycjami średniowiecznych rot przysięg sądowych. W stronę interdyscyplinarnych wydań otwartych*, Poznań.
- Lamprecht A., Šlosar D., Bauer J. 1977: *Historický vývoj češtiny. Hláskosloví, tvarosloví, skladba*, Praha.
- Laskowski R. 1984: *Podstawowe pojęcia morfologii*, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, pod red. R. Grzegorzczkovej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa, s. 9–57.
- Lenartowicz-Zagrodna A. 2014: *Czy warto jeszcze badać polsko-lacińskie kontakty językowe? Historyczny przegląd i ocena badań polsko-lacińskich kontaktów językowych*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica” 48, s. 103–116.
- Leńczuk M. 2010: *Problemy terminologiczne w opisywaniu glos polskich na przykładzie XV-wiecznych tłumaczeń kanonu mszy św.*, „Kwartalnik Językoznawczy”, z. 2, s. 19–36.
- Leńczuk M. 2013: *Staropolskie przekazy kanonu Mszy Świętej. Wariantywność leksykalna*, Warszawa.
- Leńczuk M. 2020a: *Projektowanie metadanych w korpusie tekstów polskich do 1500 roku – wielopoziomowa struktura informacji*, „Forum Lingwistyczne”, nr 7, s. 59–69.
- Leńczuk M. 2020b: *Glosy jako podstawa polskich badań historycznojęzykowych*, „Polonica” XL, s. 137–148.
- Leszczyński Z. 2000: *Relikty rzeczownikowej odmiany przymiotników w wyrażeniach przymiokowych na tle innych jej pozostałości*, [w:] *Studia historycznojęzykowe III*, pod red. K. Rymuta i W.R. Rzepki, Kraków, s. 77–84.
- Lindner T. 2021: *Urindogermanische Grammatik, cz. II: Flexionsparadigmen*, Heidelberg.
- Lipińska E. 2003: *Język ojczysty, język obcy, język drugi. Wstęp do badań dwujęzyczności*, Kraków.
- Lisowski T. 1999: *Polszczyzna początku XVI wieku. Problemy wariantywności i normalizacji fonetyki i fleksji*, Poznań.
- Lubaś W. 1973: *Onomastyka w systemie językowym (na przykładach słowiańskich)*, „Prace Językoznawcze” II, s. 7–25.
- Lubaś W. 1998: *O „gramatyce onomastycznej”*, [w:] *Najnowsze przemiany nazewnicze*, pod red. E. Jakus-Borkowej, K. Nowik, Warszawa, s. 261–265.
- Lubaś W. 2006: *O kategoriach onimiczno-apelatywnych w polszczyźnie*, [w:] *Munuscula Linguistica. In honorem Alexandrae Cieślíkowa oblata*, pod red. K. Rymuta i in., Kraków, s. 261–268.
- Łoś J. 1915: *Przegląd językowych zabytków staropolskich do r. 1543*, Kraków.
- Łoś J. 1922: *Gramatyka polska, cz. I: Głosownia historyczna*, Lwów–Warszawa–Kraków.
- Łoś J. 1923: *Fleksja*, [w:] Benni T., Łoś J., Nitsch K., Rozwadowski J., Ułaszyn H., *Gramatyka języka polskiego*, Kraków, s. 247–286.
- Łoś J. 1925: *Gramatyka polska, cz. II: Słowotwórstwo*, Lwów–Warszawa–Kraków.
- Łoś J. 1927: *Gramatyka polska, cz. III: Odmiennia (fleksja) historyczna*, Lwów–Warszawa–Kraków.
- Majer M. 2020: *Slavic *ljuby and the Heterogeneity of the Inflectional Class in *-y*, „Indogermanische Forschungen” 125 (1), s. 79–104.
- Małecki A. 1879: *Gramatyka historyczno-porównawcza języka polskiego*, Lwów.
- Mańczak W. 1953: *O repartycji końcówek dopełniacza -a : -u*, „Język Polski” XXXIII, z. 2, s. 70–84.
- Mańczak W. 1965; 1975; 1983: *Polska fonetyka i morfologia historyczna*, Warszawa.
- Mańczak W. 1998: *Onomastyka a ogólne prawidłowości językowe*, [w:] *Najnowsze przemiany nazewnicze*, pod red. E. Jakus-Borkowej, K. Nowik, Warszawa, s. 217–222.

- Maslej D. 2018a: *O potrzebie zastosowania terminu wernakularyzacja w polskich badaniach historycznojęzycznych*, „LingVaria” XIII, nr 1 (25), s. 113–122.
- Maslej D. 2018b: *Glosa – problemy definicyjne i terminologiczne*, [w:] *Metodologie językoznawstwa*, pod red. P. Stalmaszczyka, t. 8, s. 53–62.
- Maslej D., Mika T. 2020: *Glosy jako integralny składnik średniowiecznego tekstu. W poszukiwaniu adekwatnych procedur badawczych*, „LingVaria” XV, nr 1 (29), s. 121–133.
- Maslej D. 2023: *Średniowieczne zabytki polsko-lacińskie jako przedmiot badań historycznojęzycznych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” LXXIX, s. 355–369.
- Matasović R. 1995: *The Centum Elements in Balto-Slavic*, [w:] *Sprachkontakt und Sprachwandel. Akten der XI. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, 17.–23. September 2000, Halle an der Saale*, red. G. Meiser, O. Hackstein, Wiesbaden, s. 363–374.
- Matasović R. 2014: *Slavic Nominal Word-Formation*, Heidelberg.
- Mażulis-Siudzińska N. 2003: *Wybór form dopełniacza plurale tantum nazw miejscowości na tle rzeczowników pospolitych*, „Prace Filologiczne” XLVIII, s. 371–390.
- Menzel T. 2000: *Flexionsmorphologischer Wandel im Polnischen*, Oldenburg.
- Migdał J. 2005: *Odmiana rzeczownikowa przymiotników i imiesłówów przymiotnikowych w listach króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów*, [w:] *Ad perpetuam rei memoriam. Profesorowi Wojciechowi Ryszardowi Rzepce z okazji 65. urodzin*, pod red. J. Migdał, Poznań, s. 275–280.
- Mika T. 2013: *Genetyczna wielowarstwowość i złożoność tekstów staropolskich a ich badania historycznojęzyczne. Rekonesans*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” LXVIII, s. 131–145.
- Mika T. 2015: *Tekst staropolski jako odmienny obiekt badań? W poszukiwaniu narzędzi opisu*, „LingVaria” X, nr 2 (20), s. 235–250.
- Mika T., Słoboda A. 2015: *Wyrażenia funkcyjne w średniowiecznej polszczyźnie z perspektywy składniowej*, Poznań.
- Mika T. 2020: *Przenoszenie terminów i procedur badawczych pomiędzy językoznawstwem synchronicznym i diachronicznym*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” LXXVI, s. 231–242.
- Milewski T. 1952: *Stanowisko składni w obrębie językoznawstwa*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XI, s. 74–92.
- Mitrenga B. 2018: *Przedrostki intensyfikujące na- i prze- w ujęciu historycznojęzycznym*, „Poradnik Językowy”, z. 10, s. 25–38.
- Moszyński L. 1984; 2006: *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa.
- Mrózek R. 2006: *Apelatywna sfera językowa a sfera onimiczna – przed- i poglobalizacyjny problem onomastyki*, [w:] *Onimizacja i apelatywizacja*, pod red. Z. Abramowicz, E. Bogdanowicz, Białystok, s. 153–163.
- Nitsch K. 1946: *Pogadanki o imionach i nazwiskach*, „Język Polski” XXVI, z. 5, s. 150–152.
- NMPol 1996–2021: *Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany*, t. 1–7, pod red. K. Rymuta, t. 8–9, pod red. K. Rymuta, B. Czopek-Kopciuch, t. 10–14, pod red. K. Rymuta, B. Czopek-Kopciuch, U. Bijak, t. 15, pod red. B. Czopek-Kopciuch, U. Bijak, t. 16, pod red. U. Bijak, P. Swobody, Kraków.
- Nobis I. 2016: *Rozwój fleksji nazw miejscowych w języku polskim*, Kraków.
- Odpowiedzi Redakcji* 1946, „Język Polski” XXVI, z. 2, s. 58–60.
- Oesterreicher H. 1926: *Imiestów bierny w języku polskim*, Kraków.
- Olander T. 2015: *Proto-Slavic Inflectional Morphology*, Leiden–Boston.

- Orzechowska H. red. 1976–1990: *Zagadnienia kategorii stopnia w językach słowiańskich*, t. 1–5, Warszawa.
- Osiewicz M. 2006: *Wariantywność form fleksyjnych rzeczowników w listach polskich z lat 1525–1550 (rzeczowniki rodzaju męskiego)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne”. Seria Językoznawcza XIII, s. 101–128.
- Osiewicz M. 2007: *Wariantywność form fleksyjnych rzeczowników w listach polskich z lat 1525–1550 (rzeczowniki rodzaju żeńskiego i rzeczowniki o odmianie mieszanej)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne”. Seria Językoznawcza XIV, s. 163–196.
- Osiewicz M. 2009: *Wariantywność form fleksyjnych rzeczowników w listach polskich z lat 1525–1550 (rzeczowniki rodzaju nijakiego; rzeczowniki typu podskarbi, podczaszy; pluralia tantum; pluralne nazwy geograficzne; formy liczby podwójnej)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne”. Seria Językoznawcza XV, s. 223–259.
- Otrębski J. 1965: *Gramatyka języka litewskiego*, t. II: *Nauka o budowie wyrazów*, Warszawa.
- Papierkowski S. 1972: *O tzw. „złożonej” odmianie przymiotników polskich*, [w:] Papierkowski S., *Z badań nad językiem i literaturą*, Lublin, s. 95–115.
- Pastuch M., Siuciak M. red. 2018: *Historia języka w XXI wieku. Stan i perspektywy*, Katowice.
- Pawlicki K. 2020: *Niejednoznaczność terminów „tematyczny” i „atematyczny” w językoznawstwie indoeuropejskim*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” LXXVI, s. 133–143.
- Petr J. 1966: *K vývoji krátkých adjektiv v polštině*, „Slavica Pragensia” VIII, s. 53–61.
- Petr J. 1969: *Niezłożone formy przymiotników w historii i dialektach języka polskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Pisarkowa K. 1962: *Czy nowe fakty? Na marginesie artykułu J. Zieniukowej*, „Język Polski” XLII, z. 3, s. 213–217.
- Pisarkowa K. 1984: *Historia składni języka polskiego*, Wrocław.
- Piwowarczyk D. 2022: *Głos w sprawie użycia terminów atematyczny i tematyczny w językoznawstwie indoeuropejskim*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” LXXVIII, s. 199–204.
- Podlaska D. 2003: *Gramatyka historyczna języka polskiego z elementami gramatyki i języka staro-cerkiewno-słowiańskiego i dialektologii*, Słupsk.
- Pronk-Tiethoff S. 2013: *The Germanic Loanwords in Proto-Slavic*, Amsterdam–New York.
- Reichan J. 1975: *Zmiany we fleksji rzeczowników męskich zakończonych pierwotnie na spółgłoski war-gowe palatalne w języku polskim na tle słowiańskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Rejter A. 2019: *Nazwy własne w kontekstach kultury*, Katowice.
- Rosenkranz B. 1955: *Historische Laut- und Formenlehre des Altbulgarischen*, Heidelberg.
- Rospond S. 1971: *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Rospond S. 1972: *Słowotwórstwo onomastyczne a apelatywne*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*. Seria IV: *Językoznawstwo*, Warszawa, s. 109–119.
- Rospond S. 2005; 2009: *Gramatyka historyczna języka polskiego z ćwiczeniami*, Warszawa.
- Rozwadowski J. 1923: *Historyczna fonetyka czyli głosownia*, [w:] Benni T., Łoś J., Nitsch K., Rozwadowski J., Ułaszyn H., *Gramatyka języka polskiego*, Kraków, s. 57–206.
- Rybicka H. 1976: *Frekwencja form komparatiwu i superlatiwu przymiotników i przysłówków w polskiej prozie biblijnej XVI w.*, [w:] *Zagadnienia kategorii stopnia w językach słowiańskich*, red. H. Orzechowska, t. 1, Warszawa, s. 125–131.
- Rymut K. 1997: *Onomastyka prasłowiańska. Zakres i możliwości badawcze*, „Onomastica” XLII, s. 11–19.

- Rymut K. 2003: *Granica czy strefa przejściowa między nomen appellativum a nomen proprium?*, [w:] K. Rymut, *Szkice onomastyczne i historycznojęzykowe*, Kraków, s. 9–12.
- Rymut K. 2004: *Onomastyczne opracowania słownikowe – ich rodzaje i funkcje*, [w:] *Nazwy własne w języku, kulturze i komunikacji społecznej*, pod red. R. Mrózka, Katowice, s. 241–252.
- Rysiewicz Z. 1937: *O pewnych zmianach funkcji form przypadkowych*, „Prace Filologiczne” XVII, s. 97–148.
- Rzepliela M. 2020: *Interaction Among Borrowing, Inflection and Word Formation in Polish Medieval Latin*, [w:] *The Interaction of Borrowing and Word Formation*, Edinburgh, s. 259–278.
- Rzepka W.R. 1975: *Dopełniacz w funkcji biernika męskich form osobowych w liczbie mnogiej w polszczyźnie XVII w.*, Wrocław.
- Rzepka W.R. 1985: *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI–XVII wieku*, Poznań.
- Rzepka W.R., Twardzik W. 1996: *Archaizmy fleksyjne w „Rozmyślanii przemyskim”*, cz. 1, „Język Polski” LXXVI, z. 2–3, s. 97–102; cz. 2, z. 4–5, s. 321–327.
- Rzepka W.R., Twardzik W. 1997: *Archaizmy fleksyjne w „Rozmyślanii przemyskim”*, cz. 3, „Język Polski” LXXVII, z. 1, s. 41–46; cz. 4, z. 2, s. 102–111; cz. 5, z. 4–5, s. 298–302.
- Rzepka W.R., Twardzik W. 1999: *Archaizmy fleksyjne w „Rozmyślanii przemyskim”*, cz. 6, „Język Polski” LXXIX, z. 1–2, s. 35–46.
- Rzetelska-Feleszko E. 1991: *Kształtowanie się systemu nazewniczego*, „Prace Filologiczne” XXXVI, s. 57–63.
- Rzetelska-Feleszko E. 2002: *Nazwy geograficzne*, [w:] *Współczesny język polski*, pod red. J. Bartmińskiego, Lublin, s. 411–429.
- Rzetelska-Feleszko E. 2006: *W świecie nazw własnych*, Warszawa–Kraków.
- Safarewicz J. 1972: *Wpływ łaciński na system gramatyczny polszczyzny*, [w:] *Symbolae Polonicae in honorem Stanislai Jodłowski*, red. J. Zaleski, Wrocław, s. 145–150.
- Saloni Z. 1974: *Klasyfikacja gramatyczna leksemów polskich*, „Język Polski” LIV, z. 1–2, s. 3–13, 93–101.
- Saloni Z., Świdziński M. 1998: *Składnia współczesnego języka polskiego*, wyd. IV (zm.), Warszawa.
- Satkiewicz H. 1973: *Odmiana wyrazów*, [w:] D. Buttler, H. Kurkowska, H. Satkiewicz, *Kultura języka polskiego. Zagadnienia poprawności gramatycznej*, Warszawa, s. 124–300.
- Schaffner S. 2001: *Das Vernersche Gesetz und der innerparadigmatische grammatische Wechsel des Urgermanischen im Nominalbereich*, Innsbruck.
- Schendl H., Wright L. 2012: *Code-switching in Early English*, Berlin–Boston.
- Schenker A.M. 1995: *The Dawn of Slavic*, New Haven.
- Šekli M. 2014: *Primerjalno glasoslovje slovanskih jezikov 1: Od praindoevropščine do praslovanščine*, Ljubljana.
- Siuciak M. 2008: *Kształtowanie się kategorii gramatycznej liczebnika w języku polskim*, Katowice.
- Siudzińska N. 2004: *Problemy z fleksją nazw miejscowości rodzaju żeńskiego*, „Prace Filologiczne” XLIX, s. 477–484.
- Siudzińska N. 2009: *Formy alternatywne we fleksji nazw miejscowości na obszarze Polski*, Warszawa.
- Skrzypek D. 2016: *Om possessiva adjektiv i polskan och svenskan*, „Folia Scandinavica Posnaniensia” 20, s. 229–240.
- Skubalanka T., Książek-Bryłowa W. 1992: *Wariantywność polskiej fleksji*, Wrocław.
- Skulina T. 1963: *Słowiańskie liczebniki 11–19*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*. Seria 2: *Językoznawstwo*, Warszawa, s. 141–151.

- Słoboda A. 2012: *Liczebnik w grupie nominalnej średniowiecznej polszczyzny. Semantyka i składnia*, Poznań.
- Słoboda A. 2021: *Wpływ dwujęzyczności na kształtowanie się urzędowej odmiany języka – na przykładzie średniowiecznych wielkopolskich rot sądowych*, „Poznańskie Studia Polonistyczne”. Seria Językoznawcza XXVIII (XLVIII), nr 1, s. 143–152.
- Sobotka P. 2017: *Jednostka opisu języka dawnego*, [w:] *Historia języka w XXI wieku – stan i perspektywy*, red. M. Pastuchowa, M. Siuciak, Katowice.
- Sobotka P., Żabowska M. 2017: *Wyodrębnianie, dekodowanie i klasyfikacja historycznych jednostek języka*, „LingVaria” XII, nr 2 (24), s. 113–133.
- Sobotka P. 2018: *Powstawanie słowiańskich przysłówków w świetle danych etymologicznych i historyczno-składniowych (interpretacja funkcjonalna)*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*. Seria 13, t. 2: *Językoznawstwo*, pod red. Z. Grenia, Poznań.
- Stamirowska Z. 1969: *Studia nad polskimi przysłówkami. Gwarowe kiedy, wtedy, nigdy, zawsze, zaraz, teraz, na tle historycznym*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Statorius P. 1568: *Polonicae grammatices institutio*, Cracoviae.
- Stieber Z. 1979, 1989: *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa.
- Strutyński J. 2007: *Elementy gramatyki historycznej języka polskiego*, Kraków.
- Szałkiewicz Ł., Przepiórkowski A. 2012: *Anotacja morfoskładniowa*, [w:] *Narodowy Korpus Języka Polskiego*, pod red. A. Przepiórkowskiego, M. Bańki, R.L. Górskiego, B. Lewandowskiej-Tomaszczyk, Warszawa, s. 59–96.
- Szelachowska-Winiarzowa L. 2001: *Kłopoty z transkrypcją grup spółgłoskowych w tekstach staropolskich*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze”, nr 7, s. 145–154.
- Szliferszteinowa S. 1960: *Przymiotniki dzierżawcze w języku polskim*, Wrocław.
- Szober S. 1923: *Gramatyka języka polskiego*, Lwów.
- Szober S. 1931: *Skąd powstała przysłówkowa forma orzecznika w zdaniach z bezokolicznikiem w podmiocie?*, „Język Polski” XVI, z. 3, s. 85–87.
- Szober S. 1932: *O podstawach rozróżnienia formy prostej i złożonej przymiotników*, „Język Polski” XVII, z. 4, s. 109–115.
- Szober S. 1953: *Gramatyka języka polskiego*, wyd. III, oprac. W. Doroszewski, Warszawa.
- Szulc A. 1979: *Podstawy ogólnej teorii interferencji*, [w:] *Polska myśl glottodydaktyczna 1945–1975. Wybór artykułów z zakresu glottodydaktyki ogólnej*, red. F. Grucza, Warszawa, s. 632–638.
- Szyller S., Kaliszuk J. 2012: *Inwentarz rękopisów do połowy XVI wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej*, Warszawa.
- Taszycki W. 1933: *Dwie nazwy rzeczne: Nary i Pełty (Kilka uwag o dawnych tematach na -ü-)*, „Slavia Occidentalis” XII, s. 41–44.
- Taszycki W. 1963: *Stosunek onomastyki do innych nauk humanistycznych*, „Onomastica” VIII, s. 1–18.
- Taszycki W. 1965–1967: *Wstęp*, [w:] *Słownik staropolskich nazw osobowych*, t. I, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Taszycki W. 1972: *Kilka uwag o rzeczownikach na -y (*-ü-)*, „Rocznik Slawistyczny” XXXIII/1, s. 3–6.
- Tokarski J. 1973: *Fleksja polska*, Warszawa.
- Tymieniecki K. 1921: *Procesy twórcze formowania się społeczeństwa polskiego w wiekach średnich*, Łódź.
- Urbańczyk S. 1953–1955: *Wstęp*, [w:] *Słownik staropolski*, t. I, Warszawa, s. I–XIII.
- Urbańczyk S. 1966: *Przedrostek gradacyjny na-*, [w:] *Studia językoznawcze poświęcone Profesorowi Doktorowi Stanisławowi Rospondowi*, red. M. Adamus i in., Wrocław, s. 79–84.

- Urbańczyk S. 1972: *Staropolski przyrostek stopnia wyższego -eszy*, [w:] *Symbolae Polonicae in honorem Stanisłai Jodłowski*, pod red. J. Zaleskiego, Wrocław, s. 187–189.
- Urbańczyk S. 1993: *Dwieście lat polskiego językoznawstwa (1751–1950)*, Kraków.
- Wajszczuk J. 2005: *O metatekście*, Warszawa.
- Wajszczuk J. 2010: *Functional Class (so-Called “Part of Speech”) Assignment as a Kind of Meaning-Bound Word Syntactic Information*, „Cognitive Studies/Études Cognitives” X, Warszawa, s. 15–33.
- Walczak B. 2004: *Dzieje języka a nazwy własne*, [w:] *Nazwy własne w języku, kulturze i komunikacji społecznej*, pod red. R. Mrózka, Katowice, s. 29–45.
- Walczak B. 2012: *Badania z zakresu historii języka polskiego (próba syntezy)*, [w:] *Językoznawstwo w Polsce. Kierunki badań i perspektywy rozwoju*, pod red. M. Grochowskiego, Warszawa, s. 99–111.
- Wanicowa Z. 2001: *Przejmowanie w języku staropolskim niemieckiej grupy spółgłoskowej st i związany z tym problem transkrypcji germanizmów*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze”, nr 7, s. 165–171.
- Wanicowa Z. 2009: *Ignota, dubia, reperta. Czytać i rozumieć staropolszczyznę*, Kraków.
- Wąsińska K. 2020: *Cyfrowe narzędzia w dydaktyce akademickiej. Badania diachroniczne polskiej fleksji z użyciem systemu Chronofleks*, „Forum Lingwistyczne”, nr 7, s. 151–167.
- Weinreich U. 1968: *Languages in Contact. Findings and Problems*, Paris, New York.
- Weiss M. 2020: *Outline of the Historical and Comparative Grammar of Latin*, Ann Arbor.
- Weysenhoff-Brożkowska K. 1991: *Wpływ polszczyzny na łacinę średniowieczną w Polsce*, Kraków.
- Weysenhoff-Brożkowska K. 1998: *Studia nad łaciną średniowieczną w Polsce*, „Łacina w Polsce. Zeszyty Naukowe” pod red. J. Axera, z. 10–12.
- Wieczorkiewicz B., Sinielnikoff R. 1959: *Elementy gramatyki historycznej języka polskiego z ćwiczeniami*, Warszawa.
- Wielki słownik języka polskiego PAN. Zasady opracowania*, zestawił P. Źmigrodzki, Kraków 2023.
- Wiesiołowski J. 1997: *Piśmiennictwo*, [w:] *Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w.*, red. B. Giermek, Warszawa, s. 669–765.
- Witkowska-Gutowska M. 1975: *Fleksja rzeczowników i przymiotników w księgach sądowych ziemi warszawskiej*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” XXI, s. 121–133.
- Woliński M., Kieraś W. 2020: *Analiza fleksyjna tekstów historycznych i zmienność fleksji polskiej z perspektywy danych korpusowych*, „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 66–80.
- Wójcik U. 2015: *O sposobach badania nazw własnych (przeszłość, teraźniejszość, przyszłość)*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie”, z. 11, s. 153–162.
- Wójcik U. 2019: *Średniowieczne zasoby onimiczne – niewykorzystane źródło w badaniach historyczno-językowych? Prolegomena badawcze*, „Onomastica” LXIII, s. 279–290.
- Wróbel H. 1968: *Analiza słowotwórcza zachodniostowiańskich przysłówków pochodnych od przymiotników na -ski/-cki, (-skyl/-cky)*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych. Seria III: Językoznawstwo*, s. 71–77.
- Wydra W., Rzepka W.R. 2004: *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, wyd. III, Wrocław.
- Zarębski R. 2013: *Possessive Adjectives Formed from Personal Names in Polish Translations of the New Testament*, „Studia Ceranea” 3, s. 187–196.
- Zarębski R. 2021: *O potrzebie badań bilingwizmu w historii polszczyzny*, „Prace Językoznawcze” XXIII, nr 3, s. 71–86.
- Zaron Z. 2005: *Wykładnikami lokalizacji – konstrukcje przysłówkowe czy przymikowe?*, [w:] *Przysłówki i przymiki. Studia ze składni i semantyki języka polskiego*, pod red. M. Grochowskiego, Toruń, s. 45–55.

- Zembaty-Michalakowa M. 1963: *Przymiotniki z przyrostkami -ow, -in w tekstach staropolskich do XVI wieku*, „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Nauk” t. IV, s. 217–282.
- Zieniukowa J. 1962: *Przymiotniki niezłożone u dwu pisarzy czasów saskich*, „Język Polski” XLII, z. 2, s. 124–134.
- Zubaty J. 1945: *Studie a články*, sv. 1: *Výklady etymologické a lexikální*, Praha.

Słowniki i encyklopedie

- Basaj M., Siatkowski J. 2006: *Bohemizmy w języku polskim. Słownik*, Warszawa.
- Cieślakowa A., Malec M. red. 1993: *Indeks a tergo do Słownika staropolskich nazw osobowych*, Kraków.
- Cieślakowa A. i in. red. 2008: *Mały słownik odmiany nazw własnych*, Kraków.
- Cn – Knapiusz G. 1621: *Thesaurus Polono-Latino-Graecus...*, Cracoviae.
- Derksen R. 2008: *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*, Leiden–Boston.
- Doroszewski W. red. 1965: *Indeks a tergo do Słownika języka polskiego S.B. Lindego*, Warszawa.
- Eder M., Twardzik W. 2007: *Indeksy do Słownika staropolskiego*, Kraków.
- EJO – Polański K. red. 1995: *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- EJP – Urbańczyk S., Kucała M. red. 1999: *Encyklopedia języka polskiego*, wyd. trzecie poprawione i uzupełnione, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- EWOJP – Urbańczyk S. red. 1978: *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Gołąb Z., Heinz A., Polański K. 1970: *Słownik terminologii językoznawczej*, Warszawa.
- Grzegorzczakowa R., Puzynina J. red. 1973: *Indeks a tergo do Słownika języka polskiego pod red. Witolda Doroszewskiego*, Warszawa.
- Grzenia J. 1998: *Słownik nazw własnych. Ortografia, wymowa, słowotwórstwo i odmiana*, Warszawa.
- Łaziński M. red. 2007: *Słownik nazw miejscowości i mieszkańców z odmianą i poradami językowymi*, Warszawa.
- MączInd – Kuraszkiewicz W. oprac. 1962–1963: *Wyrazy polskie w Słowniku łacińsko-polskim Jana Mącznyńskiego*, cz. I–II, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- OżSstp – Twardzik W. red. we współpracy z Deptuchową E. i Szlachowską-Winiarową L. 2005: *Opis Źródeł Słownika staropolskiego*, Kraków.
- SDor – Doroszewski W. red. 1958–1969: *Słownik języka polskiego*, t. 1–10, Warszawa.
- SeBo – Boryś W. 2005: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- SeBr – Brückner A. 1927: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- SeMach – Machek V. 1957: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha.
- SeMań – Mańczak W. 2017: *Polski słownik etymologiczny*, Kraków.
- SGPK – Karłowicz J. 1900–1911: *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Kraków.
- SGPP – Grochowski M., Kisiel A., Żabowska M. 2014: *Słownik gniazdowy partykuł polskich*, Kraków.
- S I – Deptuchowa E. red. 2014: *Słownik staropolski. Suplement, cz. I (verba absentia)*, Kraków.
- S II – Deptuchowa E. red.: *Słownik staropolski. Suplement, cz. II*, Kraków (w druku).
- SKoch – Kucała M. red. 1994–2012: *Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego*, t. 1–5, Kraków.
- SL – Linde S.B. 1854: *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, wyd. drugie, Lwów.
- SMick – Górski K. i in. red. 1962–1983: *Słownik języka Adama Mickiewicza*, t. 1–11, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Sstp – Urbańczyk S. red. 1953–2002: *Słownik staropolski*, t. 1–11, Wrocław; Kraków.

- SW – Karłowicz J. i in. red. 1900–1927: *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Warszawa.
- SWil – Zdanowicz A. i in. red. 1861: *Słownik języka polskiego*, cz. I–II, Wilno.
- SXVI – Mayenowa M.R., Mrowcewicz K. red. 1966–: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. I–, Wrocław, Warszawa.
- Szulc A. 1994: *Słownik dydaktyki języków obcych*, Warszawa.
- SZWF – Pawelec R. red. 2015: *Słownik zapomnianych wyrażen funkcyjnych*, Warszawa.

Publikacje elektroniczne

- Apocrypha – Rojszczak-Robińska D. i in. 2024: *Staropolskie apokryfy Nowego Testamentu*, <https://apocrypha.amu.edu.pl/>.
- Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego* (DVD), 2006: kierownik projektu: Wacław Twardzik, Kraków.
- BLŚP – *Baza leksykalna średniowiecznej polszczyzny (do 1500 roku)*, <https://blsp.ijp.pan.pl/>.
- Chronofleks – <https://chronofleks.nlp.ipipan.waw.pl/>.
- Decyć-Zięba W.: *Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego*, <https://gramatyki.uw.edu.pl/>.
- e-Rotha – Włodarczyk M. i in. red. 2024: *Elektroniczne Repozytorium Rot Wielkopolskich*, <https://rotha.ehum.psn.pl/>.
- Gruszczyński W., Bronikowska R. 2024: *Instrukcja korzystania z wyszukiwarki do Elektronicznego Korpusu Tekstów Polskich z XVII i XVIII wieku*, <https://korba.edu.pl/manual> (dostęp 2.04.2024).
- Internetowe kompendium edukacyjne*, <https://gramatyki.uw.edu.pl/>.
- KorBa – *Elektroniczny Korpus Tekstów Polskich z XVII i XVIII w.*, korba.edu.pl (dostęp 29.02.2024).
- Manuscripta.pl.* – Soszyński J. i in. red. 2024: *Manuscripta.pl. Przewodnik po rękopisach średniowiecznych w zbiorach polskich*, <https://manuscripta.pl/>.
- NKJP – *Narodowy Korpus Języka Polskiego*, nkjp.pl (dostęp 29.02.2024).
- Staročeská textová banka, <https://vocabulary.ujc.cas.cz/01> (dostęp 8.03.2024).
- Staropolska.pl – Tradycja – Kultura – Literatura – serwis naukowo-edukacyjny, poświęcony dawnej literaturze polskiej w kontekście tradycji europejskiej*, www.staropolska.pl (dostęp 27.06.2024).
- SGJP – *Słownik gramatyczny języka polskiego*, sgjp.pl (dostęp 29.02.2024).
- SXVI Korpus – *Słownik polszczyzny XVI wieku, Korpus*, <https://spxvi.edu.pl/korpus/> (dostęp 15.02.2024).
- SXVII–XVIII – *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, pod red. W. Gruszczyńskiego, <https://sxvii.pl/> (dostęp 13, 15.02.2024).
- WDLP – Vincenz de A., Hentschel G. red. 2009: *Das Wörterbuch der deutschen Lehnwörter in der polnischen Schrift- und Standardsprache*, Göttingen–Oldenburg, <https://diglib.bis.uni-oldenburg.de/bis-verlag/wdpl/46701.html>.
- Wielkopolskie Roty Sądowe – Trawińska M. 2024: *Indeksy do Wielkopolskich rot sądowych z XIV i XV wieku*, <http://roty.bkpan.pl./index.php>.
- Winiarska-Górska I. 2013: *Fleksja w szesnastowiecznych przekładach Ewangelii*, <https://ewangelie.uw.edu.pl/materialy>.
- WSJP PAN – *Wielki słownik języka polskiego PAN*, pod red. P. Żmigrodzkiego, <https://wsjp.pl/> (dostęp 15, 22.02.2024).

Wykaz omawianych polskich wyrazów

A

Aaronowy
    Aaronowę 165
Abrahamowy
    Abrahamowo 152
adamaszek 51, 52, 76
Adamowa Wola 129
    Adamowej Woly 129
Adamowy
    Adamowa 151, 165
    Adamowo 152
Adamwola 129
agat 77
Agnieszczyn 165
aksamit 52, 76
ałun 77
apostołowy
    apostołowa 165
aptekarzowy
    aptekarzow 165
arcydiakonowy
    jardziekanow 165
ataman 52, 76
aż 262

B

baba 121
    baby 121

Baba 121
    Baby 121
Babia Góra 121, 128, 130
    Babiej Górze 128, 130
    Babiej Góry 121
babina 77
babiny
    babin 156, 165
babka 77
baczyć
    będę baczyć 221
    być baczony 221
bać się
    bać sie 280
    bać sie będę 283
    bałem się 283
    bał jeść się 283
    bało sie 283
    bał sie jest 283
    bał się jest był 284
    będę sie bać 283
    będzie się bał 283
    boję sie 283
    boj się 284
-byście bali sie 286
-byście się bali 286
jeść się bał 283
sie bać 280
sie będę bać 283

- się bała 283
 się będzie bał 283
 się boj 284
 się boję 283
 bajtko 52, 76
 Baligród 113, 115
   Baligroda 113
   Baligrodu 113
 bałdka 77, 80
 barani 149
 barchan 53, 76
 barchanista 53, 76
 bardziej 140, 261
   barziej 260, 261
 bardzo 231, 259, 260, 261
   barzo 258, 259, 260, 261
 Bartoszowy Las
   Bartoszowego Lasa 113
 Bartoszków Las 113, 115
 Bartoszyłas 113
   Bartoszyłasu 113
 barzy 259
 batko 76
 bazar 110
   bazaru 110
 Bazar 110
   Bazaru 110
 bazyliškowy
   bazyliškow 165
 Beacin 159
 beczka 77
 betfania 28
   betfanija 28
 bezmierny 149
   bezmierni 149
 bezsenny 150
 Białe Błoto 130
   Białego Błota 130
 Białepole 132
   Białympoliu 132
   Bilempoliu 132
 Białopole 132
 biały 156
   biał 153
   byaal 153
 Biały Bór 110, 119
   Białegoboru 110
   Białego Boru 110
   Białłymboru 119
   Białłymboru 119
   Białłym Boru 119
   Białłymborze 119
   Białłym Borze 119
 Białyłstok 111
   Białłegostoku 111
 Białył Stok
   Bełoho Stoku 111
 biczować
   był jeśm biczowan 282
 bić się
   się jest bił 283
 biel 120, 122
   bely 122
   bieli 120, 122
 Biel 120
   Bieli 120
 biernia 53, 76, 80
 biesowy
   biesowo 156, 165
 biodra 29
 biodro 29
 bliski 28, 138
   bli(ż)szy 28
   nabli(ż)szy 28
 blisko *przystłówek* 239, 241, 248, 254, 261
   bliżej 254, 255
 blisko *operator metapredykacyjny* 239, 254,
   255, 261
 blisko *przyimek* 239, 254, 255
 blizu 243
 bliźni 148
 bliżej 254, 261
 bławatny 150
 błędny 146
   błędni 146
 błogo *rzeczownik* 245
 błogo *przystłówek* 245
 błogostawić
   błogostawion 161

- błonie
     błonia 130
 Błonie 130
     Błonia 130
 błoto
     błota 130
 bociani 149
 bocza 53, 76
 bogomyślny 150
 boso 159
 Boże Pole 131, 132
     Bożego Pola 131
     Bożym Polu 132
 Boże Pole Królewskie 131, 132
 Bożepole Szlacheckie 131
 boży 28, 29, 156
 bór 110, 119
     boru 110, 119
     borze 119
 Bór 110, 116
     Boru 110, 116
 bracia 29, 30
 brać się
     brale 219
     bralesta się 219
     -by brali się 286
 brak 223, 225, 253
     braku 225
 brama 53, 54
 bratni 146, 148
     bratnie 148
     bratny 146
 bratowy
     bratow 165
 brew 46
 brona 76
 bronny 150
 bród 112, 115
     broda 112, 115
     brodu 112, 115
     brodov 115
     brodzie 118
 Bród 112, 119
     Brodu 112
     Brodzie 119
 brustblach 27, 30
     blucbrach 27
     blusbrach 27
     blusprach 27
     brostblach 27
     brusblach 27
     lucbrach 27
     lucbracht 27
     rusblach 27
 brzeg 112, 114
     brzeża 112, 114
     brzegu 112
 Brzeg 112
     Brzegu 112
 brzemienie
     brzemieniem 37, 38
     brzemieniem 37
 brzemienny
     *brzemennya 146
 Brzeska Wola 127
     Brzeską Wolą 127
 brzeźny 150
 Brzozowa Wola
     brzozowey woly 125
 Brzozowy Kąt 116
     Berezowemu Kutu 116
 buda 121
     budy 121
 Buda 121
     Budy 121
 Buda Stodołowa 121, 123
     stodolowej budy 121, 123
 Busko-Zdrój 109
     Buska-Zdroju 109
 być 20, 136, 220, 221, 225, 226, 230, 232,
     280
     będzie 280
     był 216, 221
     były 136
     -byś by był 285
     jest 221, 225, 226
     jeśm 220
     -sta 220
 bytny 149
     bytni 149
     bywać 282

C

- cale 244
 cało 244
 cały
     cał 156
     cało 156
 cech 54
 celny 150
 Cerekiew 123, 125
     Cerekwi 123, 125
     Cerkwie 125
     Czerkwie 123, 125
 cerkiew 123, 125, 129
     cerekwi 123, 125, 129
     cerekwie 123, 125
     cerki 45
     cerkwi 123, 129
     cerkwie 123, 125
     cerekwe 129
     cyrekwi 129, 130
     cyrekwie 129
     cyrkiew 123, 129, 130
     cyrkwi 129
     czerekwe 125
     czerekwy 125
     czerkwie 125
     czirekwi 129
     czyrekwi 129
 cesarzowy
     cesarzowo 156, 165
 chełst 110
     chełstu 110
 Chełst 110
     Chełstu 110
 chlebojedźca 54, 76
 chlebojedźcowy
     chlebojecowę 165
     chlebojedźcówę 156
 chłop
     chłop 51
 chmiel 112, 115
     chmelu 115
     chmiela 114, 115
     chmielu 114, 115
     chmyłya 115
     Chmiel 114, 115
         Chmiela 114
 chobot 107, 110
     chobota 107
     chobotu 107
 Chobot 107
     Chobota 107
 Chomejowa Wola
     Chomieyowej Woley 125
 chromy
     chrom 156
 chryst 28
     chrystus 28
     kryst 28
     krystus(z) 28
 chrześcijański 139, 143
     krześcijański 139, 143
     krześcijeński 139, 143
 chwalić 218
     chwali 218
     fali 218
     falić 218
 chwalny 150
 cicho 159, 248
 cichy
     z cicha 159
 cieplica 97
 cieplice 97
 cierpienie
     cierpieniem 38
     cierpieniem 38
 cięcie
     cięciem 37
 ciężko 262
 ciotczany 139
     cieczony 139
     cioczany 139
     cioczczany 139
     cioczczony 139
     cioczony 139
     ciotczony 139
 cisawy
     z cisawa 156
 cisy 137
     z cisa 136, 137
 ciwun 54, 76

- cło
     cła 130
 Cło 130
     Cła 130
 co 168, 174, 175
 cokolwiek 174
 cożkole 174
 cożkoli 174
 cóż 168, 174
 cudnie 251, 252
 cudny 149
     cudne 251, 252
     cudni 149
 cudzy
     cudz 156
 cukier 54, 76
 cyndalin 54, 76
 czałuna 55, 76, 84
     czałunam 84
 Czarna Ulica 123
     Czarnei Vlicze 123
 Czarna Wieś 128
     Czarnej wsi 128
 Czarne Błoto 130
     Czarnego Błota 130
 Czarnolas 113, 117
     Czarnolasu 113
     Czarnoliassem 117
 Czarnylas 117
 Czarny Las 117
     Czarnem Liasem 117
 Czarny Ług 113
     Czarnego Ługu 113
 Czarny Potok 114, 119
     Czarnego Potoku 114
     Czarnym Potoku 119
 Czarnystok 111
     Czarnegostoku 111
 Czarny Stok 111
     Czarnego Stoku 111
 czartowy
     czartowo 165
 czas
     na (po) wsze czasy 181
     wszech czasów 181
 czegodla 168
 czeladnie 242
     czelednie 242
 czeladź 123
     czeladzi 123
     czeladzie 123
 Czeladź 123
     Czeladzi 123
 czelny 150
 czepiec 107, 116
     czepca 107, 116
 Czepiec 107, 116
     Czepca 107, 116
 często 238
 częsty 238
 człowiek
     człowiece 119
 czternaście
     czterma naćcioma 212
     czternastu 212
     cztyrzech naście 212
 czwartoletni 149
 czwarty 204
 czworonaście 204
 czyj 168
 czynić
     będzie czynił 280
 czysto 249
 czysty
     czysto 249
- D**
- dać 221
     dał 221
     jest był dał 221
 dalece 244
 daleko 244, 261
 darmo 241
 darować
     jestci był darował był 215
 dawny
     dawna 156
     za dawna 239
     z dawien 159
     z dawna 243, 249
     z dawnego 249

- dąb 112, 114, 115, 116, 119
 dambha 115
 dambu 115
 dęba 112, 114, 115, 116
 dębie 118, 119
 dębu 112, 115, 116, 134
 Dąb 112, 114, 115, 116, 118, 119
 Dąba 114, 116, 134
 Dembu 112
 Dęba 116
 Dębie 118, 119
 Dębu 112, 116
 dąbrowa 121
 dąbrowej 121
 dąbrowie 126
 dąbrowy 121
 Dąbrowa 121, 126
 Dambrowie 126
 Dąbrowy 121
 dąbrówka 120
 dąbrowki 120
 Dąbrówka 120, 122
 dambrowki 120, 122
 dąbrowki 120, 122
 Dąbrówki 122
 dębina
 dębiną 127
 Dębina 127
 Dębiną 127
 Dębina Zakrzowska 127
 Długa Łąka 120
 Długiej Łąki 120
 Długa Wola 124
 Długiej Wolicy 124
 Długi Bród 118
 Douhim Brodzie 118
 Długoleka 120
 długomyślny 150
 długowieczny
 długowieczni 149
 Długowola 124
 dłużnikowy
 dłużnikowo 156, 165
 Dobrawoda 122
 Dobrywody 122
 Dobra Woda 122, 129
 Dobrej wodzie 128
 Dobrej Wodzie 129
 dobro 153, 159
 dobra 153
 Dobrowoda 122, 126, 128
 Dobrowodę 126
 dobry 138, 139, 141
 dobrze *przystówek* 159, 241, 248, 262
 dobrze *operator metapredykatywny* 262
 dokładnie 159
 doliczenie
 doliczeni 37
 dolina 126
 dolinę 126
 dolny 147, 149
 dolni 147, 149
 dom 246
 doma 246
 domniemać 136
 domniemany 136
 domowny 139
 domowy 139
 domyślny 150
 dorósć 136
 dorosły 136
 dostateczno 249
 dostateczny
 dostateczno 249
 dostojno 235
 dostojno jest 233
 dostojny 139
 dosyć 261
 doświadczenie *rzeczownik* 245
 doświadczenie *przystówek* 245
 dotąd 168
 dotychczas 244
 dotychmiast 243, 247
 dotyczyć się
 by ('był') się *dotykał* 284
 doufałe 243
 dół 112
 doła 112
 dołu 112

- Dół 112, 116
     Dołu 112, 116
 drewniany 139
 drewno 131
     drewna 130, 131
 Drewno 130
     Drewna 130
 drugdy 243
 drzewiany 139
 drzewie 242
     drzewiej 242
 drzewko 28, 29
     boże drzewko 28
 dusza 126
     duszę 126
 duszny 149
     duszne 90
     duszni 149
 dwa 212
     dwie 94, 203
     dwoma 212
     dwu 211, 212
 dwanaście 211
     dwanaście 211
     dwanaścią 212
     dwanaście 212
     dwimanaście 211
     dwimi naćciema 212
     dwimanaćciema 212
     dwimanaćciemi 212
     dwimi naście 212
     dwunastoma 212
     dwunastu 212
     dwunaści 211, 212
     dwunaściu 212
 dwanaściekroć 204
 dwojako 204
 dwoje 168, 204
 dworski 252
 dworskie 252
 dworzec 107, 116
     dworca 107, 116
 Dworzec 107, 116
     Dworca 107, 116
 dwój 168
     dwoj 204
- dwójc
     dwojc 243
 dwór 112
     dwora 112
     dworu 112
     dworze 118
 dwuletni 149
 dział 112
     działa 112
     działu 112
 Dział 112
     Działu 112
 dziekanowy
     dziekanow 165
 dzielnica 123
     dzielnice 123
     dzielnicy 123
 dzielny 148
     dzielni 146
 dzień
     Wszech świętych dzień 181
 dzierzawa 121
     dzierzawej 121
     dzierzawy 121
     dzirżawa 121
     dzirżawy 121
     dzirżewa 121
     dzirżewy 121
 Dzierżawa 121
     Dzierżawy 121
 dziesięcistruny 150
 dziewczyny 140
     dziewczyn 140
 dziewiątynaście
     dziewiątynaście 204
 dziewiętnaście 213
     dziewięćnaścią 212
 dziękowanie
     dziękowaniem 38
     dziękowaniem 38
 dzisi
     dzisia 156
 dzisiejszy 140, 156, 238
 dziwny
     dziwna 156

F

faraonowy 140, 165
 faraonow 140
 faraonowa 156
 folg 99
 folwark 112
 folwarku 112, 113
 woluarka 115
 wolwark 112, 115
 wolwarka 112, 115
 wolwarku 112, 115
 Folwark 112
 Folwarku 112
 fortelny 150
 fryjowny 150
 frymarczyć 136
 frymarczący 136

G

gać 120
 gaci 120
 Gać 120, 122
 Gaci 120, 122
 Gaczi 120, 122
 Gaczy 120
 Gać Kaliska 120
 Gaci Kaliskiej 120
 gadanie
 gadaniem 38
 gadanim 38
 gadowy
 gadowo 165
 gaj 112, 115, 117
 gagem 117
 gaja 113, 115
 gajem 117
 gaju 113, 115
 gaya 115
 gayu 115
 Gaj 113, 117
 Gajem 117
 Gaju 113
 garbarz 55, 76
 gaza 55

Gąba 127
 Gąmbą 127
 gdy 243
 gdykoli 168
 gdziekole 168
 gęba 127
 gębą 127
 Gęba 127
 Gębą 127
 gębice 97
 gęsi 157
 gęś 120, 122
 ganssy 122
 gęsi 120, 122
 Gęś 120
 Gęsi 120
 głęboki 141
 głód 110
 głodu 110
 głupi
 głupia 156
 gnojny 157
 gnuśny 150
 godny 149, 153
 godni 149
 godzien 153, 248
 gończy 157
 gorąco *rzeczownik* 245
 gorąco *przysłówek* 243, 245
 gospodarski
 gospodarsku 156
 gospodarz 107
 gospodarza 108
 Gospodarz 107
 Gospodarza 107
 gotowy 137
 po gotowu 156
 gotów 159
 po gotowu 136, 137, 243
 góra 121, 126, 127
 gorę 126, 127
 gorø 127
 gory 121
 gorze 126, 128
 górze 126

Góra 121, 126, 127, 128
 Gorę 126, 127
 Górę 127
 Góry 121
 górny 150
 Górny Gród 113
 Górnego Grodu 113
 Górska Wola
 Gorszkye wolye 125
 grobla 124
 groble 124
 groblej 124, 129
 grobli 124, 129
 Grobla 124
 Grobli 124
 grodzisko
 grodziska 130
 Grodzisko 130
 Grodziska 130
 grom 112, 115
 groma 113, 115
 gromu 113, 115
 Grom 113
 Gromu 113
 groźny 148, 149
 groźni 149
 gród 112, 116, 119
 groda 113
 grodowi 116
 grodu 113
 grodzie 118, 119
 grunt 119
 gruncie 118, 119
 gryka 55, 76
 gweśni 146, 147

H

haftarczanka 56, 76
 Haładolina
 Haładolinę 126
 haniebnie 259
 herb 56
 Hołodolina 126
 hubice 97

hus 28
 us 28
 huta 56, 121
 huty 121
 Huta 121
 Chuty 121
 Huty 121
 Huta Powidzka 121

I

ile 168
 ilekroć 168
 Ileli 29
 imienie
 imieniem 37
 imieniem 37
 indzie 243
 inszy 168
 Istok 111
 isty
 ista 158
 iść
 szedł 183
 iwa 56

J

ja *zaimek osobowy* 167, 169, 171, 172, 173, 174,
 175, 177
 jaz 171, 172, 173
 mie 169, 172
 mię 169
 mnie 169, 175
 ja *wykrzyknik* 29
 Ja, Ja 29
 jabłoń 120
 jabłoni 120
 jabłoni(ej) 120
 jebłoni 120
 jebłoń 120
 Jabłoń 120
 Jabłoni 120
 Jabłoń Kościelna 120
 Jabłoni Kościelnej 120
 Jadamwola 129
 jagły 29

jajce 29
 jajeczny 150
 jaki 140, 168
 jam 243
 Jamny Grunt 118
     Iamnym Gruncie 118
 jarzany 150
 jaskółczyn 160
     jaskółczyńno 165
     jaskółczyń 160
 jastrząb 107, 108, 116
     jastrząba 108
     jastrzęba 108
     jastrzębia 108, 116
 Jastrząb 108, 116
     Jastrzębia 108, 116
 Jasza 29
     Jesze 29
 jawno 249
 jawny 149
     jawni 149
 Jaworowa Wola
     Jaworowej Wolej 125
 jąć
     ać będzie jęt 284
 jąć się
     sie byli jęli 284
 jątrew 27
     jątrwy 27
     jątry 27, 46
     jętrew 27
     jętry 27, 46
 jątrewka 27
 jeden 204
     jedno 153
 jedenaście 204, 211, 213
     jedennaście 211
     jedennastą 212
     jedennaścią 212
     jednejnaście 212
 jednak 257
 jednak *przysłówek* 257
 jednak *partykuła* 257
 jelen 107, 117
     jelenia 108

Jeleń 108, 117
     Jelenia 108
     Jeleniem 117
 jen *zaimek osobowy* 167, 169, 170, 171, 174,
     185
     go 170
     je 170
     jemu 170
     jich 194, 199
     jim 196
     nim 170
     nimi 170
 jen *spójnik* 170, 171
 jenż 167, 170, 171, 174
     jenże 171
     jeż 171
     jeże 171
     jż 171
 jesionka 247
 jesionki 243, 247
     na jesionki 247
 jeszcze 262
 jeziorko
     jeziorka 130
 Jeziorko 130
     Jeziorka 130
 jezioro 131
     jeziora 130, 131
     yeszora 131
 Jezioro 130
     Jeziora 130
 jutro *rzeczownik* 243, 245
     z jutra 245
     za jutra 245
 jutro *przysłówek* 245
 jutrza 245
 jutrze 245
 jutrzejszy 140, 238

K

kadzidło
     kadzidla 130
 Kadzidło 130
     Kadzidla 130

- kadź 120, 122
     kadczy 122
     kadzi 120, 122
 Kadź 120
     Kadzi 120
 kak 168
 kaki 168
 kako 264, 265
 kaleta 56, 57, 76
 kamienica 123
     kamienice 123
     kamienicy 124
 Kamienica 123
     Kamenycze 123
     Kamienicy 123
     Kamienicze 123
 Kamienica Królewska 123
 kamienie 35
     kamieniem 37, 38
     kamieniem 37, 38
 Kamienobród 112
     Kamienobrodu 112
 kamień 117
     camenem 117
     kamieniem 117
 Kamień 117
     Kamieniem 117
 Kamionobród 112
     Kamionobrodu 112
 Kanabród 112
     Kanabrodu 112
 kanclerzowy 160
     kanclerzew 160
     kanclerzowy 157, 160, 165
     kanclerzow 160
 kantorowy
     kantorowa 165
 kapitulum 95
 kapłani 149
 kapłanowy
     kapłanow 165
 karanie 36
     karani 36
 karczemnikowy
     karczemnikow 165
 karczemny 150
 karczma 130
     karczmie 128, 130
 Karczma Nadolna
     Karczmie Nadolnej 128
 Kazimierzów 159
 każdy 140, 168, 180
 kąd 243
 kąpiel 120
     kąpiel(ej) 120
     kąpieli 120
 Kąpiel 120
     Kąpieli 120
 kąt 107, 109, 116
     kąta 108, 109
     kątowi 116
     kōta 109
 Kąt 108
     Kąta 108
 Kąt Łuczyński 108
     Kątha Luczinskiego 108
 kędy 263
 kępa 121, 126
     kępie 126
     kępy 122
 Kępa 122
     Kępy 122
 Kępa Borzechowska 122
     Kępy Borzechowskiej 122
 kierz 107, 116, 118, 119
     kru 119
     krza 108, 116
     krzu 118, 119
     szady kierz 108
 Kierz 108, 116
     Kierza 108
     Krza 108, 116
 kilka 203
 kilki
     kilkie 168
 kilko 168
 kilkokoli 168
 kilkokolikroć 168
 kilkokroć 168
 kilkonaście 168

- kilkoro 203
 kilo 168
 kilokroć 168
 kita 57, 99
 klin 107
     klina 108, 109
     klinu 108, 109
 Klin 108
     Klina 108
 kłoda 121, 122
     clodi 122
     kłody 122
 Kłoda 122
     Kłody 122
 kłos 107
     kłosa 108, 109
     kłosu 108, 109
 Kłos 108
     Kłosa 108
 kmieciowy
     kmieciewa 165
     kmieciewo 156
 kmieć 57, 76
 kniaziów
     kniaziov 165
 kocioł 107, 108, 116
     kocień 107
     kotła 108, 116
 Kocioł 108, 116
     Kocioł 108
     Kocioła 108, 116
     Kotła 108
 kolni 149
 kołdra 57, 76
 koło
     koła 130
 Koło 130
     Koła 130
 Kołobrzeg 112
     Kołobrzegu 112
 komendorowy
     komendorowę 156, 165
 komora 121
     komory 122
 Komora 122
     Komory 122
 komorowy
     komorowo 165
 konarz 57, 76
 koniuch 57, 76
 koniusz 58, 76
 kontent 159
     kontento 153
 Końska Wola
     Konskiey Woley 124
 Końskowola 124
 kopica 51, 97
 kopice 97
 kopiec 107, 109, 116
     copcza 109
     kopca 108, 109, 116
     kopcu 108, 109
 Kopiec 108, 116
     Kopca 108, 116
 korab 112, 115
     korabia 114
     korabiu 114
 Korab 114
     Korabia 114
 korczak 58, 76
 korczakowy 157, 165
 kościelny 149
     kościelni 149
 kościołowy 165
 kość
     kości 211
     kością 211
 kotwica 97
 kotwice 97
 Kowalów 165
 kowalowy
     kowalów 160
 kozi róg 110
 Koziróg 110, 112, 117
     Koziroga 110
     Kozirogiem 117
     Kozirogu 110
 Kozi Róg 110
     Koziego Rogu 110
 Koziróg Leśny 110
 Koziróg Rzeczný 110

- kozłowy
     kozłowa 165
 krajczy 138
 krakowski
     po krakowsku 156
 Kraków 159
 kramny 150
 Krasna Wieś 121, 128
     Krasnej wsi 121, 128
 Krasnobród 112
     Krasnobrodu 112
 Krasnystaw 114
     Krasnegostawu 114
 krew 45, 46
     krwi 45
     krwią 45
     krwie 45
     kry 45, 46
 krowne 28
 królikowy
     krolikowy 165
 królowy 160, 162
     krolew 162, 165
     krolewą 163
     krolewej 163
     krolewem 163
     krolewie 157, 163
     krolewiem 163
     krolewo 162
     krolewy 163
     krolow 163
     krolowa 162, 163
     krolową 163
     krolowe 157
     krolowej 162
     krolowem 163
     krolowę 156, 163
     krolowie 163
     krolowo 162, 163
     krolowu 156, 162
     krolowy 157, 162, 163
     krolowych 162, 163
     krolowym 162, 163
     krolowymi 163
     królowy 160, 162
 krwawny 150
 Krzyworzeka 128, 130
     Krzyworzece 128, 130
 kszycanie
     kszykaniem 38
     kszykanim 38
 kto 168, 171, 174, 175
 ktoćkoli 168
 ktokole 171
 ktokoli 171
 ktokolwie 171
 ktokolwiek 171
 ktole 171
 ktoś 171
 który 168
 któż 168, 174
 któżkole 174
 któżkoli 174
 kubek 58, 76
 kuni 149
 kupcowy
     kupcowa 165
 kupiecki 252
 kupieckie 252
 kuźnica 123, 126, 127
     kusznicza 127
     kuźnice 123
     kuźnicę 126, 127
     kuźnicy 123
 Kuźnica 126, 127
     Kuźnicę 126, 127
 kwiecie
     kwieciem 38
     kwiecim 38
 kwietny 149
     kwiatny 149
     kwietni 149
- L**
- las 31, 32, 112, 115
     lasa 113, 115
     lassa 115
     lasu 113, 115
     laszu 115
 les 32

- Las 113
     Lasu 113
 lasek 88, 110, 116
     lasku 110, 116
 Lasek 110, 112, 116
     Laska 110, 116
     Lasku 110, 116
 lato
     lecie 246, 247
 Łądek-Zdrój 109
     Łądko-Zdroju 109
 ldza 225, 229
     lza 225, 235
     nie jest ldza 233
     nie ldza 229
     nielza 233
 Ledna Góra 128
     Lednej Górze 128
 Lednogóra 128
 ledwa 261
     jedwa 261
 ledwy 262
 lekki
     leku 156
     z lekka 243
 lesny 150
 Lesznów 124
 Leśna Wola 124
     Lessney woly 124
 leśny
     lesna 158
     leśna 158
 letni 149
     letnia 148
     letny 149
 lewy
     lewie 157
 lękać się
     bych lękał sie 286
 lęknienie
     lęknieniem 37, 38
 Lgota 125
 liczny 150
 Ligota 125
 lipa 121
     lipy 122
 Lipa 122
     Lipy 122
 lniany 146
     ilniany 146
     lniani 146
     lnianny 146
     lnieny 146
 Lublin 159
 ludzki
     ludzka 158
     ludzkie 156
- Ł**
- łąciński 252
 łącińskie 252
 Łado 29
 łanowe 28
 łańcuch 93
 łaśkanie 36, 37
     łaśkani 36, 37
 łaśkawy
     łaśkaw 159
 łaśzt 58, 76
 łączka 129, 130
     łoczcz 129
     łączce 128, 129, 130
 Łączka 128, 130
     Luczce 128
     Łączce 130
 Łączna Wola 124
 Łączna Wola/Łęczna Wola
     Lacznay Woley 124
 łąg 112, 113, 114, 116, 118
     łęga 113, 114, 116
     łęgu 113, 116, 118
 Łąg 114, 115, 116
     Łągu 114
     Łąga 114, 116
 łąka 120, 122, 126
     łanki 122
     łące 126
     łąki 120, 122
 Łąka 120
     Luki 120
     Łąki 120

- Łęczna Wola 124
 Łęcznowola 124
 Łęg 113, 118
   Łągu 118
   Łęgu 113, 118
 Łęk
   Łęku 118
 Łódzia 29, 123, 125
   łodzey 125
   łodzy 125
   łodzi 123, 125, 128
   łodziej 123, 125
 Łódzia 123, 125, 128
   Łodzi 128
   Łodzi 123, 125
 Łoni 246
 Łoś 107
   Łosia 108
 Łoś 108
   Łosia 108
 Łódź 29, 123
   łodzi 123
   łodzie 123
   łodzi(ej) 123
 Łódź 123, 128
   Łodzi 123
 Ług 112, 113
   ługa 113
   ługu 113
 Ług 113, 115
   Ługu 113
 Łunak 77
 Łut
   łot 94
 Łysy
   łisz 153
   łys 153
- M**
- maca
   mece 90
 macierzyny 156
   macierzyn 165
   macierzyna 156
 maczanie
   maczaniem 38
   maczaniem 38
 magister 92
 mak 110
   maka 110
   maku 110
 Mak 110
   Maku 110
 makwa 95
 malarzowa 86
   malarowa 86
 maluczko 261
 mała wieś 127
 Mała Wieś 127, 128, 129
   Małą Wieś 127
   Małą Wsią 127
   Małą wyesz 127
   Małejwsi 128, 129
   Małej Wsi 129
 małdrat 58, 59, 76, 77
 małdraty 77
 mało *rzeczownik* 153
   mała 153
 mały
   bez mała 159, 239, 243
   mał 156
   małe 157
   małem 157
 maminsynek 164
 Marcinowa Wola 126
 Marcinowola 126
   Marcinowolę 126
 Marcyporęba 122
   Marcyporęby 122
 Markowa Poręba 122, 123
   Markowej Poręby 123
   Markowej Poruby 122
   Markowy Poremby 122, 123
 marszuda 59, 76
 mazały 95
 mącić
   -m był mącon 282
 mądo 99
   mędo 99

- mądry 252
   mądre 251
 mądrze 251
 mąka 90, 91
   maka 90
   mąkę 90
 mdły 153
   medł 153
 męczyć
   jest męczon był 282
 mężowy
   mężowa 165
 mgła 93
   mgle 93
 miasteczko
   miasteczka 130
   miasteczko 131
   miasteczku 132
 Miasteczko 130, 131, 132
   Miasteczka 130
   Miasteczko 131
   Miasteczku 132
 miasto 130, 131, 133
   masta 131
   miasta 130, 131
   miastu 133
   miesta 130
   miesto 130, 133
   mieście 133
 Michowa Wola
   Michowej Wolej 325
 miechowice 97
 miechownice 97
 mieć 93
   będzie mieć 280
   by był miał 285
   bychą byli mieli 285
   -by miał 285
   -by miałby 285
   by mieli bychą 285
   jest był był miał 282
   jest był miał 281
   jest miał był 281
   maję 91
   mam 280
   miałby 285
   miałci jest był 280
   miał jest był 280, 281
   mieć będzie 280
   mieście 93
 miedziany
   *myedzanye 146
 Miedźwiedź 108, 109
   Meczuedza 108
   Meczwedza 108, 109
   Medczuedza 108, 109
   Miedźwiedzia 109
 miejsce
   miesce 99
   mieście 99
 miesięczny 150
 mieszkać
   mięszkała będzie 281
 milczeć
   milczano bywało 283
 mile 243, 244
 miło 243, 244
 miłosierdzie 36
   miłosierdzi 36
   miłosierdziem 37, 38
   miłosierdzim 37, 38
 miłosierny 149
   miłosierni 149
 miłość 123, 125
   miłości 125
   miłoszczye 125
   miłości 124, 125
   miłości 124, 125
 Miłość 124, 125
   Miłości 124, 125
 miłowanie 36
   miłowani 36
 miły
   miłe 156
 minca 59
 miód 59, 76
 mistrzów
   mistrzow 165
 młodo 159
 mnich 107, 116, 117
   mnicha 108, 116

- Mnich 108, 109, 110, 116, 117
     Mnicha 108, 116
     Mnichem 117
     Mnichu 109, 116
 Mnich-Ośrodek 109
 Mnich-Południe 109
 Mnich-Probostwo 109
 moczarów
     moczarowo 165
 mocnie 251, 252
 mocny 252
     mocne 251
     mocni 252
     mocnie 252
 modła 121
     modły 122
 Modła 122
     Modły 122
 mogiła 60, 121, 130
     mogile 128, 130
     mogiły 122
 Mogiła 122, 128, 130
     Mogiele 128
     Mogile 130
     Mogiły 122
 Mokra 127
 Mokra Dąbrowa 127
 Mokra Wieś 127
 Mokra Wola 127
     Mokrą Wolą 127
 morski 139
 mostek 93, 110, 111, 116
     mostka 111
     mostku 93, 111, 112, 116
 Mostek 111, 112, 116
     Mostka 111, 116
 motylowy
     motylowa 165
 można 223, 224, 230, 232, 234
     można jest 234
     niemożna jest 234
 możliwy
     można 234
 mój 140, 160, 168
     moi 199
     moje 185
     moją 160
 móg 60, 76
 mówić
     mówiach 281
     mówich 281
 mrzygłód 110
 mrzygłód 110
 Mrzygłód 110, 112
     Mrzygłoda 110
     Mrzygłodu 110
 murny 150
 my 167, 169, 174, 175, 176, 177
     nas 175
 mydlnice 97
 mylny 149
- N**
- na 239
 nabożny
     nabożni 157
 Nadolna Karczma 128
     Nadolnej Karczmie 128
 nadolny 149
 nadpełny 140, 149
 nadpiwniczny 150
 nadzieja 123
     nadziei 124
     nadzieje 124
     nadziej 124
 Nadzieja 124
     Nadziei 124
 nagórny 150
 najbardziej
     nabardziej 261
     nabarzie 260, 261
 naleźć
     nalezion by był 286
 napłótek 77
 narocznik 60, 76
 narodzenie
     narodzeniem 37, 38
     narodzenim 37, 38

- narodzić się
     by się był narodził 286
     by się jest był narodził 286
 na schwał 239
 nasilnie 259, 261
 nasilno 259
 nasilny 140, 150
 nasz 140, 153, 160, 168
     naše 185
     naszę 160
     naszych 194, 199
     naszym 196
 naściłka 60, 76
 natenczas 247
 nauczyć
     nauczone 251
     nauczony 251
 nawiedzić
     nawiedziłeś był 282
 nawrócić się
     są się byli nawrocili 284
     się jest był nawrocił 284
 nazbyt 262
 nędza 123
     nędze 124
     nędzy 124
 Nędza 124
     Nędzy 124
 nędzny 150
 nic 168
 nicej 168
 niceż 243
 niczyj 140
 nie 225, 233, 234, 235
 niebieski
     niebieska 158
 niebo
     nieba 130
 Niebo 130
     Nieba 130
 niebronny 150
 nieco 261, 262
 niedaleko *przystówek* 254
 niedaleko *przymek* 254
 niedbale 243
 niedostojny 139
 niedźwiedź 107
     miedźwiedz 107
     niedźwiedzia 108
     niedźwiedziu 118
 Niedźwiedź 108, 118
     Niedźwiedzia 108
     Niedźwiedziu 118
     Nyedzwyedzyna 108
 niegda 243
 niegodny 149
 niekarny 150
 niekto 168
 nielubu
     nie lubo 156
 niemiecki *przymiotnik*
     niemiecki 252
     po niemiecku 253
 niemiecki *przystówek*
     niemiecki 252
 niemnimaczki
     w niemnimaczki 247
 niemożny 234
     niemożna 234
 nieobłudny 150
 nieobronny 150
 nieomylny 149
     nieomylni 149
 niepełny 149
 niepodobno 232, 235, 239
     niepodobno jest 232, 234
 nieprzewłoczenie 243
 nieprzyjacielow(y)
     nieprzyjacielowa 156
 nieprzyjacielski 156
 nierad 160
     nieradzi 157
 nierodny 150
 nierozumny 150
 nierównie
     nierównie 244
 nierówno
     nierówno 244
 nierychło *przystówek* 257
 nierychło *partykuła* 257
 niesłusz 229
 niespełna 243

- niespuszczenie
 niespuszczeniem 37, 38
 niest 233
 niestanie 37
 niestani 37
 niestany 150
 nieumęczon 161
 nieumierający 86
 nieumierający 86
 nieużyteczny 150
 niewdzięczny 150
 niewodny 150
 niewymyślny 150
 niezbytny 149
 niezgodny 149
 niezmyslny 150
 nieznośnie 258
 niezwyczajny 150
 nikt 168
 nikty 168
 niktyż 168
 niniejszy 238
 nisko 254, 255
 niżej 254, 255
 niszczoćny 150
 niwa 121, 122
 niwy 122
 nywi 122
 Niwa 122
 Niwy 122
 niżej 254, 255
 nocny 140, 149
 nocni 149
 Nowa Cerkiew 129, 130
 Nowej Cerkwi 129, 130
 Nowa Grobla 129
 Nowej Groblej 129
 Nowa Huta 121
 Nowej Huty 121
 Nowa Mała Wieś 127
 nowa wieś 121
 Nowa Wieś 121, 122, 127, 128, 130
 Nową wieś 127
 Nową Wsią 127
 Nową Wszią 127
 Nowei Wsi 128
 Nowejwsi 121, 122
 Nowej Wsi 122, 128, 130
 Nowej Wssi 121
 Nowey Wssi 121
 Wssi Nowej 121
 Nowa Wieś Królewska 121, 127
 Nowa Wola 126
 Nowawolę 126
 Nowe Miasto 130, 133
 Nowegomiasta 130
 Nowymmieście 133
 Nowym Mieście 133
 Nowodwór 112, 115
 Nowodwora 112
 Nowodworu 112
 Nowogród 113, 115, 116
 Nowogroda 113
 Nowogrodu 113, 116
 Nowowola 126
 Nowydwór 112
 Nowy Dwór 112, 115, 118, 119
 Nowego dwora 112
 Nowego Dwora 112, 115
 Nowegodworu 112
 Nowego Dworu 112, 115
 Nowym Dworze 118, 119
 Nowy Dwór Gdański 112
 Nowy Dwór Królewski 112
 Nowy Starogród 113, 118
 Nowy Świat 109
 Nowego Świata 109
 Nowego Światu 109
 Nowy Targ 111
 Nowego Targu 111
 Nowy Żmigród 113
- O**
- obglądać 86
 obglądać 86
 obłudny 150
 obora 121
 obory 122
 Obora 122
 Obory 122

- obyczajny 146
     obyczajni 146
 ochmistrz 60, 61, 76
 ochopny 150
 oczywistniony 160
     oczywistnion 160
 oczywiście 258
 odbycie 37
     odbyci 37
     otbycie 37
 odjądże 241
 odmawianie
     odmawianiem 37, 38
 odpoczywanie 36
     otpoczywani 36
     otpoczywanie 36
 Odrzywół 111
     Odrzywołu 111
 odzienie
     odzieniem 37, 38
     odzieniem 37, 38
 ogromnie 231
 ogródek 107, 116
     ogrodka 108
     ogródka 116
 Ogródek 108, 116
     Ogródka 108, 116
 ojciec 30
     hociec 30
     ociec 30
     óciec 30
     otciec 30
 ojcowy 162, 163
     hoćcowa 156, 163
     hoćcow 163
     hoćcowy 163
     ocow 163
     ocowej 163
     ocowie 163
     ocow 163
     ocowy 163
     oćcewego 163
     oćcew 163
     oćcewy 163
     oćcow 163
     oćcowa 163
     oćcowe 157
     oćcowego 163
     oćcowej 163
     oćcowę 163
     oćcowie 163
     oćcowo 163, 165
     oćcow 163
     oćcowy 163
     oćcowych 163
     ojcowa 163
     ojcowe 165
     ojcowo 163
     ojcow 163
     ojcowy 163
     otcow 163
     otcowa 156, 163
     otcowej 163
     otcowę 163
     otcowie 163
     otcowo 163
     otcowy 163
 okole 133
     okolu 132, 133
 Okole 132
     Okolu 132
 okoliczny 149
     okoliczni 149
 około *przystówek* 241, 248
 około *przyimek* 241
 okoni 149
 okrąg 112, 115, 116
     ocrøga 115
     okręga 113, 115, 116
     okręgu 113, 115, 116
     okrøgu 115
 Okrąg 113, 116
     Okręgu 113, 116
 Okręg 113
     Okręgu 113
 okrutnie 259
 okrwawny 150
 olesznik 99
     oleśnik 99
 Olin 159

oliwecki
     oliweckie 156
 olsza 126, 127
     ollsø 127
     olszą 126, 127
     olszę 126, 127
 Olsza 126
     Olszę 126, 127
 ołowiany 150
 omylny 149
     omylni 149
 on 168
     ono 153, 185
 onegda 243
 opaczyna 77
 opatowy 162
     opatowa 165
     opatowie 157
 opatrność 120
     opatrności 120
 Opatrność 120
     Opatrności 120
 opole 131
     opola 130, 131
 Opole 130
     Opola 130
 Opole Lubelskie 130
     Opola Lubelskiego 130
 opolny 150
 opona 27
 oponka 27
 oprawczyna 61
 opuszyna 61
 orzeł 107, 116
     orła 108, 116
 Orzeł 108, 116
     Orła 108, 116
 Orzoł 108
 osiedlenie
     osiedleniem 37, 38
 osiek 77
 osiemnaście
     ośmnastu 211
 osioł 27
     osieł 27

osiołek 27
 ostatni 147, 149
 Ostra Góra 126
     Ostrą górę 126
 Ostroróg 111
     Ostroroga 111
 ostróg 110
     ostrogu 111, 112
 Ostróg 111, 112, 116
     Ostroga 111
 ostrów 112, 115
     ostrow 115
     ostrowa 113, 115
     ostrowu 113, 115
 Ostrów 113, 114, 115, 116
     O<strowa> 114
     Ostrowa 114, 115, 116
     Ostrowi 114
     Ostrowia 114, 115, 116
     Ostrowu 113, 115, 116
 Ostrów Mazowiecka 114
 Ostrów Południowy 113
 ostrwa 61
 Ostrybór 110
 Ostry Bór 110
     Ostrego Boru 110
 ośmioraki 204
 owczarnia
     owczarnią 127
 Owczarnia 127
     Owczarnią 127

Ó

ów 140, 153, 168
     ovo 185
     owé 153
     owo 153
 ówdzie
     owdzie 243

P

padanie
     padaniem 37
     padaniem 37
 pamiętny 150

- panowy 157, 160, 162, 164, 165
 panow 160, 164
 panowa 164
 panową 164
 panowej 164
 panowem 164
 panowę 165
 panowie 164
 panowo 164
 panowu 152, 164
 panowych 164
- par 78
 parchanista 76
 parkani 149
 patrzeć
 patrząc 221
- pecyna 78, 80
 pełny 137, 149, 153, 157
 do pełna 136, 137
 pełen 153, 159
 pełna 239
 pełni 149
 pełno 156
 piołna 239
 z pełna 136, 137, 239
 z piełna 239
- pewnie 241
 pewny 168
 piasek 112, 116
 piaska 113, 116
 piasku 113, 116
- Piasek 113, 114, 115, 116
 Piaska 114, 116
 Piasku 113, 114, 116
- Piasek Mały 114
 Piaska Małego 114
- Piasek Wielki 113
- piątek 112, 116
 piątka 113, 116
 piątku 113, 116
- Piątek 113, 116
 Piątku 113, 116
- piekarnia 78
 piekło 133
 peckle 133
 piekle 133
 piekła 131
 Piekło 131, 133
 Piekle 133
 Piekła 131
- pień 107, 116
 pnia 108, 116
 Pień 108, 116
 Pnia 108, 116
- pieróg 61, 76
 pirog 76
- pierśni 146
 pierw
 pirzw 242
 pierwsze 242
 najpirwej 242
 napierwej 242
 napirwe 242
 napirwej 242
 napirzwe 242
 napirzwej 242
 pierwej 242
 pirwe 242
 pirwej 242
 pirzwe 242
 pirzwej 242
- pierwie 242
 pierwiej 242
 pirwie 242
 pirzwie 242
 pirzwej 242
- pierworodny
 pirworodny 150
- pierwy 242
 pieszcem 246
 pieszki
 pieszkami 243
- pięciór 20
 pięć 204
 piętnaście 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210,
 211, 212, 213
 pentnadzescza 213
 pięćnamnaście 207, 210, 211
 pięćnaście 209, 210, 211, 212
 pięćnaście 211

- pięcinaścia 207, 210, 211
 pięcinaście 207, 208, 209, 210, 211, 212,
 213
 pięciomnaście 211
 pięciunaścia 211
 pięciunaście 207, 209, 211, 212
 piecinaście 207, 210, 211
 piętnadzieścia 204, 206, 208, 210
 piętnaście 204, 206, 207, 208, 210, 211
 pięćiąnacie 208, 211
 pięćiąnadzieścia 208, 211
 pięćinacie 206, 207, 211, 213
 pięćinaście 206, 207, 209, 211, 212
 pięćinaście 206, 211, 213
 pięćinajście 208, 210, 211
 pięćinaści 207, 211
 pięćinaście 207, 210, 211
 pięćinatcie 206
 pięćznaście 209, 210, 212
 pięćnacie 204, 207
 pięćnaście 204, 205, 206, 207, 210, 211,
 213
 pięćnaście 204, 208
 pięćnadzieści 204, 205, 210
 pięćnadzieścia 204, 205, 208
 pięćnadzieście 204, 205, 207, 209, 210
 pięćnajście 204
 pięćnaści 204
 pięćnaście 204, 206, 207
 pięćnatcie 204
 pięćnadzieścia 204, 206, 210
 pięćnacie 204, 206, 208, 210
 pięćnaście 204, 206, 208
 pięćnadziesia 204, 205
 pięćnadzieścia 204, 205, 210, 213
 pięćnadzieścią 208, 211
 pięćnadzieście 204, 206, 208
 pięćnastoma 212
 pięćnastu 207, 209, 210, 211, 212
 pięćnaści 204, 205, 206, 210, 211
 pilnie 229, 242, 262
   najpilniej 230
   pielnie 242
   pilniej 230, 242
 pilno 229, 242
 pilny 146
   pilni 146
 piła 27, 121
   piły 122
 Piła 122
   Piły 122
 Piotrkowa 156
 pisarzowy 157
   pisarzow 165
 piwniczny 150
 piwonia 78
 piwonka 78
 plebani 149
 Plebania Wola 124
 plebanowy
   plebanowa 156, 165
 plebanów 160
 płachta 61, 76
 płatny
   płatno 156
 płatwica 78
 pług 61, 76
 płytница 78
 pobrzeżny 150
 pochopny 150
 pocieszny 150
 pod 93
 podanie
   podaniem 37, 38
   podaniem 37, 38
 Podedwór 112
   Podedworu 112
 podgaje 78
 podgórnny 150
 podle *przystówek* 140, 255
 podle *przyimek* 255
 podlejszy 140, 238
   podleszy 140
 podły 140
 podobnie 230
 podobno 230, 235
   podobniej 230
   podobno jest 234
 podsędkowy 157
 podwoda 62, 76

- podymne 138
 Pogorzała Wieś 128
     Pogorzały Wsi 128
 pogrzebać
     pogrzebion 161
 pojedynek 246
     pojedynkiem 243, 246
     pojedzinek 246
     pojedzinkiem 246
 pojedynka 246
     w pojedynkę 246
 pokój 112
     pokoja 93, 113
     pokoju 113
 Pokój 113, 116
     Pokoju 113, 116
 pokupa 78
 Polanica-Zdrój 109
     Polanicy-Zdroju 109
 pole 131, 133
     pola 131
     polem 132
     poli 132, 133
     połu 132, 133
 polny 150
     polna 158
     polni 149
 polski 137
     po polsku 136, 137, 156, 159, 239, 243
 połoga 78
 południ 149
     południe 157
     połudny 149
 południe
     południem 37, 38
 ponęta 78
 poniżyć
     poniżeniem był 283
 popodia 78
 poprzeczny 150
 poręba 79, 121
     poręby 122
 Poręba 122
     Poręby 122
     Poręba Żegoty 122
         Poręby Żegoty 122
 posoka 120
     posoki 120
 Posoka 120
     Posoki 120
 pospołu 243
 posromocić
     -bych posromocon 285
     niechaj posromoceni będą 284
 post
     poście 246, 247
 postny
     postni 147, 149
 pośledni 148
 pośredni
     pośrzedni 146
 potajemny 150
 potny 150
 potok 112, 119
     pothocze 119
     potoce 119
     potoka 113
     potoku 113, 119
 Potok 113, 114, 115
     Potoka 113, 114
     Potoku 113, 114
 Potok-Stany 113
 Potok Wielki 113
 potrójny 203
 potrzeb 228, 231, 235
     nie potrzeb 233
 potrzeba 226, 228, 231, 233, 253
     byłaby potrzeba 231
 potrzebizna 228
     będzie potrzebizna 228
     nie jest potrzebizna 233
     potrzebiznę 228
 potrzebizno 228, 232
     potrzebizno jest 232, 234
 potrzebno 228, 235
     potrzebno jest 234, 235
 potrzebny 148, 228
 powłóczenie
     powłóčenim 38

- powoli 241
 pozłota 79
 pożyczek
   na pożyczki 247
 pożyteczny 153
   pożyteczen 153
 póki
   poki 263
 półczwarta 204
 półczwartanaście 204
 półdziewiętanaście 204
 półjednogonaście 204
 północny 149
 półtora 159, 160
   połtory 160
 półtrzecia 160
   połtrzecia 160
 Półwieś 121
   Poliwasy 121
   Poluwasy 121
 półwsie 121
   *połuwsie 121
   połwsie 121
 póto
   poto 263
 póty
   poty 263
 pótymiasty
   potymiasty 263
 praca
   pracej 130
 prawdziwy 157
 prawie 241
 precz 243
 prorokowy
   prorokowie 152
 próżny
   prażen 153
   prożen 153
   prożny 153
 przączka
   prączki 94
 przebierać
   przybirają 98
   przybyrayv 98
 przechwalny 150
 przeczny 150
   przeczni 150
 przedłużenie 36, 37
   przedłużeni 36, 37
 przedmieście
   przedmieścia 131
   przedmieści(e)m 132
   przedmieściem 132
   przedmieścim 132
   przedmieściu 132
 Przedmieście 131, 132
   przedmieściem 132
   Przedmieściu 132
 Przedmieście Babickie 132
 Przedmieście Bieckie
   Przedmieściu Bieckim 132
 Przedmieście Dolne 131, 132
 Przedmieście Górne 131, 132
 Przedmieście Łańcuckie
   Przedmieścia Łancutskiego 131
 przednie 261
 przedsię 243
 przedtem 247
 przedzięczny 150
 przeki
   na przeki 247
 przekłębni 149
 przeliczny 150
 przemieniać
   przemieniają 98
   przemieniyayv 98
 przerodny 150
 przesiłny 150
 przesłony 150
 prześliczny 146
   prześliczni 146
 przewóz 112
   przewoza 114
   przewozie 118
   przewozu 114
 Przewóz 114, 118, 119
   Przewozie 118, 119
   Przewozu 114

- Przewóz Nurski 114
 Przewozu Nurskiego 114
 przewrotny 149
 przewrotni 149
 przewyborny
 przewyborno 157
 przeduszny 149
 przedzięczny 150
 przeliczny 150
 przezrozumny 150
 przezumny 150
 przewodny 150
 przychylny 150
 przygodny 149
 przyjacielski *przymiotnik* 139, 252
 po przyjacielsku 253
 przyjacielski *przystówek* 139, 252
 przyrodny 150
 przysiółek 62
 przywielkonocny
 przywielikonocny 149
 psarek 62, 76
 Pucka Wieś 128
 Puczkiej Wsi 128
 pusty
 pusto 156
 pusz 62
- R**
- racki
 po racku 156
 rad 153, 159, 160
 rado 153
 radzi 157
 radosny
 radostna 156
 radować się
 bychom się radowali 286
 radowalibychom się 286
 raj 112, 115
 ragu 115
 raja 114, 115
 raju 114, 115
 raya 115
- Raj 114, 115
 Raja 114
 Raju 114
 Rajgród 113, 117
 Rajgrodem 117
 Rajrodu 113
 rajtar 79, 80
 raptem 244
 rąb 27, 107, 108, 110, 116
 rąbu 108
 ręba 108, 116
 rębu 108
 Rąb 108, 116
 Ręba 108, 116
 rąbek 27
 reuma 95
 Rębkowska Wola
 Rębkowskiej Woliei 125
 ręka 126
 rękę 126
 roczny 149
 roczni 149
 rodny 149, 150
 rodni 149, 150
 rodzinna 62, 76
 roznica 76
 rostuchan 62, 76
 rozliczny 150
 rozmaity
 rozmaita 158
 rozmyślić
 rozmyśleńszy 261
 rozprószyć
 -by byłby rozproszon 286
 rozsierdzie
 rosierdzie 38
 rosierdzim 37, 38
 rosierdzim 37, 38
 rozumny 150
 róg 110, 117
 rogem 117
 rogiem 117
 rogu 110
 Róg 110, 112, 116
 Roga 110
 Rogu 110

- rów 112
     rowa 114
     rowu 114
 Rów 114, 116
     Rowu 114, 116
 równorodny 150
 róża 124
     roże 124
     rózej 124
     róże 124
     rózej 124
     róży 124
 Róża 124
     Róży 124
 Różannystok 118
     Różannymstoku 118
 różany 150
 Różanystok 118
 Różany Stok 118
     Różanym Stoku 118
 ruda 121, 126, 127
     rudą 127
     rudę 126, 127
     rudø 127
     rudy 122
     rudzie 128
 Ruda 122, 126, 127, 128, 129, 130
     Rudą 127
     Rudę 126, 127
     Rudi 122
     Rudy 122
     Rudzie 128, 129, 130
     Rvdzie 128, 129
 Ruska Wieś 127
     Ruską Wieś 127
 ruszenie 36
     ruszeni 36
 ruszt 62, 76
 ruszyca 79, 80
 rybka 120
     rybki 120
 Rybka 120
     Rybki 120
 rybnik 107
     rybnika 108
 Rybnik 108
     Rybnika 108
 ryczywół 111
 Ryczywół 111, 112, 116
     Ryczywoła 111
     Ryczywołu 111, 116
 rynka 79
 rywocina 79
 rząd
     po rząd 255
 rządczyn 160
     rzązczyn 160
     rzączyn 160
 rzec
     jest było rzezono 282
     rzezono by 285
     rzezono było jest 282
 rzecz 226
 rzeka 130
     rzece 128, 130
 rzezanie
     rزازani 36, 37
     rزازanie 36
 rżany 150
- S**
- sadlny 150
 Sadykierz 108
 sam *zaimek przymiotny* 140, 153, 168
     samo 153
 sam *przystówek* 243
 sameka! 99
 samoczwart(y) 204
     samoczwart 204
 samodziesiąt 160
 samołówka
     samołówka 99
 samomarły 136
 samopiąty 160
     samopięta 160
 samosiódmo
     samosiódmo 204
 samotrzeć 159, 203
     samotrzeci 203

- samowtóry
     samowtor 160, 204
     samowtory 204
     samowtór 160
 sarni 149
 Sarnowa Góra 126
     Sarnowey Gorze 126
 sąsiada 90
 serdeczny 147
     serdeczni 147
 serkopl 93
 sędziny
     sędzina 156
 sęk 107
     sęka 108, 109
     sęku 108, 109
 Sęk 108
     Sęka 108
 sęp 90
 siebie 167, 169, 170, 174
     sobą 167
     sobie 167
 siedemnaście
     siedmią naście 212
     siedmnaścią 212
 siedliszcze
     siedlisczu 132
 Siedliszcze 132
     Siedlisczu 132
     Syedlisczu 132
 siekacz 90
 siekiera 21, 22
     siekierze 21, 22
     siekir 21, 23
     siekira 21, 23
     siekirami 21, 23
     siekirą 21, 23
     siekirę 21, 23
     siekiroma 21, 23
     siekiru 21, 23
     siekiry 21, 23
     siekirze 21, 23
 siemia 95
 Siepraw 201
 Sieradz 201
 sierocin
     sierocino 165
 siostrzankowy
     siostrzankowę 156
 się 167, 169, 170, 220
     sie 167, 170
 silnie 244, 258, 259, 261
 silno 244, 259, 261
 silny 150
     silen 156
 sintesz! 99
 siodło
     siodła 131
 Siodło 131
     Siodła 131
 siostrzyny 160
     siostrzyn 156, 160
     siostrzyny 160
 siódmynaście
     siodmynaście 204
 sito 92
     sita 93
 skafa 90
 Skarbkowa Wola
     Skarbkowej Woliej 125
     skarbkowej Woliey 129
 skarbnikowy
     skarbnikowa 165
 skarny 150
 skąd 263
 skorocel 95
 skot 62
 skronni 149
 skrycie 243
 skrzypica 97
 skrzypice 97
 słoni 149
 słony 150
 słup 107, 109, 119
     słupa 109
     słupe 119
     słupa 109
     słupie 118, 119
 Słup 109, 117, 118
     Słupem 117

- Słupa 109
 Słupie 118
 słusz 229
   słusza 229
 słusza 229, 231, 234, 235
   nie słusza 234
 słuszać 229
   słuszało 231
 słusze 235
 słusznie 253
   nie jest słusznie 229, 234
   słusznie jest 229
 słuszno 233, 234, 235, 253
 słuszny
   słuszna jest 226
 smalec
   smalc 99
   szmalc 99
 smard 63, 75, 76
 smętny 153
   smęcien 153
 smokowy 157, 165
 smug 112
   smuga 114
   smugu 114
 Smug 114
   Smugu 114
 smutny 149
   smutni 149
 snadno 153
 sobotni
   sobotnie 148
 socha 121
   sochy 122
 Socha 122
   Sochy 122
 sokół 107
   sokoła 109
 Sokół 109, 116
   Sokoła 109, 116
   Сокола 109
 Solec-Zdrój 109
   Solca-Zdroju 109
 solk! 99
 soroczynny 95
   sor-zalach 95
   sor-zalc 95
   sośni 79, 80, 149
   sól 120
     soli 121
 Sól 120
   Soli 120
 sparzelina 63, 84
   sparzelinam 84
 spas 95
 spełny 149
 spir 92
 spirnik 92
 spodobić się
   spodobiłoby się 286
 spółem 246
 społu 246
 spowiadać się
   ać się spowiadać będziem 284
 sprawca
   sprawcami 93
 Sroczyzna 159
 srogi 153
   srog 153
 sromotnie 259
 stać się
   niechać się stanie 284
 stanie
   staniem 37, 38
 Stanisławów 165
 stany 150
 Stara Dąbrowa 126
 stara wieś 121
 Stara Wieś 121, 127, 129
   Starą Wsią 127
   Starej wsi 121, 129
   Starejwsi 129
   Starej Wsi 129
   Stare Wsi 121
   Starey Wsi 121
   Starey Wsy 121
   Stere wssy 121
 Stare Miasto 130
   Starego Miasta 130
   Starego Miastha 130

- Stare Pole 131, 132
     Starego Pola 131
     Starem Polem 132
     Starym Polem 132
 Starogród 113, 115, 116, 117, 118
     Starogroda 115
     Starogrodem 117
     Starogrodu 113, 115
     Starogrodzie 118
     Starogrodu 116
     Ztarogroda 113, 115
 Starogród Dolny 113, 118
 Staropol 132
 Staropole 132
     Staropolem 132
 starosta 63, 76
 starościna 159
 starościny 165
 Starowieś 121, 129
 Sarygród 118
 Stary Stawek 111, 118
     Starego Stawka 111
     Starego Stawku 111
     Starym Stawku 118
 Stary Targ 111
     Starego Targu 111
 staw 112
     stawa 114
     stawu 114
 Staw 114, 115, 117
     Stawa 114, 115
     Stawem 117
     Stawu 114, 115
 stawek 110, 116
     stawku 111, 112, 116, 118
 Stawek 110, 111, 112, 116, 118
     Stawka 111, 116
     Stawku 110, 116, 118
 stąd 263
 stępel 99
     sztepel 99
 sto 204
 stoczek
     stoczku 118
 Stoczek 118
     Stoczku 118
 Stodołowa Buda 123
     stodolowej budy 121, 123
     Stodołowej Budy 123
 stok 110, 111, 119
     stoku 111, 118, 119
 Stok 111
     Stoku 111
 stokrotny 204
 stolnik 63, 76
 stolnikowy
     stolników 165
 Stpica 122
     Stpice 122
 strasznie 231
 Stromiecka Wola 128, 129
     Strumieczkiej Woliey 129
 stróża 63, 75, 76, 124, 125, 129
     stroszey 125
     stroszy 129
     stroze 125
     stroże 124, 125
     strożej 124, 125
     stroży 128, 129
     stróży 124
 Stróża 124, 125, 128, 129
     Strozey 124, 125
     Stroży 128
     Stróżej 125, 129
     Stróży 124, 125
 strumień 107, 109
     *stromena 109
     strumienia 109
 Strumień 109
     Strumienia 109
     Strumienia 109
 Struża 124
     Strozey 124
     Struży 124
 stryj 107
     stryja 109
 Stryj 109
     Stryja 109
 strzępek 63, 76
 stypa 63
 Sucha Góra 126

- Sucha Wola
     Suchey Woli 124
 suchodół 114, 118
     suchdole 118, 119
     suchdół 114, 118, 119
 Suchodół 112, 114, 115, 118, 119
     Suchodole 118, 119
     Suchodoła 112, 114
     Suchodołu 112
     svchodola 112
     szvchodola 112
     zuchodole 118, 119
 Suchodół Wielki 114
 Suchogóra 126
     Suchogurę 126
 Suchowola 124
 Sul 120
 sumnice 97
 swojski 138
 swój 140, 168
 synowy
     synowo 165
 syty 153
     syt 153
 szachta 64
 szady
     schaad 153
     szad 153
 szadykierz
     *szadykierz 108
 Szadykierz 108, 116, 118
     Szadykierza 108, 116
     Szadykierzu 118
     Szadykrza 108
     Szadymkrza 108
     Szadymkrzu 118
 szaflik
     schafliki 93
 szafran 94
     szafrani 94
     szafrany 94
 szałwin 160
     szałwine 165
 szczęśny 153
     szczęścien 153
     szefelgelt 95
     szeląg 107
         szeląga 109
 Szeląg 109
     Szeląga 109
 szesnaście
     szesnastu 212
 Szklana Huta 121
     Szklanej Huty 121
 szkoda 231, 253
 szołdra 64, 76
 szopa 64
 szósty 160
     szosty 160
 szpica 121
     stpica 121
     szpicy 122
     śpica 121
     śpicy 122
 Szpica 122
     Szpicy 122
 szpital
     szpitalu 118
 Szpital 118
     Spitaliu 118
 szrotarz 64, 76
 szrotmistrzów
     szrotmistrzow 165
 sztygar 64, 76
 szuba 64, 76
 szubua 64, 65, 76
 szwagier 182
 szwel 182
 szychta 65
 Szydłowska Wola
     Schydłowskiej Wolej 129
- Ś
- ściśnienie *rzeczownik* 245
 ściśnienie *przysłówek* 245
 śmiać się
     -ś się śmiała 283
 śmierny 149
     śmierni 149
 śpiączka
     w śpiączki 247

- środopolny 150
 świat 107, 116
     świata 109, 116
 Świat 110, 116
     Świata 116
     Światu 116
 światło *rzeczownik* 250
 światło *przysłówek* 250
 świekra 46
     świekrew 45, 46
     świekrwie 45
     świekry 45, 46
 świetny 150
 święty 138, 141
     święto 156
 świni 149
 Świnikierz 108
 Świni Kierz 108
     Swinięgo Krza 108
     Swiniem Krzem 117
 Świniokierz 108, 116, 117
     Świniokrza 108, 116
 Świniokierz Dworski 108
 Świniokierz Włociański 108
 świtanie
     świtaniem 37, 38
     świtaniem 37, 38
- T**
- tajemny 149, 150
     tajemni 149, 150
 tako *przysłówek* 256, 257
 tako *spójnik* 257
 tako *partykuła* 257
 takóŜ *przysłówek* 257
 takóŜ *spójnik* 257
 takóŜ *partykuła* 257
 tama 65
 tamtędy 263
 targ 110
     targu 111
 targowisko
     targowisku 132
 Targowisko 132, 133
     targowysku 132, 133
     targowisku 133
     Targowisku 132, 133
     targowysku 132
 Targowisko Dolne 133
 Targowisko Górne 133
 Tarnobrzeg 114, 115
     Tarnobrzega 114
     Tarnobrzegu 114
 ten 153, 160, 168, 181, 185, 189
     té 153
     tę 160
     to 153, 185
     tych 194, 199
     tym 196
 terebint 65
 teściowy
     ćciow 165
 tędy 243, 263
 tłoka 65, 66, 76
 tobołka 120
     tobołki 121
 Tobołka 121
     Tobołki 121
 Tobółka 121
     Tobółki 121
 tołpa 66
 tonia 123
     toni 123
     toniej 123
 Tonia 123
     Toni 123
 toń 123
 topola 124, 125
     thopoley 125
     thopolye 125
     topole 124, 125
     topolej 124, 125
     topoli 124
 Topola 124, 125
     Thopoliej 124, 125
     Topolej 125
     Topoli 124, 125
 Topola Królewska 124
 Topola Szlachecka 124

- Topola Wielka 124
     Topoli Wielkiej 124
     Wielkiej Topoli 124
 toporzysko
     toporzyska 131
 Toporzysko 131
     Toporzyska 131
 Transbór 110
     Transboru 110
 Trębiczbór 112
 Trębiczów Bór 110
     Trębiczbora 110
 Tręboszów Bór 110
 trocha 262
     trochę 262
 trochę 244, 262, 263
 trojaki 203
 trojako 203
 troje 203
 trójca 123
     trojce 124
     trojcy 124
     trójcy 124
 Trójca 124
     Trójcy 124
 trudno 153
 trudny 150, 157
 truskawice 97
 trzeba 223, 224, 226, 228, 229, 230, 232,
     235
     nie trzeba 233
 trzechletny 149
 trzeci 203
     trzecie 203
 trzy 203
 trzyściennista 66, 76
 trzykroć 203
 trzykrotnie 203
 trzykrotny 203
 trzynaście
     trzechnaście 212
     trzynaćcie 212
     trzynastą 212
     trzyznaścią 212
     trzyznaście 211
 tur 107
     tura 109
 Tur 109, 110, 116
     Tura 109
     Turu 109
 tuzin 66, 76
 twardo 262
 twój 160, 168
     twoję 160
 ty 167, 169, 171, 174, 175, 176, 177
     tobie 171
 tyka 66
 tyle 168
 tyleż 168
 tylo *przysłówek* 257
 tylo *partykuła* 257
 tymczasem 243, 255
 tysiąc 204
     tysięcy 211, 212
- U**
- u 93
 ubieżenie
     ubieżeni 36
 ubłudny 150
 uciekanie
     uciekani 36
 ucieszny 150
     ucieszni 150
 uczynić 280
     by ('był') uczynion 283
     -by były uczynione 286
     być uczyniono 280
     -by uczyniona była 286
     -em uczyniona 282
     jest uczynion 282
     uczyniący 135
     uczynioneśm 282
     uczynion jest 282
     uczyniono być 280
     uczyniony 135
     uczyniony były 282
 uczynny 150
 udatny
     udatna 156

ujazd 110, 111
     ujazdu 111
     vyasdu 111
 Ujazd 111
     Ujazdu 111
 ujście 131
     huście 131
     ujścia 131
     uścia 131
     uście 131
 Ujście 131
     Ujścia 131
 Ujście Jezuickie 131
     Ujścia Jezuickiego 131
 ukraść 136
     ukradły 135
 ukrzyżować
     ukrzyżowan 161
 ulica 123
     ulice 123
     ulicy 123
 umęczyć
     umęczon 161
 umiękczyć
     umiękcząc 221
 umrzeć
     umarł 159
 umyślny
     umyślni 149, 150
 urodny 150
 usilnik
     usilniki 91
 usilny 150
     usilni 150
 Uście 131
     Uscia 131
     Uścia 131
     Vscia 131
 Uście Gorlickie 131
     Uścia Gorlickiego 131
 Uście Solne 131
     Uścia Solnego 131
 użyteczno 249
 użyteczny 150
 używać
     używając 91

W

w
     v 99
     we 93
 Wanczos 33
     Wanszos 33
     Wańczos 33
     Wańszos 33
 wapno
     wapna 131
 Wapno 131
     Wapna 131
 warta 79
 wartać
     wartałoby 231
     warto 231
 warty
     wart 161
 warto 153
 wasz 153, 168
 wata 79, 80
 ważny 149
     ważni 149
 wądół 110
     wądołu 111
 Wądół 111, 116
     Wądołu 111, 116
 wązłobina 79, 80
 wcale 159
 wczora 243, 246
 wczorajszy 238
     wczorajsze 157
 wdzięczny 147, 150, 153
     wdzięczen 153
     wdzięczni 147, 150
 wejrzeć 218, 219
     był weźrzał 216, 217
     -eś weźrzał 219, 220
     jeśm weźrzał 219, 220
 werzieć 218
 weźreć 218
 weźrzał 217, 220
 weźrzała 220
 weźrzał jest 219, 220
 weźrzała jest 220

- weźrzał jeś 219, 220
- weźrzyć 218, 219, 220
- weźrzeli 219, 220
- wejść
  - wszedł 183
- wełniany 150
- wesele
  - weselim 37
- weselić się
  - weseliłibyscie sie 286
- wesoło 248
- wesoły
  - wesołu 156
  - wesół 159, 248
- wiadomo 223, 226, 229
- wiadomy
  - wiadomo 226
- widzenie
  - widzeniem 37, 38
  - widzeniem 37, 38
- widzieć
  - widziałem 221
- wieczne 138
- wiedzieć
  - by wiedziana 285
- wieko 99
  - weko 99
- wiekui
  - wiekują 158
  - wiekuje 157
- Wielą Wieś
  - Wielą Wsią 128
  - Wyelan wszą 127, 128
- wielce 261
  - wielice 248
- wiele 168, 203
- wielekroć 243
- Wielgolas 117
- Wielkanoc 122
  - Wielkanocy 122
  - Wielkiejnocy 122
- Wielka Wieś 121, 127
  - Wielgą Wiesz 127
  - Wielgiej Wsi 121
  - Wielkiej Wsi 121
- Wielka Wola
  - Wielkiej Woliey 124
- wielki 140, 141
- Wielki Las 113, 117
  - Wielkiego Lasu 113
  - Wielkim Lassem 117
- Wielki Łuch 113
  - Wielkiego Łucha 113
- wielkinocny 149
- Wielki Piątek
  - Wielkiego Piątku 113
- wielko 261
  - wieliko 248, 258
- Wielkolas 113
  - Wielkolasu 113
- wielkonoc 121
  - wielikonoc 121
- wielkoumyślny 150
- wielmi 258, 261
- wieloraki 203
- Wielowieś 127, 128, 129
  - Wielowisi 129
- wierteczka 66
- wierzch 112
  - wierzchu 114
  - wirzch 112
  - wirzcha 114
  - wirzchu 114
- Wierzch 114
  - Wierzchu 114
- wierzchni
  - wierzchnia 148
- wierzchowisko 131
  - wierzchowiska 131
  - wirzchowiska 131
  - wirzchowisko 131
- Wierzchowisko 131
  - Wierzchowiska 131
- wierzyć
  - wierzylibyscie 285
- wiesz 181
- wieś 120, 127, 128, 129, 130
  - wsi 121, 128, 129, 130
  - wsią 127, 128
  - wszą 128
  - wyész 127

- wieża 66, 84
     wieżis 84
 większy 140
 Wilcza Ruda 122
     wylczy rudy 122
     wylczy Rudy 122
 Wilczopole 131
     Wilczopola 131
 Wilczoruda 122
 winny 153, 159
     winien 153, 159
 wiosło 99
     wosło 99
 wiosna
     wieśnie 247
 Wirchowisko 131
     Wirchouisca 131
     Wirchowiska 131
 witanie
     witaniem 37
     witanim 37
 wkrótce 159
 własność 120
     własności 121
     włosności 121
     włosność 120
     włostności 121
     włostność 120
 Własność 121
     Własności 121
 włodarz 66, 67, 76
 włodarzowy
     włodarzowie 157, 165
 włóka 67, 76
 wnątrz 254
 wnęk 67
 wnuka 67
 woda 121, 126, 129, 130
     wode 129
     wodę 126
     wody 122
     wodzie 126, 128, 129, 130
 wodny 150
 wojewoda 67, 68, 76
 wojewodziny 165
 wojewódczyn
     województyn 165
 wojewódka 68, 76
 wojski 138
 Wojtówstwo 131
     Wojtówstwa 131
 wokół *przystówek* 254, 255
     wokoł 254
 wokół *przyimek* 254, 255
     wokoł 254
 wola 124, 125, 126, 127, 128, 129
     volø 127, 128
     wołą 126, 127, 128
     wole 124, 125, 129
     wolej 124, 125, 129, 130
     woley 125, 129
     wołę 126, 127
     woli 124, 125, 129
 Wola 124, 125, 129
     voley 124, 125
     Voley 129
     voly 129
     Wole 125
     Wolej 124, 125, 129
     Wołę 127
     Woli 125, 129
     Woły 125
     wołyey 124, 125
 Wola Biechowska 124
     Woly Bychowsky 125
 Wola Brzozowa 125
 Wola Bystrzycka 125
     Woley Bistrzickiey 125
 Wola Chomejowa 125
 Wola Czaryska 125
     Woli Czaryjskiej 125
 Wola Czerniakowa
     Wole Czerniakowey 125
 Wola-Czerniaków 125
 Wola Filipowska 129
 Wola Gardzienicka 125
     Woli Gardzienieckiej 125
 Wola Górska 125
 Wola Jasienicka 125
     Woley Jasienickiej 125
     Woli Jasienickiej 125

- Wola Jasińska
     Wolej Jasiński 125
 Wola Jaworowa 125
 Wola Knyszyńska 125
 Wola Komborska 125
     Wolei Komborskiej 125
     Woly Komborskiej 125
 Wola Michowa 125
 Wola Mrokowska 125, 129
     Voley Mrokowskyey 129
     woley Mrokowskyey 125
 Wola Osowińska 125
     Woley Oszowińskiej 125
 Wola Plebania
     Woley Plebaniej 124
 Wola Radzięcka 125
     Woley Radzieckiej 125
 Wola Rębkowska 125
     Woley Rempkowskiej 125
 Wola Sasinowska 125
     Woli Sasinowskiej 125
 Wola Skarbkowa 125, 129
 Wola Starogrodzka 125
     Woliej Starogrodzkiej 125
     Woli Starogrodzkiej 125
 Wola Stromiecka
     Wolią Stromięczką 128
 Wola Szydłowiecka 129
 Wola Wiewiecka 125
     Woliej Wiewieczkiej 125
 wolno
     jest wolno 233
 wolny 153
     wolen 153
 Wołoska Wola 125
     Wołoskiej Woli 125, 129
 Wołoskowola 125, 129
 wonczas 243
 Woźnawieś 121
 Woźna Wieś 121, 129
     Woznej wsi 129
     Woznej Wsi 121
 wójtostwo 131
     wojtowstwa 131
     wojtowstwie 133
     wojtowstwo 133
     wójtostwa 131
     wójtostwie 133
     wójtowstwo 131
     Wójtostwo 131, 133
     Wójtostwa 131
     Wójtostwie 133
 Wójtowstwo
     Wójtowstwa 131
 wójtowy 162, 164, 165
     wojtow 164, 165
     wojtowę 156, 164, 165
     wojtowo 164, 165
     wojtowym 164, 165
     wójtow(y) 164
 Wójtówstwo
     Wójtówstwa 131
 wół 110, 111
     wołu 111
     woła 111
     wołu 111
 wręcz 243, 247
 wroni 149
 wrony
     z wrona 239
 wrzodliwy
     wrzedliwi 157
 wsadzić
     by ('był') wsadził 282
 wsporny
     wsporni 157
 wstany 150
 wstąpienie
     wstąpieniem 37, 38
 wszako 181
     szako 181
     szwako 181
 wszakoż 181
     szakoż 181
     szwakoż 181
     wszwakoż 181
 wsze(-) 180, 181, 185, 187, 191, 193, 196, 197,
     200
     na (po) wsze czasy 181, 201
     na wsze strony 180, 200, 201
     po wsze czasy 180, 201
     po wszy dni 180

- przede wszystkim 180
 szem 183, 191, 195
 szemi 183, 197
 szwą 182, 189
 szwe 182, 193, 196
 szwego 182, 186
 szwej 182, 186, 187, 191
 szwem 182, 189, 190, 191, 195
 szwemi 182, 197
 szwemu 182, 187
 szwę 182, 187
 szwszech 183, 194, 198
 szwszech dniow 180
 szwszego 183, 186
 szwszem 183, 195
 szwych 182, 198
 *wiesz 181
 wsem 195, 201
 wsią 185, 201
 wsie 196, 201
 wsiego 186, 201
 *wsiemu 187
 wsiemu 187
 wsio 181
 wsza 181, 185, 200
 wszą 188, 189
 wszech 181, 184, 193, 194, 196, 198, 199,
 201
 wszech czasów 181, 201
 Wszech świętych dzień 181
 wszedni 149
 wszego 179, 180, 181, 184, 185, 187, 188,
 200, 201
 wszégo 186, 200
 wszej 181, 186, 191
 wszéj 191, 200
 wszem 180, 181, 184, 189, 190, 191, 194,
 195, 196
 wszém 189, 191, 195, 200
 wszemi 197, 198
 wszem (i) wobec (i każdemu z osobna)
 181, 201
 wszemu 181, 186, 200
 *wszen 181, 185, 189
 wszen 181
 wszwe 183, 186
 wszwego 183, 186
 wszwej 183, 186
 wszwem 183, 191, 195
 wszwemu 183, 187
 *wszy 181
 wszy 181, 184, 196
 wszych 198, 199
 wszym 180, 181, 189, 190, 191, 195, 201
 wszymi 197
 ze wszech miar 201
 ze wszech stron 201
 wszechmogący 136, 179, 201
 wszechstronny 201
 wszechświat 201
 Wszeciech 179
 wszedni 149
 wszegdy 181, 183, 243
 weźdy 181, 183
 wszelki 181
 szwelki 181
 wszwelki 181
 Wszerad 179
 wszędzie 243
 wszyciek 180
 wszystek 140, 153, 180, 181, 201
 szwystek 181
 szystek 181
 wszy(s)tek 182, 183
 wszystki 157
 wszystko 153
 wszytek 168, 179, 180, 181, 182
 sytek 184
 Źytek 184
 sytko 184
 Źytko 184
 szwszytek 181
 szwytckiem 200
 szwytek 179, 181, 182
 szwytki 183
 szytek 181
 wsztek 180
 wszwytek 181
 wszytki 157, 183
 wszytkich 184

wszystko 184
 wszystkiej 184
 wszystkim 184
 wtem 243
 wtorek 110, 116
   wtorku 111, 112, 116
 Wtorek 111, 112, 116
   Wtórka 111, 116
   Wtórku 116
   Wturku 111
 Wturek 111
 wwiązanie 36
   wwiązani 36
 wy 167, 169, 174, 175, 176, 177
 wychopny 150
 wydobyć
   wydobyto 159
 wyjąć
   bądź wyjęt 284
 wyjść
   wyszłam była 281
 wyłożenie 36
   wyłożeni 36, 37
 wymownie 251, 252
 wymowny
   wymowne 251
   wymownie 252
 wyobrażenie
   wyobrażeniem 37
 wysoce 244, 259
 wysoko 244, 254
   wyżej 254
 wystąpić
   bych wystąpiłem 285
 Wyszogród 113, 115, 118
   Wyszogroda 113
   Wyszogroda 113
   Wyszogrodu 113
   Wyszogrodzie 118
 wytargać
   byście wytargalibyście 285
 wytargnąć
   był wytargnion 282
 wywieść się
   by się wywiódł 286
 wywinienie 243

wyzywać
   -m wyzywałem 281
 wyżej 254, 255
 wyżny
   wyszni 150
   wyszny 150
 wdzięczny 150
 wzgardzić
   by był wzgardził 285
 względnienie
   względnieniem 37, 38
 wziąć
   będzie wzięto 282
   bych wziął 284
   byłaby wzięta 285
   był wziął 281
   -byście wzięli 285
   bywa wzięto 282
   ja wziął 281
   jest wziął 281
   -m była wzięta 281
   -m wziąłem był 282
   niechaj weźmie 284
   -śm wziął 281
   wezmę 280
   weźmi 284
   wziął 281
   wziąłbych 285
   wziął był 281
   wziąłem 281
   wziął jest 281
   wzięto będzie 282
 wźda 243
 wždy *przystówek* 257
 wždy *spójnik* 257
 wždy *partykuła* 257
 wźgi 243

Z

za 93
 zabawa 80
 zabić
   -bych była zabita 286
   bych zabit był 286
   byłbych zabił 285

- by zabił był 285
- zabiłbych był 285
- zabit 153
- zabit bądź 284
- zabity 153
- zabyły 91
- zachodni 147, 149
  - zachodnie 148
  - zachodny 147, 149
- zachodźca 30
  - zachoca 30
  - zachodca 30
  - zachojca 30
- zachowanie
  - zachowaniem 37, 38
  - zachowaniem 37, 38
- zadni 147
- zaduszny 149
- zagon 68, 76
- zagórny 150
- zagroda 68, 121, 122
  - zagrodi 122
  - zagrody 122
- Zagroda 122
  - Zagrody 122
- zagrodnik 91
  - zagrodnika 91
  - zagrodnyka 90
- zajazd 99
  - zayazdach 99
- zajazda 99
- zakon
  - zakona 92
- założenie 36, 37
  - założeni 36, 37
- zamieszkałe 243
- zamyślny 150
- zapomnieć 29
  - nie zapomni mię 29
- zapust 68, 99
- zapusta 99
- zarzecze
  - zarzecz 133
- Zarzecz 133
  - Zarzecz 133
- zarzucić
  - zarzucony byłbym 285
- zasię 247
- zaskórny 150
- zasłużenie
  - zasłużeniem 37, 38
  - zasłużeniem 37, 38
- zasmucenie 90
- zastaw 99
- zastawa 99
- zaszczycenie
  - zaszczyceniem 37, 38
  - zaszczyceniem 37, 38
  - zaszczyceniem 38
- zaszczyciel
  - zaszczycielmi 93
- zatrącenie
  - zatrąceniem 37
  - zatrąceniem 37
- zawodny 150
- zawsze 239
- ząb 107, 116
  - zęba 109, 116
- Ząb 109, 110, 116
  - Zębu 109, 116
- zbroja 100
  - sbroyą 100
  - sbroye 100
  - zbroje 100
  - zbroję 100
- zbyttni 149
  - zbytny 149
- zdrowie *rzeczownik* 245
  - zdrowiem 37
  - zdrowim 37
- zdrowie *przysłówek* 245
- zdrowy 153, 157
  - zdrów 153, 159, 248
  - zdrov 153
  - zdrowa 156
- zdrój 107, 110
  - sdroyą 109, 118
  - zdroja 109, 118
  - zdroju 109, 118

- Zdrój 109, 116, 118, 119
     Zdroiu 118, 119
     Zdroju 109, 116, 119
 Zduńska Wola 125, 128
     Zdunskiej Woliej 125
     Zduńską Wola 128
 zec-holc 95, 96, 97
 zembry! 99
 zeżzenie
     zeżzeniem 37, 38
 zgodno 249
 zgodny
     zgodno 249
 zgrzebie 35, 36, 37
     zgrzebi 36, 37
 ziemny 150
 zima 247
     zimie 246, 247
 zimno *rzeczownik* 241
 zimno *przysłówek* 241, 253
 zjąd 243
 złączenie 93
 zło 159
 złodziejski 252
 złodziejskie 252
 złotników
     złotników 165
 Żłoty Potok 113
 zły 157
     ode wszego złego 181
 zmyślny 146, 150
     *szmyslynyemu 146
     zmyślni 146, 150
 znamię
     znamieniem 37, 38
     znamieniem 37, 38
 znienacka
     z nienacka 239
 znowu 243
 zrąb 107, 109, 110, 116
     zręba 109, 116
     zrębu 109
 Zrąb 109, 110, 116
     Zrąbu 109, 116
 zrobić
     zrobiono 159
 urządzenie 37
     urządzeni 37
 zupełny 146
     zupełni 146
 zważyć 260
     zważony 261
 zwiastowanie
     zwiastowaniem 37, 38
 zwierzchowanie
     zwirchowanie 91
 zwyczajny 150
 zżyć 100
     zdżyć 100
     zdżył 100
     zdżyła 100
- Ż**
- źle 159
 żrenica 90
- Ż**
- żaden 140, 180
     żadny 140, 168
 Żakowa Wola 125
     Zakowey Woley 125
 Żakowola 125
 żarnow 47
 żarny 47
 żądło
     żądła 131
 Żądło 131
     Żądła 131
 żądny 149
     żądni 149
 żelazny 140
 żelazo
     żelaza 131
 Żelazo 131
     Żelaza 131
 żerdnik 68, 76
 Żmigród 113, 115
     Żmigroda 113
     Żmigrodu 113

- zmijowy
    zmijow 165
    zmijowo 157
żołdat 68, 76
żonin 160
    żenin 160
    żenino 165
żubr 68, 69
    zubr 76
żump 69
żupa 69, 70, 71, 72, 73, 74, 84
    zuppis 84
- żupan 74, 75, 76
żyhawice 95, 96, 97
    zyhauicze 96
żytni 148
żywiolny 150
żywo 248
żywy
    żywie 156
    żywo 248
    żywu 156
żyzny 150

Z recenzji wydawniczej prof. dr hab. Krystyny Kleszczowej

Z badań nad staropolską fleksją to wieloautorska monografia prezentująca realizację projektu *Baza leksykalna średniowiecznej polszczyzny (do 1500 roku)*. *Fleksja* (finansowanego ze środków NPRH). [...] teksty uszeregowane według części mowy prezentują zbiór bardzo różnorodny. Obok tych, w których prezentowane są sposoby budowania fleksyjnej BLŚP, znajdziemy takie, w których podejmowane są różne problemy i to w różny sposób. Czasami autorzy skupiają uwagę na wybranym zagadnieniu w okresie staropolskim, niektórzy wykraczają poza ten przedział czasowy, starają się pokazywać opisywane zjawisko w całej historii polszczyzny, włącznie z gwarami, a są i tacy, którzy sięgają do czasów przedpolskich. Spotykamy oryginalne ujęcia z wykorzystaniem nowszych zdobyczy lingwistyki, z poszukiwaniami własnych dróg rozwiązania problemu, a ponad wszystko – z wykorzystaniem bogatszej bazy materiałowej, ta w studiach historycznych ma wartość szczególną. [...] publikacja spełnia również ważną rolę natury bibliograficznej – przewodnika po literaturze dotyczącej fleksji historycznej.

[...] to ważna pozycja w obrębie polskiej lingwistyki diachronicznej, bo ktokolwiek zainteresuje się najstarszym okresem rozwoju polszczyzny, będzie musiał sięgnąć nie tylko do *Słownika staropolskiego*, ale także do ubogaconej materiałowo i koncepcyjnie bazy prezentującej fleksyjną naturę polszczyzny. Przewodnikiem będzie dla niego wieloautorska monografia *Z badań nad staropolską fleksją*.